

ORVOSTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

COMMUNICATIONES
DE HISTORIA ARTIS MEDICINAE

78—79

BUDAPEST

1976

HUNGARIA

ORVOSTÖRTÉNETI
KÖZLEMÉNYEK

COMMUNICATIONES
DE HISTORIA ARTIS MEDICINAE

78—79

BUDAPEST

1976

No. 2—3

HUNGARIA

Vol. XXII

Szerkesztő bizottság
Moderatorum collegium — Editorial Board

ANTALL József (főszerkesztő — editor-in-chief), BIRTALAN Győző,
BUZINKAY Géza (szerkesztő — editor), FARÁDI László,
FARKAS Károly, KAPRONCZAY Károly, KARASSZON Dénes,
LAMBRECHT Miklós, NÉMETHY Ferenc, RÉTI Endre,
SCHULTHEISZ Emil (elnök — chairman),
SZENTÁGOTHAJ János, SZENTGYÖRGYI István,
SZODORAY Lajos, SZŐKEFALVI-NAGY Zoltán, TAKÁTS László,
VIDA Mária, VIGH József, ZALAI Károly, ZOLTÁN Imre

Szerkesztőség

Redactio

H—1023 Budapest II., Török utca 12.

A Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár
(Museum, Bibliotheca et Archivum Historiae Artis Medicinae de I. Ph. Semmelweis Nominata)
és a MOTESZ Magyar Orvostörténelmi Társaság
(Societas Hungarica Historiae Artis Medicinae)
kiadványa

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Ritóókné Szalay Ágnes</i> : Balsaráti Vitus János — magyar orvosdoktor a 16. században	13
<i>Antall József — Doleviczényi Péter — Kapronczay Károly</i> : Jan Nepomuk Czermak (1828—1873) a gégetükrözés egyik felfedezője	43
<i>Mádai Lajos</i> : Településhigiénés és demográfiai viszonyok a fővárosban az 1870-es években (angol nyelven)	57

MŰHELYTANULMÁNYOK

<i>Szlatky Mária</i> : Ötezer év orvosi ruhái	71
<i>T. Pajorin Klára</i> : A Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár Ritkaságyűjteménye	111

KÖZLEMÉNYEK — ELŐADÁSOK

<i>Mozsolics Amália</i> : Hephaistos sántasága	139
<i>Czagány István</i> : Az európai orvos- és gyógyszerésztudomány feudalizmus-kori befolyása a magyarországi orvoslásra. II. XIV. sz. — 1526	149
<i>Benkő Ferenc</i> : Adatok a XVIII. század gyógyszerészetéhez a debreceni Baranyiperben	167
<i>Buzinkay Géza</i> : Közegészségügyünk és orvostársadalmunk a kiegyezés utáni élcslapokban, 1867—1875	175
<i>Kerekes László</i> : Pest és Buda közegészségügyi helyzete és az itt „uralgott” járványos betegségek történelme az egyesítés idején	189
<i>Silló-Seidl, Georg</i> : A gyomorvarrógép (Petz Aladár) (német nyelven)	199
<i>Karasszon, Dénes</i> : Szumowski befolyása a magyar orvostörténet fejlődésére (angol nyelven)	217

ADATTÁR

<i>Regöly-Mérei Gyula</i> : Ó-egyiptomi gyógyászati kifejezések	219
<i>Bugyi Balázs</i> : Rohrbacher Kálmán, Annaberg XVI. századbeli főorvosa	237
<i>Körmendy Kinga</i> : Csanaki Máté orvosi diplomája	241
<i>Szepesiné Benda Mária</i> : Henricus Johannes Fridericus soproni orvos bebörtönzése 1652-ben	243
<i>Füves Ödön</i> : 1836. évi rendtartás a pesti görögök szegényintézetében	247
<i>Habermann Gusztáv</i> : “Aether day” Szegeden	249

SZEMLE

KÖNYVEKRŐL

<i>Barande, I.</i> : Sándor Ferenczi. Paris, 1972. (<i>H. Szende Klára</i>)	257
<i>Bunge, M.</i> (ed.): The methodological unity of science. Dordrecht, 1973. (<i>Lambrecht Miklós</i>)	258

<i>Bünning, E.</i> : Wilhelm Pfeffer. Stuttgart, 1975. (<i>Lambrecht Miklós</i>)	260
<i>Cantlie, N.</i> : A history of the Army Medical Department, I-II. Edinburgh—London, 1974. (<i>Honti József</i>)	261
<i>Cauthery, Ph.</i> : Student Health. London, 1973. (<i>Zsindely Sándor</i>)	262
<i>Dalchow, J.</i> — <i>Duda, G.</i> — <i>Kerner, D.</i> : W. A. Mozart. Die Dokumentation seines Todes. Pähl, 1966. (<i>Bugyi Balázs</i>)	263
<i>Ernst, E.</i> : Das „industrielle“ Geheimmittel und seine Werbung Stuttgart, 1974. (<i>Kempler Kurt</i>)	264
<i>Genner, J.</i> (ed.): The Medical Society of Copenhagen 1772—1972. Odense, 1973. (<i>Birtalan Győző</i>)	265
<i>Grynaeus T.</i> : Engi Tüdő Vince — a legenda és a valóság. Szeged, 1974. (<i>Bálint Sándor</i>)	266
<i>Hickel, E.</i> : Arzneimittel-Standardisierung im 19. Jahrhundert. Stuttgart, 1973. (<i>Szigetváry Ferenc</i>)	267
Internationales Kulturhistorisches Symposion Mogersdorf 1971. Eisenstadt, 1973. (<i>Kapronczay Károly</i>)	268
<i>Ionescu, M.</i> : Istorical anatomiei umane moderne. Craiova, 1974. (<i>Bugyi Balázs</i>)	270
<i>Keil, G.</i> — <i>Assion, P.</i> : Fachprosaforchung. Bielefeld, 1974. (<i>Vida Tivadar</i>)	271
<i>Keys, T. E.</i> : The history of surgical anaesthesia. New York, 1963. (<i>Szlatky Mária</i>)	275
<i>King, L. S.</i> : The medical world of the 18th century. Huntington, 1971. (<i>Szlatky Mária</i>)	275
<i>Kloppe, W.</i> : Erinnerung an Carl Gustav Carus. Berlin, 1969. (<i>Vida Tivadar</i>)	276
<i>Lampe, H.</i> : Die Entwicklung und Differenzierung von Fachabteilungen auf den Versammlungen (Deutscher Naturforscher und Ärzte) von 1828 bis 1913. Hildesheim, 1975. (<i>Szemkeő Endre</i>)	277
<i>Macdermot, V.</i> : The cult of the seer in the ancient Middle East. London, 1971. (<i>Péter Katalin</i>)	278
<i>Orland, F. J.</i> (ed.): The first fifty-year history of the International Association for Dental Research. Chicago, 1973. (<i>Adler Péter</i>)	279
<i>Peumery, J. J.</i> : Les origines de la transfusion sanguine. Amsterdam, 1975. (<i>Kenéz János</i>)	282
<i>Putscher, M.</i> : Geschichte der medizinischen Abbildung. Band II. Von 1600 bis zur Gegenwart. München, 1972. (<i>Spielmann József</i>)	282
<i>Renbourn, E. T.</i> : Materials and clothing in health and disease. London, 1972. (<i>Szlatky Mária</i>)	285
<i>Sanchez, J. L.</i> : La medicina en La Habana. I-II. La Habana, 1970. (<i>Bugyi Balázs</i>)	286
<i>Schneider, W.</i> : Pflanzliche Drogen, I-II-III. Frankfurt/M., 1975. (<i>Papp József</i>)	286
<i>Wernher, J.</i> : O podivuhodnych vodách Uhorska. Martin, 1974. (<i>Vida Tivadar</i>)	288
<i>Zimmermann, H.</i> : Arzneimittelwerbung von Beginn des 16. bis Ende des 18. Jahrhunderts. Stuttgart, 1974. (<i>Kempler Kurt</i>)	289

POLYÓIRATOKBÓL

<i>Acta Historica Leopoldina</i> , 1975. (<i>Némethy Ferenc</i>)	291
<i>Archivum Historii Medycyny</i> , 1976. (<i>Kapronczay Károly</i>)	293
Beiträge zur Geschichte der Pharmazie, 1976 (<i>Kapronczay Katalin</i>)	294
<i>Clio Medica</i> , 1975. (<i>Némethy Ferenc</i>)	295
<i>Gesnerus</i> , 1976. (<i>Friedrich Ildikó</i>)	300

KRÓNIKA	303
-------------------	-----

CONTENTS

STUDIES

<i>Á. Ritóók Szalay</i> : János Balsaráti Vitus Hungarian doctor of medicine in the 16th century	13
<i>J. Antall — P. Doleviczenyi — K. Kapronczay</i> : Jan Nepomuk Czermak (1828—1873) one of the inventors of laryngoscopy	43
<i>L. Mádai</i> : Hygienic and demographic conditions in Budapest in 1870ies (in English)	57

ESSAYS

<i>M. Sztatky</i> : Doctors' costumes for five thousand years	71
<i>K. T. Pajorin</i> : The Rare Book Department of the Semmelweis Medical Historical Library	111

ARTICLES — LECTURES

<i>A. Mozsolics</i> : Hephaistos' lameness	139
<i>I. Czagány</i> : The influence of European medicine and pharmacy on those in Hungary during the feudal age. Part 2: 14th ct. — 1526	149
<i>F. Benkő</i> : Data referring to pharmacy from the 18th century Baranyi procession (Debrecen)	167
<i>G. Buzinkay</i> : Public health and medical society in Hungary in the comic papers, 1867—1875.	175
<i>L. Kerekes</i> : Public health conditions in cities Pest and Buda at the time of their uniting	189
<i>G. Silló—Seidl</i> : The Stomach Sewing Apparatus (Aladár Petz) (in German)	199
<i>D. Karasszon</i> : Szumowski's influence on the development of medical history in Hungary (in English)	217

DATA

<i>Gy. Regöly-Mérei</i> : Medical terms in ancient Egypt	219
<i>B. Bugyi</i> : Kálmán Rohrbacher, physicus ordinarius in Annaberg in the 16th century	237
<i>K. Körmeny</i> : Máté Csanaki's medical diploma	241
<i>M. Szepesi Benda</i> : Imprisonment of the town medical officer of Sopron, Henricus Johannes Fridericus in 1652	243
<i>Ö. Füves</i> : Rule for the poorhouse of Greeks in Pest in 1836	247
<i>G. Habermann</i> : "Aether day" in Szeged	249

REVIEW

Books	257
Periodicals	291

CHRONICLE	303
---------------------	-----

SOMMAIRE

ÉTUDES

<i>Á. Ritoók Szalay</i> : János Balsarátí Vitus — médecin hongrois dans le 16 ^e siècle . . .	13
<i>J. Antall — P. Doleviczényi — K. Kapronczay</i> : Jan Nepomuk Czermak (1828—1873), l'un des inventeurs de la laryngoscopie	43
<i>L. Mádai</i> : Les conditions hygiéniques et démographiques dans la capitale Budapest au cours des années de 1870 (en anglais)	57

ESSAIS D'ÉTUDE

<i>M. Sztatky</i> : «La robe fait le médecin»	71
<i>K. T. Pajorin</i> : La collection des livres rares de la Bibliothèque «Semmelweis» d'Histoire de la Médecine	111

TEXTES INFORMATIFS — CONFÉRENCES

<i>A. Mozsolics</i> : Le boitement de Hephaistos	139
<i>I. Czagány</i> : L'influence de la médecine et de la pharmacologie européenne sur la médecine hongroise à l'époque du féodalisme. II ^e partie. Dès le 14 ^e siècle jusqu'à 1526.	149
<i>F. Benkő</i> : Renseignements sur la pharmacologie du procès Baranyi (Debrecen)	167
<i>G. Buzinkay</i> : La santé publique et la société médicale en Hongrie dans les journaux satyriques (1867—1875)	175
<i>L. Kerekes</i> : La santé publique des villes de Pest et de Buda au temps de leur union	189
<i>G. Silló-Seidl</i> : L'appareil à coudre de l'estomac (Aladár Petz) (en allemand) . . .	199
<i>D. Karasszon</i> : L'influence de Szumowski sur le développement de l'histoire de la médecine en Hongrie (en anglais)	217

DOCUMENTATION

<i>G. Regöly-Mérei</i> : Expressions médicales en Égypte	219
<i>B. Bugyi</i> : Kálmán Rohrbacher, le médecin-chef de la ville d'Annaberg dans le 16 ^e siècle	237
<i>K. Körmendy</i> : Le diplôme médical de Máté Csanaki	241
<i>M. Szepesti Benda</i> : L'emprisonnement du médecin Henricus Johannes Fridericus en 1652 à Sopron	243
<i>Ö. Füves</i> : Le règlement de 1836 dans la maison de pauvres des grecs en Pest . . .	247
<i>G. Habermann</i> : «Aether day» en Szeged	249

REVUE

des livres.	257
des périodiques.	291

CHRONIQUE.	303
--------------------	-----

INHALT

STUDIEN

- Á. Ritoók-Szalay*: János Vitus von Balsarát — ein ungarischer Arzt im XVI. Jahrhundert 13
J. Antall — P. Dolevicsényi — K. Kapronczay: Jan Nepomuk Czermak (1828—1873) — einer der Erfinder der Kehlkopfspiegelung 43
L. Madai: Siedlungshygienische und demographische Verhältnisse in der ungarischen Hauptstadt in den 1870er Jahre (in englischer Sprache) 57

VORSTUDIEN

- M. Sztatky*: Das Kleid des Arztes in fünftausend Jahren 71
K. T. Pajorin: Die Raritätensammlung der Semmelweis-Bibliothek für Geschichte der Medizin 111

MITTEILUNGEN — VORLESUNGEN

- A. Mozsolics*: Hephaists Lahmheit 139
I. Czagány: Einfluß der europäischen Medizin und Pharmazie auf die ungarländische Heilkunde im Zeitalter des Feudalismus. II. Teil: XIV. Jahrhundert — 1526 149
F. Benkő: Beiträge zur Geschichte der Pharmazie im XVIII. Jahrhundert aufgrund des Processes Baranyi in Debrecen 167
G. Buzinkay: Beurteilung des Ungarischen Gesundheitswesens und Ärzteschaft in den Witzblättern nach dem Ausgleich, 1867—1875 175
L. Kerekes: Öffentliches Gesundheitswesen in den Städten Buda und Pest zur Zeit ihrer Vereinigung 189
G. Silló-Sáidl: Die Magennähmaschine (Aladár Petz) (in deutscher Sprache) 199
D. Karasszon: Szumowskis Einfluß auf die Entwicklung der ungarischen Medizingeschichte (in englischer Sprache) 217

BELEGSAMMLUNG

- G. Regöly-Mérei*: Altegyptische therapeutische Ausdrücke 219
B. Bugyi: Kálmán Rohrbacher, Oberarzt zu Annaberg im XVI. Jahrhundert 237
K. Körmendy: Das Ärztediplom von Máté Csanaki 241
M. Szepesi-Benda: Die Einkerkung des Ödenburger Arztes Henricus Johannes Fridericus im Jahre 1652 243
Ö. Füves: Hausordnung für das Jahr 1836 im Armenspital der Griechen in Pest 247
G. Habermann: „Aether day“ in Szeged 249

RUNDSCHAU

- über Bücher 257
aus Zeitschriften 291

- CHRONIK 303

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>А. Риток Салаи</i> : Янош Балшарати-Витуш — венгерский врач в 16-ом веке.	13
<i>Й. Анталл—П. Долевицени—К. Капронцаи</i> : Ян Непомук Чермак (1828—1873)— один из открывателей ларингоскопии	43
<i>Л. Мадаи</i> : Отношения поселковой гигиены и демографии в отолице во время соединения Пешта, Буды, и Старой Буды (на английском языке)	57

ЭТЮДЫ

<i>М. Слатки</i> : Врачебные одежды пяти тысяч лет	71
<i>К. Т. Пайорин</i> : Коллекция редкостей Библиотеки Истории Медицины им. Семмелвейса	111

КРАТКИЕ ЗАПИСКИ — ДОКЛАДЫ

<i>А. Можолч</i> : Храмота Хефаистоса	139
<i>Й. Цагань</i> : Впечатление европейской медицинской и фармацевтической науки на венгерскую медицину при феодализме. 2.: 14. в. — 1526	149
<i>Ф. Бенкэ</i> : Данные о фармацевтике 18-ого века в Дебреценском споре относи- тельности Барани	167
<i>Г. Бузинкаи</i> : Суждение нашего общественного здравоохранения и медицин- ского общества в юмористических журналах после компромисса 1867—1875	175
<i>Л. Керекеш</i> : Здравоохраненное положение Пешта и Буды и история эпидеми- ческих болезней во время соединения их	189
<i>Г. Силло-Сейдл</i> : Желудочный шивательный аппарат (Аладар Пец) (на не- мецком языке)	199
<i>Д. Карассон</i> : Впечатление Шумовского на развитие истории медицины Венгрии (на английском языке)	217

ДОКУМЕНТАЦИЯ

<i>Д. Регэли-Мерей</i> : Старо-египетские лечебные выражения	219
<i>Б. Буди</i> : Калман Рохрбахер, старший врач Аннаберга 16. века	237
<i>К. Кэрменди</i> : Мате Чанади и его медицинский диплом	241
<i>М. Сепеши Бенда</i> : Тюремное заключение Шопронского врача Хенрикуса Йоан- неса Фридерикуса в 1652—ом году	243
<i>Э. Фывеш</i> : Порядок 1836-ого года в богадельне пештских греков	247
<i>Г. Хаберман</i> : „Этер дей“ в Сегеде	249

ОБЗОР КНИГ	257
----------------------	-----

ЖУРНАЛОВ	291
--------------------	-----

ХРОНИКА	303
-------------------	-----

BALSARÁTI VITUS JÁNOS MAGYAR ORVOSDOKTOR A 16. SZÁZADBAN*

RITÓÓKNÉ SZALAY ÁGNES

A magyarországi világi értelmiség kialakulásának körülményeit az utóbbi évek során kezdték vizsgálni a hazai művelődéstörténet kutatói. Eredményeikből annyi már bizonyos, hogy középkori kultúránk hordozójának, a deákok és jogtudósok rétegének laicizálódása a 15/16. század fordulóján meggyorsult. Mikor és hogyan illeszkedett e fejlődésbe az egyelőre még külföldön képzett magyar orvosok itthoni működése, hogyan találják meg helyüket a magyar társadalomban, kit és milyen módon gyógyítanak, ezekre a kérdésekre keressük a választ a következőkben.

A 16. század második negyedében a külföldi egyetemeken tanuló magyarországi hallgatók száma a korábbi évtizedekhez képest megsokszorozódott. Bécs, Krakkó és az olasz egyetemek mellett csak a németországi főiskolákon (Strassburg, Wittenberg) némelyik évben 15–20 magyar diák is tanult. Az anyakönyvek tanúsága szerint nemesifjút csak keveset találunk közöttük, legtöbbjük a városi polgárság, az iparosok fiai közül jött. A külföldi út költségeit általában valamilyen főúri patrónus, vagy egy egész közösség: a város viselte. Hazatérve azután, amit odakint tanultak, azt a kiküldőik javára hasznosították. Legtöbb diák persze bölcsészettel és teológiával foglalkozott hivatásának és úticéljának megfelelően, de valami kis betekintést más tudományok területére is kellett nyerniök. Olyan egyetemeken, ahol orvosi fakultás is volt, már csak a közös élet, a diákközösségek zárt világa miatt is ragadhatott rájuk valami a korabeli természettudományos ismeretekből. A lehetőség pedig, akiket érdeklődésük vagy hajlamuk ezirányba terelt, azok számára adva volt, hogy megismerjék a korabeli orvostudomány legújabb eredményeit is.

Éveken át éltek ezek a magyar diákok olyan városokban, ahol a polgárok betegség esetén szakképzett orvosok segítségét igényelték. Ahol az egyetemek orvosprofesszorai mellett gyógyítással foglalkozott még a városi magisztrátus tagjaként, a rendszeres javadalmazást élvező, függetlenített városi orvos is. Volt alkalmuk megismerni a városi élet tradíciói között a szigorúan megrendszabályozott közegészségügyet, a betegellátást és járványok idején az alkalmazott óvintézkedéseket is. Ilyen tapasztalatot itthon legfeljebb a német mintára berendezett néhány felvidéki vagy erdélyi száz városban szerzezhettek.

A főiskolákról hazatérve ezek a frissen képzett fiatalok szétszóródtak a töröktől el nem foglalt országrészekben — néha még ott is — Zalától Erdélyig. Élesztő szere-

* Borzsák István professzor úrnak hatvanadik születésnapjára ajánlja szeretettel a szerző.

pük, akár mint tanárok, akár mint papok működtek, a reformáció terjesztésében ismeretes. Humanista műveltségük, teológiai ismereteik, amint erre a társadalomtudományok folyamatosan szolgáltatják a bizonyítékokat, semmivel se maradtak el a korabeli tudományos szinttől. Kérdés azonban, hogy a humana corporis fabricat, az emberi testet illető tudásuk korszerű volt-e. Vajon műveltségüknek része volt-e valamilyes természettudományos ismeretanyag. Ennek alapján igényelték-e és még inkább igényeltették-e környezetükkel az orvostudomány és hygiéné iránti modern követelményeket a hazai viszonyok között?

Ilyen irányban vizsgálódva, meg kell állapítanunk, hogy a ránk maradt írásos emlékeink elégké kevés. Esetlegesen is tűnhetik, lényeges gyarapodásra már nem is igen számíthatunk. Tárgyi emlékeink orvosi-gyógyásztörténeti tekintetben még az írásos emlékeknél is ritkábbak. Meg kell tehát elégednünk az eddig előkerült források értékelésével.

A mohácsi vész utáni fél évszázadból egyszerre több külföldön tanult magyar orvos hazai működéséről is tudunk. Mindnyájan Németországból hozták protestáns meggyőződésüket, de orvosi diplomájukat Olaszországban nyerték el. Közülük *Körösi (Fraxinus) Gáspár* 1553—1562-ig működött a Dunántúlon, főúri családok orvosa volt. Sokat levelezett, leveleiben főleg orvosi kérdésekkel foglalkozott. Közvetlen hangja egyéniségéből és orvosi tudományáról is sokat elárul.¹ Mostohábban bánt az idő *Purkircher György* pozsonyi orvos hagyatékával. Humanista műveltségének irodalmi emlékei fennmaradtak ugyan, de 1564—1578-ig Pozsony vidékén folytatott orvosi gyakorlatáról nagyon keveset tudunk.² Sárospatak vidékén élt *Balsarati Vitus János* 1560—1574-ig. Fennmaradt ugyan terjedelmes, sok részletet megőrző egykorú életrajza, de orvosi működéséről csak szórványos adataink vannak.³

A középkori külföldi orvosok ismeretes hazai ténykedése után, első generációként ez a három magyar orvos, nagyjából egyidőben folytatott gyakorlatot Magyarországon. Fellépésüktől, a 16. század közepétől számíthatjuk tehát a magyar orvosok hazai tevékenységének megindulását. Ha azonban működésük színterét a térképre vetítjük, azt tapasztaljuk, hogy jól elkülönülve ugyan, de igen nagy területen — alig bejárható országrészen — terült el kinek-kinek a praxisa. A főúri udvarok nagy számát, vagy a közbeeső városok lakosságát tekintve pedig úgy tűnik, hogy e téren még a század közepén is jóval kisebb volt nálunk az igény, mint akárhol Közép-Európában.

Korántsem ilyen vigasztalan a kép viszont, ha a gyógyítás tudományának elterjedését nézzük ebben az időszakban az országban. A korszerű orvoslás iránti igény ugyanis felmerült már bizonyíthatóan ekkor is, és méghozzá eléggé széles körben, valószínűleg éppen a fentebb elmondottak alapján. Fennmaradt egy igen nagy terjedelmű kéziratos orvosi könyv a 16. század második feléből. Az „Ars medica” címet viseli, Erdélyben írták. Szerzője a legutóbbi kutatás szerint *Lencsés György*, az erdélyi fejedelmi udvar magasrangú tisztviselője. Orvostudományt valószínűleg sohasem tanult külföldön, de jól tudott latinul, érdekelte az emberi test és a beteg-

¹ Levelezését közreadta Szmollény Nándor: *A középkori Szeged műveltsége*. Szeged, 1910.

² Kneifel Mária: *Purkircher György*. Bp. 1942.

³ Szikszai Fabricius Balázs: *Oratio funebris de vita et morte clarissimi viri Ioannis Viti Balsarati*. Wittenberg, 1576.

ségek gyógyítása. Több igen megbízható, korszerű szakmunkát lefordítva, az így nyert anyagot egyetlen nagy művé dolgozta össze. Célját a bevezetőben így fogalmazta meg: „*En ezeket nem a bölcs embereknek, kik nálamnál sokkal többet tudnak, de a szegény tudatlanoknak azért szedegettem sok munkámmal és fáradsággal össze, hogy vehessenek ők valami hasznot belőle*”. Ez az első magyarnyelvű szakkönyv, amely tudományos szintjéből semmit nem engedve szélesebb olvasóközönség igényeit elégítette ki. Elterjedtségére mutat, hogy több másolata is fennmaradt.⁴ Elszigetelt jelenségnek, egyetlen ember „laikus” kedvtelésének tekinthetnők, ha nem akadnánk hasonló jelenségre az ország másik felében. Magyarország nádorának főtisztviselője a dunántúli Sárvárt örözt bibliothecájában föllapozta könyveit, hogy gyógyszert keressen urának olyan betegségére, amelyet a bécsi doktorok nem tudtak meggyógyítani. És mivel e könyvtár leltára is fennmaradt, meggyőződhetünk róla, hogy a legmodernebb teológiai irodalom mellett több orvosi szakmunkát is tartalmazott.⁵ Megvolt tehát az igény a szakszerű gyógyításra, és a magyar viszonyoknak megfelelően — nyilván külföldön is így volt ez sokhelyütt — a latinul tudó értelmiség látta el ezt a feladatot. Az orvostudomány akkori szintjén, az ókori görög és latin szakirodalmat kommentáló, vagy egyszerű növényi készítményeket javalló, még a filológia bölcsőjéből éppen csak kilépő studiumot ugyanis alaposabb görög és latin nyelvismerettel bárki magáévá tehetette, legalábbis kezdő fokon. Jakó Zsigmond figyelmeztet arra, „*hogy a XVI-XVII. századi Erdélyben a könyv nem a bibliofilia tárgya, hanem valóban az intellektualizmus szerény, de fontos munkaeszköze*”.⁶ Megállapítása az akkori egész Magyarországra érvényes. A levéltári kutatás ilyen irányú kiterjesztése orvosi művelődésünk tekintetében is gyarapíthatja még ismereteinket. Két kiragadott példánk főúri környezetből került. De hogy az igény már egészen széles körben, a magyar mezővárosi polgárság, az „árus népek” körében is megvolt, annak tanúbizonysága az első magyar nyomtatott gyógyító füveskönyv, *Méliusz Péter* 1572 előtt összeállított *Herbariuma*.⁷ A tanító prédikátor ezen a téren is korszerűt kellett hogy nyújtson azért, mert hívei ezt várták tőle, és azért is, mert papi tisztének tartotta a rábizott nép ismereteinek ilyen természetű gyarapítását.

*

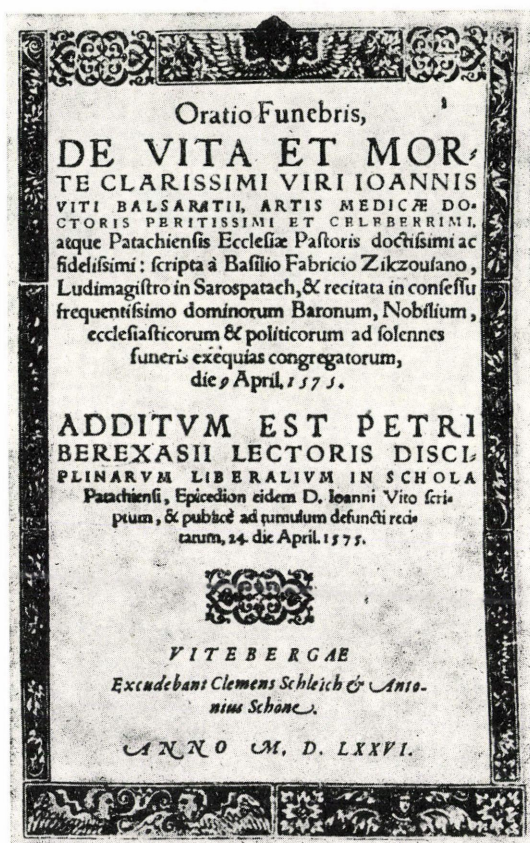
A következőkben egyetlen magyar orvos pályájának alakulását kísérjük nyomon, személyében bemutatva egy új értelmiségi réteg születését és beilleszkedését a magyar társadalmi viszonyokba. Három, már említett orvosdoktorunk közül *Balsarátí Vitus Jánost* választjuk, azért mert igen alapos és részletes egykorú életrajza maradt fenn,

⁴ *XVI. századi magyar orvosi könyv*. Kiadta Varjas Béla. Kolozsvár, 1943. A kézirat szerzője körül és a források felderítésében jelentős új eredményekre jutott Marosvásárhelyt Spielmann József és Lázár Szini Karola. *Pagine di Storia della Medicina* 15 (1971) No. 6. és az ott idézett korábbi tanulmányaik.

⁵ Perneszi György Nádasdy Tamásnak 1556. júl. 30. „*Veni Sarvarum ad libros meos, quibus diligenter evolutis repperi quidem remedia multa contra sedis procidentiam, sed omnes materię, que ad hoc valere prohibentur, sunt nobis incognite, et proinde nihil potui repperire, et mittere.*” OL. E. Nádasdy család lt. Missiles. Könyvtárának jegyzéke: *ItK* 66 (1962) 83–89.

⁶ Jakó Zsigmond: Az erdélyi értelmiség kialakulása. *Korunk* 26 (1967) 24.

⁷ Melius Juhász Péter: *Herbarium*. Kolozsvár, 1578.

amit orvosi működését tekintve is igen jól kiegészítenek a következökben elöször kiadásra kerülö, újabban elökerült, töle származó vagy rá vonatkozó forrásművek. Nem utolsósorban pedig azért, mert orvosi működésének vizsgálatára az újabbkori orvostörténet még nem kerített sort.

Életének részletekben gazdag leírását *Szikszai Fabricius Balázs* készítette el a sirja fölött mondott halotti beszéd formájában, amely később nyomtatásban is megjelent.⁸ Orvosi működését több helyen is érinti röviden, inkább csak etikai vonatkozásban. Egykorú az a sokat vitatott forrás is, amely mint orvost említi. *Forgács Ferenc* történeti munkájában följegyez egy históriát róla. Eszerint mint *Perényi Gábor* udvari orvosa megmérgezte úrnőjét ura parancsára, nehogy az férjét túlélve máshoz mehessen feleségül.⁹ Orvosi működéséről egy további korabeli feljegyzés maradt fenn: egy

⁸ Id. 3. jegyzetet.

⁹ *Forgács Ferenc: Magyar históriája.* Pest, 1866. 382–383.

eperjesi szenátor csillapíthatatlan vérzését sikerült megállítania.¹⁰ A Szikszai-féle életrajz két orvosi munkáját is említi. A pestisről írt egy latin nyelvű értekezést 1564-ben, és volt egy négy részből álló, magyar nyelvű munkája, amely a Churgia címet viselte. Művei nem maradtak fenn. Valamennyi Balsarátiával foglalkozó munka az itt ismertetett források alapján készült.

Most végre előkerült egy sajátkezű levele, amely éppen orvosi működését világítja meg. Ezt a mind Balsaráti személyére, mind a magyar orvostudomány történetére tekintve oly érdekes iratot itt közöljük:¹¹

[Címzés]: *Magnifico Domino Nicolao de Kiswarda, domino et patrono suo obseruandissimo*

Szolgálatomath irom mint bñzodalmas Urannak.

En az lewelból semmith nem erthetók mi legÿen az betegsegh, hogi ollÿan indistincte vagÿon megh jrwa. Az szonÿwsagh ellen jm kwltem urvossagoth kiwel ellÿen te 'k'. Az Julebból cñnaltasson jtalth te 'k' fÿt vÿzel. Egi italhoz elegend egi kalanÿ Julebb. Elegwthsek az poharba egikböl az masikba taszetva hogi jo modon el elegÿwllÿon az liktarium. 'k' penigh gÿakorta vegÿen az száÿaba es nyÿelÿe el lassan lassan.

Az sargasagh ellen en mostan nem kwldhetok semmith, mert nem erthetem honnan vagÿon eredete. Ha az máÿból tehat te 'k' jo modon vÿsellÿen gondolh reáÿa es ideÿen hogi el ne hatalmazek. Mind az által vetessen te 'k' tiszta uÿÿÿazt. Vagdallÿak aprora es tegiek egi kannaba ossenek bort reáÿa allÿon egi nap rajta es azt igia ha el fogi ismegh masodzor ossenek reáÿa. Es aranÿas poharbol igia az borat az kannaba legÿen aranÿ lancz avagÿ eginihan Aranforinith.

Hogi en magam oda nem mehetók megh bothsasson te 'k' mert bñzön nagi foglalatos embór vagÿok. Ha te 'k' jde johetne Nagi örömet szolgálnék. Mind az által ha te 'k' kevanÿa kez vagÿok oda botsatanom a patikariust cum bona instructione ha az te 'k' leweleth latandom hogi jobban megh erthetem az betegsegeth. Addig te 'k' ellÿen az orvossagokkal. Isten tarthia meg te kdet es gÿögietsa megh te 'k'.

Jo volna az sargasagh ellen ferednj te knek az Celydomiumnak leweben ha az betegseghtwl lehetne, de addik ne mivellÿe te 'k' amigh jsmegh lewelet nem erthetem te 'k'. Valere cupit. Dixi. Datum ex Patak 19 Aprilis 1574.

Servitor Joh. V. Bals.

Egyik forrásunk szerint szaktudásával súlyosan visszaélő, lelkiismeretlen udvaronc, levele szerint meg „foglalatos”, tehát keresett orvos, aki felelőtlenül nem nyilatkozik, ha nem ismeri pontosan a betegség okait és szimpfomáit. E két méltán végletesnek tűnő adat között megkíséréljük kibontani egy magyar reneszánsz orvosdoktor életét és helyét kora társadalmában.

¹⁰ Diarium Briccii Kokavini. Kézirat. OSzk. Oct. Lat. 697. Mindhárom forrásművet ismerteti Weszprémi István: *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*. Bp. I. 1960. 21–25. és IV. 1970. 751–771. A forrásokat később részletesen tárgyaljuk.

¹¹ OL. P 707. Zichy család lt. Missiles. 11. 373.

IFJÚKOR, TANULÓÉVEK 1529 – 1560

A 16. századi magyar értelmiségnek nincs talán még egy tagja, akinek olyan részletes életrajzával rendelkezünk mint éppen *Balsaráti Vitus János*nak. A gyászbeszéd, amelyet sirja fölött sógora *Szikszai Fabricius Balázs* tartott, bizonyára melegebb egy árnyalattal a rokoni érzelmek miatt. De az abban megőrzött életrajzi adatok, más forrásokkal összevetve hűségesnek bizonyulnak. *Fabricius Balsaráti* családi körében élt, és az ismételt elmesélt történetek alapján írta meg művét, amelyet így sok részletében akár az elhunyt önéletrajzána is tekinthetünk. Ennek szálán haladunk a következőkben mi is, kiegészítve azt a máshonnan gyűjtött adatokkal.¹²

Az isteni gondviselés személyes megtapasztalása volt az első élmény, amelyre gyerekkorából sokszor és szívesen visszaemlékezett. Balsaráti 1529-ben született, ifjúkora egybeesett a protestáns ígéhirdetők első generációjának nagy lendületű tevékenységével. Ha az istenhit azokban az évtizedekben sokak számára nagyon fontos kérdés, sőt a személyes megtapasztalás ügye volt, kétszeresen az volt a török torkában magárahagyott magyarság számára. A Maros és Körös közötti vidéken, Dombegyházán született. Apja a Mátyás király idejében nagy birtokokhoz jutott *Jaksics* család szolgálatában állott, Nagylak várának volt a kapitánya. 1529 nyarán Belgrád parancsnoka, a török *Bali bég* betört erre a vidékre és végigpusztította a településeket. A falvak lakossága menekült, hogy elkerülje a halált vagy a rabságot. A zűrzavarban a *Vitus* család szétszóródott, a három hónapos fiút magára hagyták. Az égő házban egy fosztogató török figyelt föl a nyöszörgésre és bölcsőstől kihajította az udvarra. A ráboruló bölcső szolgált védelméül addig, amíg az elmenekült lakosság visszatért az üszkös romok közé. Szüleinek örökre nyoma veszett, csak egy nővére élte túl a tragédiát, amely Magyarországon nagyon is közönséges sors volt ezekben az években. Az árvát egy rokona vette magához és Balsaráton nevelte fel, erre emlékezve viselte egész életében a *Balsaráti* nevet.

Árván nőtt ugyan föl, de patronus nélkül sohasem szűkölködött. Apja érdemeiért a *Jaksics* család gondoskodott neveléséről. Az alsóbb iskolákat Gyulán és Erdődön végezte. Mindkét hely már akkor a lutheri reformáció erős fészke volt, ahol a földesúr oltalma alatt *Dévai Mátyás*, *Batizi András* és *Ozorai Imre*, mindnyájan külföldi egyetemeken végzett tanárok és lelkészek működtek. Tanárai között volt *Kopácsi István* is a ferences papból lett reformátor, aki apja helyett apjává lett, útját még felnőtt férfi korában is egyengette. Amikor *Kopácsi* Nagybányára került lelkésznek, *Balsaráti*t is magával vitte, éppen úgy mint két évvel később (1549) Sárospatakra. Itt már a tanári és lelkési tisztet egyszemélyben betöltő mestere mellett az alsóbb osztályok tanulóit ő tanította, míg a latin és görög studiumokban tovább haladt tanára vezetésével. Sárospatakon kerülhetett először kapcsolatba az ott birtokos *Perényi* családdal.

Hazai tanulás, majd néhány évi tanítókodás, ezzel az alappal indultak honfitársai külföldi tanulmányútra. Így indult el ő is Wittenbergbe, ahol mestere, *Kopácsi* is járt néhány évvel korábban. Az anyagi támogatást a pártfogó *Jaksics* család biztosította számára és talán már ekkor is a *Perényiek*.

¹² Id. 3. jegyzet. A következőkben, ahol külön utalás nincs, ott ezt az életrajzot követjük.

Wittenberg néhány ezer lakosú jelentéktelen német kisváros volt a 16. század elején, csak *Luther* fellépése következtében vált híressé. Főiskolája valamennyi német intézmény között ezekben az években a legkitűnőbb képzést nyújtotta, mert *Luther* és *Melanchthon* igen nagy körültekintéssel hívta meg a legnevesebb tanárokat. A főiskola hírneve persze vonzotta a reformáció gondolatát magáévá tevő hallgatókat Európa legtávolabbi vidékéről is. A felvételt kérő diákoknak a rektor előtt kellett megjelenniök, aki ha úgy látta jónak a felsőbb éves hallgatók közül korrepetitort rendelt melléjük. Ezzel a rendszerrel biztosították a nagyjából azonos szintet a nyilvánvalóan nem egyforma felkészültséggel útnak indított diáksereg között.

Balsarátí nevét az anyakönyvbe 1550 júniusában jegyezték be.¹³ A „*facultas artium*” hallgatója volt, mert csak ennek elvégzése után kerülhetett sor arra, hogy valaki jogot vagy orvostudományt hallgasson. Általában két-három éven keresztül foglalkoztak itt a másképp filozófiai fakultásnak nevezett karon a széptudományokkal. A cél a tudományos és közéletben egyaránt nélkülözhetetlen latin nyelv elsajátítása volt olyan fokon, hogy azt könnyen kezeljék akár szóban, akár írásban. Az ókori klasszikusok mellett (Terentius, Cicero és Vergilius) még Erasmus egyes művein csiszolták azt a több-kevesebb tudást, amit otthonról hoztak. A dialektika és retorika elemeit a kötelező disputációk, a hallgatók egymással rendezett vitái során gyakorolták. A természettudományos ismeretek alapjait Plinius és Proklos műveiből tanulták, és kiegészítette ezt valamelyes matematikai képzés. Két év hallgatása után lehetett jelentkezni az első egyetemi fokozat (*gradus*) elnyerésére, ez a mai tanrendszerben talán a gimnáziumi érettséginek megfelelő *baccalaureatus* volt. A szépszámú magyarországi hallgató közül az egyetem anyakönyvei szerint egyetlen ifjú se jelentkezett erre a vizsgára. Valószínűleg azért, mert a magyar diákok ott általában lelkészi pályára készültek, támogatóik is ezért küldték ki őket, ahhoz pedig ez a továbbtanulásra jogosító fokozat nem volt szükséges. A lelkészképzés ugyanis párhuzamosan folyt a főntebb ismertetett *studiumokkal*. Anyagát *Melanchthon* külön kézikönyvben adta közre.

A magyar protestáns egyház sorsát Wittenbergben különös gonddal figyelték. Összefüggést láttak ugyanis abban, hogy amilyen mértékben súlyosbodik a török veszélytől a testi lét biztonsága, olyan mértékben fordulnak az emberek a lélek dolgai felé. Ezért a magyar teológusok a tudós *Melanchthonban* atyai támogatóra is találtak, aki testi-lelki gondjukat is viselte. A lelkésznek készül *Balsarátí* eltanácsolta erről a pályáról, mert alacsony termete miatt nem tartotta alkalmasnak arra, hogy hívei előtt álljon. (Ezt tette *Luther* is *J. Cratóval*, a később híressé vált orvossal.) Észrevette viszont nagy érdeklődését a természet jelenségei iránt és ezért további tanulásra ösztönözte.¹⁴ A magyar hallgatók sorában *Balsarátí* a harmadik, aki a második egyetemi *gradust*, a *magisteri* fokozatot elnyerte. Ehhez már a görög szerzők (Homéros, Hésiodos, Euripidés, Sophoklés, Theokritos, Démostenés, valamint a törté-

¹³ Foerstmann, C. E.: *Album Academiae Vitebergensis*. Lipsiae, 1841. 257. Neve itt „*Johannes Wid Bassaracius*” alakban fordul elő. Később mindig a latinított formát használta: „*Johannes Vítus Balsaratius*”, ezért így használjuk mi is.

¹⁴ „... *Philippi (sc. Melanchthon) censuram et auctoritatem secutus, ad medicinae artis studium atque culturam se applicuit, cum per statutam paulo humiliorem, non posse tueri dignitatem ac reverentiam personae ecclesiasticae ex publico suggesto docentis putaretur.*” Szikszai D₃

netírók) alaposabb ismerete is szükséges volt. A Biblia néhány könyvét héberül kellett olvasniok. Aristotelés ethikai munkái és Physikája a nyelvismereten túl bizonyos filozófiai iskolázottságot követelt meg. A földrajzi ismereteket Ptolemaios alapján követelték. A jelöltnek először egy zártkörű vizsgán kellett az egyetem professzorai előtt felkészültségét bebizonyítania, majd a nyilvános vita keretében adott a feltett kérdésekre választ. Ezt követte az ünnepélyes felavatás és a kétnapos vendégség. Már a vizsgadíj is jónéhány forint volt, még többre került az új magisternek az áldomás. Ezt otthonról kapott komoly támogatás nélkül egy diák sem vállalhatta. *Balsarátit* 1554. július utolsó napján avatták magisterré.¹⁵ Azt a gradust nyerte el, amelynek helyét nagyon nehezen lehetne pontosan kijelölni valahol a mai egyetemi doktorátus és a kandidatura között. Az új magisterek már az egyetem tanszemélyzetéhez tartoztak, foglalkoztak az alsóbb évfolyamok hallgatóival és közben tovább tanultak.

Wittenbergben éppen *Balsarátit* ott-tartózkodásának idején szerveződtek a magyar diákok egy egymást anyagilag is támogató csoporttá, az ún. coetussá. Mint tapasztalt régi diák, *Balsarátit* 1555-ben vezetője volt a társaságnak, az itt rendezett tudományos vitáknak szorgalmas résztvevője volt.

Egyetemi éve alatt *Balsarátit* kitént társai közül a növények ismeretében, sőt egyszerűbb gyógyszerek készítésében is járatos volt. *Melanchthon* ezért tanítványát az orvostudomány felé terelte. A wittenbergi egyetemnek két, olykor három katedrával rendelkező orvosi fakultása volt. A tanárok világnézete megegyezett a hangadó Luther és *Melanchthon* felfogásával, az egyetem többször kinyilvánított hivatalos hitelveivel. Az orvostudomány helyét e teológiaközpontú szemlélet a Bibliára támaszkodva határozta meg. E szerint az emberi test az örökéletet tekintve otthona és temploma az Istennek, romlandó sárból lévén gondot kell rá fordítani, hogy épségben megőrizzük és betegség esetén gyógyítsuk. Az orvostudomány kettős feladata tehát, hogy az egészséget fenntartsa és a betegséget elűzze.¹⁶ A józan polgári gondolkodás alátámasztását találták meg a Jézus Sirák fia bibliai könyvében, amelyet folytonosan idéztek is arról, hogy az orvost tisztelni és honorálni kell tudományáért. Az orvossággal pedig élni kell, mivel azokat a Teremtő rendelte a fájdalmak enyhítésére. A képzés a görög és római orvosi munkák (*Hippokratés*, *Galénos* és főleg *Plinius*) alapján haladt, ezeket a szövegeket magyarázták. A középkori arab orvostudomány eredményeit nem tartották sokra és a gyakorlati képzés sem volt olyan szinten, mint ahogy ez Európa más egyetemein már a korban szokásos volt. *Balsarátit* tanárai *Jacob Milichius*, *Melchior Fendt* és *Caspar Peucer* az orvostudomány történetében nem voltak különösebben jelentősek. Az emberi testtel való közvetlen ismerkedés, a boncolás — akkor anatómiának nevezték — Wittenbergben nagyon ritka volt. Bár éppen 1554-ben engedélyt kapott az egyetem, hogy egy kivégzett nőt felboncoljanak.¹⁷ Aki a gyakorlati orvostudományt alaposabban el akarta sajátítani, az a wittenbergi tanulmányokat csak alapnak tekintette, amelyre valamely más, általában olasz egyetem további képzését ráépíthette.

¹⁵ Köstlin, J.: Die Baccalaurei und Magistri der Wittenberger Philosophischen Fakultät. *Osterprogramm d. Univ. Halle — Wittenberg*, 1890/1891.

¹⁶ Milich, J.: *Oratio de arte medica*. Wittenberg, 1555.

¹⁷ Schmidt, G.: Einige Notizen über Wittenberg im sechzehnten Jahrhundert. *Neue Mitteilungen aus dem Gebiet historisch-antiquarischer Forschungen*. Halle. 11 (1867) 119.

Balsaráti továbbtanulásáról *Melanchthon* gondoskodott, olyan módon, hogy a dúsgazdag *Perényi Gábortól* kért számára anyagi támogatást. Mint magister két évet töltött még a wittenbergi egyetemen tanítva és tanulva, és csak azután indult el Itáliába az orvostudományok abszolválására. Útját egybekötötte a németországi és svájci egyházak meglátogatásával. Hozzá tartozott az ilyen peregrináció a korabeli egyetemi tanulmányokhoz, egész életükre szóló tapasztalatot, világismeretet nyertek vele a diákok. Mellékesen vitték-hozták a híreket, leveleket is. Ahol megfordultak, tájékoztak az aktuális eszmei-politikai kérdésekben, részt vettek az e korban legvitatottabb hittételek, az úrvacsora és a predestináció értelmezésének megvitatásában. A wittenbergi professzorok ajánlólevele biztosította számukra mindenütt a barátságos vendéglátást és a továbbjutást. *Balsaráti* életrajza nem említi a német városokat, ahol megfordult, de bizonyára járt Tübingenben. Az egyetem orvosprofesszora, a kiváló botanikus *Leonhard Fuchs Melanchthonnak* jó barátja volt, akire ez utóbbi szívesen hivatkozott műveiben, mint orvosi tekintélyre. *Fuchs* orvosi kézikönyvei egész Európában, nálunk is, a legkeresettebbek voltak, ő maga pedig korának majd minden szakemberével levelező kapcsolatban volt. Különösen jó barátság fűzte a híres svájci orvosbotanikus *Konrad Gessner*hez. Feltételezhetjük, hogy *Melanchthon* levelét, amellyel *Balsaráti* útját támogatta, ő is megtoldhatta néhány ajánló sorral.

Svájci tartózkodásával az életrajz hosszabban foglalkozik, és erre *Balsaráti* is szívesen emlékezett. Zürichben több napig időzött a lelkészeknél, *Petrus Vermigli*nél és *Heinrich Bullinger*nél, akinek fia éppen ezekben az években *Melanchthon* vendége volt. A messziről jött vendég mindig kedves volt, mert postával megrakodva érkezett, és ezzel a mai újságot pótolta. Különösen nagy érdeklődés fogadta a magyarokat, mert a békés polgári tűzhelyek körül borzadva hallgatták a távoli török világ rémségeit. *Balsaráti* Zürichben ismerkedett meg *Konrad Gessner* orvos-természettudóssal. A közös érdeklődés, a természet világának ismerete és szeretete hamar megteremtette a kapcsolatot kettejük között. *Gessner* természetrajzának negyedik kötetén dolgozott éppen, a halak és csúszómászók rendszerezéséhez gyűjtötte az anyagot. *Balsaráti*t is kikérdezte a magyarországi halfajtákról. Műve 1558-ban jelent meg, több helyen hivatkozik forrására: „*quae ex eruditi iuvenis Io. Viti Balsaratij Ungari colloquijs accepi*”, . . . „*ut narravit mihi Ioannes Vitus Ungarus iuvenis pereruditus*”. Egy helyen egy bizonyos „*Catalogus piscium Ungariae*”-t említ, amelyet talán szintén tőle kapott. *Balsaráti* elmesélt neki egy történetet is ifjúkorából. Szülőföldjén hosszú fásztás után kifogtak a Tiszából egy óriási harcsát, benne emberfejet találtak és jobbkart, ujjain három gyűrűvel. A megundorodott lakosság évekig nem evett ebből az egyébként jófajta halból.¹⁸ Zürichi időzésének emlékére *Gessner* albumába

¹⁸ Gesner, C.: *Historia animalium liber 4. qui est de piscium et aquatiliu animantium natura*. Zürich, 1558. 528: „*De hydro. In Ungaria (ut narravit mihi Joannes Vitus Ungarus iuvenis pereruditus) reperiuntur serpentes breves, duorum palmorum longitudine tantum, nulla cauda. Vulgo decurtatos vocant, aequali per totum corpus crassitudine. Hos in hominem eminus etiam iaculi instar, insilire aiunt.*” 1048.: „*Silurus: Ungarice Harcha dicitur, a latitudine dorsi, ut audio. . . et plura hic addam, quae ex eruditi iuvenis Io. Viti Balsaratij Ungari colloquijs accepi, unde Harcham procul dubio silurum esse liquido constabit. Barbottam (aiebat) piscem in Tibisco (qui Daciae fluvius Danubio miscetur) aliquando captum se vidisse septem vel octo cubitorum, plastrum occupantem, eum in fluvio annis sedecim sub culina viri cuiusdam nobilis latuisse. Hamo tandem ines-*

Balsarati emléksorokat jegyzett. A fennmaradt kötet sajátkezű bejegyzése volt eddig az egyetlen *Balsarati*tól való kéziratunk.¹⁹ Az itt eltöltött időre csaknem húsz év múlva is szeretettel gondolt vissza. Sógora *Szikszai Fabricius* 1574-ben Zürichbe küldött levelébe *Balsarati* is belefoglalja üdvözlését *Bullinger*nek, emlegetve az együtt töltött napokat.²⁰ Azért is hasznos volt számára ez az út, mert belélatott egy nagy tudós műhelyébe, hiszen *Gessner*nél lakott, aki bizonyára megmutogatta neki híres természetrajzi gyűjteményét. Az ajánló sorok is gyarapodhattak, lévén igen jó kapcsolat a svájci tudós és olasz kollégái között.

Az életrajz szerint most négy év tanulás következik Itáliában, megosztva Padova és Bologna egyetemai között. Padova volt az a tudományos központ, ahol a gyakorló orvos nélkülözhetetlen ismereteire szert tehetett. *Vesalius* utóda, *Gabriel Fallopio* volt itt az anatómia, chirurgia és botanika professzora. Kitűnően ismerte az emberi test felépítését. Tanítványaitól éppen a gyógyítás érdekében az anatómia legalaposabb ismeretét követelte. Az ismeretszerzés közvetlen módja, a boncolás a padovai oktatásban intézményes helyet kapott. Az egyetem másik híres professzora *Giambattista de Monte* (*Montanus*) volt a klinikai oktatás megalapítója. Hallgatóit rendszeresen elvitte az Ospedale San Francesco betegágyaihoz, és ott tartott gyakorlatot a betegségek felismeréséről és a kezelési módokról. Padovában működött 1545-óta Európában az első orvosbotanikai kert, amely az egyetemi orvoscépzést segítette. *Balsarati* szorgalmasan részt vett a gyakorlati oktatásban és a boncolásokon, de orvosi diplomáját mégsem itt, hanem Bolognában nyerte el.

A bolognai egyetem nagyírú professzora ekkor *Ulisse Aldrovandi* volt, az állat- és növényvilág egyik legnevesebb tudósa és rendszerezője. Hatalmas kéziratok hagyatékának tanúsága szerint fáradhatatlanul gyűjtötte az egész világon föllelhető természeti jelenségek leírásait. Közölről külön feljegyzéseket vezetett. Az anyag majdani áttanulmányozója bizonyára a magyar *Balsarati Vitus János* nevével is találkozni fog. Tudományos szinten foglalkozott a művészettörténet és művészetelmélet kérdéseivel is, tanítványaira sokoldalúsága bizonyára nem maradt hatástalanul.²¹

catum esse, dum foeturam suam custodiret, ubi se captum sensit, exilijsse. Secutos impetum eius piscatores ad miliaria duo, denique defatigatum cepisse et in oppidum Nadlac vexisse; ibi in eius ventre caput humanum cum dextra manu et tribus annulis aureis inventum esse: cuius rei abominatione incolae multis postea annis hoc genere piscis, non vilis alioquin, abstinuisse.” 1266.: „Capito: Ungari Szeleskezeg, ut in Catalogo piscium Ungariae reperi.” *Gessner* és *Balsarati* kapcsolatát ismertette Szilády Zoltán: *Die Geschichte der Zoologie in Ungarn*. Debrecen, 1927. 5–6.

¹⁹ *Magyar művelődéstörténet*. Szerk. Domanovszky Sándor. 3. Bp. é. n. 393. Közli a fényképmásolatát. A bejegyzés szövege: „Scilicet ingenius aliqua est concordia iunctis Et servat studij foedera quisque sui. Johannes Vitus Balsaratus”

Régebben magángyűjteményben volt. Most Amerikában a National Library of Medicine, Bethesda/Maryland gyűjteményében, Ld. a köv. jegyzetel.

²⁰ Zsindely Endre: *Bullinger Henrik magyar kapcsolatai. Studia et acta ecclesiastica*. II. Bp. 1967. 75–76.

²¹ *Aldrovandi* kéziratgyűjteményének katalógusa: Frati, L. *Catalogo dei manoscritti di Ulisse Aldrovandi*. Bologna, 1957. Művészettörténeti munkái: Delle statue antiche che per tutta Roma in diversi luoghi e case si veggono. Mauro, L.: *Antichità de la città di Roma*. Venezia, 1556. c. kötetben, amelyet többször is kiadtak, valamint *Avvertimenti al Card. Paleotti sopra alcuni capitoli della pittura a Barocchi*, P.: *Trattati d'arte del cinquecento fra manierismo e controriforma*. 2. Bari, 1961. c. kötetben.

Magyar tanítványával a közös tudományos érdeklődés mellett azonos hitelveik miatt is baráti kapcsolatba kerülhetett. Korábban eretnekség gyanúja miatt Rómában volt bebörtönözve. Csak hathatós pártfogói és kitűnő összeköttetései segítségével sikerült kiszabadulnia. *Balsaráti* az ő elnökletével összeült kollégium előtt vizgázott az orvostudományból 1558 augusztusban. Az egyetemi akták megőrizték az ünnepélyes vizsgálat menetét, kezdve a 15 arany kötelező befizetésétől — amelyet nyilván *Perényi* támogatásával tudott csak letenni — egészen a ceremónia befejezését jelentő orvosdoktori „insignia” átadásáig. Feljegyezték ez esetben azt is, hogy az elnöklő *Aldrovandi* összeszedve a szavazatokat (igenlő: fehérbab, nemleges: feketebab) a gyűjtőládában csupa fehérbabot talált.²² Bolognai éveit alatt az új alapítású Collegium Illiricum-Hungaricum tagjává is megválasztották. Majd az intézmény elnöke lett és ennek következtében kapcsolatba került a zágrábi püspökkel. Életrajza szerint gyógyította a püspököt. Ugyancsak e forrásból tudjuk, hogy egy fél éven keresztül mint orvos működött a pápai udvarban is. Ide nyilván *Aldrovandi* említett kapcsolatai segítettek be, de protestáns meggyőződése miatt neki is hamarosan távoznia kellett. Orvosi gyakorlatáról ezek az első adatok.

Hárminc éves volt már ekkor, tíz évet töltött távol hazájától. A legkitűnőbb egyetemeken megtanult mindent, amit akár mint a tudomány művelője, akár mint gyakorló orvos hasznosíthatott. Holbeinek van egy sokszor reprodukált metszete, amely az orvostudomány reneszánsz elképzelés szerinti diadalát ábrázolja. A megszemélyesített orvostudomány elválaszthatatlan kísérőivel, az elméleti és gyakorlati tudással vonul diadalokcsiján. Kocsiját segítőtársai, a gyógyfüveket (melissa, mentha és arthemisia) megszemélyesítő állatok húzzák, letiporva ellenségeit: a pestist, a febrist és a hydropsist, a kor legyőzhetetlennek tartott betegségeit. Ismert vagy ismeretlen allegória, álomkép, de nyilván életcél volt minden pályája kezdetén álló orvosnak akkor is, hogy a hozzáfordulókon tudásával segítsen. Veszületett képessége, szerzett tudása: a korabeli ismeretanyag egésze, világot járt tapasztalata *Balsaráti Vitus János*nak bizonyára hasonló diadalutat csillogtatott meg akkor, amikor 1560-ban megkapta *Perényi Gábor* hazahívó üzenetét, Magyarország egyik leggazdagabb reneszánsz főúrának udvari orvosi állást kínáló meghívását.

PERÉNYI GÁBOR UDVARI ORVOSA 1560 – 1567

A Perényiek az ország különböző vidékein elhelyezkedő hatalmas birtokaik, valamint a család egyes tagjainak a közéletben betöltött magas méltóságai következtében, a 15–16. században Magyarország legtekintélyesebb főúri családainak egyike. *Perényi Péter* mint koronaőr Mohács után nagy politikai manőverezéssel, lévén személyéhez kötve a királykoronázás, birtokait még megnövelte. A török előnyomulás következtében a Dunántúlon is otthonos család teljesen az ország északi felébe szorult. Ahogyan nagy jövedelmet biztosító váraikat az új reneszánsz stílusnak megfelelően erősítették meg és alakították át, úgy találtak udvarukban pártfogókra az irodalom modern irányzatának, a nyomtatásra kerülő magyar nyelvű reformációs

²² Orvosdoktorrá avatásának aktáit közli Veress Endre: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai*. Bp. 1941. 98–100.

irodalomnak művelői. Nyalábvár, Füzér és Terebes, ahol egykor vár állott, most köhalom, de a romlandó papír márványnál maradandóbban megőrizte a magyar bibliafordítást, katekizmust olyan bőkezűen támogató család nevét. Nagystilű építkezés és irodalompartolás csak háttér a politikai koncepcióhoz, amely *Perényi Pétert* családja köréből kortársai fölé emelte. Ez okozta vesztét is. Ferdinánd király a honfitársai között szervezkedő riválist gyantította benne. A bécsújhelyi börtönbe került férfikora delén, negyvenévesen. Még ötven sem volt, amikor atyjafiai, a Batthyány és Thurzó családok kezességére a köszvénytől, csúztól elgyötörve kiszabadult ugyan, de rövidesen meg is halt. Derékba tört egy nagy tervekkel teli életmű és félbenmaradt fiának nevelése is. Az olasz építész, *Francesco di Vedano* hűségesen folytatta ugyan a család szolgálatában a munkát, csak a korábbi tervekhez képest bizonyára jóval kisebbszerűen. De az ugyancsak itáliai nevelők, az *Illicinus* testvérek, a fizetlenség miatt hamar odébb álltak. Közülük Petrus lett volna hivatva a humanista nevelést biztosítani az ifjú *Perényi Gábor* számára, bátyja pedig a katonai képzést. *Perényi Péter* halála után sérelmükkel, az elmaradt javadalmazással az egész országot telekürtöltték és biztosabb megélhetés után néztek. *Perényi Gábor* pedig maradt semidoctus, akit az udvari körök hívogattak is Bécsbe, nyilván inkább az egykor veszélyes apa fiának elpártolásától tartva, hogy ott csiszolódjék. Hatalmas vagyona és némi ingadozás után, Ferdinándhoz való hűsége vitte előre a közéleti pályán: a legnagyobb méltóságokat is elnyerte. A művészettörténeti kutatás máig nem tudja pontosan elhatárolni, hogy Sárospatak újjáépítésében meddig terjed az apa kezdeményezése és hol folytatta a munkát a fiú. Az ugyancsak élete delén meghalt *Perényi Gábor* felett ugyanaz a *Szikszai Fabricius* tartotta a gyászbeszédet, akit forrásként követünk *Balsarati* életét tárgyalva. De a két oráció között nagy különbség van. Földesurát a szokásos dicsőítő jelzőkkel látja el, de kézzel fogható adatot műveltségéről vagy irodalom- és művészetpartolásáról nemigen tud fölemlíteni. A 16. századból fennmaradt irodalmi emlékeink arról a negatívumról tanúskodnak, hogy nem akadt egyetlen magyar író se, aki valamit is élvezett volna *Perényi Gábor* hatalmas vagyonából. Könyvét neki senki nem dedikálta, peregrinus diák róla meg nem emlékezett. *Huszár Gál* a fáradhatatlan reformátor sem az ő oltalmába menekült, pedig tudjuk, hogy bebörtönzésekor eljárt érdekében. Az egyetlen *Balsarati Vitus János* az, akiről említettük, hogy *Melanchthon* közbenjárására anyagi támogatását élvezte külföldi tanulmányai során.

Sárospatak, Füzér és Terebes, majd 1564-től Diósgyőr voltak azok a várak, ahol általában tartózkodott. Itt élt környezetében *Balsarati* is. A magyar udvari orvos életéről, a várnép között elfoglalt helyéről általában nagyon keveset tudunk. Földesurától, az évi jövedelem mellett, Nagytoronján házat kapott szántófölddel, kaszálóval és ugyanott hét szőlőbirtokot.²³ Mindez együtt már valóságos kis vagyonnak számított. Anyagi gondjai nem lehettek. Perényi környezetében egészen más természetű bajokkal kellett megküzdenie. Különleges helyzetét az egyháztörténelemből jól ismert *Thuri Pál* ügyből ismerhetjük meg. *Perényi Gábor*, mint apja is, a protestantizmus mérsékelt, lutheri ágának volt híve. Már 1559/60-ban védelmébe vette a *Verancsics* püspöktől üldözöbe vett *Huszár Gál* prédikátort. Azon kevés nagybirtokos közé

²³ *Adalékok Zemplén-vármegye történetéhez.* 1904. 236–237.

tartozott, aki a lutheri elvek mellett meg is maradt. 1563-ban tudomására jutott, hogy a birtokain tevékenykedő egyes lelkészek a reformáció svájci ága felé hajolnak. Az ágostai hitvallás tételei helyett az újabb, Béza féléit hirdetik, az ostya helyett az istentiszteleten közönséges kovászos kenyeret osztanak és a predestinációnak is egy újabb értelmezését adják híveik elé. Ezek a lelkészek az ő engedélye nélkül részt vettek többek között egy Tarcalon rendezett protestáns zsinaton és újításukat onnan hozták. Azon lutheri elv alapján, hogy a világi hatalom kötelessége a hit tisztaságának megőrzése, papjait Sátoraljaújhelyre rendelte és ott a legszigorúbb büntetésekkel megfenyegetve, elrendelte, hogy újításukat vonják vissza. Mivel ezek ezt megtenni vonakodtak, *Thuri Pál* sajozszeptéri lelkész vezetésével egy bizottságot küldött a wittenbergi és lipcei akadémiákra, hogy onnan hozzanak a vitatott kérdésekre választ. Visszatérve meghozták az elutasító véleményt, amelyet azután *Perényi* minden földesúri hatalma alá tartozó lelkészével aláíratott. Nem sokkal ezután híre jött, hogy *Thuri Pál* ennek ellenére kovászos kenyeret használ a szertartásnál. *Perényi* magához rendelte a sajozszeptéri bírót és a magisztrátust. Ezek *Thuri*-ra vallottak. A dühöngő főúr elhatározta, hogy példát statuál. Ez meg is történt volna, ha két szomszéd nagybirtokos, *Bebek György* és *Mágoocsy Gáspár* felesége közbe nem vetik magukat a szerencsétlen prédikátor hajszálon függő életéért. *Perényi* erre *Thuri* elé három lehetőséget tárt: visszatér az ostya használatához vagy ügyében az ő szabad királyi város lelkészeiből alakult bizottság ítélkezik, végül: ismét elmegy Wittenbergbe és maga próbálja a professzorokkal szemben nézeteit megvédeni. *Thuri* a hazai bíróságot választotta. *Perényi* az ülést 1564. augusztus 13-ra tűzte ki terebesi várába. Utóbb erre mégis Füzéren került sor, mert a várúr itt feküdt ágyhoz kötve, súlyos izületi betegségben. A vádat az államhatalom részéről *Paczóth János* sárosi alispán képviselte. Kezében volt a királyi rendelet az arianus ill. szakramentarius újítókkal szemben. A súlyos beteg főúr képviselője „*Doctor Johannes*” volt, aki csak *Balsarati* lehet. Most kellett megmutatnia, hogy a csúz gyógyítása mellett teológiai kérdésekben is járatos. Minket az egész hitvitából elsősorban az ő szereplése érdekel. A többnapos ülés jegyzőkönyve csak kivonatossan maradt fenn, a doktort csak néhány esetben említi. A bírakul kirendelt lelkészek vádjaira *Thuri* egy helyen a helvét akadémiák tekintélyére hivatkozott. *Balsarati* itt helyreigazította, hogy Svájcban csak Baselben van akadémia, az pedig a wittenbergivel egy nézetben van. A zürichi csak particularis iskola, annak tételeire tehát hivatkozni nem lehet. Máskor a wittenbergi teológusok véleményének lekicsinyléséért fedtte meg a vádlottat. *Thuri* nehezen engedett, pedig az élete forgott kockán. Jóindulatú bírái noszogatták esperesének, *Kopácsi Istvánnak* (ez volt *Balsarati* pártfogója) példájával, aki egyszer hasonló helyzetben már engedett az erőszaknak. Végre is aláírta a visszavonó nyilatkozatot. Kiszabadulva a várbörtönből, adott szava ellenére megszökött *Perényi* fönnhatósága alól. A jegyzőkönyv ránkmaradt megfogalmazása lutheránus eredetű, de még ebből is kikövetkeztethető a jelenlevők — bizonyára *Balsarati*é is — *Thuri Pál* iránti rokonszenve.²⁴ *Szikszai* szerint *Balsarati* sokat levelezett kortársaival. Hozzáírott levél egy maradt fenn, és azt éppen *Thuri Pál* írta neki a füzéri tárgyalás után négy évvel. A baráti hangú

²⁴ A vita jegyzőkönyvét közli Sculteti Severin: *Hypomnema sive admonitio*. Bártfa, 1599. fol. 26—27. A királyi rendelet a hitújítókkal szemben: *ItK* 19 (1909) 436.

levélből látszik, hogy jó kapcsolatban voltak. *Thuri* „vetus cliens”-nek írta alá magát.²⁵ Ez vonatkozhatik a fiatalabb wittenbergi coetus társra, a füzéri vita során tapasztalt jóindulatra és leginkább az azt követő további jó kapcsolatukra. Pedig a füzéri tanácskozás valóságos pánikot keltett *Perényi* környezetében. Még abban az évben elhagyta a veszélyes udvart sárospataki lelkésze, *Kopácsi István*, és az iskola tanára, *Szikszai Fabricius Balázs*. Ez utóbbi *Balsaráti* életrajzában a főúr és udvari orvosa kapcsolatát tárgyalva megemlíti, hogy *Balsaráti* több ízben közbenjárt *Perényinél* a bajbajutottak érdekében, és sikerült is így ura szándékát a halálos ítéletet illetően megváltoztatni.²⁶ Ez utóbbi célzás bizonyára a híres *Thuri Pál* ügyre vonatkozik.

1564-re teszi az életrajz latinnyelvű orvosi munkáját a pestisről. *Szikszai* szerint az ez évben dúló pestisjárvány adta az okot a könyv megírására. Csakhogy tudomásunk szerint Magyarországon a járvány 1563-ban pusztított. Ettől ugyan írhatott volna kézikönyvet 1564-ben is, hiszen ez a kérdés mindig aktuális volt, és egy udvari orvostól elvárták, hogy biztos receptje legyen a betegség megelőzésére és gyógyítására. Mégis szakvéleményét, úgy hisszük, más miatt kellett éppen 1564-ben írásban is leszögeznie. A pestist, ezt az egész országrészeket vagy földrészt is elnéptelenítő járványos betegséget hiába próbálta az orvostudomány a középkor óta akárcsak valamelyest is megfékezni. Okát keresték a föld ártó kigőzölgéseiben, a szennyezett vizekben, a megromlott levegőben, de valamennyi jelenségében együtt Istennek az emberek miatt kiáradó haragjának tekintették. Fertőző voltát hamar felismerték és keresték a menekülés lehetőségét. A középkori polgári társadalom megalkotta a maga védelmi rendszabályait. Járvány idején elrendelték a különösen ellenőrzött köztisztaságot, a szellőztetést és füstölést, fertőtlenítésül pedig az ecetes permetezést és öblítést. Megtiltották a csoportosulásokat, idegeneket a városba nem eresztettek. Aki tehette, az már ugyanis a járvány hírére biztonságosabbnak látszó vidékre költözött. „*Cito, longe, tarde*” gyorsan, minél messzebbre és minél később vissza – így hangzott a jó tanács pestis esetén évszázadokon át. Aki megkapta a betegséget, az az orvosok segítségére szorult. Az orvosságok között volt külön a gazdagok számára csupa külföldi alapanyagból kevert gyógyszer és persze egyszerűbb hazai gyógyfű készítmények. Az alapanyagok kortól és országtól függetlenül általában azonosak, azonos lévén az egyetemi tananyag: dióburok, mirha, fenyőmag, bors, ecet, üröm, ehhez járulhat azután porrá tört igazgyöngy, bezoár (vigyázat hamisítják!) és aranykészítmények vagy a drága amulettek. A századok folyamán könyvtárainra duzzadt pestisirodalom, minthogy a kérdésben minden szakíró orvos nyilatkozott, a spekulatív és tapasztalati elemeket variálja. A protestantizmus térhódításával az értekezéseket egy új, morális nézőpont gazdagítja. A lutheri reformációtól elhajló szélsőséges irányzatok, valószínűleg az anabaptisták körében merült fel először az a nézet, hogy mivel a pestis Isten büntető keze az emberiségen, azért nem szabad, de nem is lehet előle elmenekülni vagy akár csak orvosi segítséggel is élni. *Luther* és az ugyan-csak konzervatív *Johann Brenz* azonnal elutasították ugyan ezt a tételt, mégis sokszor megvitatásra került még a következő században is. A 16. század közepétől minden

²⁵ *Thuri Pál Balsarátinak* 1568. júl. 22. Debrecenből *TT* 1881 492–493.

²⁶ „*Iam cum gratia, favore et autoritate polleret apud principem suum, plurimis reis deprecatione et intercessione sua profuit, illis veniam delictorum etiam graviorum impetravit, et plerosque a certo capitibus discrimine liberavit.*” *Szikszai E.*

pestissel foglalkozó munka állást foglal ebben a kérdésben is. A balsárnyon helyezkednek el a kissé sajtóosan „sztoikusoknak” bélyegzett teológusok, akik tagadják az elrendelt vég elől való menekülés, vagy a gyógyítás lehetőségét. Lutherék polgári reformációja fenntartja ugyan, hogy a pestis „purgatio” bűncinkért, de ezt a rajongónak nevezett nézetet elveti azzal az indoklással, hogy akkor a természeti csapásokat, sőt a törököt is ölbe tett kezekkel várhatnók. Luther elve az, hogy mehet, aki fél, de akit a szeretet törvénye köt, felebarátaitól a segítséget meg nem tagadhatja. A városi magisztrátusnak és a betegeket ellátóknak tehát helyükön kell maradniuk. Vannak azután racionális orvosok, akik elkülönítik a teológiai okoskodást a gyakorlati orvostudománytól. Megadva az előbbinek a köteles tiszteletet, az orvos feladatául egyedül a betegség gyógyítását jelölik meg. J. Stubing bécsi orvos Erdélyben írt pestiskönyvében (1562) találjuk ez utóbbi nézet leghatározottabb megfogalmazását. Szerinte csúf dolog, ha nem ismerve egy betegség okát, azt Isten büntetésének mondják. Az orvos mint az emberi test szakértője érzékelhető dolgokkal foglalkozik, az okokat, a folyamatot és a véget se utalhatja tehát az eszme világába.²⁷

A magyar reformáció történetében is felmerült ez a kérdés. A hazai protestantizmus svájci tájékozódású képviselői 1562-ben szögezték le hitelveiket. A debrecen-egervölgyi hitvallásnak nevezett irat állást foglalt abban a kérdésben is, hogy vajon el lehet-e kerülni a dögvéset. Tételük a következő: „*Gyakran el lehet kerülni a levegő dögvészes fertőzését egyesek tudásával. De amikor a pestis közönséges ostor és kiszabott halál a nép vétkeinek büntetésére, akkor elkerülni, és előle elmenekülni nem lehet, ahogy meg van írva a prófétáknál... Ám a pestisben is megmaradnak azok, akiknek ideje még nincs kiszabva. De akiknek itt az ideje azoknak lehetetlen gyógyszerrel elkerülni a halált, a pestist.*” A hazai konzervatívabb lutheránus álláspont képviselői a debreceni hitvallás több pontjával nem értettek egyet. Ahogyan az Thuri Pál esetében is történt, most is véleményt kértek a wittenbergi és más külföldi akadémiák teológusaitól. A válasz nem késett, a magyar hitvallás több pontjával nem értettek egyet. Méliusz mint debreceni lelkész 1564. novemberben védekező iratot adott ki azon vádak ellen, amelyekkel őket a külföldi akadémiák és egyes „főurak” előtt illették. A vádpontok között a 26. volt a pestis kérdése. Méliusz fenntartotta a hitvallásban megfogalmazott korábbi álláspontját. Szerinte Isten mindenhatóságát vonná kétségbe, sőt változóknak, előre nem gondoskodónak tartaná az, aki azt hiszi, hogy el lehet menekülni a halál órája, a pestis elől gyógyszerekkel. Azért van ez így, mert a pestis oka nem a megromlott levegő, hanem a bűn, melynek büntetésére Isten csak mint eszközt használja fel a ragályt.²⁸

²⁷ A középkornak a pestisről való minden tudománya megtalálható Philippus Beroaldus: *Opusculum de terraemotu et pestilentia*. Bononiae, 1505. c. művében. A szélsőséges irányzat, és ezzel szemben Lutherék ellenvetése: Fuchs, L.: *De curandi ratione libri 8*. Lugduni, 1548. 592–614. Luther állásfoglalása a pestis kérdésében: *LW* 47. 134–138. Melancthon a „stoica secta”-ról *CR* XIII. 657. A racionális vélemény Stubing, J.: *De pestilentia libri 3*. Bécs, 1561. A₃. A „rajongó” álláspontot képviselte A. Osiander: *Wie und wohin ein Christ die grausamen Plag der Pestilenz fliehen soll*. Nürnberg, 1533. Talán ez a mű volt a vita elindítója.

²⁸ A debrecen-egervölgyi hitvallás: *Confessio catholica*. Debrecen, 1562. a tárgyalt kérdésről a G₁ levélen. Méliusz védekező irata *Apologia et abstersio ecclesiae Debrecinensis a calumniis quibus temere apud academias et principes accusatur*. Debrecen, 1564.

Sejtésünk szerint e vita során kellett *Balsarátinak* előállnia saját véleményével. *Perényi* nem tűrhette, hogy jól képzett udvari orvosa, aki egyúttal teológus is volt, hallgasson az Európa szerte vitatott kérdésben. Műve nem maradt fenn, valószínűleg kéziratban terjedt. *Szikszai Fabricius* közölt adatai alapján következtethetünk tartalmára. *Perényi Gábornak* ajánlotta a latinnyelvű munkát. Tehát nem egy egyszerű, gyors segítséget nyújtó receptgyűjtemény volt, amelyet udvarházaink jobbjára csak magyarul tudó háziasszonyai forgathattak volna. Különben is a pestis kézikönyveknek megvolt a maguk kialakult felépítése. Először a betegség okait tárgyalták, majd a megelőzést és az arra szolgáló recepteket ajánlották, ezt követte magának a betegségnek leírása és a gyógyszerek felsorolása. *Balsarati* először a megelőzéssel foglalkozott („*de pestiferi coeli intemperie morbida praecavenda*”), az ajánlatos étrenddel („*de . . . exquisita ratione dietae salubris instituenda*”). *Méliusszal* szemben azt vallotta, hogy a betegséget a fertőzött levegő terjeszti és ennek megfelelő gyógyszereket javasolt („*praesentissimisque medicamentis ad curanda corpora per venenati aeris noxam infecta adhibendis*”). Bizonyításul felsorakoztatta az orvostudomány klasszikus tekintélyeit („*complexus omnia medicorum classicorum placita, quae in illius argumenti compendiosam tractationem poterant incussere*”). Munkája közkézen forgott, írja róla *Szikszai*, ami természetes is, lévén ideológiai és praktikus szempontból is aktuális. Nem kétséges, hogy álláspontja a *Méliuszéktól* vitatott kérdésben a teológiai és gyakorló orvosi álláspont összebékítése volt, a wittenbergi tanítás szakszerű megfogalmazása. Sajnálhatjuk, hogy ez a tudományos igényű munkája nem maradt ránk, mert bizonyára több népszerű könyv forrásává vált. *Bánfihunyadi Mogyoró Benedek* református lelkész „Az mirigh halálrol valo rövid kerestieni ertelem” (1577 ?) c. művében, amely csak töredékesen maradt fenn, ugyancsak szembeszáll az „újkeresztények” (anabaptisták) fatalizmusával.²⁹ *Balsarati* barátja, *Károlyi Péter* pedig hosszabban tárgyalva az orvosságok kérdését teológiai művében, igenlő válaszát azokkal a bibliai helyekkel igazolja, amelyeket már a wittenbergi egyetem orvosi karát ismertetve tárgyaltunk.³⁰ Végletes nézeténél *Méliusz* se maradt meg, mert éppen ő adta a nép kezébe az első magyarnyelvű gyógyfűves könyvet.

Századok távlatából visszatekintve, ma már látjuk a hadállásokat. A teológiai megfogalmazást a legvilágosabban *Komáromi Csipkés Györgynél* olvashatjuk, egy századdal később ugyan, de tárgyalt korunkban is érvényesen: „*Mert arról, hogy az Pestis előtt el fusson ember, az Szent írásban, az mi hitünknek és életünknek egyetlen egy mérték sinorjában, sem regula, sem pelda, sem parancsolat sohol sincsen*”.³¹ A kérdés gyakorlati oldalát tekintve pedig *Pápai Páriz Ferenc* mondta ki az igazságot: „*Szabad-é a pestistől futni? Nem felelhetni egyebet, hanem németnek szabad, de nem magyarnak: mert amannak mind ezekben is szép rend tartása és szokott uzussa vagon*”.³² Hová is futhatott volna *Méliusz* kerítetlen városából az a nép, amely a török torkában amúgyis megszokta már az állandó életveszélyt.

²⁹ *ItK* 28 (1918) 193–195.

³⁰ *Károlyi Péter: Az halálrol, fel tamadasrol, es az örök eletről haznos es szükséges köníveczke.* Debrecen, 1575. N₃

³¹ *Komáromi Csipkés György: Pestis pestise.* Debrecen, 1664. 86–87.

³² *Pápai Páriz Ferenc: Pax corporis.* Kolozsvár. 1690. 296–320.

Az udvari orvosnak ebben az évben (1564) állandóan készenlétben kellett lennie. Már láttuk, hogy *Perényi Gábor* betegsége miatt a hitvita színhelyét is áttették Terebesről a füzéri várba. A 30 éves főúr olyan beteg volt, hogy még abban a hónapban megírta végrendeletét is.³³ A gyötörő ízületi fájdalmak nyilván fokozták ingerlékenységét és azokat a nem kedvező tulajdonságait, amelyekkel környezetének minden napjait terhelte. Ha összegyűjtjük a különböző korabeli forrásokat, nagyon kedvezőtlen képet kapunk róla. Az egykorú hagyomány úgy tartotta, hogy bátyját, akit apja túszként hagyott a töröknél, mikor az kiszabadult, a Bodrogba fojtatta; más változat szerint megmérgeztette, hogy az örökségen ne kelljen osztozniok.³⁴ Anyjával is kegyetlen volt. „*Prini Gábriel sokat rötteget az miat, hogy edes annya el futot tüle. Kinec minden ioszaga masra szalla*” — írja róla *Bornemisza Péter*.³⁵ A legtöbb rosszat róla *Forgách Ferenc* jegyezte fel *Históriájában*. Tőle tudjuk, hogy esztelen féltékenységgel gyötörte feleségét. Nem vitte soha vendégségbe, hogy idegen a közelébe ne férközhessen, sőt saját asztalához se engedte, ha más is volt jelen. Férfival nem beszélhetett, férfi szeme elé nem kerülhetett. Nem engedte, hogy az ablakon kitekintsen, ha eltávozott otthonából, az ablaktáblákat bepecsételtette. Amikor egyszer betegen feküdt és felesége körülötte sürgölődött, az udvarból egy nemes ifjú véletlenül az úrnő ruhájához ért. *Perényit* úgy előntötte az indulat, hogy parancsot adott az ifjú elevenen való befalzására. Ebben ugyan az udvarnép valahogyan megakadályozta, de végül mégis megmérgeztette. A rémtörténetek egyikébe *Forgách*, nyilván ahogy ő is hallotta, *Balsarátit* is belekeverte. *Perényi* síron túl is terjedő féltékenységében arra akarta feleségét rávenni, hogy az az ő halála után se menjen máshoz feleségül. Amire az asszony azt válaszolta, hogy ő inkább azon imádkozik, hogy férje őt túlélje, egyébként a jövőre nézve nem tehet semmi ígéretet. A dühöngő *Perényi* erre kivont karddal kényszerítette udvari orvosát, *Balsarátit*, hogy keverjen mérget az asszonynak. Az életét féltő orvos engedelmeskedett, és nem sokkal férje halála után a méreg elsorvasztotta a fiatalasszonyt.³⁶

Elfogadhatjuk-e hiteles közlésnek *Forgách* rémhistóriáját? Korának történetét akarta megírni, nincs okunk arra, hogy tudatos hamisítással vádoljuk. Az viszont más közléseiből is kiderül, hogy forrásfelhasználására jellemző a kritikátlanság. Rostálás és szelídítés nélkül közölt mindent, amit hallott, ha az tendenciozitásának megfelelt. Legkevésbé se törekedett megvalósítani a „sine ira et studio” elvét. Ebben az esetben az Erdélyből Ferdinándhoz pártolt *Perényi* (*Forgách* fordított irányba tette ugyanezt!) portréja lett még sötétebb. Az udvari orvos nála csak mellékszereplő, szerepeltetése csak hitelesíti a történetet. *Perényiről* a kortársak tanúsága alapján akár ennyire elvakult indulatkitörést is elhihetünk. *Ország Ilona* ugyan két évvel túlélte férjét, de nem lévén gyermekük, halálával óriási vagyon szállt a királyra. Életének utolsó két éve fáradtságos küzdelem volt az üres királyi kincstárral, amely leste-várta a halálát. A bécsi egyetem jogász professzora és egy pénzügyi bizottság

³³ Radvánszky Béla: *Magyar családélet és háztartás*. 3. Bp. 1879. 97–102.

³⁴ Bethlen Farkas: *Historia*. Keresd, 1684–1690. 142.

³⁵ Bornemisza Péter: *Ördögi kísértetek*. Kiadta Eckhardt Sándor. Bp. 1955. 176.

³⁶ Id. a 9. jegyzetet. A téma drámaíróinkat is megihlette a romantika korában. Garay János *Ország Ilona* címmel írt szomorújátékot (1837). Vitus ebben aljas csábító, aki a maga számára akarja megszerezni a fiatalasszonyt. Kölcsey drámájának: *Perényiek* (1826) csak az első felvonása maradt fenn. Tárgya a két testvér konfliktusa.

csűrte-csavarta a végrendeletet meg az adományleveleket, hogy az özvegyet birtokából kiszorítsák. A Perényi vagyon sorsa ezekben az években Magyarországon és Bécsben is szóbeszéd tárgya volt, amihez mindenki tódított valamit.

További kiegészítést nyújt az ügyhöz *Nicolaus Pistolotius* divatos bécsi orvos levele. *Perényiné* tisztartójához, *Melith Ferenchez* írta 1568-ban. A levélből kiderül, hogy az akkor már beteg *Ország Ilona* fölött konzílium lehetett, és *Pistolotius* jóváhagyta *Vitus* doktor addigi gyógykezelését. Csakhogy útban hazafelé Kassán látott egy receptet a magyar doktor kezétől. A legnagyobb baj származott volna belőle, ha — akinek írta — azzal él. Ezek után szükségesnek látja az úrnőt figyelmeztetni — távol álljon tőle kollégájának ócsárlása, ez nem természete —, hogy vigyázzon.³⁷ Tanulságos adalék ez a levél. A bécsi kolléga először a beteg és a betegség helyszíni ismeretében nyilatkozott és jóvá hagyta *Balsarāti* addigi gyógykezelését. Később Kassán megállapodva, ahol véletlenül épp a kincstári szakértők tanácskoztak a *Perényi* vagyon megszerzésén, ő is gondolt egyet. Szükségesnek látta, hogy az özvegy szűkebb környezetében bizalmatlanságot támasszon. Ez a levél kétségtelen bizonyíték arra, hogy akadtak Bécsben olyanok, akik *Balsarāti* „veszélyes” tudományáról suttoztak. A politikai taktika mellett, az ilyen híresztelés mögött szakmai irigység is állhatott, amely a bécsi orvosok körében hírhedt volt. A már wittenbergi tanulmányaival kapcsolatban említett *J. Crato* császári orvos éppen ezért hagyta el Bécsét. *P. A. Matthioli* tragédiával végződő hajszája kollégája ellen, a szakirodalomból ismeretes.³⁸ *Szikszai* is beszél az életrajzban az irigyek ármánykodásáról, amelyek *Balsarátinak* egy időben sok kellemetlenséget okoztak. A csak általános megfogalmazás mögött a fönti, vagy ehhez hasonló eset állhatott.³⁹

PATRÓNUS NÉLKÜL. 1567 – 1570

1567. június 28-án meghalt *Perényi Gábor* és ezzel *Balsarāti* patrónus nélkül maradt. Már az előző fejezetben láttuk, hogy miféle kellemetlenségek háramlottak az új helyzetben az udvari orvosra. *Perényi* halála véletlenül egybeesett olyan politikai változásokkal, amelyek éppen azt az országrészt érintették, ahol *Balsarāti* működött.

³⁷ N. Pistolotius Melith Ferencknek. Bécs. 1568. szept. 7. „*Ego et Dominae gratiosae et Vrae Dom. consulueram ut uterentur opera Domini Doctoris Vittj, sed quum Cassoviam venissem incidi in scripturam quandam suam quae descriptum erat Medicamentum pro quodam Dno Michaele Szereny qui alias fuit servitor Mag. dom. Gabrielis qui in hospitio decumbebat, et deum testor quod summa pernicies ipsius fuisset si illud medicamentum accepisset, et quia res istae sunt magni momenti, vitamque diuturnam opto Magnificae dominae admonendam etiam ego Dom. Vram pro mea fidelitate putavj, non profecto studio maledicendi, quod a mea natura est aliena, sed ne Magnifica domina periculum aliquid incusseret. . .*” OL. P 707. Zichy család lt. Missiles. Az itt említett (*Kis*)serjényi Mihály akit *Balsarāti* gyógykezelt, amint a levélből is kiténik *Perényi Gábor* servitora volt. Apja, bátyja a királyi udvarban [!] voltak tisztviselők. Ő mint végvári vitéz török fogásba esett, és valószínűleg *Perényi* támogatásával tudta csak magát kiváltani. Így került azután függő viszonyba *Perényi*vel.

³⁸ Meyer, E. H. F.: *Geschichte der Botanik*. 4. Nachdr. Amsterdam, 1965. 375–378.

³⁹ „*Virtus tamen eximia sicut invidiae improbis stimulis hostiliter impeti semper consuevit; sic praestantissimum etiam virum istum indignissime insectari ausa fuit immerentem; virulentisque morsibus falsissimarum criminationum lacerare nomen clarissimum nefario ausu conata est, atque deformare dignitatem impudentissime.*” *Szikszai* E.₃

1562 és 1567 között Erdély és a királyi Magyarország közötti határok többször megváltoztak. A felvidéki várháborúk során először János Zsigmond nyomult Kassáig, majd német katonai segítséggel az ellentámadás Munkácsig hatolt előre. A királyi Magyarország jelentősen megnövelte területét, elfoglaltak néhány fontos végvárat (Tokaj, Szatmár, Erdőd) és a bányavidéket is hatalmukba kerítették. A kincstár ezzel új jövedelmi forrásokhoz jutott, de az új, megnövekedett feladatokat a távoli Pozsonyban székelő magyar kamara csak nehezen tudta ellátni. Ezért a Kassától keletre eső terület igazgatására megszervezték az ún. Szepesi Kamarát. Ez az intézmény elsősorban a királyi jövedelmeket kezelte, de politikai hatalmat is jelentett a hozzá tartozó területen. Hatásköre soha nem tisztázottan és pontosan el nem határolva kapcsolódott a felvidéken állomásozó német katonaság parancsnokának jogos vagy jogtalan hatalmaskodásával. A Szepesi Kamara elnöke *Bornemisza Gergely*, ekkor többek között már szepesi prépost és csanádi püspök volt. A protestantizmusnak lutheri ágát nem üldözte, sőt türte, mert szövetségest talált bennük a kálvinizmusnak nevezett radikálisabb irányzat terjedésének elhatárolására. A helyi intézkedések végrehajtói a kamarai tanácsosok voltak. Közöttük az első *Paczóth János*, akit a füzéri hitvitából ismerünk. Ez az újonnan szervezett intézmény közvetítő volt a bécsi udvar felé. Minden ügyet véleményezve kellett továbbítaniuk, ezért akinek hatalmasabb pártfogó nem jutott, igyekezett velük jó barátságban lenni. Az eddig távol székelő központi hatalom keze ezután apró-cseprő ügyekben is elért ebbe az országrészbe.

Az utódok nélkül meghalt *Perényi* birtokai nagyrészt a koronára szállván, *Balsaráti*-nak ebben az új helyzetben kellett valahogy a helyét megtalálnia. Az életrajz szerint ekkor már ismert orvos volt, akit sokfelé hívtak. Ez az életmód az ország akkori útviszonyai miatt sok testi törődéssel és fáradtsággal járt. Mégis inkább a szabad magángyakorlatot választotta és nem keresett vagy nem talált újabb patrónust.

1568 nyarán jegyezték fel azt az úgy látszik nagy föltűnést keltő beavatkozását, amellyel egy csillapíthatatlannak tűnő vérzést sikerült megállítania. Egy köz-tiszteletben álló eperjesi polgár száján dőlt a vér, és ezt a méltán halálosnak tűnő betegséget sikerült orvosolnia. A feljegyző sajnos a gyógymódról nem őrzött meg semmit.⁴⁰

Szikszai ezekre az évekre teszi magyarnyelvű orvosi könyvének megírását, amikor patrónus nélkül lévén, erre is jutott ideje.⁴¹ A hangsúlyos fogalmazást megértették

⁴⁰ 1568. júl. 25. „*Dominus Urbanus Noctua Senator Epperien. primarius . . . absente coniuge, in laethalem aegritudinem incidit, cui per os incredibili copia sanguinis effluxit. Qui Dei beneficio per D. Joannem Vitum sedatus est.*” Kokavinus id. Diariuma. Báthori Kristóf halálát is egy ilyen vérzés okozta: „*Báthori Christoph maximo ac fatali sanguinis fluxu laboravit, kiben meg is holt, mert Blandrata sistálta az vérnek folyását, nem engedte, hogy az nyavalyának materiája kimenjen az fluxus által, félvén attól, hogy kimegyen az calor vitalis.*” Szamosközy István történeti maradványai. 4. Bp. 1880. 14.

⁴¹ „. . . . in ista orbitate patrociniij sui, vitaeque privatae secessu paulo quietiore plusculum otij nactus, quatuor libros de re medica in usum chirurgorum lingua vernacula conscripsit, ad rectiorem et exquisitiorem curandarum morborum praxin illos informare conatus. Qui ipsi libri convenientissima methodo ad commoditatem empiricorum medicorum singulare compositi si aliquando prodibunt, praepostera ista et temeraria, ne dicam insana medicationis ineruditae ratione emendata atque explosa, dici non potest quantum utilitatis ad patriam nostram universam sit inde redundaturum.” *Szikszai* E₄. A „*si aliquando*

azok, akik ismerték az udvari orvos sajátos helyzetét. Négy könyvből álló magyar nyelvű munkája az orvostudományból csak azokat a gyakorlati kérdéseket tartalmazta, amelyekre a chirurgusoknak, azaz a borbély-sebészeknek szükségük lehetett. Járvá-kelve az országban, betegeit ellátva, nyilván csak azt tartotta meg a szakirodalomból, amit saját tapasztalata alapján, a hazai viszonyok között szükségesnek tartott. A chirurgiák bevezető része általában az anatomia volt. Ebből valamennyit meg kellett tartania, mert csak erre építhette további anyagát. A csontok helyre- rakása, lőtt és egyéb sebek ellátása, görcsös fájások szüntetése, széklet-vizelet ren- dezése, epe-vesekövek kezelése, a kenőcsök készítése stb. a sebész feladata volt. A belbetegségeknél az érvágás, köpölyözés, a mérgezések felismerése tartozott még ismeretanyagukba és természetesen egyszerűbb gyógyszerek javallata. *Balsarati* műve *Szikszai* szerint nagyon népszerű volt. Bizonyára csak kéziratos úton terjedt másolatról másolatra. Ma már semmit nem ismerünk belőle. Ha majd egyszer a magyar orvostörténeti kutatás összehasonlítja a 16–17. század fordulójáról fenn- maradt több kéziratos receptgyűjteményt, talán egy közös forrásra bukkan. Ezek a kézikönyvecskék nagyon hasonló gyógyszerkészítményeket tartalmaznak. Meglehetően elkülönülnek a következő század hasonló műveitől abban, hogy nem tartalmaznak semmiféle, a józan észről és mai ízlésünktől távol álló alapanyagokat. Ezt a céhek felügyelete is magyarázná, ha ugyanez nem volna érvényes a következő századra is. Talán feltételezhetjük, hogy orvos-szakíró művének másolatai terjedtek el széles körben a 16. század végén.¹²

Balsarati orvosi működése mellett ezekben az években közeleti szerepléséről is tudunk. 1568. januárban egy a füzéri tárgyalásnál jóval nagyobb szabású hitvitára került sor Kassán. A hit tisztaságát védő államhatalom képviselője ezúttal Svendi Lázár volt, a német főkapitány. Ő hívta egybe a felvidéki lutheránus lelkészeket és tiszavidek protestáns papjait, hogy számonkérjék *Egri Lukács* tanait elhajtó nézeteit. Az egyháztörténetben jól ismert hitvita eredménye egy *Egri Lukács* tanait elítélő nyilatkozat volt, amelyet a vezető kassai lelkész után mindjárt *Balsarati* írt alá.¹³ Általában meglévő és a vita során talán még megnövelt tekintélye biztosíthatta számára ezt a helyet.

Az új kamarával való jó kapcsolatát mutatja a sárospataki *Sztárai* ügy is. A dél-vidék híres reformátora, *Sztárai Mihály* még *Perényi* idejében került Patakra lelkész- nek. De a földesúr halála után nem tudott az új helyzetbe beilleszkedni. Gazdasági természetű ellentétei voltak a főkapitánnyal, és ezért jobbnak látta csendben és gyorsan távozni. A megszeppent pataki mágisztrátus „doktor uramat” menesztette Kassára, hogy az ügyet kimagyarázza, ártatlanságukat tanúsítsa.¹⁴

prodibunt” kifejezésből látszik, hogy 1575-ig a mű nem jelent meg nyomtatásban. *Szikszai* e mondatát nyilván a sírnál álló *Dobó* családnak szánta, hogy mint Patak új urai pártfogolják a könyv megjelenését.

¹² Néhány ilyen kéziratos receptgyűjtemény a 16–17. század fordulójáról: MTA Könyvtára. Kézirattár. K 95 és K 96. OSzK Kézirattár. Oct. Hung. 500.

¹³ Lampe, Fr. A.: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. Utrecht, 1728. 214.

¹⁴ „hiszem, hogy doctor uramtul kegyelmetek nyilván megh ertette mynemu ok nélkül Ztaray Myhali az plebanos innet el ment... Igaz eleget marasztam, hogy el ne menne Doctor uram által.” OL. E. Szepesi Kamara. Repraesentationes. 1567. nov. 7.

Ezek után érthető, hogy a kamara a főkapitányokkal teljes egyetértésben fordult a királyhoz *Balsaráti* nagytornyai birtokának adómentessége ügyében. A *Perényi*ől kapott ingatlanjóság sorsa ugyanis a patrónus halálával bizonytalanná vált. A *Kopácsi* család és *Szikszai Fabricius Balázs* hasonló kérelmeit is pártolólág terjesztették fel Bécsbe. *Balsaráti* adómentességének királyi jóváhagyása négy nappal *Országh Ilona* halála után, 1569. május 6-án történt.⁴⁵ Ez csak úgy lehetséges, hogy a felterjesztést gondos előrelátással még a nagybeteg úrnő életében Bécsbe küldték.

Balsaráti népszerű orvos volt és amint láthattuk a világi hatalom támogatását is élvezte. Családját (1560-tól nő, több gyermek apja) kis birtoka jövedelméből gond nélkül eltarthatta. És mégis ez a független magányakorlattal eltöltött néhány esztendő csak átmenet volt életében. Igaz, Magyarországon e korból egyetlen orvost se ismerünk, aki ha csak ilyen rövid ideig is, de megpróbálkozott volna ezzel az életformával. Csak két évvel korábban, 1567-ben *Purkircher György*öt (a bevezetőben már volt róla szó) a pozsonyi kamara szerette volna hivatali orvosául kinevezetni. Egészen új, bizonyos mértékben függetlenített értelmiségi pálya nyílt volna itt, ha a tervük megvalósul. A kérést a király a kincstár nehéz helyzetére hivatkozva elutasította.⁴⁶ Ha így volt ez az ország nyugati felében, akkor a Tisza-vidék kevésbé polgárosult viszonyai még annyira se nyújthattak lehetőséget arra, hogy valaki a társadalmi kötöttségekből kiszakadva, egészen független úton járjon.

A LELKÉSZ-ORVOS. 1571 – 1575.

1571-ben *Balsaráti* a Sárospatakhoz közel fekvő Olaszliszka lelkésze lett. Az életéről nagyon töredékesen fennmaradt adatokból is láthattuk, hogy benne a teológus és orvos, a wittenbergi indításnak megfelelően mindenkor harmonikus egységben volt. Kora a zsinatok, egymást érő hitviták ideje volt, amikor a magyar társadalom szellemi tevékenységének legjelentősebb részét ezek kötötték le. Akit mindennapos létszükségletén túl is izgatott valami, az teológiai kérdésekben foglalt állást. Többet jelentett ez akkor mint világnézetet, szüntelen szellemi és érzelmi aktivitást. Hogy *Balsaráti* milyen tevékeny résztvevője volt e szellemi közéletnek, azt a füzéri vita és az

⁴⁵ 1569. máj. 6. Miksa a Szepesi Kamarának. „*Quandoquidem nobis honorabilis doctus et fidelis nobis dilectus Johannes Vitus Balsaratus medicinae doctor cum per capitaneos nostros Lazarum de Schwendi et Joannem Rueberum, tum etiam per vestras literas plurimum commendatus sit... dictus Balsaratus domum quandam in pago Nagh Toronia habitam cum paucis quibusdam terris arabilibus et fenetis, item vineas numero 7 ex donatione quondam Gabrielis Pereny possederit...*”... élete végéig használhatja, és mentesíti minden teher alól. Közölte Hídegpataky Antal ld. 23. jegyzet. *Perényi* halála után az óbudai apácák megpróbálták visszaszerezni ezt a hajdani birtokukat. De a királyi információ-kérő leiratra a Szepesi Kamara az ügyet félretenni javasolta. OL. E. Exp. Cam. Elenchus 1568/11 félév. Erre terjeszthették fel *Balsaráti* kellőképpen megtámogatott kérvényét a királyhoz. Itt említjük meg, hogy *Szikszai* szerint Miksa király *Balsaráti*-nak nemességet adományozott volna („*nobilitatis arma et insignia decora ultro ipsi obtulit*”). Más forrás e közlést nem támogatja, és főleg az előzőekben idézett királyi leirat is csak „*fidelis nobis dilectus*”-nak titulálja. *Várday Miklós*hoz intézett levelének zárópecsétjén (gyűrűpecsét) egy álló szárnyas oroszlán látható.

⁴⁶ Kneifel i. m. 54–55.

Egri Lukács-ügy tanúsítja. Papi működésének első állomása, Olaszliszka gazdag mezőváros a középkor óta. Az 1567-es országgyűlés döntése ismét a szepesi káptalannak juttatta. Földesura a toleráns *Bornemisza Gergely* prépost, kamarai elnök *Balsarati* odakerülését bizonyára pártfogolta. Hajdani tanárának és atyai pártfogójának, *Kopácsi István*nak veje, *Czeplédi Ferenc* volt lelkész elődje. A megüresedett helyre az atyafiúi ajánlás segíthette be. Hátralevő éveinek ez a több irányból jövő jóindulat biztosította a megelőzőknél jóval nyugodtabb munkálkodás lehetőségét.

Szikszai feljegyezte, hogy hivatalba lépésekor írásba foglalta hitvallását, bebizonyítandó, hogy mindenféle újítás távol áll tőle.⁴⁷ Debrecen felől a szakramentarizmus és még inkább Erdélyből az unitarizmus terjedésétől félt a felső országrészben a lutheranizmussal már kiegyezett, csak formálisan, vagy már úgyse katolikus államhatalom. *Szikszai* szövegéből nem derül ki, hogy esperese vagy a világi hatóság kívánta-e tőle az írásbeli nyilatkozatot. Valószínűleg mindkettő. Éppen az 1571-es évből kelt királyi utasítás elrendeli, hogy a kamara tisztviselői védelmezzék az igaz hitet az országban kóborló eretnek tanítókkal szemben.⁴⁸

Egy évi liszkai lelkészkedés után, 1572. januártól a sárospataki magisztrátus hívta meg papjául. A város *Perényi* halála után a királyra szállt, a vár gazdálkodását a kamara fölügyelte. Lelkészelődje itt is valószínűleg a közben esperessé lett *Czeplédi Ferenc* volt. Az állami támogatást folyamatosan élvezte. A kamarai tisztviselők „Doktor uram az pataki plebanos” kedvéért még a nagytoronyai bordézmálás régi, megszokott rendjén is változtattak — amint erről a *Perényi* örökösök ingerülten panaszkodtak.⁴⁹

Szikszai Fabricius emlékezésének hangja ezeknek az éveknek ismertetésénél válik a legmelegebbé. Tanítványok, volt betegek, hívei állták körül orvos-papjuk koporsóját. Népszerűsége igen nagy lehetett, ő maga is megtalálta azt az életformát, amely egyéniségének a legjobban megfelelt. Szegények és gazdagok testi-lelki gondozója volt, tudását minden irányban gyümölcsöztethette.

Pataki működésének idejéből való a *Kisvárdai Miklóshoz* írott, már fentebb közölt levele. Kisvárdai birtokos ura két panaszával fordult az orvoshoz. Az első, a könnyebb eset a szomjúság. Erre julepből készített liktáriumot ajánl. A keleti eredetű szirupféleség a julep rózsából, violából, de mákból is készülhetett „főtt” víz és nád-méz hozzáadásával. Készítésének módjáról, felhasználásáról Magyarországon megmaradtak az egykorú leírások.⁵⁰

Komolyabb föladat elé került a sárgaság orvoslásával. Kezdődött mindjárt azzal, hogy a levélben olyan „indistincte” közölték a betegség leírását. Mivel a baj eredetére

⁴⁷ *Szikszai F.*

⁴⁸ Ember Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története*. Bp. 1946. 164.

⁴⁹ *Homonnai Drugeth Ferenc* levele a Kamarához. Keltezetlen. OL. E. Szepesi Kamara. Repraesentationes. Besorolva az 1569. szept. iratokhoz, de mivel mint pataki plebanost említi, csak 1572. jan. utáni lehet.

⁵⁰ „Az Rosat aztasá meg nyolcz oraigh tizta vizben, az utan lassu szemmel forrald meg, es vegezetre fachard ki, ves Nad mezet avagy feier mezet bele annijt hogy edös legyen, föld ismég özve az mezzel, es ez az Rosa Julep: ezt io innija szomijsagh ellen az hideg lelöknek”. *Beythe András: Fives Könyv*. Németújvár, 1595. fol. 15. Felhasználására Magyary-Kossa Gyula: *Magyar orvosi emlékek*. 3. Bp. 1931. 184. Az „*Ars medica*” is ajánlja: 13., 23., 151., 472. stb.

nem tudott következtetni, nagyon óvatos volt az orvosság ajánlással, borban áztatott újviaszt rendelt. A bort értjük, mert az ország egészségtelen ivóvízei helyett az orvos bármilyen panasz esetén azonnal „főtt vizet” tanácsolt betegeinek, vagy borban oldott gyógyszereket. Nehezebb megmagyarázni az új viasz javallatát. Ez a szer a borbélysebészek patikájának állandó kelléke volt, de inkább csak külsőleges használatáról vannak adataink. *Balsarati* talán Pliniusra támaszkodva méz helyett használta, mert a mézesborról (mulsum) valóban azt tartották, hogy gyógyítja a sárgaságot. Az aranyas pohár, arany lánc, arany forint az arany gyógyító hatása miatt kellett. Úgy hitték, hogy éppen az epebetegségeknel hasznos szer. No meg a similia similibus, az ebharapást szőrivel elve is érvényesülhetett ebben az esetben, az aranyat színe miatt tarthatták a sárgaság gyógyszerének. Egy bizonyos, teljesen ártatlan szert javasolt, ami mai ismereteink szerint nem használt, de nem is árthatott. Óvatosságára mutat, hogy a sárgaságnak az okortól legelterjedtebb gyógyszerét, a chelidoniumot (vére hulló fecskéfű) sem merte ajánlani a betegség okának pontosabb ismerete nélkül. Pedig ezt az egyébként ugyancsak sárga színe miatt gyógyhatásúnak tartott növényt minden orvosi kézikönyv ajánlotta ilyen esetben.⁵¹ Gyógyszerrendelési alapján igazán kedvező képet nyerünk *Balsarati* orvosi gyakorlatáról. Hogy e meggyőződésünket aláhúzzuk, összehasonlításként közöljük a száz évvel később élt udvari orvos, *Pápai Páriz* sárgaságra adott receptjeit: „Majd mindenek felett hathatós a tavasszal szedett lúd fiak ganéja, meg-aszalva, törve: tölcseinek bort reá, áljon rajta, s az higattytát le-szűrven, aprónként igya éjnomra . . . az iziért fa-hejat és nádmezet tehetni köziben”. További készítményéhez emberi vizelet is kell. Végre ő is a régi próbált chelidoniumot ajánlja: „Vére-hulló füvet, csengő füvet rakjon a sarujában, s járjon rajta: annál jobb, ha kebelét, süvegét-is meg-rakja véle”.⁵²

Messzi földről sereglettek hozzá a betegek, amint *Szikszai* írja. Az orvosi tanács mellett minden bajbajutotton segített, ha kellett akár jogi ügyekben is. E kép mögött persze ott van még a középkori szemlélet. Az egyszerű nép számára írni olvasni tudás az ismeretek egészét jelentette. A valóságban Patak és környéke lakosságának minden kérdésére bőségesen elegendő lehetett *Balsarati* tudása. Háza ezért valóságos kórház volt, ahová mindenkit befogadott. Ezek a kis adatok hozzájárulnak ahhoz, hogy kedves, megbecsült személyét jobban megismerjük.

⁵¹ A viasz ritka belsőleges használata: Dioscorides II. 105. „Cera omnis mollit, calfacit, modice explet corpora: datur in sorbitione dysentericis.” A mézesbor sárgaság esetén: Plinius NH XXII. 24. „Varro regium cognominatum morbum arquatum tradit, quoniam curetur mulso”. Az arany gyógyító hatásáról Matthioli, P. A.: *Commentarii in Pedacii Dioscorides Anazarbei de materia medica libros 6*. Velence, 1559. 675. „Auri vires prodidit Avicenna secundo sui operis volumine, sic inquires. Aurum in omnibus suis partibus aequale est. Inseritur medicamentis, quae atrabiliaris competunt morbis”. A chelidonium maius hasznáról a sárgaság ellen az ókori szerzőknél Fuchs, L.: *De historia stirpium*. Basel, 1542. 864–865. Nálunk Méliusz P.: *Herbarium*. Kolozsvár, 1578. 178/b. Az „Ars medica” is javallja (226). „Celidonianak leweleth zeod megh, razd megh hogy Bogar ne legyen kezoette, megh ne mossad, hanem chak ugy takard bele az ket Szarath es labayth, es az keth karyath kenyekygh. Eyelre ismeth masth kes rea, megh probalt oerwossagh ez byzomnyal”. Elekes György figyelmeztetett, hogy Lonicer, A.: *Kräuterbuch*. Ffurt/M 1573. 239. szerint az új viasz „a beleket tisztítja, nyugtató hatása a májra, magas lázra”.

⁵² *Pápai Páriz* id. mű. 200–202.

Nagyon érdekes az, amit *Szikszai* a honorárium kérdéséről ír. Még a gazdagoktól se fogadott el soha előre pénzt, és nem esett szó arról, hogy mivel honorálják, ha majd a beteg meggyógyul. Hogy *Szikszai* szavait idézzük: hányszor láttuk, hogy azt, amit a tehetősebbek önként felajánlottak, még azt is vonakodva és szégyenkezve fogadta el. Valósággal rákényszerítették, hogy hálájuknak legalább a szimbólumát fogadja el viszonzásul a helyreállított egészségért.⁵³ Hogy a Hippokratéstól ajánlott *aphilargyrie* (argenti contemptus) mennyire nem volt e kor orvosainak erénye, arról magyar szerzőnél, *Bornemisza Péternél* is olvashatunk.⁵⁴ Vissza is éltek ezzel a tulajdonságával, amint éppen *Szikszai* írja egy levelében. A nagybirtokos *Alaghy* család fiai Patakon tanultak, de nem fizettek „*Ennekem peniglen és doktoroknak [doktoroknak] semit nem egyebet igeretnel*”.⁵⁵

Várdayhoz írott leveléből tudjuk, hogy családján kívül házanépéhez tartozott még egy patikus is, akit amint ez ekkor szokásos volt, ő fizetett. Ahol patikus volt, ott meg gyógyfüves kertnek is kellett lennie, mert nemcsak gyűjtötték, de maguk termelték is abban az időben a gyógyszereszek készítményeikhez az alapanyagokat. Sárospatakon a várúrnő virágos és veteményes kertjei mellett volt tehát még egy, talán a padovai ismeretek alapján a hazai viszonyokhoz alkalmazott gyógynövénykert is. Az itáliai emlékek ébrentartására alkalma volt Patakon azért is, mert ott élt a *da Vedano* művészcsalád. Külföldi tanulóévei alatt *Aldrovandi* környezetében hallott művészetelméleti kérdésekről, műemlékek megbecsüléséről. Magyarországon ez utóbbi törekvésekről vannak elszórt adataink az egész 16. század folyamán (Megyericssei, Verancsics, Szamosközi). A pataki zordon vörös torony köré reneszánsz kastélyt építő *Alessandro da Vedano* és a reneszánsz élményekkel hazatért *Balsarát*i bizonyára ilyen témákról is beszélgettek. De bizonyosat e téren talán nem is fogunk megtudni, mert nálunk a levelezés e korban leginkább csak a gyakorlati élet közlendőire szorítkozott. A *da Vedano* család további sorsa egyébként hasonló a *Balsarát*iéhoz. A fiú, *Francesco da Vedano* szakítva a családi hagyománnyal, a papi pályát választotta, méghozzá magyar lelkész lett. Példázva ezzel azt, hogy patrónus nélkül építőművész éppúgy nem boldogulhatott abban a társadalomban, mint egy sehová se tartozó orvos. Az egyházi szolgálat, betegeknek ellátása és az iskola felügyelete között egyenlő arányban oszlott meg mindennapi elfoglaltsága, írja ezekről az évekről *Szikszai*. A sárospataki iskola pártfogolására nagyon nagy gondja volt *Balsarát*inak. Innen indult el ő is külföldi egyetemekre. Wittenbergben *Luther* is, *Melanchthon* is a fejedelmek elsőrendű teendői közé sorolták a magas színvonalú közoktatás megszervezését. Az elvi alapvetés mellett épp a wittenbergi egyetem bocsátotta ki a legtöbb tanárt és lelkészt is. *Melanchthon Perényi Péter*nek egy főiskola alapítását is javasolta. Ha a bécsi fogság ebben meg nem akadályozza, és a terv valóban megvalósul, ez lett volna Magyarország első ilyen intézménye. Fiát, *Perényi Gábort* a meglévő pataki iskola bővítésére *Balsarát*i vette rá, meg arra is, hogy a kiválóbb, rászoruló diákokat itthon is, külföldön is támogassa.

Az iskola vezető tanára *Szikszai Fabricius Balázs* volt, aki a wittenbergi egyetem mellett *Strassburgban* is járt. Ott *J. Sturm* Európa-hírű főiskolát teremtett. A sáros-

⁵³ *Szikszai E*₂

⁵⁴ *Bornemisza P.* i. d. mű 165.

⁵⁵ *MNy* 27 (1931) 259–260.

pataki iskola oktatási rendjében e két külföldi intézmény pedagógiai elveit valószínűsítették meg.

Szikszai Fabricius neve ma az első, sok kiadást megért latin-magyar iskolai szótárt jelent. Kéziratok másolatai kézzel kézre terjedtek, és csak halála után 15 évvel jelent meg először nyomtatásban.⁵⁶ Hatása magyar irodalmi nyelvünkre, de a szaktudományokéra is, olyan nagy volt, hogy azt föl se tudjuk becsülni. A szóanyagot fejezetenként szakcsoportokba osztotta. Ezeket a szakcsoportokat vizsgálva, szembe-tűnő egyenetlenségeket találunk. *Gombocz Endre* figyelmeztet arra, hogy: „*Szikszai Fabricius Balázs szójegyzékén már a 16. században megindult tudományos flórakutatás látszik... a természetrajzi részben a tankönyv benyomását kelti. Fogalomcsoportjai között vannak olyanok, amelyek kizárólag a növény morfológia, a növény-patológia körében mozognak, s amelyeknek nem igen lehetett értelmük, ha nem növénytani studiumokban használta fel a tanár és a tanuló*”.⁵⁷ De ugyanezt a szakszerűséget állapíthatjuk meg az állattani és főleg az orvostudomány szakcsoportban. A „füveknek nevek” csoport 560 növényt tárgyal, a fák és kerti gyümölcsök további majdnem kétszázat. Hivatkozik itt egyes növényneveknél *Matthioli* és *Tragus (H. Bock)* tekintélyére. A szűk fajtáinál *Hermolaus Barbarus* a forrása. A nyolcvan halfajta tárgyalásánál *Niccolo Perottit*, és többször is *Konrad Gessner*t említi. A „külömbféle betegségeknek nevek” és az ezekben szenvedők szócsoportjai mintegy 250 címszót tartalmaznak. Ezek között már hosszabb értelmezéseket találunk, olykor a betegségek teljes tudományos leírását. A paroxysmus tárgyalásánál *L. Fuchs* kézikönyvével egyezik. A sárgaság leírásánál is *Fuchs* szövegére ismerünk, de kibővíti az értelmezést *Plinius* magyarázatával is.⁵⁸ Valamennyi említett, vagy felderített forrása elsőrendű szakmunka vagy a legújabb tudományos kutatás eredménye (*Matthioli*). Ezek a tárgyalt természettudományos részek formailag is különböznek a szótár egyéb anyagától. A szóanyagot a fejezeteken belül betűrendben adják, míg az egyéb részek valami más rendszer szerint csoportosulnak.

Meggyőződésünk, hogy *Balsaráti* egyetlen fennmaradt műve rejtőzik *Szikszai* szótárának néhány fejezetében. Természetismerete, amelynek segítségével az egyszerűbb növényi gyógyszerek készítésében is járatos volt, már a wittenbergi egyetemen is kiemelte őt kortársai közül.⁵⁹ *Gessner*rel kapcsolatban említettük, hogy talán ő a szerzője annak a „*Catalogus piscium Hungariae*”-nek, amelyet a nagy svájci természettudós használt. A 16. század összefoglaló természetrajzi művei éppen ilyen részleges jegyzékek alapján készültek. *Gessner* is, *Aldrovandi* is lelkesen ösztönöztek mindenkit a gyűjtőmunkára. *Balsaráti* olyan vidékről jött, ahol korábbi időkből ilyen szakmunka nem állott rendelkezésre. Ha előbb nem, de legalább a két tudóssal való megismerkedése után egészen biztosan ő is szerkesztett ilyen állat- és növénykatalógust.

⁵⁶ Szikszai Fabricius Balázs: *Nomenclatura seu dictionarium Latino-Ungaricum*. Debrecen, 1590. RMNY 642. ahol a teljes irodalom megtalálható.

⁵⁷ Gombocz Endre: *A magyar botanika története*. Bp. 1936. 23.

⁵⁸ Fuchs, L.: *Institutionum medicinae ad Hippocratis, Galeni, aliorumque veterum scripta recte intelligenda mire utiles, libri 5*. Basel, 1572.

⁵⁹ „*In herbarum et stirpium indagatione, universaque simplicium medicamentorum historia sic excelluit: ut paucissimos pares, vix unum vel alterum superiorem tunc haberet inter medicæ artis studiosos in Academia Vitebergensi*”. Szikszai D₃₋₄

Szikszai szerint naponként látogatta a sárospataki iskolát, tanszerekkel, könyvekkel látta el a diákokat, akiket egyúttal gyógyított is. Európának nem sok iskolája dicsekedhetett akkortájt ilyen magasképzettségű iskolaorvossal. És micsoda különleges színvonalat biztosított az intézménynek, hogy a természettudományos tárgyakat tanította is. Legalábbis erre következtethetünk *Szikszai* szavaiból, aki maga is *Balsarati* tanítványának vallotta magát e tudományokban.⁶⁰ E kijelentése támogatja feltételezésünket, hogy a szójegyzék tervét együtt alakították ki. A pedagógiai célszerűség mellett talán ez az egyik oka a szóanyag tárgyköri elkülönítésének. A kidolgozást is megosztották egymás között. *Szikszai* előtt *Balsarati* kézírata feketett, amikor tanítványainak a teljes szóanyagot lediktálta. A szótár kinyomtatására ekkor még nem gondolt, mert akkor az egyes csoportok közötti egyenlenséget a betűrendet illetően bizonyára elsímította volna.

A pataki iskola ekkor már felsőmagyarország leghíresebb tanintézete volt, ahol erdélyi ifjak is tanultak.⁶¹ A 16. század végén az országban a természettudományos műveltség és az ezirányban való érdeklődés megelevenedésének jelei tapasztalhatók. A jelenség forrásvidékét talán itt kell keresnünk, ahol olyan kiváló orvosprofesszor működött. Gyakorlati tudása párosult az elméleti rendszerezőképeséssel. És mindehhez járult még közvetlen, jó kapcsolata környezetével, embertársaival. Ő valóban igényeltethette a korszerű orvostudomány iránti igényeket abban a nagyon széles körben, ahová hatásköre terjedt. Tanítványairól feltételezhetjük, hogy orvosi kézikönyvet szerkesztettek vagy másoltak. Hatása, akár közvetlen tanításával, akár művein keresztül, akkor is nagy lehetett, ha pataki működése csak néhány esztendeig tartott.

Még nem töltötte be a 46. évét, amikor 1575. április 7-én meghalt. Nem az egész életén át gyötrő vesekövei, ez a veleszületett baj okozta halálát. Erre nagyon gondos diétával vigyázott, és időről időre sikerült megszabadulnia tőlük. Egy hirtelen rá-törő diaré kiszárította, és semmi gyógyszer se tudott rajta segíteni. Reggel 9-kor még hívei, betegei között foglalatzkodott és este 9-kor már halott volt.⁶²

Summary

On the turn of the 15th–16th centuries the Hungarian secularizing intelligentsia evolved. Hungarian students, mostly coming of bourgeois class and studying at foreign universities, pursued also medical studies — where it were possible — in addition to their philosophical and theological ones. Social demands even if not on independent physicians but on medical knowledges appeared certainly. Thus the first medical book in Hungarian language was born and became popular. Though its writer,

⁶⁰ „Multos tam in Germania quam in Ungaria feliciter mea cognitione provexit, ut nostrorum praesertim hominum plerique acceptum illi uni referant, si quam consecuti sunt eiusce facultatis scientiam et usum, quos inter nomen quoque meum profiteri minime erubesco”.
Szikszai D₄

⁶¹ Mészáros István: *A Szalkai kódex és a XV. századvégi sárospataki iskola*. Bp. 1972.

⁶² Szikszai G₄₋₁

György Lencsés was not of a qualified physician, being well up the ancient and contemporary medical literature he created a work of a good quality and intelligible to all. From the 16th century there are known some carrying on medical practice first of all. It was one of them János Balsaráti Vitus. First the source materials connected with him are reviewed then an autographic letter is published in which J. Balsaráti Vitus wrote just on his own medical practice. His life and work is presented in four chapters.

1. *His youth and years of study, 1529–1560.* He was born at Nagylak (in former Csanád County, today Nadlac in Rumania). His parents were killed by the Turks when he was a few months only. From the beginnings he was educated by the Lutheranism. His intellectual principal István Kopácsi was an earlier pupil of Melanchthon. Even he travelled to Wittenberg (1550) under Kopácsi's inspiration (with pecuniary assistance of Jaksics and perhaps Perényi families). He was graduated on "magister" degree in 1554. Melanchthon observing his student's interest in sciences suggested him no pastoral profession but medical one. J. Balsaráti Vitus studied (and also lectured) at the medical faculty in Wittenberg for another two years. In 1556 he was going to Zurich reaching possibly Tübingen where he met Leonhard Fuchs. In Zurich he entered into communication with P. Vermigli, H. Bullinger and even K. Gessner whose great work on natural sciences he provided materials related to the flora and fauna of Hungary for. Soon he went into Italy where he learned partly at Fallopio and Montanus in Padua, partly at Aldrovandi in Bologna. He became inaugurated "medical doctor" in Bologna in 1558. Living in Italy up to 1560 for the same time he was physician at the Pope's Court, too.

2. *As physician at G. Perényi's court, 1560–1567.* The violent temper of that immensely rich nobleman Perényi involved his retinue and also Balsaráti Vitus in grave in many cases. Perényi was an intolerant devotee to Lutheranism. When it came to his knowledge that some of priests in his domain were leaning to Calvinism acted relentlessly. Clergymen humbled themselves mostly, Pál Thuri, however, upheld the opinion of his own. That resulted the so-called religious dispute at Füzér (really a trial) where the seriously ill Perényi was represented by "Doctor Johannes", obviously by Balsaráti Vitus. He was to yield proof of his theological education but he also gave evidence his decency. He effected a settlement with Thuri who was in danger of death. In 1564 Balsaráti Vitus' work on plague appeared (it is given up as lost). He took a stand on the question discussed violently in that age: might people escape from plague or protect against it? Lutheranism answered "yes", some, however, contradicted the possibility of protection stating plague a punishment of God. Even they regarded the protection as a revolt against God. Balsaráti Vitus interested in the question as both physician and theologian and he agreed with Lutheranism very likely. G. Perényi had died young and without successor, thus intrigues rose around this enormous properties. Balsaráti Vitus was involved in it, too. Tongues started wagging that Perényi, who had been pathological jealous of his wife, had made Balsaráti Vitus poison her so that she would not be able to marriage someone else. Everything points to this slander had nothing to support.

3. *Without protector, 1567–1570.* In that period Balsaráti Vitus was carried on a special manner of living that was rare in the age. He lived as an independent physician, practitioner. Knowing well the circumstances in our country, keeping to the fore the real necessities he wrote a medical handbook (also lost) in Hungarian language. Its prescriptions were made in rational way and likely they constituted the basis of the prescription collections made by unknowns on the turn of the 16th–17th centuries and having been remained in a large number. Although he was a favoured doctor, yet it was not enough for an independent manner of living in the long run. Being also a theologian of prestige he became priest at Olaszliszka in 1571.

5. *The priest-doctor, 1571–1575.* After having been priest at Olaszliszka for a year he was invited to Sárospatak. He found his real manner of living there gathering care both for bodies and souls. Invalids came to him from long distances. They were nursed in the house of his own that was also a hospital and pharmacy (with a garden for medicinal herbs) at the same time. He accepted fee only from riches. He took a great care also for the College of Sárospatak, partly by himself, partly by his brother-in-law, Balázs Szikszai Fabricius. Szikszai Fabricius made the first Latin-Hungarian dictionary containing the word material in groups according to subject matters. Its part of natural history increased a real independent text-book with a large word material and citations on literatur. This part of the dictionary may have been written by Balsaráti Vitus. Since the College was attended by a large number of Transylvanians too, Balsaráti Vitus' educational influence irradiated into Transylvania. The increased interest in natural sciences in Transylvania appeared at the end of the 16th century could be traced to his activity. So his work was important not only in the respect of medicine but also that of forming the mind. He had not been yet 46-year-old when he died on 7th April, 1575.

Á. RITOÓK SZALAY, Mrs. Dr. phil.

Senior Research Fellow at the Library
of the Hungarian Academy of Sciences

MTA Könyvtára
H-1054 Budapest, Akadémia u. 2. Hungary

JAN NEPOMUK CZERMAK
(1828—1873)
A GÉGETÜKRÖZÉS EGYIK
FELFEDEZŐJE

ANTALL JÓZSEF — DOLEVICZÉNYI PÉTER —
KAPRONCZAY KÁROLY

Egy évtizeddel a világsi fegyverletétel után megbukott a Bach-rendszer. A nemzeti követelésektől visszhangzott az ország, a magyar nyelv érvényesítése vált a harc egyik célpontjává. Ez megnyilvánult minden fórumon, felmerült az egyetemi oktatásban és a közigazgatásban egyaránt. Természetesen jelentkezett az orvosi karon is, ahol az önkényuralom éveiben — magyarul nem tudó — külföldi szakemberek kaptak katedrát, háttérbe szorítva több magyar tehetséget. Azonban volt közöttük olyan kiváló egyéniség, mint a gégetükrözés világhírű bevezetője, Jan Nepomuk Czermak, a fiziológia professzora, aki új alapokra helyezte hazánkban az élettan oktatását. Az idegen tanerő eltávolítása őt is érintette, ami vitathatatlanul a magyar orvostudományt sújtotta.¹

PRÁGÁTÓL KRAKKÓIG

Jan Nepomuk Czermak 1828, június 28-án született Prágában. Családja több nemzedéken át az orvosi pályán tevékenykedett: apja, nagyapja, szépapja és több nagybátyja orvos, sőt apja egyik fivére — Julius Czermak — Bécsben az élettan tanára volt. Később az ifjabb Czermak is követte a család hagyományát. Gyermekkorra és iskolai éveit Prágában telte, abban a Prágában, ahol a cseh és a német ellenségeskedés osztja meg a várost. A csehek a bécsi udvartól várták a nemzeti jogok helyreállítását, így szívvel-lélekkel támogatták az összmonarchikus elveket. Maga a Czermak-család is udvarhű, a cseh nemzeti mozgalom támogatója.

Középiskoláinak befejezése után a prágai egyetem orvosi karára iratkozott be, majd innen Bécsbe, Breslauba és Würzburgba vezetett az útja.² Bécsben és Boroszlóban (Breslauban) különösen lényeges tanulmányokat végzett: Bécsben nagybátyja irányítása mellett megismerkedett az élettan szépségeivel, majd Breslauban Purkyne kedvenc tanítványa lett. Orvosdoktori oklevelének megszerzése után Würzburgból

¹ *Antall József*: Egy ismeretlen levél — Poór Imre szakítása Markusovszky Lajossal. *Comm. Hist. Artis Med.* 50. 1969. 141—148.

Antall József: The Birth of the Medical School of Pest and the Health Policy of the Centralists. *Comm. Hist. Artis Med.* 57—59. (1971) 173—186 p.

Götze Árpád: Czermak Jánosról a gyakorlati gégevizsgálat felfedezésének századik évfordulóján. *Orv. Hetil.* 1959. 100. évf. I. sz. 35—37 p.

² *Högyes Endre*: *Emlékkönyv a budapesti Kir. Tudományegyetem orvoskarának múltjáról és jelenéről.* Bp. 1896. 176.

Breslauba tért meg és hamarosan Purkyne első asszisztensévé lépett elő. Itt ismerkedett meg a modern mikroszkópos technikával, az élettan egészét átfogó Purkyne módszereivel. A kor furcsasága, hogy az udvarhű Czermak és a cseh nemzeti mozgalom egyik vezére mély barátságot kötött és ezért is követte 1851-ben Czermak mesterét Prágába. Valóban Purkyne irányításával szerezte meg magántanári képesítését az élettan és a mikroszkópos anatómia tárgyköréből.³

Távolléte alatt szülővárosa is megváltozott. Még élesebb formában dült a csehek és a csehországi németek küzdelme, ami az ősi egyetem falai között is nyílt harccá vált. A csehek anyanyelvük jogaiért küzdöttek, míg a németek a német nyelv „internacionális” jellegéből kiindulva vitatták a tudományos életben a cseh nyelv létjogosultságát. A hazájától közel harminc évig távol élt Purkyne lett a nemzetiek vezére, míg Czermak idegennek érezte magát a viharos légkörben. Ezért is vállalja el 1855-ben a grazi egyetem meghívását az állattani és az összehasonlító anatómiai tanszék élére. Egy esztendő múlva már a krakkói egyetem tanára.

Azonban a lengyel egyetemen sem érzi magát otthon: a légkör Prágához hasonló, azzal a különbséggel, hogy itt a hazafias lengyel tanári kar a neoabszolutizmus ellen küzd, tiltakozik a német nyelv ellen.⁴ A krakkói egyetem tanárai viszont megosztott hangulatban fogadták Czermakot: örömmel üdvözölték a kiváló képességű Purkyne-tanítványt, viszont bizalmatlanul figyelték az osztrák politikai exponens hírében állt Czermakot. Krakkó Czermak életében a sikerek és a kudarcok színtere lett. Székfoglaló beszédében (1856. július 4.) a nyálképzést irányító idegek működéséről szólt, egyben vázolta a modern élettani kutatást és problémáit.⁵

A lengyelek örömmel üdvözölték a korszerű tudományos elvek meghirdetését az ősi lengyel egyetem falai között, viszont elutasították a német nyelv kizárólagos jogairól mondott szavait. Később is ez a kettősség kísérte krakkói működését. A tanulóifjúság kezdetben távolmaradt előadásairól, hogy távozása előtt lelkesebben hallgassa Czermakot, bár németül szólt hozzájuk.

Talán a krakkói egyetem leghanyagoltabb intézetét vette át, amely mindössze egy rosszul felszerelt, sötét földszinti helyiségből állt. Közbenjárására még 1857-ben 1100 arany segélyt kapott és három világos emeleti szobát. Rövid idő alatt Bécsből vásárolt műszerekkel szerelte fel intézetét és megteremtette az oktatás és a kutatás ideális feltételeit. Munkatársaitól is magasszintű felkészültséget és teljes odaadást követelt. Annak ellenére, hogy új életet vitt a lengyel orvostudományba, mégsem vált népszerűvé. Az egyre súlyosbodó nyelvi vitában alulmaradt és bár elismerte az anyanyelv jogait a nemzeti kultúrában, a tudományos életben ellenezte. Megpróbálkozott lengyel nyelvű előadásokkal, de 1858-ban — kicsit csalódottan — elfogadta a pesti egyetem meghívását a megürült élettani intézet élére.⁶ Később Gustaw Piotrowskival, kedvelt lengyel munkatársával váltott levelezéséből kitűnik, hogy nehéz szívvel vált meg krakkói intézetétől. E korszakból csupán Piotrowskival közösen írt tanulmánya — a szívgörcs élettani magyarázata — maradt fenn.

³ *Szescsetlecie medycyny krakowskiej*. II. tom. Historia katedr. Kraków, 1964. 401.

⁴ u. a. 402.

⁵ u. o. 405.

⁶ *Gustaw Piotrowski* (1833—1884), a krakkói egyetem élettan tanára. Bécsben végzett, majd Göttingenben és Heidelbergben dolgozott. Czermak távozása után haláláig vezette a krakkói egyetem élettani intézetét. Több lengyel nyelvű tankönyvet írt.

A PESTI ÉVEK

A fejlődő magyar fővárosban Czermak otthonosabban mozgott mint Krakkóban. Talán Pest jobban emlékeztette Prágára vagy divatosabb volt a német szó — ma már nem tudjuk biztosan. Igaz, a pesti tanári kar több neves tagját még medikus korából ismerte Bécsből. Elsősorban Semmelweis Ignáchoz fűzték baráti szálak, de ismerte Balassa Jánost és Markusovszky Lajost is, a kibontakozó pesti orvosi iskola vezetőit.

A pesti egyetemen is mindent előlről kellett kezdeni. Czermak tanszéki elődjének, Schordannak minden erőfeszítése ellenére sem sikerült a hallgatókkal megkedveltetni az élettant, sőt az intézet átszervezésével kapcsolatos erőfeszítései is kudarcba fulladtak. Pesten először intézetet kellett teremteni: ismét nagyobb összegű segílyt kért, majd új helyiségekben megteremtí az élettani kutatás és oktatás műhelyét. Igen rövid idő alatt a magyar egyetem fiziológiai oktatását és kutatását európai színvonalra emelte.⁷ Már 1858. november 3-án megnyitja új pesti intézetét és megtartja székfoglaló előadását az élettani kutatás fontosságáról.

Pesti működése valóban új fejezet a magyar egyetem élettani oktatásában. Elsősorban a légzés, a vizeletkiválasztás, az ideg-, az izomműködés és az emésztés folyamata, a vérkeringés és a vérnyomás kérdései foglalkoztatták. Vizsgálatai a mikroszkópos és a vegytani kutatáson alapultak. A vérkeringés és a vérnyomás műszeres vizsgálata felkeltette a pesti gyakorló orvosok figyelmét, és kérésükre egyetemi előadássorozatát megismételte — 1859 tavaszán — az Orvosegyesületben.⁸

Népszerűsége mégsem egyértelmű. Az egyetemi ifjúság Pesten is elhanyagolja német nyelvű előadásait, sőt az orvostanári karban is kisebbségbe szorult. A Helytartótanács viszont örömmel üdvözölte, hogy a „rebellis” magyarokkal szemben a német nyelv jogait védte, viszont a „bomba” az anatómiai tanszék átszervezésére kiírt pályázaton robbant. Az egyetem vezetősége Balassa Jánost és Czermakot bízta meg a tervezet elkészítésével, amit — rokonszenvük ellenére — külön-külön nyújtottak be. Balassa minden körülmények között ragaszkodott a magyar nyelv használatához és indokul azt hozta fel, hogy a hallgatók kétharmada magyar, aki négyötévi tanulás után sem tud tökéletesen németül. Ezzel szemben Czermak azzal érvelt, hogy legalább kénytelenek lesznek tökéletesen elsajátítani az orvostudomány nemzetközi nyelvét. Ezzel szemben hajlandó volt kompromisszumra: javasolta, hogy a tanszék élére kiszemelt tanár — saját költségén — olyan asszisztentst alkalmazzon, aki tud magyarul és alkalmanként tolmácsol az előadásokon, míg a tanárt kötelezzék a magyar nyelv elsajátítására. A vita lényegét az előadás nyelve képézte és nem — mint később többen állították — a kinevezendő tanár nyelvtudása. Ebben a vitában Czermak alulmaradt, mivel az orvostanári kar joggal nem tűrte a kompromisszumos megoldást.⁹

Balassa és Czermak nyelvi vitája még nem volt ok arra, hogy a kiváló cseh tudós távozzon a pesti egyetemről. Balassa majdnem minden Czermak előadáson jelen volt, nagyra értékelte felkészültségét, tanári képességét és azt, hogy nélküle nem lehetne

⁷ *Daday András*: Megemlékezés Czermak Jánosról, születésének 100. évfordulóján. *Orv. Hetil.* 1928. 727.

⁸ *Győry Tibor*: Az orvostudományi kar története 1769-től 1935-ig. Bp. 1936. 526.

⁹ u. o. 538.

tett volna kimozdítani a magyar élettan oktatását a holtpontról. Hasonló véleményt alkotott róla a pesti orvosi iskola többi kiválósága is, valamint a hatásuk alatt álló budapesti Kir. Orvosegyesület. Markusovszky, Hirschler és Semmelweis ajánlására az egyesület 1858. október 14-én kooptálta tagjai közé Czermakot,¹⁰ aki nem sokkal később első egyesületi előadását éppen a gégetükrözésről tartotta, majd az elméleti ismertetés után bemutatta annak új fényreflektálásos alkalmazását.¹¹ Két héttel később a Teichmann-féle vérjegecesedést ismertette. Ez az eljárás éppen ebben az időben honosodott meg Európában.¹²

Czermak az egyesület majdnem minden tudományos előadásán megjelent, hozzászólásaiban az éppen tárgyalt problémát az élettan oldaláról világította meg. Újabb egyesületi előadását 1859. március 15-én tartotta, amikor is egy operált gyomorsipolyos kutyát mutatott be és az emésztés élettani vonatkozásait tárgyalta.¹³ Ugyanebben a hónapban megismételte a pesti és a budai orvosok előtt a vérkeringésről és a vérnyomásról, annak méréséről tartott egyetemi előadását.¹⁴

A német nyelv használata körüli vita nem érintette közvetlenül az Orvosegyesületet, hiszen ott az alapszabály is kimondta a magyar és a német nyelv szabad előadási gyakorlatát. Itt, a kétnyelvű tudományos társaságban otthon érezte magát, sőt biztatást is kapott a magyar orvosi közélet nagyjaitól találmányának tökéletesítésére és népszerűsítésére.¹⁵

A CZERMAK-FÉLE GÉGETÜKRÖZÉSI ELJÁRÁS

Czermak indirekt laryngoskópja a gégevizsgálás új korszakát vezette be, amely a gégetükrözés két alapvető kérdését — a tükrözést és a megfelelő megvilágítást — oldotta meg. Az orvostudományt már az ókortól kezdve izgatta az orr-, fül- és a gégeüreg in vivo tanulmányozása, amelynek akadálya Czermakig éppen a megvilágítás volt. Pompei feltárásánál találtak olyan orvosi lencsákat, melyeket feltehetően a szájúreg megvilágítására használtak, de ilyen jellegű kísérletekre csak a 18. században találunk adatokat.

Levret francia szülész — csupán kíváncsiságból — fémlappal világított be először az orrba, majd a szájba, végül a fülbe.¹⁶ További adat nincs a fémlap használatáról, nem ismerjük, hogy gondolt-e ennek gyógyászati jelentőségére. A 19. század legelején — 1804-ben — Majna—Frankfurtban Bozzini gyertyafénnyel megvilágított fényvezetőt szerkesztett. Ez egy hajlatban végződő, belül fémlappal kettéválasztott fémcső, a hajlatban tükörrel. A járatba vezette a fényt és tükör segítségével a gégebe vetítette, míg a másik járaton keresztül tanulmányozta a megvilágított részt. Az ormótan szerkezet használata nehézkes volt, hiszen az elhelyezett tükör állandó változ-

¹⁰ Semmelweis Orvostörténeti Szaklevéltár. Bp.-i Kir. Orvosegyesület Levéltára. 1857/58 év. (nagygyűlési jegyzőkönyvek)

¹¹ *A Bp.-i Kir. Orvosegyesület jubileumi évkönyve*. Bp. 1937. 153.

¹² Teichmann, Ludwig: *Ueber die Krystallisation der organischen Bestandtheiler des Blutes*. Göttingen. 1853.

¹³ SOL. Orvosegyesület Levéltára. 1859. évi tudományos ülések jegyzőkönyvei.

¹⁴ u. o. 1859. márc. 26. ülés.

¹⁵ *A Bp.-i Kir. Orvosegyesület jubileumi évkönyve*. 154.

¹⁶ *Navratill Imre: A gégebajok*. Pest, 1866. 4.

tatása jelentett különös gondot. A szerkezetet bemutatta a bécsi Josephinumban és az egyetem tanári karának, de mindkét helyen nehezen kezelhetőnek és orvosi vizsgálatokra alkalmatlan találmánynak minősítették. Bozzini fényvezetőjének orvostörténeti jelentőségét az adja, hogy indirekt, mesterséges fényforrást alkalmazott.

A Bozzini-féle kísérlet után hosszú ideig csak természetes fényforrás felhasználására törekedtek. A genfi Senn — feljegyzések szerint — egy nehézlégzésben szenvedő, hangtalan kislány gégejét vizsgálta tükrök segítségével, de hogyan, arra nézve semmi biztos adattal nem rendelkezünk¹⁷. Esetét leköszölte az Academie des Sciences, majd a Journal des progrès című szaklapokban. Azonban közleményét a szerkesztőségek csak később közölték, emiatt Senn és Benjamin Guy Babington között prioritási vita támadt. Babington egy gégetükröt vezetett be a beteg garatjába, egy nagyobb tükrörel pedig napfényt vetített rá. Szerkezetét „Glottiscop”-nak nevezte el. Nehézségeit maga Babington ismertette a szerkezet bemutatóján. A beteg a napfényvel szemben ül, bal kezében tartja a másik tükröt. A garatba vezetett tükröt meleg vízbe mártották a párasodás ellen. (Ma is a tükrök melegítésével akadályozzuk meg a párasodást.) A nyelvet viszont lapoccal nyomta le. A legnagyobb hiba az volt, hogy a vizsgálat a beteg aktív segítségét kívánta.¹⁸

Később Babington meghatározta a tükrök hajlásszögét. A múlt század harmincas éveitől kezdve egyre többen kísérleteztek a gége tükrörel történő megvilágításával. Bennetti — a párizsi opera olasz orvosa — vizsgált tükrös szerkezettel betegeket. Szerkezetéről Trousseau és Belloc Selligue állították, hogy ezt nem Bennetti hanem egy gégesorvadásban „szenvető” beteg — egy gépész — szerkesztette orvosa számára. Ez valóban egy lappal kettéválasztott fémcső volt, melynek egyik járatán a fényt bevezették, másikon a tükrök segítségével a kapott képet tanulmányozták. Ez nagyon nehézkesnek bizonyult, ráadásul a betegek egy része bírta csak el a tükrözéssel járó fájdalmakat.¹⁹ Ezzel egyidőben Lyonban Baumés mutatott be pálcára erősített, csavarral állítható tükröt, aminek segítségével napfényrel tanulmányozta a gégefedőt. Ezek egyszerűsége, állíthatósága vált alapjává a Türcök által szerkesztett gégetükröknek.

1840-ben Liston használt gégetükröt, bár ennek nem tulajdonított különösebb jelentőséget. Négy esztendővel később (1844-ben) Warden Edinburgh-ban ólomüveg-hasábot használt, amelyet előbb melegített, majd a garatba helyezte és ennek segítségével vetítette az Argandi-féle lámpa fényét. Ezzel állítólag a kannaporcot is látta egy betegnél. A hangrést és a kannaporcot megvastagodottnak találta. Ő volt az első szerző, aki a gégetükrözés észlelését leírta.²⁰ Vele egyidőben Londonban Avery hosszúságú tükrét egy közepén átfűrt homorú tükrörel világította meg, de vizsgálatairól nem számolt be, működése csak halála után vált ismeretessé. Kísérlete lényeges vonatkozásokban közel állt az indirekt laryngoscophoz.²¹

¹⁷ *Bozzini, Philipp*: Der Lichtleiter oder Beschreibung einer einfachen Vorrichtung, und ihrer Anwendung zur Erleuchtung innerer Höhlen, und Zwischenräume des lebenden animalischen Körpers. Weimar, 1807.

¹⁸ Navratill: 7–10.

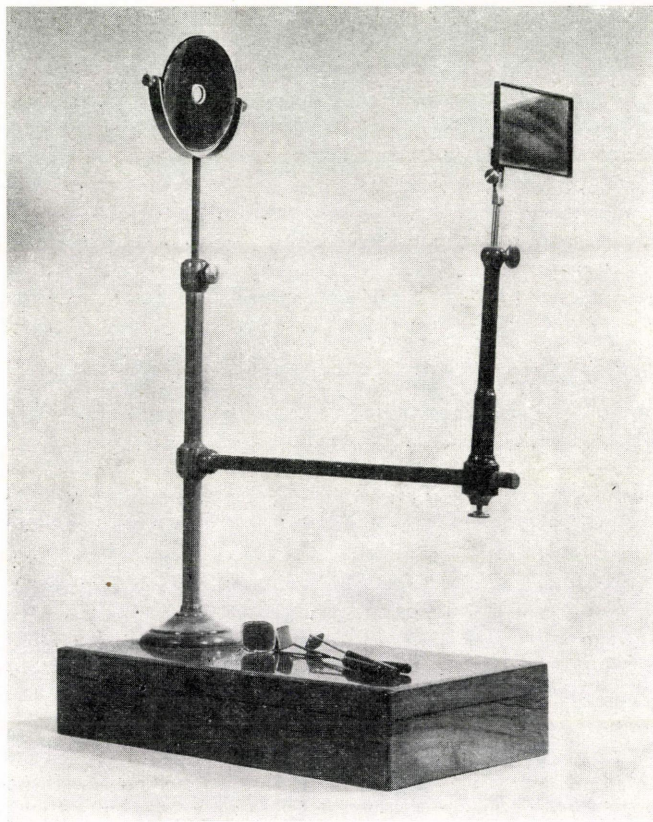
¹⁹ *Irsay Artur*: Útmutató a gége és orrtükrözéshez. Bp. 1893. 11.

²⁰ *Navratill*: 13.

²¹ *Navratill*: 13.

Tíz esztendővel később, 1854-ben nem orvos, hanem Garcia spanyol énektanár a gégetükrözés új távlatait nyitotta meg. Kíváncsiságból a hangszalagok működését kívánta megtekinteni. Háttal a napfénynek, a fénysugarat egy tükör segítségével a garatba helyezett — melegített — tükörrre vetítette. Az egész jelenetet egy nagyobb tükörben nézte és meglepően pontos leírást adott a hangszalagok működéséről.

Mesterséges fénnel is kísérletezett eredménytelenül.²² Megfigyeléseit tanulmányban közölte, bár meg kell jegyezni, hogy akkor kísérleteinek nem tulajdonított különösebb jelentőséget. Tanulmánya feledésbe merült volna, ha 1857-ben Türck nem olvasta volna Bécsben Garcia munkáját. Garcia nyomán először hullákon kezdte el megfigyeléseit természetes fénnél, de az őszi borús időben félbehagyta kísérleteit.

A Czermak-féle gégetükör eredeti modellje
(Simmelweis Orvostörténeti Múzeum)

²² Observations on humane voice. *Philosoph. Magazine and Journal of Science*. 1854. X.

Ebben az időben szerkesztette meg különböző alakú és nagyságú tükreit, majd megfigyeléseiről 1858 tavaszán beszámolt a bécsi Orvosegyesületben. A véletlen folytán előadását meghallgatta Czermak és az előadás végén elkérte Türck tükreit, hogy maga is hasonló kísérleteket végezzen.²³ Tekintve, hogy kísérleteit természetes fénynél ritkán tudta végezni, így mesterséges fényforrás alkalmazásával próbálkozott. Olajlámpa (Argand-lámpa) fényét vetítette a lámpa mögött elhelyezett Reute-féle szemtükkörre, amely 4–6°-ban hajlítható. Ez a szemtükkör már ismert volt előtte élettani kutatásai során és ezt használta fel a fény vetítésére, miközben a garatba a Türck-féle tükkört helyezte. A lámpa mellé állított közönséges tükkörben figyelte meg a kapott képet. Később a Türck-féle tükkör helyett négyszögletű, csiszolt fémlapokat használt.²⁴

Kísérleteit önmagán végezte és ebben nagy könnyebbséget jelentett, hogy garata rendkívül tág volt. A mesterséges fényforrás felhasználását az tette lehetővé, hogy nagy elfoglaltsága miatt kísérleteit csak éjjel tudta végezni. Hamarosan megszerkesztette kísérleteinek modelljét is és ennek bemutatásával számolt be 1858 őszén a pesti Orvosegyesületben eljárásáról. Az előadás sikerét jellemzi, hogy több alkalommal meg kellett ismételni.²⁵ Először Balassa János figyelte fel Czermak eljárásának gyógyászati jelentőségére és már decemberben közösen végeztek egy gégegyulladásban szenvedő betegen gégemetszést.²⁶ Néhány nap múlva Czermak ablakos kanulón keresztül megállapította a stenosis okát.²⁷ A siker és a pesti kollégák biztatására határozta el Czermak európai körútját, amin a gégetükrözést kívánta népszerűsíteni. Mielőtt elutazott volna, eljárásáról közleményt jelentetett meg a Wiener Medizinische Wochenschrift című bécsi folyóiratban,²⁸ majd ezzel egyidőben az Orvosi Hetilapban is. A közleményben felhívta a figyelmet a gégetükrözés gyógyászati jelentőségére és a kínáló lehetőségekre.

A hír hallatára Türck 1859. április 9-én előadást tartott a bécsi Orvosegyesületben és a felfedezés egyedüli jogát magának követelte. Az érdeklődés és az európai bemutatató hatására Türck egyre hevesebben támadta Czermakot és találmánya elorozásával vádolta.

CZERMAK–TÜRCK PRIORITÁSI VITÁJA

A prioritási vita lényegéről és a kísérletek alakulásáról maga Czermak számolt be a *Der Kehlkopfspiegel* című könyvében: „...1857/58 telén néhány, a gégetükkörrel kapcsolatos fiziológiai kérdéssel foglalkozva rájöttem hogy az esetben, ha a vizsgálóknál a szemtükkört mint reflektort használom, a mesterséges világítást is eredménnyel

²³ Navratill: 17., Irsay: 14., Daday: i. m.

²⁴ Czermak, Johann: *Kehlkopfspiegel und seine Verwertung für Physiologie und Medicin.* Leipzig, 1863. 3–15.

²⁵ Györy: i. m. 537. Az észlelt gége- és hangszalag-megbetegedésekről sajátkezü rajzokat is készített. Ezek a maguk nemében a legelső és tökéletességükkel ma is csodálatot keltenek. Semmelweis Orvostört. Múzeum 67,188.1.

²⁶ Navratill: 18.

²⁷ *Wiener Medizinische Wochenschrift.* 1858. márc. 27.

²⁸ Adalék a gége vizsgálatához. *Laryngoscopia. Orvosi Hetil.* 1859. 8, 9, 10, 20. sz.

alkalmazhatom és ezzel a vizsgálatokat a napszaktól és az időjárástól függetleníteni tudom. Eddig ez az eljárás ismeretlen volt. Módszeremmel — ami most már általánosan és Türck úr által is használatos — határozottan meggyőződtem a gégetükörnek mint explorációs műszernek nagy teljesítőképességéről. Ezen meggyőződésemet Garcia utódainak általam ismert támadásai ellenére is nyilvánosan kihirdettem (lásd Wiener Medizinische Wochenschrift 1858. március 27.) és az orvosoknak a gégetükröt a legkiterjedtebb használatra ajánlottam. Így a fentiekhez Türck Úrnak semmi köze.

Megállapított tény, hogy nem én tőle, hanem ő kapta tőlem az impulzust, hogy végre 1858-ban — az előző évi megszakítás után — újból eredményesen foglalkozzon a gégetükör alkalmazásával. Később is így volt, Türck Úr mindig elkésett. Daczára annak, hogy első kísérleteimhez Türck Úr néhány hosszúnyelű üvegcskét kölcsönzött nekem a felhasználásra való utalás nélkül, nem jogosítja fel őt arra, hogy társszerzői igényekkel lépjen fel a gégetükör általam való sokoldalú gyakorlati alkalmazásának ajánlásával kapcsolatban. Hiszen még 1858 áprilisában is kijelentette, hogy nem fűz vérmességet a gégetükör gyakorlati alkalmazásához. Már a gégetükör gyakorlati alkalmazásában való alapvető propaganda tevékenységem idején csak három hónap késéssel tudott eredményt felmutatni. Az sem fedi a valóságot, hogy Türck Úr által szerkesztett és első kísérleteimhez használt tükröcskéket lemásoltam. Csak saját utaimon jártam. A Türck Úr által kezdeményezett „elsőségi” vitában és máskor sem igényeltem magamnak jogot az elsőségre, mert az kétséget kizárva őt illeti. A valódi értelemben vett elsőséget csak annak az impulzusnak lehet tulajdonítani, amit Liston—Garcia-féle gégetükör és annak alkalmazási elve adott a gyakorlati kísérletekhez. Ezt az elsőséget viszont jogom van magamnak tulajdonítani anélkül, hogy mások e téren való közvetlen, vagy közvetett munkáját kisebbiteném. 1858—59 telén, eltekintve Garcia korszakalkotó kísérleteitől a laryngoscopia még név szerint sem volt ismeretes, 1859-ben a laryngoscopia elleni támadások csökkennek, azonban a cavum-laryngo-nasale kísérletre vonatkozó ajánlataimat értelmetlennek nyilvánították. Az 1860-ban megjelent értekezésemben a régebbi és az újabb cavum laryngo-nasale kikristályosodott kísérleteimet mint új vizsgálati módszert rinoscopiának neveztem el. Ekkor történt az első ide vonatkozó eredményes patológiai megfigyelés is.

Még 1858-ban hangsúlyoztam a gégetükörrel való vizsgálatok rendkívüli szerepét. Ennek az eljárásnak kifejlesztése eredményezte a gégepolip operatív eltávolítását a légutak véres megnyitása nélkül. Ez nagy elégtétel volt nekem ellenzőimmel szemben, akik a kezdeti sikertelenségek által elkedvetlenülve és a kísérletek horderejét nem ismerve, azokat abbahagyták...²⁹

Czermak leírásából kitűnik, hogy Türck előadása nyomán ismerte meg a gégetükrözésre vonatkozó kísérleteket, de nem a kiforrott eljárást. Czermak és Türck vizsgálatainak különbségét éppen a fényforrás felhasználás eltérése adja: Türck a napfénynél — saját szerkesztésű tükrökkel — halottakat vizsgált, míg Czermak mesterséges fénynél önmagán kísérletezett. Az in vivo kísérletezés sokkal nagyobb esélyt adott Czermaknak a gégetükrözés gyógyászati felismeréséhez, mint a másik, hiszen egyben a beteg szempontjából is tökéletesítette a tükröket. E problémához kapcsolódik a múlt század közepének orvostudományi újdonsága, a szemtükör. A szem-

²⁹ Czermak: 14—15.

Illusztráció Czermak könyvéből

tükrözésnél a fény reflektálásán volt a hangsúly, amit homorú tükörrel biztosítottak. Ennek segítségét vette igénybe Czermak önkísérleteinél.³⁰

A teljes igazsághoz tartozik, hogy Türck csak Czermak ismertetése után alkalmazta az új fényreflektálási módszert, bár elévülhetetlen érdemeket szerzett magának a tükrök megszerkesztésében. Czermak viszont a következő évtizedben kiterjesztette a tükrözés adta lehetőségeket az orr-üreg megvilágítására is. A vita ennek ellenére mind élesebb formát öltött, bár az első szakaszban Türck és Czermak korrekt formában válaszolt az érvekre és az ellenérvekre. A személyeskedés, a vádaskodás csak a módszert követők bekapcsolódása után vált élessé. A korabeli szaklapok — annak megfelelően, hogy kinek a pártján állottak — vádoltak vagy védtek. A kortársi hozzászólások közül Navratill Imre higgadtsága azonnal szembetűnik, hiszen a tények szigorú vizsgálata után alkotott véleményt a prioritásról. Tankönyvének előszavában a következőket írta: „...Az elsőség a szó igazi értelmében Türcköt illeti, mert ő kezdé Garciát mint első követni, de a tovább fejtés, az érvényre hozás érdemében nincs része, mert a vizsgálatokat — mint már említettük — a tekintélyes oldalról jövő buzdítások daczára is félre téve, mint erről Brücke tanárnak Czermakhoz írt következő levele is

³⁰ Navratill: 15—18, 32—33.

tanuskodik... a tevés és érvényre hozás érdeme Czermaké, s ő kinek mint indítónak a gégetükrészlet mai jelentőségét köszönheti."³¹

A prioritási vitát a nyilvánosság előtt még a párizsi Akadémia sem tudta eldönteni és jutalomdíját megosztva adta mindkettőnek. Ez ismét magasra lobbantotta a vita lángját, de ebben a szakaszban Czermak már nem vett részt. Visszavonultan élt Prágában és a rinoscopia módszertanán dolgozott.

ISMÉT PRÁGÁBAN

Czermak — európai körútjáról visszatérve — Pesten újból az egyetem nyelvi vitájával foglalkozott. A Habsburg-birodalom átszervezését célzó februári pátenus után az Orvosi Hetilap hasábjain (1860. júniusában) 141 orvos- és sebészhallgató levelét tették közzé, amelyben magyar nyelvű tankönyvek kiadása mellett az oktatás anyanyelvűvé való nyilvánítását követelték. A lap szerkesztősége támogatásáról biztosította a levélírókat és a következőket fűzte a levélhez: „... *A nemzet Európa művelt nemzetei között csak úgy foghat megfelelő feladatának s csak úgy róhatja le az emberiség iránti tartozását, ha a gondviselés adta adományok hű és erélyes kifejezése által saját nyelvén, saját módján, saját jelleme és egyénisége szerint járul a közös civilizáció nagy-szerű eszméje megvalósításához.*...”³²

Czermak és a többi nem magyar tanár távozását követelték és ő csak ekkor értette meg, hogy a magyar nyelv végleg bevonult az egyetemi oktatásba és a tudományos életbe, személye és az általa képviselt álláspont a magyaroknál csak gyűlöletet vált ki. Mégis meglepetésnek számított, amikor 1860. július 13-án lemondott állásáról és távozását igen rövid időben szabta meg.³³ A pesti orvosi iskola nagyjai szerették volna, ha Czermak megváltoztatja elhatározását és magántanárként maradt volna Pesten. Sokan úgy gondolták, hogy nem tud elszakadni Pesttől, erősebbek a baráti szálak és a maga teremtette intézetéhez fűződő ragaszkodása.

Az orvosi közvélemény egyik része ragaszkodott távozásához, még ha azzal nagytehetségű szakembert veszít is el az egyetem. Balassa, Markusovszky, Korányi és baráti köre védelmére kelt és a szakmai érdeket fontosabbnak tartották, mint a nyelvi kérdést. Véleményüket nyilvánosan is kifejtették, ami éles ellenállást váltott ki Poór Imre, Bugát Pál, Flór Ferenc és mások körében.³⁴ A generációs ellentétek, az egyetem belső és külső (gyakorlóorvosok) kara közötti ellenségeskedések csak motiválták a két tábor küzdelmét. Czermak személye csupán okot szolgáltatott a két tábor úgyszólván feszült kapcsolatában, ami a modern és a konzervatív felfogás ellentéte is volt.³⁵

Czermak a személye körül kirobbant vitában nem vett részt, csak ragaszkodott távozásához. Elutazása előtt az Orvosegyesületnek adományozta értékes pesti szakkönyvtárát,³⁶ valamint a gégetükrözés modelljét, ami most a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum tulajdona.³⁷

³¹ *Navratill*: 19.

³² *Orv. Hetil.* 1860. jún. 21. 26. sz.

³³ *Dayay*: i. m.

³⁴ *Antall*: i. m.

³⁵ *Orv. Hetil.* 1860. 29. sz. aug. 15. 579–81.

³⁶ SOL. Orvosegyesület Levéltára. 1860. évi nagygyűlés jegyzőkönyvei.

³⁷ Semmelweis Orvostörténeti Múzeum. Hsz. 66.29.1.

Keserűen tért vissza szülővárosába, ahol újabb csalódások érték. A nemzeti érzésű cseh tanárok ellenségesen fogadták a „német barát” Czermakot, míg a német kollégák is ellenezték kinevezését, mivel személyében a csehországi németekkel szemben fellépő udvar emberét látták. Először magánlaboratóriumot alapított és egész energiáját a rinoscopiának szentelte. Csak Purkyneval tartott kapcsolatot, akinek tanácsára elfogadta a jénai egyetem meghívását.³⁸ Négy évig élettant adott elő Jénában, majd 1869-ben átvette a lipcsei egyetem élettani intézetét. A két német egyetemen is átszervezte az élettan oktatását. Talán a megerőltetés is siettette korai halálát, hiszen 1873. szeptember 16-án meghalt.

Utolsó évtizedében Pesttel már alig tartott kapcsolatot. Még 1866 őszén személyesen megjelent az Orvosegyesület egyik ülésén³⁹, de egyre ritkábban váltott levelet egykori kollégáival. Ennek tulajdonítható, hogy halála után egy hónappal az Orvosegyesület ülésén (1873. október 14-én) Balogh Kálmán, egykori tanítványa, jelentette be halálát és emlékezett meg az „elfelejtett” mesterről.⁴⁰

*

Jan Nepomuk Czermak elévülhetetlen érdemeket szerzett a gégetükrözés addig ismert módszereinek összegezése és tökéletesítése területén. Megoldotta a mesterséges fény felhasználásának kérdését. Nemcsak tökéletes eszközt szerkesztett, hanem felismerte a laryngoscopia klinikai jelentőségét és gyógyászati alkalmazását.

³⁸ *Szescsetlecie* 404.

³⁹ SOL. Orvosegyesület Levéltára. 1866. évi tudományos ülések jegyzőkönyvei. 1866. okt. 24.-i ülés.

⁴⁰ Az Orvosegyesület 1873. dec. 3-án tartott nagygyűlésén az év folyamán meghalt tagok között így emlékeztek meg Jan Nepomuk Czermakról: „...Czermak N. J. egyeletünk ittléte alatt rendes, később levelező tagja, mint az élettan tanára a pesti egyetemnek több éven át egyik díszje, s az élettan új irányzatának hazánkban meghonosítója. Előbb a gráci, és a krakkói, később a jénai és a lipcsei egyetem tanára volt. A gégetükrő felismerését, alkalmazását és terjesztését neki köszöni a tudomány és a gyakorlat, s e téren kifejtett fáradhatatlan buzgalma nevét örökíteni meg az orvostan évkönyveiben. Sokoldalú irodalmi művei, mindmegannyi bűvárkodásának eredményei, bámulatos tevékenységéről tanúskodnak, Kitűnő tanár s bűvár, a szeretetre méltó férfi, a szeplőtelen jellem, számos tanítványa s barátja emlékezetében élni fog. Hosszas szenvedés után élete derekán múlt ki”.

Zusammenfassung

Jan Nepomuk Czermak wurde am 28. Juni 1828 in Prag geboren. Mehrere Mitglieder seiner Familie waren in den vorigen Generationen als Ärzte tätig: so sein Vater, Großvater und Urgroßvater, dann mehrere seiner Onkel; ja sogar Julius Czermak — ein Bruder seines Vaters — war Professor der Physiologie in Wien. Auch der junge Czermak hat die Familientradition verfolgt. Nach der Mittelschule in Prag, hat er das ärztliche Studium in den Städten Prag, Wien, Breslau und Würzburg absolviert. Nach Erwerbung des Ärztediploms wurde er in Breslau der Mitarbeiter von Purkyne, mit dem er 1851 nach Prag zurückkehrte. 1855 nahm er die Einladung der Universität Graz zum Lehrstuhl der Zoologie und vergleichenden Anatomie an, um ein Jahr später wechselte er aber als Professor schon nach Krakkau um. Wegen der Streitigkeiten um die deutsche Unterrichtssprache verläßt er bald — im Jahre 1858 — auch Krakkau und nimmt die Einladung der Universität Pest zum Lehrstuhl der Physiologie an.

An der Universität Pest modernisierte Czermak den Unterricht der Physiologie und organisierte das ganze Institut um. Seine Tätigkeit erstreckte sich auf verschiedene Gebiete: es beschäftigten ihn in erster Reihe die Fragen der Atmung, der Harnausscheidung, der Nerven- und Muskeltätigkeit, des Verdauungsprozesses, des Blutkreislaufes und des Blutdruckes. Vom Herbst 1858 an begann er sich mit dem Problem der indirekten Laryngoskopie zu befassen, die eine neue Epoche in der Kehlkopfuntersuchung eingeleitet hat. Czermak hat beide grundsätzlichen Fragen — nämlich die der Widerspiegelung und die der Beleuchtung — erfolgreich gelöst.

Aus der Geschichte der Medizin wissen wir, daß die Lösung dieser Fragen die Ärzte schon vom Altertum her interessierte. Man benützte dazu verschiedene Linsen und Metallplatten, obwohl die Ansicht des Kehlkopfes *in vivo* sehr lange bloß für ein Kuriosum gehalten wurde. Bis an Czermak blieb die Beleuchtung, bzw. die Erwählung der richtigen Lichtqualität ein ungelöstes Problem der Kehlkopfspiegelung. Von Levrets einfacher Metallplatte, von dem mit Kerzenlicht erleuchteten Untersuchungsrohr von Bozzini und von Babingtons Glottiscop führt ein langer Weg zur Kehlkopfspiegelung des spanischen Gesanglehrers Manuel Garcia bei Sonnenlicht. Alle die vorherigen Spiegel und Methoden scheiterten am Mangel der Übereinstimmung des Lichtes und der Untersuchungsmittel. Garcia wurde von bloßer Neugier geleitet, seine Stimmbänder *in vivo* zu erblicken. Er benützte bei der Untersuchung einen einfachen Zahnspiegel, den er in einem anderen, größeren Spiegel betrachtete. Er gab Rechenschaft von seinen Untersuchungen in einem Aufsatz ab, auf dessen Grund Joseph Türck, Professor an der Universität Wien, die Versuche weiterführte. Wegen der schwachen Erleuchtung durch die Herbstsonne hat er mit dem Experimentieren zwar aufgehört, aber auf der wissenschaftlichen Sitzung des Wiener Ärztevereins im Oktober 1858 von seinen Forschungen doch berichtet. Unter den Zuhörern befand sich auch Czermak, der eben zwischen Krakkau und Pest unterwegs war, und der nach dem Vortrag Türck einige bei der Untersuchung benützten, modifizierten Spiegel abverlangte.

Mit den Experimenten begann Czermak in Pest. Mangels einer natürlichen Lichtquelle machte er Versuche bei Lampenlicht und betrachtete die Sammlung der aus einer künstlichen Lichtquelle heraustretenden Strahlen und deren Einführung in die Kehlkopfhöhle als die wichtigste Aufgabe. Bereits bei Augenuntersuchungen benützte er den Reuteschen Hohlspiegel mit einem Neigungswinkel von 4–6 Grad, und denselben gebrauchte er versuchsweise bei Kehlkopfspiegelungen. Er verstärkte das Licht, konnte die Entfernung dem Bedürfnis gemäß einstellen, und so, durch die Veränderung der Lage des Kehlkopfspiegels (der Türkschen Spiegelplättchen) und der Lichtplatte konnte er — ohne die Lage des Patienten zu verändern — verschiedene Bereiche untersuchen.

Im Frühjahr 1859 ging Czermak auf eine Rundreise in Europa, um seine Kehlkopfspiegelungsmethode zu vervollständigen und *in praxi* vorzustellen. Diese Rundreise hat den Anlaß zum langwierigen Prioritätsstreit zwischen Czermak und Türck gegeben. Es ist Tatsache, daß Czermak durch Türcks Vortrag auf das Problem der Kehlkopfspiegelung aufmerksam wurde, aber die künstliche Beleuchtung hat er schon selbständig ausgeführt, und die erste Entfernung eines Kehlkopfspolypen ohne die blutige Eröffnung der Atmungswege war ebenfalls mit der Anwendung von Czermaks Methode durchgeführt. Czermak war der erste, der den Kehlkopfspiegel bei Kranken angewandt und dessen therapeutische Bedeutung wirklich erkannt hat. In einem Kampf von Argumenten und Gegenargumenten wurden die Einzelfragen weiterdiskutiert, wodurch ein neuer Fachzweig, der sich in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts am schnellsten entwickelt hat, die Laryngologie zustande kam.

Czermak dankte am 13. Juli 1860 von seiner Stellung in Pest ab. Zunächst siedelte er in Prag nieder, von 1865 an wurde er aber in Jena, dann von 1869 an in Leipzig Professor der Physiologie. Er ist am 16. September 1873 in Leipzig gestorben.

J. ANTALL, M. A., Dr. phil.

Deputy General Director
of the Semmelweis Medical Historical Museum,
Library and Archives, Editor of the Comm. Hist. Artis Med.,
General Secretary of the Hungarian
Society for the History of Medicine
Semmelweis Orvostörténeti Múzeum
H-1013 Budapest, Apród u. 1/3. Hungary

P. DOLEVICZÉNYI, Dr. med.

Laryngologist at the Hospital in S. Péterfy Street
Péterfy Sándor utcai Kórház és Rendelőintézet
H-1076 Budapest, Péterfy S. u. 8/20. Hungary

K. KAPRONCZAY, M. A., Dr. phil.

Head of Department
of the Semmelweis Medical Historical Museum,
Library and Archives, Secretary
to the Hungarian Society for the History of Medicine
Semmelweis Orvostörténeti Múzeum
H-1013 Budapest, Apród u. 1/3. Hungary

HYGIENIC AND DEMOGRAPHIC CONDITIONS IN BUDAPEST IN 1870 ies

BY LAJOS MÁDAI

Budapest celebrated the centenary of its unification in 1973. It was one hundred years earlier that three separate settlements, Pest, Buda, and Óbuda were united and given the name of Budapest.

The first decade of the new capital (1873—1882) was full of struggle. The given socio-economic problems exerted a harmful influence also on the hygienic conditions, the health, and consequently the development of population. The cholera epidemic in the first year after the unification, the floods of 1875 and 1876 all caused severe losses among the population and the material wealth of the city. The economic depression lasting to 1882 slowed down the development of the capital. Production in the factories founded in the 1860's stagnated, many artisans were ruined, and the cost of living was continuously increasing. The contradictions of the transition from feudalism to capitalism in the socio-economic field were more and more apparent; the economic difficulties made it hardly possible to satisfy the needs of society, e.g. to replan and develop the city itself, to solve the housing problem, to build out the system of running water, drainage, and public sanitation, street-lighting, to establish cultural, health and other public institutions, etc.

Far from being a metropolis, the new capital was also retarded in its development by the law concerning its unification, that ensured the local municipal board a very limited authority only. Selfgovernment in the capital did not differ from that in any other town in anything.*

SOCIO-ECONOMIC AND SETTLEMENT CONDITIONS

The population of Budapest at the time of the 1870 census consisted of 280,349 persons, soldiers included. The civil population in Pest amounted to 200,476 in Buda to 48,154, and in Óbuda to 21,846. Among the 25 most populous cities of

* The above described conditions of society and economy are not in contradiction with the establishments enriching Budapest and the national wealth of the country alike, e.g. the Margarete Bridge and the Western Station finished in 1876 and 1877 resp., the new Town Hall, the University Library, the Opera House and the first steps in the construction of the Royal Castle.

Table 1.

The number and density of population in the various districts in 1870

District	Number of civil population	Number of inhabitants per hectare
I. (The Castle, Tabán, Krisztinaváros)	26,080	4.5
II. (Víziváros, Országút)	22,074	25.8
III. (Óbuda, Újlak)	21,846	6.4
<i>Right bank altogether</i>	70,000	7.1
IV. (The City)	24,952	319.5
V. (Lipótváros)	23,560	44.6
VI. (Terézváros)	40,500	29.1
VII. (Erzsébetváros)	44,091	37.8
VIII. (Józsefváros)	41,831	125.3
IX. (Ferencváros)	21,189	18.7
X. (Kőbánya)	4,353	1.1
<i>Left bank altogether</i>	200,476	23.1
<i>Budapest altogether</i>	270,476	14.5

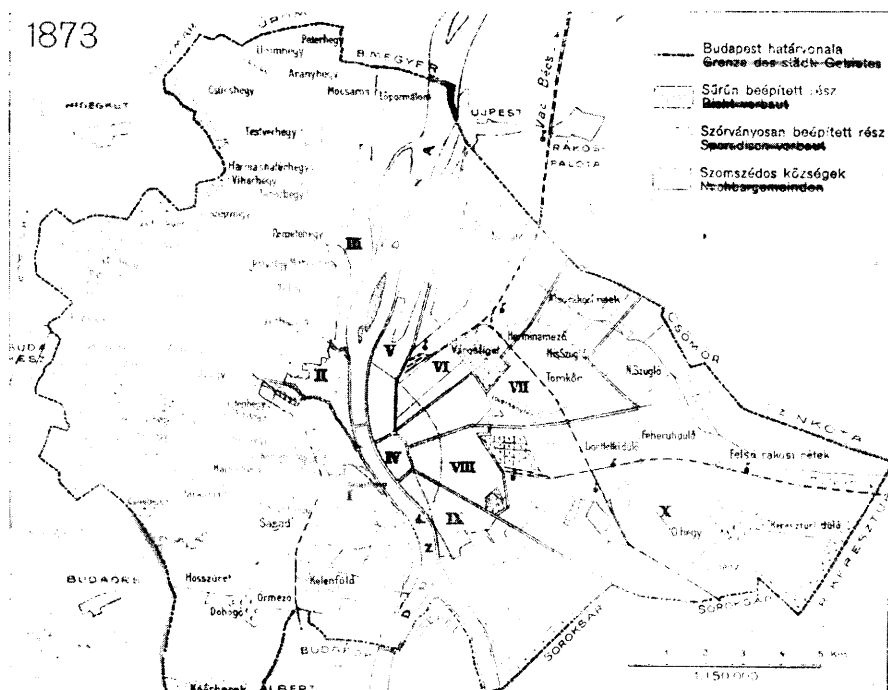

Fig. 1. Built in areas in Budapest in 1873

Europe in 1870 Budapest stood on the 17th place the number of its population being more than that of Lisbon, Amsterdam, Milano, Leeds, Dublin, Sheffield, Rome or Palermo. There were only two cities in Europe at that time to exceed one million: London with its population of 3,266,087 and Paris with its 1,842,952 inhabitants.

The whole territory of the capital together with the Margarete Island annexed to it from Pest county was in 1870 19,444 hectares, 37% of its present territory. 53.3% of the then territory lay on the right bank on the Danube (Buda and Óbuda), and 46.7% on the left bank (Pest). The majority of the civil population lived in Pest (74.1%), and only 25.9% lived on the other side. Owing to the difference in the conditions of settlement the density of the Pest side was three times as high as that of the Buda side. After the unification Budapest was divided into ten administrative wards consisting of the following historic districts:

In 1870 districts no. VII, VIII and VI were the most populous. Here there lived ten times as many people as in district no. X, Kőbánya, which was at that time the smallest as regards population with its 4,353 inhabitants. One hundred years later its population grew to 72,522 (1970).

The density of population was very different in the various wards of Pest. The most populous ones were the City and Józsefváros (Joseph Town) with 319.5 and

125.3 people per hectare respectively, while Kőbánya (Stone-pit) was the most sparsely populated with 1.1 inhabitants per hectare. On the Buda side ward no. II was the most populous (25.8 people per hectare), while the other two wards were hardly covered with buildings.

The socio-economic stratification of the Budapest population between 1870 and 1880 bore the characteristics of early industrial capitalism developing against the background of disintegrating feudalism. The number of the merchants in this decade grew from 158,077 to 191,006, i.e. by 20.9%. The majority of the employed were working in industry (52,562 in 1870 and 59,239 in 1880), mainly in small-scale industry. The number of those working in agriculture was gradually decreasing as compared with the number of the industrial workers: in 1870 it was 11,693, and in 1880 only 4,559. This process was in connection mainly with the territorial expansion of the city, as many vine-growers were forced to give up their occupation. Civil servants and the members of the liberal professions doubled their number in these ten years, they were 8,410 in 1870, and 15,375 in 1880. The growth in the number of the civil servants was primarily owing to the development of self-government in the field of state administration (such as ministeriums and other national control centres), and the municipal and ward boards.

The greatest in number after industry were those working as day-labourers and household servants, people in the most unfavourable social conditions. The number of day-labourers grew from 27,446 in 1870 (17.4% of all bread-winners) to 36,205 in 1880 (19%), while that of the household servants from 24,319 (15.4%) to 36,373 (19%) in the same period. The disproportionate predominance of the lower social strata is well characterized by the fact that in 1880 there were 152,129 people belonging to the "assistant staff" against the 27,188 selfemployed and the 11,689 civil servants. The former group consisted of e.g. workers, journeymen, apprentices, day-labourers, households servants, etc. Belonging to this category meant a very hard life for hundreds of families. The wretchedness of the poor rendered even more serious by the winter made Dr. Gergely Patrubby, the then chief medical officer of the city urge for communal kitchens and heated public rest rooms in his address to the Municipal Board on November 2, 1874. That winter various municipal and other charity efforts resulted communal kitchens in eight wards, where 125,934 meals were distributed among the poor. [1]

The various social strata chose their place of residence according to their social and economic status. While wards no. IV and V, i.e. the City and Lipótváros were inhabited mainly by well-to-do citizens such as state and municipal civil servants, lawyers, physicians, landowners, etc., the outer parts of ward no. VI, and also wards no. VII, VIII, IX, X gave shelter to the needy. Small handicraftsmen lived in wards no. VII, VIII, and IX keeping apart from one another according to occupations. Most merchants lived in the City and Lipótváros, where also the majority of the household servants found their jobs in the wealthy households. On the other side of the Danube it was the population of Óbuda who were in the most unfavourable social and cultural situation. Here the rate of intellectuals was the lowest (2.8%), and that of day-labourers the highest (25%). In wards no. I and II there lived many civil servants, handicraftsmen, and vine-growers.

The cultural level of the population of the capital was necessarily in close connection with the socio-economic conditions. Among the male population above ten 10.5% were illiterate in 1880, and 23.5% of the female population. The rate of the illiterate persons was the lowest in the City (4.7% male, and 11.4% female), and the highest in Óbuda (14.7% male, 29.7% female). There were many illiterate people also in ward no. I, and in all wards on the Pest side except for the City and Lipótváros. In spite of the situation of the poor, the capital occupied an outstanding position in the cultural life of the country. Out of the 715 writers 151 lived in Pest in 1870, and out of the 325 periodicals 149 were published there.

HYGIENIC CONDITIONS IN THE CITY

The unfavourable social and cultural conditions of life and work were made worse by the very backward hygienic conditions and unhealthy housing that proved very noxious to the health of the population.

In the conscription of 1870 we can find 9,351 buildings the majority of which (77.5%) was one-storied only. Buildings with two stories were 14.5%, with three 5.9% and those with stories up to five were 2.1%. Every fifth house in the City was one-storied. This pattern was nearly the same in 1880 the rate of the one-story buildings being very high (71.4%). It is interesting to note that in those years the rate of the one-storied houses in Vienna was only 17%, in Paris 8%, in Brussels 7%, in Berlin 5%, and in Leipzig 3%. Housing conditions had been bad already before the unification of the capital. The density per room was 2.4 even in the wealthy

Fig. 2. City Pest in 1870

City district. In Terézváros, Józsefváros, and Ferencváros the situation was still worse. Here the average density was 4 people per room, while in Kőbánya it was even more: 4.5. Forty per cent of the inhabitants (78,727 persons) lived in flats where six or more people were forced to share a room. 58% of the population had to have strangers in their homes, lodgers or night-lodgers. Twenty per cent of all inhabitants in Pest (41,415 persons) were night-lodgers. Statistics of basement-flats make the picture still dramatic. In 1870 these flats gave home to 10% of the Pest people (20,127 persons).

The situation was similar also in 1880. The average density per room changed from 3.06 only to 2.90. 56% of the population lived in one-roomed flats with an average of 4.5 persons. 29% of the population lived in overcrowded homes with 6 or more people in one room. The number of those living in basement dwellings on the Pest side increased from 20,127 in 1870 to 29,764 in 1880; 8.9% of the total population of the capital (30,441 persons) lived in the damp basements. Their rate was the highest in wards no. VII (15.5%), ward no. VIII (14%), and in the VIth and IXth wards (11.6% and 14.3% resp.). These were the wards where the number of the basement-flats increased the most rapidly between 1870 and 1880. Housebuilding was getting significant only towards the late 1870's, but was far from satisfying the needs of the population. Between 1874 and 1880 the number of the rooms increased by 10,351, i.e. 1,479 per year, while the growth of the population between 1874 and 1881 was 73,900, i.e. a yearly average of 10,557 persons. The serious shortage in houses is reflected also in that about 23,000 persons lived on business promises and in workshops. During the replanning of the town new streets were opened and many old houses were demolished.* (Between 1874 and 1880 211 houses were pulled down with 3,143 rooms). The former lodgers of the pulled-down houses could not afford the higher rents of their new flats, and were therefore crowded into smaller and less expensive flats. Owing to their bad financial circumstances they had to share their flats also with subtenants and night-lodgers. The paradoxical thing in all this is that in 1879 3,808 flats stood empty, 650 of which belonged to the cheapest to be rent.

Apart from the economic, social, and cultural conditions, the health of the population was influenced also by factors of environment, i.e. by the hygienic conditions of air, soil and water. In contrast with the climate of Buda and Óbuda surrounded by the hills, that of Pest was quite unprotected, Pest being an open country on the edge of the Great Plains with east-west anticyclones travelling above it very often. Fluctuation of temperature is greater here than on the Buda side. Wind-blown sand was not fixed around 1873 either by a shelter belt or by family houses with gardens, and as a consequence dust was the main factor of air pollution. Removal of rubbish was also not organized centrally. Junk-heaps on various points of the city did not only contribute to air pollution but also provided a good breeding ground for rats and flies disseminating epidemics.

The conditions of the soil and drinking water could be solved only by solving the problem of drainage first. At the end of the 1870's two thirds of the streets in the city were provided with sewers, but the old system was unhealthy and not sufficient.

* The Avenue (the present Népköztársaság Street) was finished in 1876 and the costs amounted to 1,137,762 forints.

Refuse water went to the Danube without filtration polluting the river and also subsoil water and the water of the wells along the banks. The butchers of Buda used to wash the meat of the animals in the Danube before selling it. When the level of the river rose, it could not carry away the water coming from the sewers any more, so the streets got under water and everything was stinking. The old sewers were built not of concrete but of bricks, so the dirty water could filter through and poison the soil. After long debates over the various plans for a new sewerage system, it was built out only by the late 1890's. Another important problem to be solved was to secure healthy drinking water for the population. At the time of the unification the running water system was built out only in some parts of Buda, while in Pest the inhabitants got drinking water from wells the quality of which was very bad causing various illnesses like enteric fever, dysentery, and inflammation of the bowels.

Professor József Fodor analysed the hygienic conditions of air, soil, and water between 1876 and 1880 with scientific methods. The water of the 454 examined wells contained 250 mgm chloride and 410 mgm nitrate per liter, while the acceptable quantity is 120 mgm of each. [2] The running water system was in the beginning very small, and was limited to the City and Lipótváros. The quality of the water was, however, not good, as filtered water mixed with unfiltered one when the level of the Danube was too high. In 1874 only 15% of the houses had running water, in 1880 23%. The daily average of filtered water per capita in 1874 was 20.3 l, in 1880 it was 59.1 l. The last decade of the past century saw a faster development in this field, in 1900 the above average being 182.3 l per capita.

SOME INTERDEPENDENCE BETWEEN HYGIENIC AND DEMOGRAPHIC CONDITIONS AND MORTALITY

Table 2 shows us that a century ago more than one third of all deaths in the capital was caused by infectious diseases. In 1970 the rate of this type of death was no more than 2.2%. The grave consequences of these illnesses and the results in their repression can be illustrated by the fact that while in the years after the unification of the city 4,511 out of 300,000 people died of infectious diseases, in 1970 the number of the deaths was only 549 out of the two million inhabitants. Deaths caused by infectious disease and various parasites amounted to 14.99 per mille in 1874-75, while in 1970 only to 0.27 per mille, i.e. mortality was in the late last century fifty times as frequent as today.

Medical science has thrown light on the clinical, etiological appearance of many hitherto unknown or puzzling diseases and diagnostics have now a much better foundation and therefore the old diagnoses make a comparison with the present forms of disease possible only to a very limited extent. With all this, it is worth while considering the causes of death in the years 1876-1881 as they were called in those days.

Forty-three percent of the 15 causes of death belonged to the infectious diseases. Tuberculosis was the most frequent cause of death with 22.4%, and taking those above the age of four into account only, this percentage is still higher, it is 33.4%.

Table 2.

Mortality in view of its main causes, 1874-1970
(An arrangement according to the International Classification of Diseases No. 8.)

Cause of death	Average of the years		1970
	1874-75	1880-81	
IN NUMBER			
Contamination, parasites	4,511	4,665	549
Other diseases	7,532	7,638	22,227
Accident, poisoning, brutality	404	380	1,898
<i>Altogether</i>	12,447	12,683	24,674
IN PER CENT			
Contamination, parasites	36.3	36.8	2.2
Other diseases	60.5	60.2	90.1
Accident, poisoning, brutality	3.2	3.0	7.7
<i>Altogether</i>	100.0	100.0	100.0
IN 10,000 INHABITANTS			
Contamination, parasites	149.9	125.8	2.7
Other diseases	250.2	206.0	110.4
Accident, poisoning, brutality	13.4	10.3	9.4
<i>Altogether</i>	413.5	342.1	122.5

Table 3.

The major causes of death and the age of the deceased
1876—1881

Illness	Number	Per cent	Average age of deceased
	of deceased		
Tuberculosis	16,890	22.4	28.9
Catarrh of the bowels	7,406	9.8	4.6
Inflammation of the lungs, pleuritis, bronchitis	6,650	8.8	18.9
Congenital weakness	4,437	5.9	0.4
Convulsions	4,104	5.3	0.8
Membraneous inflammation of the throat and diphtheria	2,806	3.7	3.9
Desiccation in old age	2,200	2.9	75.4
Inflammation of the brain and its cortex	2,180	2.9	11.0
Typhus	1,812	2.4	31.8
Smallpox	1,620	2.2	7.3
Inflammation of the bowels	1,566	2.1	7.6
Cerebral haemorrhage and stroke	1,548	2.1	55.0
Organic heart disease	1,534	2.1	46.1
Measles	1,021	1.4	2.3
Scarlet fever	1,078	1.4	4.7
<i>Altogether</i>	56,762	75.4	...
Other diseases	18,556	24.6	...
<i>Altogether</i>	75,318	100.0	...

Table 4.

Death caused by various infectious diseases, 1874—1970

Cause of death	Average of years					
	1874/75	1880/81	1900/01	1930/31	1950/51	1969/70
In number						
Tuberculosis	2,525	2,903	3,048	2,294	1,219	419
Enteric fever	349	287	80	113	10	1
Diphtheria	343	375	142	170	36	—
Scarlet fever	245	192	276	40	22	—
Smallpox	685	384	1	—	—	—
Measles	67	104	235	57	20	2

In every ten thousand inhabitants

Tuberculosis	83.88	81.62	41.80	22.80	7.23	2.09
Enteric fever	11.59	7.70	1.10	1.12	0.05	0.01
Diphtheria	11.39	10.06	1.95	1.69	0.21	—
Scarlet fever	8.14	5.15	3.78	0.40	0.13	—
Smallpox	22.76	10.30	0.01	—	—	—
Measles	2.23	2.79	3.22	0.57	0.12	0.00

In the second place we can find the inflammation of lungs, pleuritis, and bronchitis with 30.4% among babies and 27.6% with children between one and four years. Catarrh of the bowels caused the death of babies in 63.4% and that of small children from 1 to 4 in 20.9%. Two thirds of the leading causes of death afflicted the children up to four, and the rate of the diseases suffered by the older generations was significantly smaller (here I mean organic heart disease, dessication in old age, cerebral heamorrhage, stroke, etc.), as only few people lived to meet such diseases.

Tuberculosis caused the death of forty times as many people in every ten thousand in 1874–75 than in 1969–70. On the other infectious diseases epidemic cholera, smallpox, enteric fever, diphtheria, scarlet fever and measles also caused severe losses to the population. In the years after the unification of the capital smallpox was very dangerous. In 1874 945 people died of smallpox, and in 1875 426. The next outbreak of the epidemic was in 1879 and lasted for four years resulting 1578 deaths. The majority of the population did not much care of the possibility of vaccination, and only 23–25% of the one-year-old children got immunization. In the next great epidemic of smallpox (1885–1887) 2,000 out of the 5,916 ill persons died. It was in the wake of this tragic event that the national assembly framed Law no. 22 of 1887 making vaccination and revaccination against smallpox compulsory. From that time on smallpox appeared only sporadically, and is now effectively missing from the epidemic map of this country.

The epidemics of cholera appeared less often, but were much more serious than those of smallpox. After the epidemics of 1831, 1854 and 1856, 2,558 people died of cholera in 1872/73 out of the 5,284 ill persons, which meant 111 deaths in 10,000, i.e. 48.4%. In the course of the epidemics of 1886, 1892, and 1893 fewer people got ill and died. In the 1870's and 1880's typhus, scarlet fever, diphtheria and measles were very frequent.

Dysentery seems to have been not at all frequent, but this may be due to the fact that this type of illness could not be diagnosed well in those days, its origins were not known and the deaths might have been attributed to inflammation of the bowels. The „illness of the lechers” or syphilis was liable only for 0.3% of all deaths, similarly to dysentery. But the frequency of venereal diseases was much higher than the mortality owing to them. This was the other great popular disease beside tuberculosis in those days. In the Rókus Hospital 2,551 out of the 14,690 patients suffered from syphilis, 924 male and 1,627 female.

Apart from typhus and syphilis, the other virulent diseases afflicted mainly the children up to four, this being one of the causes of the high mortality among children. 66.3% of those dying of smallpox, 77.2% of dyphtheria, 68.7% of scarlet fever, and 93.2% of measles were babies and children up to four.

The unfavourable conditions of Budapest in this respect can best be understood if we compare mortality here with that in other European cities. The comparison of the data from 1881 shows that Budapest was among the first as far as mortality owing to tuberculosis, smallpox, typhus, scarlet fever and dyphtheria. The ratio of tuberculosis, typhus and dyphtheria was more than three times as high as that of London at the end of the list with its lowest mortality, and the ratio of smallpox was also twice as high.

Socio-economic conditions in Budapest were very unfavourable one hundred years ago, 79.6% of the wage-earners belonged to the poor (workers, day-labourers, household servants, etc.).

Owing to the bad social conditions the homes were overcrowded. Ten percent of the inhabitants of the capital lived in damp cellar dwellings; there was no running water system in the city, and the water of the wells was very unhealthy owing to the pollution of the soil causing epidemics like typhus, dysentery, inflammation of the bowels, etc.

As a result mortality in Budapest was very high (38.7‰ in 1874) and 50.4% of the dead were below four. Tuberculosis had the greatest share among the fatal illnesses (22.4%) and 36.3% of all deaths were caused by infectious diseases.

BIBLIOGRAPHY

1. *Források Budapest múltjából.* (Sources of the past of Budapest.) Budapest Főváros Levéltára Forráskiadványai. (Source publications of the Municipal Archives of Budapest.) Bp. 1971.
2. *Hahn G.—Melly J.:* Fodor József élete és munkássága. (Life and activity of József Fodor.) Bp. Akadémiai Kiadó, 1965.
- Bakács T.:* Budapest közegészségügyének száz éve 1848—1948. (One hundred years of public sanitation in Budapest, 1848—1948). Budapest Székesfőváros Irodalmi Intézete, Bp. 1950.
- Fodor J.:* A halálozási arány Magyarországon. (Mortality in Hungary.) *Gyógyászat* 1873.
- Fodor J.:* Budapest csatornázási tervszövege. (A plan for the sewer system of Budapest.) *Orv. Hetilap*, 1877.
- Gerlóczy Gy.—Dulácska G.:* Budapest és környéke természetrajzi, orvosi és közművelődési leírása. (Geographical, medical and cultural description of Budapest and environment.) Vols. 1—3. 1879.
- Kőrösy J.:* Budapest halandósága 1874 és 1875-ben és annak okai. (The mortality of Budapest in 1874 and 1875 and its causes.) Budapest Főváros Statisztikai Hivatalának Közleményei XIV. 155. (Publications of the Statistical Office of Budapest.) Bp. 1877.
- Kőrösy J.:* Budapest főváros halandósága az 1876—1881-diki években és annak okai. (Mortality in Budapest in 1876—1881 and its causes.) Budapest Főváros Statisztikai Hivatalának Közleményei XVIII. 330. Bp. 1885.
- Kőrösy J.:* Budapest Fővárosa az 1881-diki évben. A népesedés és népszámlálás eredményei. Első füzet. (Budapest in 1881. Census returns. Fasc. 1. Budapest Főváros Statisztikai Hivatalának Közleményei. XV. 175. Bp. 1881.
- Kőrösy J.:* Budapest Főváros az 1881-diki évben. A népleírás és népszámlálás eredményei. Fasc. 3. Budapest Főváros Statisztikai Hivatalának Közleményei XV. 3. 328. Bp. 1883.
- Mádai L.:* A lakosság egészségi állapota Budapesten (1873—1882) Statisztikai Szemle (Statistical Review) 10. 1017. Bp. 1965.
- Szabady E.:* Bevezetés a demográfiába. (An introduction to demography.) Bp. 1961.
- Szél T.:* Egészségügyi statisztika. (Statistics of public health.) Bp. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1930.
- Thirring G.:* Pest város népessége az 1771—1781. években. Magyar Statisztikai Szemle 9. 627. Bp. 1933.

- Thirring G.: Budapest félszázados fejlődése 1873—1923. (A half century in the life of Budapest.) Budapest Székesfőváros Statisztikai Közleménye 53. 200, 12 p. Bp. 1925.
- Zaitz L.: Budapest csatornázása (Sewers in Budapest.) Statisztikai Közlemények 82. 117. Bp. 1937.
- Pest Város Statisztikai Évkönyv. Vol. 1. Ed. by Körösy József. 1873.
- Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve Vol. 1. p. 340. Ed by Thirring Gusztáv. Bp. 1894.

Összefoglalás

A társadalmi-gazdasági viszonyok 100 évvel ezelőtt kedvezőtlenek voltak Budapesten, a kereső népesség 79,6%-a a szegény néprétegek csoportjába tartozott (munkások, napszámosok, házicselédek stb.).

A rossz szociális viszonyok következtében igen zsúfoltak voltak a lakások. A főváros lakosságának 10%-a egészségtelen pincelakásokban élt; vízvezetékálózat akkor még nem volt kiépítve, a kutak vize — a csatornázás korszerűtlensége, a talaj szennyeződése miatt — rossz minőségű volt, ami gyakran okozott tömeges enterális megbetegedéseket (tifusz, vérhas, bélhurut stb.).

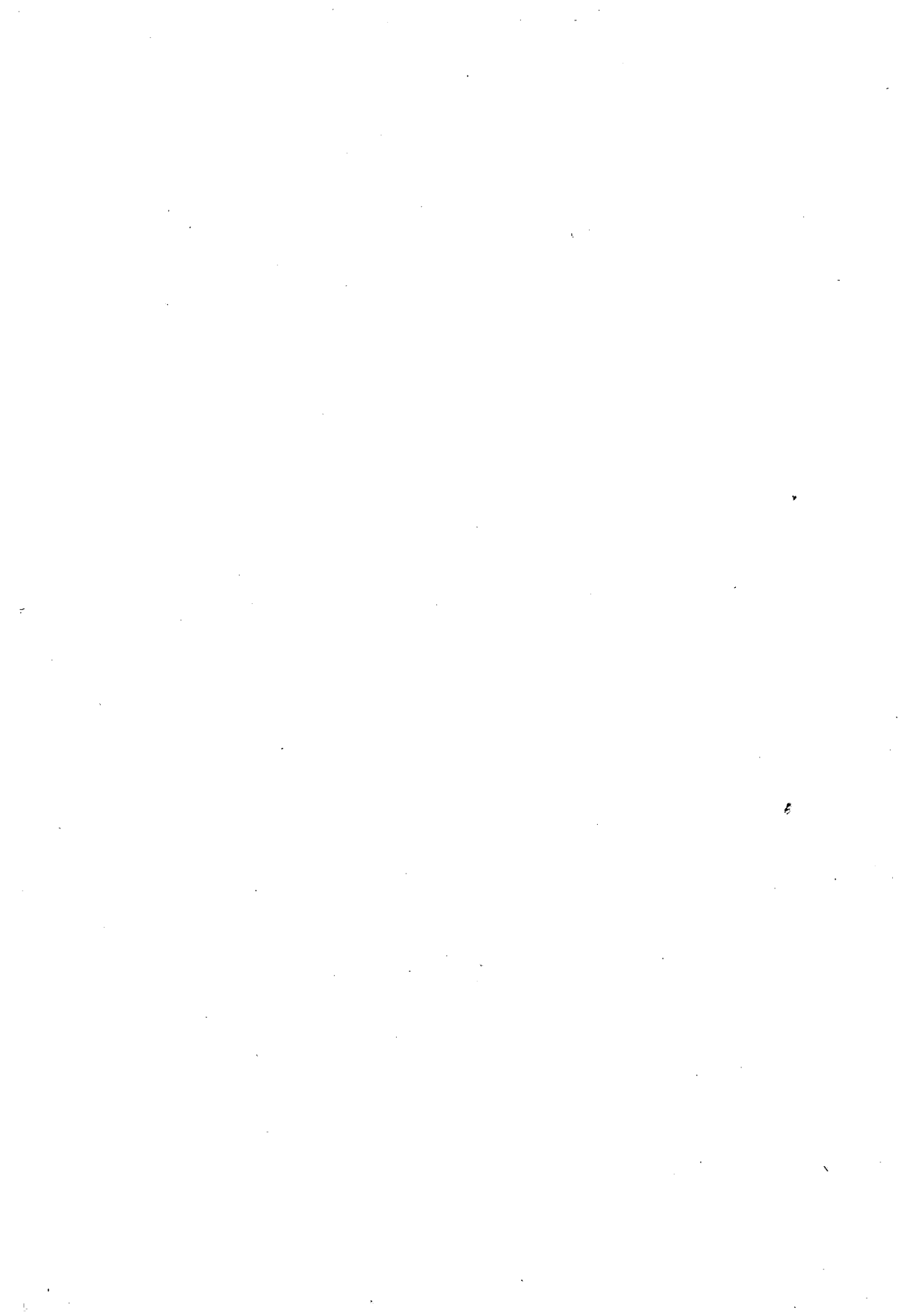
A kedvezőtlen társadalmi-gazdasági és környezeti higiénés viszonyok következtében igen magas volt a halandóság Budapesten (1874-ben 38,7‰), a meghaltak 50,4%-a 0—4 éves korú volt. A halálokok közül legnagyobb volt a tüdőgümőkór részaránya (22,4%) az összes halálokok 36,3%-át fertőző betegségek okozták.

L. MÁDAI, Dr. pol. et jur.

Head of department at the National Institute for Public Health

Országos Közegészségügyi Intézet

H-1966 Budapest, Gyáli út 2/6. Hungary

ÖTEZER ÉV ORVOSI RUHÁI

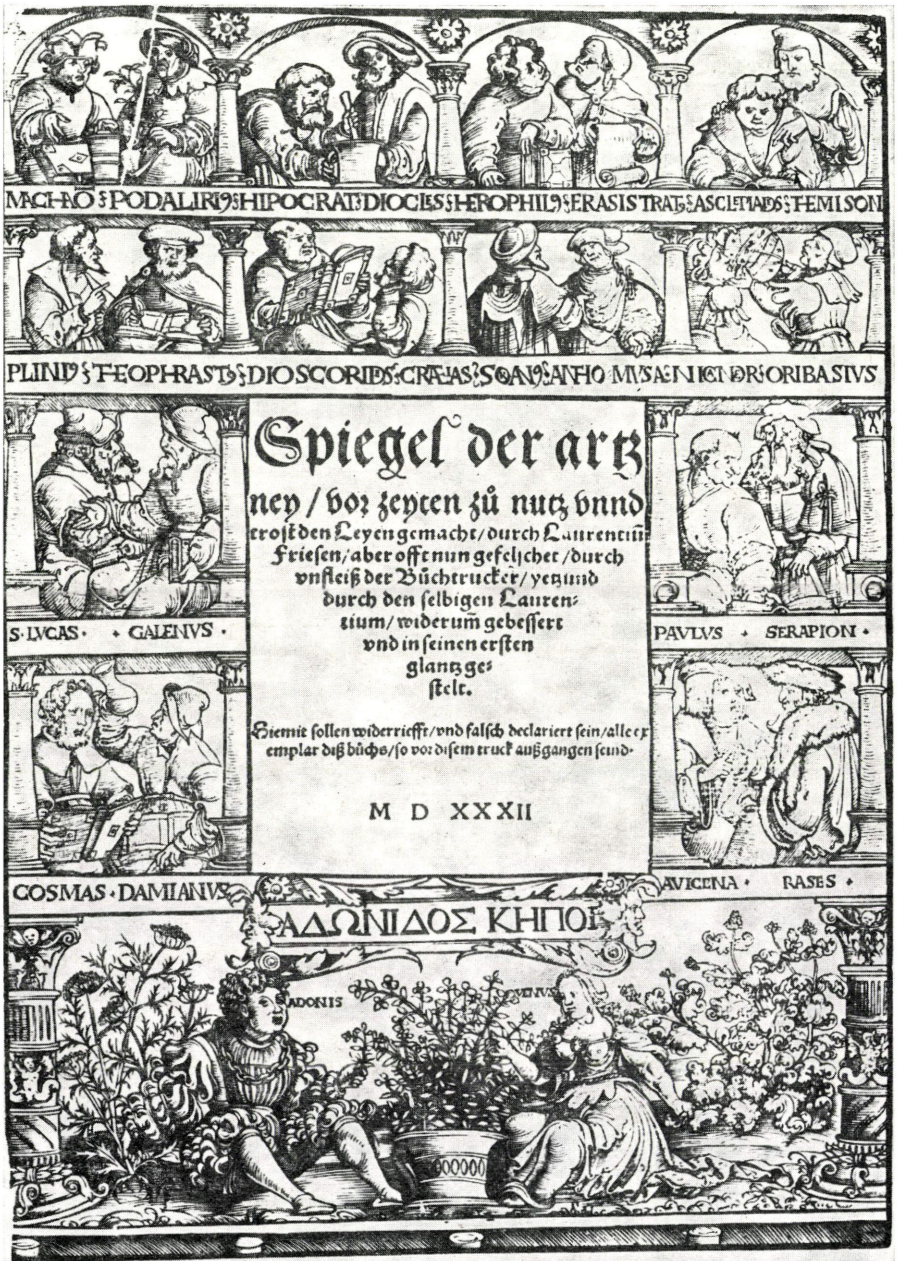
SZLATKY MÁRIA

A ruházat, az öltözködés funkcióival és történetével általánosságban már sokan foglalkoztak. Mi most egy szűkebb kérdésre keresünk választ. Arra, hogy miképpen öltözködtek a gyógyítással foglalkozó emberek: orvosok, sebészek, gyógyszerészek, fürdősök, ápolók az idők folyamán. Azt kutatjuk, hogy a társadalom egy bizonyos csoportjának öltözéke mennyiben felelt meg az adott kor általános divatjának s mennyiben tért el ettől, és ha eltért, ez foglalkozásukkal mennyiben függött össze. Vizsgálódásunk középponti kérdése, hogy az orvosok stb. társadalmi helyzete, megbecsülése milyen formában nyilvánult meg öltözetükben, s az egyes korokban volt-e az orvosok stb. viseletében valami megkülönböztető, különleges, ami foglalkozásukat jelezte volna már ruházatukban is.

A kérdés ilyen speciális felvetésével nem talákoztunk sem az általános divattörténeti, sem az orvostörténeti szakirodalomban, így tanulmányunk csupán úttörő jellegű kísérlet lehet az orvosi viseletformák összegyűjtéséhez és értelmezéséhez.

A ruházat legalapvetőbb funkciója az emberi test védelme. De már a legrégebbi időktől kezdve esztétikai, etikai tartalmak kifejezőjévé is vált az öltözet. Esztétikai szempontból a ruházat alkotás, az öltözködés művészet — időhöz, helyhez kötött —, amelyben az ember legközvetlenebbül vall részint egyéni, másrészt a kor általános ízléséről, stílusáról. Az öltözködést bizonyos vonatkozásban úgy is tekinthetjük, mint nonfiguratív művészetet — nem ábrázol, hanem kifejez. Ugyanakkor a ruházat eszköz, szimbolikus jelrendszer is, amelyben kifejezésre jut viselőjének társadalmi helyzete, rangja, neme, kora, vagyoni állapota, foglalkozása stb. Ezt a szimbolikus jelentést jól példázzák azok a szigorú előírások, amelyek a különböző korokban pontosan meghatározták például az uralkodói öltözetet. De mint később látni fogjuk, nem csupán az uralkodók, hanem általában az emberek a történelem folyamán mindig, írott vagy íratlan, de mindenképpen szigorú szabályok szerint öltözködtek.

Az öltözködés története nem választható el a divat történetétől, bár — szűkebb fogalom lévén — nem is azonosítható vele. „*A divat annyi, mint utánzás, felkapása annak, amit valaki kezdett*” — vélte Arany János, s valóban, az utánzás a divat lényeges eleme, legalapvetőbb jellemzője pedig a múlékonyosság, változékonyosság. A pszichológusok az utánzást a biológiai védekezés egyik formájaként, a nyájban élő élőlények természetes reflexeként határozták meg. Az analógia kézenfekvő. Az ember társadalmi lény, alkalmazkodik környezetéhez, utánzó, azaz követi a divatot. Ám az ember individuális lény is, különbözni is akar környezetétől — ellenszegül a

L. Friesen: Spiegel der Artzney. 1532. címlap

divatnak. Ez az ellentétes mozgás, a hasonulni-különbözni vágyás nem csupán az egyén-társadalom viszonyára jellemző, hanem a társadalom különböző rétegei is kifejezik ily módon más réteghez való tartozásukat, attól való különbözőségüket. Hasonulás és elkülönülés vágya éppen az emberek ruházkozásában, a divat változásainak alávetett öltözködésben mutatkozik meg a legszembetűnőbben.

Fentiekből következik, hogy amikor az orvosok stb. koronként és helyenként változó viseleti szokásait kutatjuk, akkor — a kor általános öltözködési szokásainak ismertetése után — elsősorban az orvosok stb. társadalmi helyét, szerepét kell körülhatárolnunk. Tudva természetesen azt, hogy a gyógyító tevékenységet folytatók sohasem képeztek egy egységes társadalmi réteget, hanem műveltségi szintjüktől, vagyoni helyzetüktől és attól függően, hogy milyen körben fejtették ki tevékenységüket közöttük is erős differenciálódás ment végbe, ami ugyancsak kifejeződött öltözködésükben.

Az orvosi öltözékek bemutatását nehezíti az a tény, hogy eredeti polgári ruhadarabok a múlt század kivételével csupán elenyésző számban maradtak ránk, hiszen a ruha anyaga nem időtálló, s mint személyes használati tárgyat, nem is őrizték sosem. Így régebbi korokból többnyire csak néhány remekbekészült főúri, uralkodói, egyházi öltözet őrződött meg. A mégis előkerült polgári ruhaleletek olyannyira megrongálódtak, hogy csupán a szabásra, anyagszövésre vonatkozóan nyújthatnak értékes támpontokat, első pillantásra nehéz meglátni bennük az egykor esetleg pompás viseletet.

Hogy mégis rekonstruálni tudjuk az egyes korok orvosi öltözékeit, a korabeli ábrázolásokat és írott feljegyzéseket gyűjtöttük össze és tanulmányoztuk, szem előtt tartva mindig, hogy a képi ábrázolások legtöbbször annak a kornak és helynek viseleti szokásait tükrözik, amelyben az ábrázolás készült, s az ábrázolt személyre és korára nézve korántsem tekinthetők mindig hitelesnek. Jól példázzák ezt az egymástól ruhájukban is merőben különböző Kozma és Damján ábrázolások, vagy mint jellemző példát megemlíthetjük a Spiegel der Artzney, 1532. címlapját, amelyen elmúlt korok 24 kiemelkedő orvosfiguráját láthatjuk, egyként német reneszánsz viseletben.

Történelmi korok orvosi öltözékeit áttekintve, vizsgálódásunkat — már a XX. századba lépve — az orvosi ruházat egy sajátos formájának, az orvosi munkaruha (steril orvosi öltözék) kialakulásának történetével zárjuk.

ORVOSI ÖLTÖZÉKEK AZ ÓKORBAN

Talán a legrégebb orvos, akit írott feljegyzésekből ismerünk, s akinek alakját számos kis szobor-figura őrizte meg, a közönséges halandóból lett egyiptomi gyógyító-isten: Imhotep. A róla készült ábrázolások mindegyikén hosszabb-rövidebb *ágyékkötőt* visel, felsőteste többnyire fedetlen, nyakát-mellét néha ékszergallér ékesíti. Ez az öltözék semmiben nem tér el az egyiptomi férfiak szokásos viseletétől, amelynek fő eleme az egymásra hajtott, derékon megerősített ágyékkötő. A nők szorosan testhez simuló varrott inget, *kalasirist* viseltek. Az egyiptomiak viseletében az egyszerűség és hasznosság dominált. Ruháikat általában fehér lenvászonból készítették, amelyek

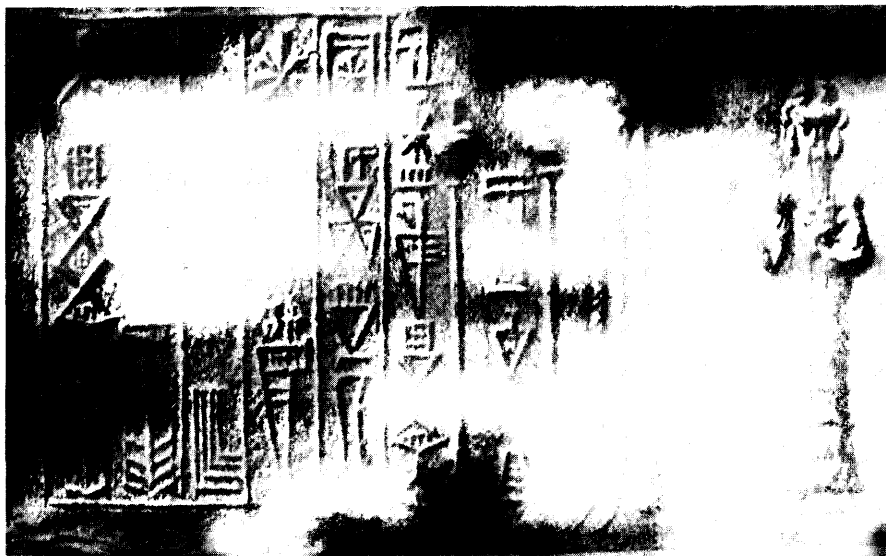
Iouti főorvos szobra (i. e. 13—15. század)

csupán a váson minőségében különböztek. Vásznaikat gondosan kikeményítették, s nagy hozzáértéssel plisszírozták. Többnyire mezítláb jártak — a lábbeli viselésének joga csak a magas rangúakat illette meg. Gyakran viseltek parókát, amelyet háncsból, festett lószőrből, hajból készítettek, s ami simára borotvált fejüket védte a tűző nap ellen. A gazdagabbak ruháikat dús ékszerekkel, fejdíszsel, ékszergallérral tették díszesebbé.

Egyiptomban az orvosok a papok rendjébe tartoztak, akiknek a vallási szolgálaton kívül kötelességük volt az akkori egész tudomány művelése és megőrzése is. Igen nagy megbecsülésnek örvendtek, jól tanúsítják ezt a különböző falfestmények, amelyek egy-egy orvos gazdag megajándékozását örökítik meg. Az egyiptomi orvosok körében jelentős szakmai és társadalmi differenciálódás ment végbe, a korabeli papiruszok fogorvosról, szemészről stb. külön tesznek említést. Igen gyakoriak voltak az orvosok különféle rangját jelző címek: udvari főorvos, Alsó-Egyiptom

főorvosa, udvari fogász stb. Mindez a társadalmi rang és megbecsülés — az egyiptomi egységes viseleti formákból következően — az orvosok öltözetében semmilyen megkülönböztető formát nem eredményezett.

Az orvosi mesterség az ókorban nemcsak Egyiptomban örvendett nagy megbecsülésnek. Babylóniában, amint erről Hamurabbi törvénygyűjteménye is tanúskodik, az orvosok (gyógyító papok) külön rendbe tartoztak és ez a rend a foglalkozások között az első helyet foglalta el. Az asszírok alapöltözéke egy sima ing, a *kandys*, amelynek hossza és díszítése változó volt, a társadalmi hierarchiának meg-

Babylóniai orvosi pecsét figurális ábrázolással (i. e. 10. század körül)

felelően. Az alacsonyabbrendűek rövid, díztelen kandyst viseltek, a magasabb méltóságúak hosszút, gyakran bordűrös, rojtos díszítéssel. Ugyancsak a magasabb rangúak kiváltsága volt, hogy a kandys fölött még egy másik ruhadarabot — *kaunaszt* — is viselhettek. Ez egy keskeny, gazdag mintájú, len vagy gyapjú szövetdarab, amelyet spirálszerűen csavartak az ing fölé. A kaunaszhoz hímzett bőrszandált hordtak, hajukat, szakállukat göndörítették. Kedvelték az erőteljes, élénk színeket, a vöröset, a sárgát, a zöldet. Az orvosok viselete a papokéval egyezett meg. A babylóni orvosi pecsét figurái, s egy nimrudi reliefen látható, gyógyítással is foglalkozó máguspap öltözéke egyként az előkelőket megillető hosszú, díszes viselet.

Míg Egyiptomban, Babylóniában az orvosok egyben papok is voltak, az ókori Indiában már kialakult a papi rendtől független orvosi rend, amely a brahman kaszt szupremáciájában osztozott. Charaka és Susruta voltak leghíresebb orvosaik. Összefoglaló jellegű, szanszkrit nyelvű művében Susruta ezt az érdekes tanácsot adja az orvosnak: „*Nyisd rövidre hajadat és körmödet, tartsd tisztán testedet, viselj*

*fehér ruhát, lábadon cipőt, kezekben pedig pálca vagy ernyő legyen.*¹ E bölcs tanításban benne rejlik minden alapvető követelmény, amelyre egy orvosnak öltözetében ügyelni kell, s amelyről későbbi századok folyamán oly gyakran megfélekedtek; az orvos legyen ápoltságos, tiszta, viselete egyszerű s praktikus legyen, ugyanakkor tiszteletet is kell hogy ébresszen — erre szolgált a cipő, ami az ókorban mindig a méltóság jele, s ezt célozta az ernyő vagy pálca is.

Az európai kultúra forrása s máig utolérhetetlen eszménye az ókori görög civilizáció. A görögökön keresztül jutottak el Európába az ókori nagy népek kulturális eredményei, így ruházatuknak egy-egy eleme is. A „khitón” szó görög viseletformát jelöl, de a szó maga sémi eredetű, az akkád nyelvben vásznat, ruhadarabot, a héberben pedig tunikát, inget jelent. A szó eredete a viseletforma eredetére utal. A görögök azonban az átvett formákat életszemléletüknek megfelelően gyökeresen átalakították; viseletükben az egyszerűség és egy sajátos szépségigény jutott kifejezésre: az arányos, szép test, a mozgás és a ruházat harmóniája. A görög ruhák alapszíne a fehér, amit nagyritkán bíbor csikkal díszítettek. A színek hatásfokozó erejét nálunk a redőzés gazdag fény-árnyék játéka helyettesítette. Alapöltözékük a fehér lenvászonból készült *khitón* — két derékmagasságig összevarrt téglalap, amelynek felső széléit vállukon összegombolták, vagy fibulával tűzték össze. Gyakran viselték övvel, amelyre lazán visszahajlott a ruha redőzött anyaga, az ún. *kolposzt* képezve. Másik jellegzetes ruhadarabja a görög öltözéknek a *himation*, ez a másfélszer három méter hosszú, téglalap alakú szövetdarab, amelyet körülcsavartak testükön, s vállukon átvetve, a lelógó anyagfelesleget bal karjukon tartották. A *himation* általános viselet volt, durvább, vastagabb anyagból köpenyként hordták a *khitón* felett. A filozófusok és bölcsek egyetlen ruhadarabként s kizárólagosan *himation*ot viseltek.

A görögöknél az orvosok eleinte mint papok tevékenykedtek a híres Aszklepiosz-szentélyekben. Később azonban a görög világ által oly nagyrabecsült filozófusok-bölcsek köréhez tartoztak s igen nagy tekintélynek örvendtek, mint például Hippokratész. A fennmaradt ábrázolásokon, szobrokon, vázáképeken, sirköveken, az orvosok mindig *himation*ot viselnek, kivéve operálás közben vagy a katonarvosokat, akiknek öltözéke a katonakéval egyezett meg. A *himation* nagyon alkalmas öltözék volt arra, hogy viselőjének méltóságát, bölcs tekintélyét emelje, de munkavégzésnél zavaró, kényelmetlen lehetett. Így nem meglepő, hogy írott feljegyzések, s néhány ábrázolás arról tanúskodnak, hogy operációnál a *himation*ot levették s meztelenül végezték a műtétet.²

A rómaiak öltözékében az etruszk hagyomány ötvöződött egybe a meghódított, mégis hódító görögök viseletével. Kifejlett formájában a római öltözet két fő darabból állott: a tunikából és a tógából. A *tunika* a görög *khitón*nak felelt meg, vállait azonban nem fibulákkal tartották össze, hanem ingszerűen összevarrták. A nyakkört szépen ívelték, hímzésekkel, színes pántokkal díszítették. A tunika általános öltözék volt, nők, férfiak, a társadalom minden rétege viselte. Csupán a hosszúság, a szín s az anyagok finomsága jelezte a társadalmi különbségeket. A *tóga*, a görög *himation*hoz hasonló, avval a különbséggel, hogy nem téglalap formájú, hanem az anyag széléit

¹ Szumovskij 33.

² Pl. a berlini Staatliche Museum-ban számos olyan ókori gemmát őriznek, amelyen az operáló orvos meztelen.

Aszklépiosz szobra (i. e. 3. század)

félkörökre lekerekítették (etruszk hagyomány). A másik különbség a méretekben mutatkozott meg: a tóga hossza 6,5–7 méter, szélessége 2,5–3 méter. Az ilyen hatalmas anyag körülcsavarása és redőzése a testen csak segítséggel történhetett.³ Néhány kiegészítő ruhadarabtól eltekintve (férfiaknál a kapucnis köralakú gallér, *paenula*, nőknél a palla, stóla, ricinium stb.) a rómaiak csupán a fenti két ruhadarab változataival a legkisebb társadalmi különbségeket is érzékeltetni tudták öltözködé-

³ *Kybalová 75., Szilvitky 1. köt. 40.*

A sebesült Énéasz. A sebet kezelő orvos tunikát visel (Falfestmény, Pompéi)

sükben. Szigorú előírások szabták meg a tunika hosszát, színét, díszét, s a különböző tunikákat különbözőképpen nevezték el. Például a papság öv nélküli tunica-talárt, a szenátorok két bíborcsikkal díszített tunica laticlaviát viseltek. A tógának még nagyobb volt a jelentősége, formáit még szigorúbb szabályok határozták meg. A római ember szemében a toga nem egyszerű ruhadarab volt, hanem a rómaiság külső jelképe, a *szabad polgár* öltözete.⁴ Számos fajtáját ismerjük, s csak példaképpen említünk néhányat: toga virilis, a polgárok öltözéke; toga palmata, a késői császárkor pálmalevelekkel gazdagon hímzett díszöltözéke; toga pulla, gyászruha stb. A tógák változatos színekben készültek, a választások idején mindig fehéret viseltek, a bíbor-színű toga a nemesek privilégiuma volt.

⁴ Ürögdi 200—214.

A római korból orvosábrázolás viszonylag kevés maradt fenn. Ennek többek között az lehet az oka, hogy a római birodalomban az orvosok furcsa s nem mindig dicső szerepet tölthettek be, különösen az első századokban. Az első orvosok görögök voltak, gyakran rabszolgák, az első jelentős orvosegyéniség Aszklépiádész (i. e. 1. évszázad eleje). A rómaiak bár az orvostudományt becsülték, s a tisztaságnak, higiénianak — fürdők! — igen nagy volt a jelentősége, mégis római polgár — aki otthonában páter familias-ként gyógyított is háznépe körében — ritkán szánta rá magát az orvosi mesterségre. Így az orvosi foglalkozás mindvégig idegenek területe maradt. A jövevények között pedig, akiktől semmiféle bizonyítványt nem kértek, bőven akadt kuruzsló, tudatlan ember, aki pusztán a meggazdagodás, a pénzszerzés miatt űzte a „gyógyító tevékenységet”. Így az orvosi foglalkozás nagyrészt lezüllött, az orvosok tevékenységét nem sokra becsülték. A jelentős orvosi művek szerzői nem orvosok voltak, hanem enciklopédikus műveltségű emberek (Celsus, Plinius), akik többek között a tudománynak evvel a területével is foglalkoztak. Később, az időszámítás utáni századokban sokat javult a helyzet, a iatreionokban, majd a collegium medicumokban már nagy tudású orvosokat képeztek. I. u. 2. évszázadban tevékenykedett Galenosz is, aki kétségkívül a legkiemelkedőbb hatású alakja az orvostörténetnek. Az orvoslás e sajátos helyzete jól tükröződött az orvosok öltözékében. Többnyire rabszolgák, felszabadított rabszolgák vagy más ország polgárai lévén, tógát csak akkor viselhettek, ha valamely érdemükért római polgárjogot nyertek. Így, ruhájuk általában a tunika, amelynek változó hossza és színe jelezte a köztük is meglevő különbségeket. Külön említést kell tennünk a katonarvosokról (Dioszkoridész is az volt), akikre a hadjáratok során igen nagy szükség volt, s akiknek öltözéke a katonákéval egyezett meg.

A kiterjedt hódítások következtében a római kultúra s a római öltözködés egyes formái még sokáig éltek, jóval tovább, mint a birodalom maga. „*Róma feltette magában, hogy valamennyi görögöt, hispánt és britanniait tógába öltözteti*” — mondotta Seneca.⁵ Ha ez így nem is valósult meg, a római öltözködés — bizánci közvetítéssel — az egész középkorban érezte hatását, különösen a papi öltözetekben.

ORVOSI ÖLTÖZÉKEK A KÖZÉPKORBAN. A SAJÁTOS ORVOSI VISELET KIALAKULÁSA

A római birodalom hanyatlása és felbomlása után az orvostudományban a folytonosságot nem az európai, hanem a VII-XIII. században nagyhatalommá fejlődő, virágzó kultúrájú arab népek biztosították. Az arab orvostudomány legfőbb érdeme, hogy kiváló képviselői — Rhazes, Avicenna, Averrhoes — összegyűjtötték, kommentálták s ezáltal meg is őrizték a leghíresebb ókori szerzők munkáit. A kiterjedt arab birodalom nagyvárosaiban (Kairó, Bagdad, Cordoba stb.) jól szervezett és gazdagon ellátott kórházakat létesítettek, ahol a gyógyítás mellett gyakorlati és elméleti orvosképzés is folyt. Az araboknál az orvosok mindenképpen nagy becsben állottak, a papokkal megegyező tiszteletben részesültek. Sokan közülük nagy gazdagságra

⁵ id.: *Broby-Johansen* 81.

tettek szert, korabeli leírásokból tudjuk, hogy gyakran fényűző körülmények között éltek.⁶ Ruházatuk megegyezett a gazdag előkelők öltözetével. Díszes anyagból készült köntöst, *abát* viseltek, fejükön csavart *turbánt*. Nemcsak a köntös anyagának finomsága és hossza, de a turbán magassága is jelezte társadalmi rangjukat, helyzetüket.

Európában a középkor első századaiban képzett orvosokról és tudományos igényű, szervezett orvoslásról nemigen beszélhetünk, csupán empirikus gyógyításról. Európa ekkoriban véres harcok, népvándorlások, majd új államok – a keresztény világ – kialakulásának színtere. A gyökerükben egymástól erősen különböző európai népek

Arab orvos hosszú, színes köntösben, turbánban
(13. századi miniatúra alapján)

⁶ Szumowski 138.

életében a mindjobban szerveződő egyház jelentette az egyetemességet, amely az egyes népek etnikai, nemzeti stb. sajátosságai mellett és felett, fő vonalaiban egységes, internacionális keresztény kultúrát teremtett.

A ruházzkodásban is gyökeres változás ment végbe. Európa népeinek (gallok, germánok, kelták stb.) ősi viseleti szokásai keveredtek az ókori római formákkal. Így alakult ki a nemzetenként ugyan erősen különböző, alapelemeiben azonban mégis egységes európai viselet. Az ókori öltözetektől, amelyek többnyire szabás nélküli lepelruhák voltak, elsősorban az különbözteti meg, hogy szabott-varrott elemekből tevődik össze. Másrészt olyan — az ókorban nem használatos — ruhadarabok jelentek meg, mint például a férfiaknál a nadrág. Az ókori viseleti szokásoktól eltérően Európában a két nem öltözete élesen elhatárolódott egymástól. De nemcsak a nemek közti különbség hangsúlyozódott ki erőteljesen az öltözködésben, hanem a feudális rendi társadalomnak megfelelően a merev társadalmi különbségek a ruházzkodásban is szembeötlő kifejezést nyertek. A rendi társadalomra vonatkoztatva találónak érezzük a jól ismert mondás tréfás megfordítását: igenis, a ruha teszi az embert! Főurak, papok, nemesek, polgárok, parasztok, kézművesek stb. ruhái egymástól merőben és frott szabályok szerint különböztek.

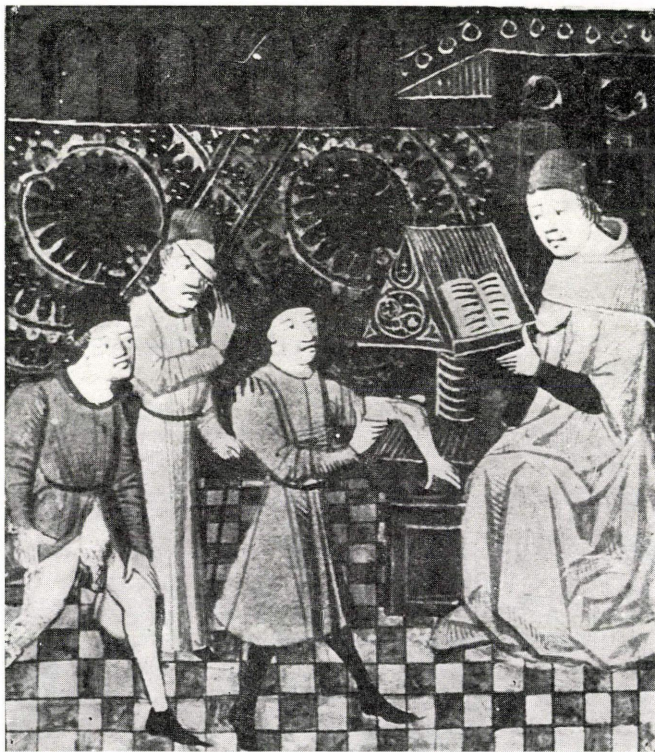
A késő középkortól kezdve felgyorsult változékonyság észlelhető az öltözködésben — az európai történelem során kialakult viseletformák szinte számbavehetetlen sokféleséget mutatnak. E sokféleségben mégis az egységet jelzi egyrészt az a tény, hogy a viseleti formák a kor uralkodó stílusának mindig alávetettek, így méltán beszélhetünk román, gót, reneszánsz, barokk, rokokó, empire, biedermeier stb. viseletekről, másrészt a mindig változó divatban is megjelölhetünk főbb tendenciákat aszerint, hogy mikor melyik nemzet öltözködési és egyéb szokásai váltak uralkodóvá Európaszerte. Így az öltözködésben a késő középkorban a franciák (burgundi viselet), a reneszánszban az olaszok (kevésbé a németek), ezt követően a spanyolok, majd újra a franciák, s végül a XVIII. század végétől az angolok diktálták a divatot; azaz a francia, olasz, spanyol stb. viselet lett az utánaózkodó példa s a legelterjedtebb.

A tudományok, így az orvostudomány művelése is a középkorban az egyház feladata lett. 529-ben Szent Benedek megalapította a Benedek rendet, amelynek már alapszabálya is kimondja, hogy „infirmorum cura ante omnia adhibenda est”, azaz a Benedek rend a betegek ápolását elsőrendű feladatának tekintette. A X. századtól aztán sorra alakulnak egész Európában a különböző szerzetes és apáca rendek, köztük számos gyógyító rend. A kolostorok mellett xenodochiumokat (infirmárium, hospitálé stb.) létesítettek, a betegek gyógyítása mellett másolták és tanulmányozták az ókori orvosi szerzők (Galenosz, Hippokratész stb.) műveit, így ezek a rendi kolostorok a gyakorlati és az elméleti orvostudomány székhelyeivé, kiindulópontjaivá lettek. Amikor tehát kora középkori európai orvostudományról beszélünk, a kolostori orvoslás formáit értjük alatta, s ha azt kutatjuk, hogyan öltözködtek a kora-középkor orvosai, a kérdést úgy is feltehetnénk: hogyan öltözködtek a gyógyító szerzetesek?

A szerzetesek öltözéke papi, egyházi öltözet, melyben erősen kifejezésre jutott a földi életet, testet megvető, a túlvilági élet hitével és vágyával átitatott kora-keresztény szellem. A ruházat a test lehető legteljesebb elfedésére, néha sanyargatására szolgált. A szerzetesek ruhája — a római tunika talár hatására örízve — két tunikából, egy alsó ingből és a sötétebb színű felső tunikából állt, amelyhez gyakran csuklyás fejrész

is tartozott, s amelyet többnyire övvel viseltek. A ruházat durva, nem ritkán nyers gyapjúból készült, használatos volt a szőrcsuha is kecske-, teve- vagy lószőrből, amit meztelen testükön viseltek s ami sokkal inkább a test gyötrelmét, mintsem védelmét jelentette. Higiéniai szempontból a középkori ruházat általában is, a szerzetesi pedig különösen sok kívánnivalót hagyott hátra. Az ókorban közkedvelt fürdők elvesztették jelentőségüket, a kolostori élet a külső tisztaság elhanyagolását terjesztette. „*A szenny a szerzetes ruháján legyen ellentéte szíve tisztaságának*” — hirdették a kolostori élet képviselői, s elképzelhetjük mi lett ennek az eredménye. Csak késői példaként említjük meg a Margit Legendát, amelyben Boldog Margitról dicsérően írja a legenda szerzője, hogy az „*ev fergey tetey az ev ruhayaban lattatnak vala*”.⁷

A kolostori orvoslás egyeduralmának a clermonti zsinat (1130) vetett véget, amely eltiltotta a papokat a sebészet gyakorlásától. Az „*Ecclesia abhorret a sanguine*” elv győzelmével egyidőben megindult az orvostudomány és mesterség elvilágiasodása.

Orvosi tanácsadás. Illusztráció Guy de Chauliac művéből (15. század)

⁷ Nyelvemléktár, VIII. köt.

Anatómiai lecke. Illusztráció B. Anglicus: *Le proprietaire des choses*, Lyon, 1495. c. művéből

Ugyancsak erre az időszakra esik az első világi orvosi iskolák (Salerno, Párizs, Montpellier), majd később, a XII. századtól az egyetemek orvosi fakultásainak létrejötte. (Párizs, Bologna, Pádua stb.) Az egyetemi orvostudomány új korszak kezdetét jelenti az orvostörténetben. Európa országaiban sorra születtek a rendeletek, amelyek az orvosi mesterség gyakorlását, büntetés terhe mellett, csak azoknak engedték meg, akik orvosi végzettségüket tanúsító bizonyítvánnyal rendelkeznek. Az első ilyen rendelet II. Frigyes császár *Constitutioja* (1231). Az egyetemi képzés megindulásával a gyógyító tevékenységet folytatók között is nagyarányú differenciálódás ment végbe, s ez megkülönböztető módon nyilvánult meg öltözékükben. A tudós, egyetemet végzett orvosok műtétet nem végeztek — ezt méltóságukon alulinak vélték. Az operálás a chirurgusok dolga volt, így önálló foglalkozási ágként elkülönült a sebészet. Az orvosi foglalkozás laicizálódása és a városi élet, kereskedelem felforrósodása következtében sorra létesültek a gyógyszereket is árusító üzletek, amelyek eleinte vegyeskereskedések, de később — különböző korlátozó rendelkezések hatására — kialakultak az első patikák, s a patikus alakja jól ismert figurája lett a városi életnek. A sebészek, gyógyszerészek egyetemet nem végeztek, működésüket és képzésüket eleinte semmilyen törvény nem szabályozta. Később, a XIV-XV. századtól tevékenységük már többnyire céhek keretén belül folyt, bár ez alól is

15. századi olasz orvos-gyógyszerész hosszú tunikában,
díszes olasz reneszánsz viseletben

bőven akadt kivétel. Magyarországon például a gyógyszerészek — csekély számuk miatt — nem tömörültek céhekbe. A fentiekből kitűnik, hogy a középkorban merev hierarchia alakult ki az orvosi mesterség különböző ágai közt. A középkorra általánosságban is jellemző volt bizonyos „kasztszellem”, amely az egyes mesterségekben foglalkozási góggként jelentkezett. A borbély büszke volt arra, hogy borbély, a szabó, hogy szabó — az orvosoknál ez még fokozottabban mutatkozott meg, így a gógös magatartás szinte az orvos viselkedésének velejárója lett.

Az orvostársadalomban a legfelső réteget az egyetemet végzett orvosok képezték. Közülük kerültek ki a professzorok, magisterek, s minden magasabb tisztet ők töltöttek be (udvari orvos stb.)

Az egyetemeken az orvosok a papi öltözetnek megfelelő vagy ahhoz közelálló ruhát — hosszú, ujjas, tunikaszerű alsó ing felett egy ugyancsak hosszú, bővebb,

ujjatlan vagy nagyon bőjű, öves, gallér nélküli felsőruhát (csuhát, reverendát stb.), fejükön sapkát viseltek. A felső tunika később bő köpenyre lett, gyakran prémszegéllyel, kapucnival, kámszás gallérral. A fejedők a legváltozatosabb formákat mutatták – a fejhez simuló, fület is takaró sapkától, a kapucnin, csuklyán keresztül, turbánszerűen csavart, lelógó sálban végződő fejedőket, magasabb süvegeket stb. figyelhetünk meg. A legkedveltebb szín a vörös, de elég gyakran kéket is viseltek. Ez az öltözék az alapja a középkor végén kialakuló, már a reneszánsz stílusjegyeit is mutató *tipikusan orvosi viseletnek*. Rendkívül bő, vörös színű köpeny (talár), prémgallér, vörös baret, kesztyű és gombos végű bot alkotják ezt az öltözetet. Ez a viselet, mint az orvosi foglalkozás méltóságának legjobb kifejezője, megőrződött a későbbi századok során is, s végül hagyománnyá lett. Egyetemeken, ünnepélyes alkalmakkor (doktorrá avatás stb.) még ma is ebben a viseletben jelennek meg az orvosok. A bemutatott képeken jól látható, hogy a mester öltözete erősen különbözött a segéd, sebész vagy gyógyszerész ruházatától. A magister, a tudós orvos viselete mindig ünnepélyesebb, a többieké világibb jellegű, „divatosabb”, rendszerint rövidebb s a praktikus szempontoknak is jobban megfelel.

Amputáció. 16. századi fametszet. Az orvos hosszú talárban, könyvvel kezében, a sebész gazdag reneszánsz polgári ruhában, a segéd egyszerűbb polgári öltözetben látható

Orvos és gyógyszerészegéd a 15. századból. H. Brunshwig: Das Buch der Chirurgia, 1497. c. művének illusztrációja alapján

RENEZÁNSZ ORVOSI VISELETEK

A reneszánsz öltözködésre jellemző az anyagok, dús és finom kelmék pazarló használata, a jólétet és gazdagságot sugárzó öltözet. A férfiak alap-öltözéke: testhez simuló, harisnyaszerű nadrág, ing fölött viselt, vattázott *zeke* (*kamizol*, *pourpoint*), gyakran hasított puffos ujjal, mely alól az ing elővillant. A tekintélyesebbek efölött bőven redőzött, gyakran vattával kitömött, hatalmas prémgalléros, prém- vagy bársonyszegélyes köpenyt, úgynevezett *Schaubét* (*zimarrát*) viseltek, melynek ujjai vagy nagyon bővek voltak, vagy vendégujjként kihasználatlanul lógtak, evvel is növelve a Schaubé és viselője tekintélyét. A reneszánsz öltözet jellegzetes kiegészítője a *barett*.

Az orvosok mindennapi öltözéke nem tért el a gazdag polgárok ruházatától, bár egyes részletekben megnyilvánult az elkülönülni, feltűnni vágyás. Így például abban, hogy továbbra is legkedveltebb színük a vörös. Paracelsus így ír, gúnyosan, erről:

Német orvos a 16. századból. Öltözéke prém-
szegélyes Schaubé és karimás Baret

„Ein Arzt soll wohl gekleidet gehen, soll einen Talar antragen mit Knöpfen, einen roten Jügel und eitel Roth und das Harr fein gestrelet und ein rotes Baret darauf, Ring an die Finger... so mag der Krank ein glauben an dich haben, o du mein Herr Doctor. Ist das Physica? ist das Jusjurandum Hippocratis?... das heisst pro forma, pro Doctore.“ ... „Warum Roth? Gefällt den Bauern wohl...“⁸

A meggazdagodott polgárság pompázatos öltözködése oly méreteket öltött, hogy a XVI. századtól sorra születtek azok a rendeletek, amelyek a rendi hierarchiának megfelelően szabályozni kívánták a viseleteket. Ezek közül talán a leghíresebb az augsburgi Reichstag 1530-ban kelt rendelete, amely büntetés terhe mellett megtiltja az alacsonyabb rangúaknak a baret viselését, a papokkal és szerzetesekkel sem téve

⁸ MOE 1. köt. 64., *Das Kleid*... 358.

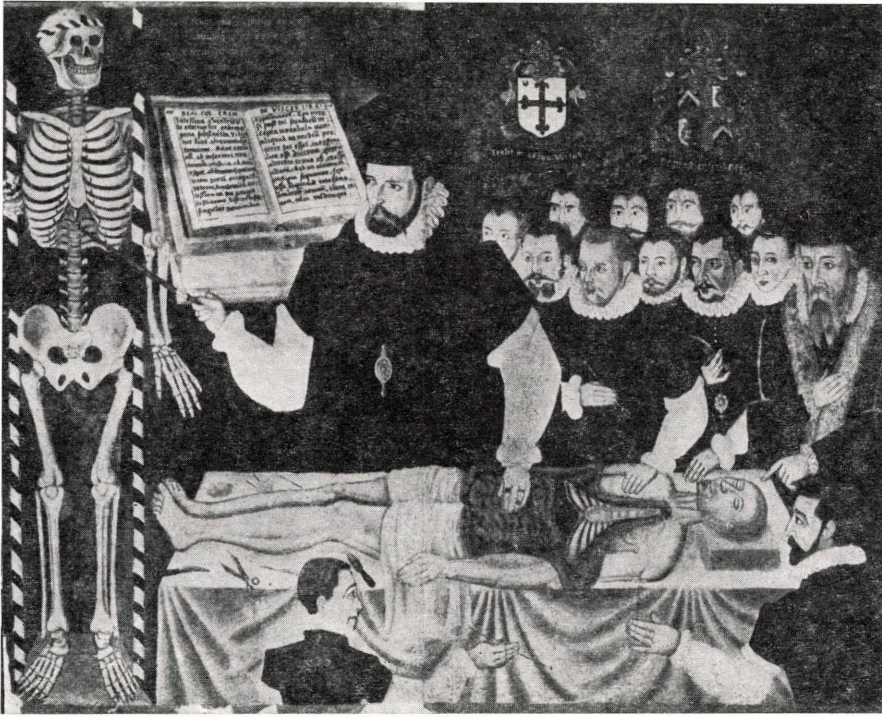

G. Stradano (1523—1605): A szifilisz gyógyítása c. képén a háttal álló orvos Schaubét, Barettet és kesztyűt visel

kivételt. A rendelet megszabja a Schaubé lehetséges anyagát is. Az orvosok azonos elbírálás alá estek az alacsonyabb nemességgel, így számukra is engedélyezett a selyem, a damaszt és az atlasz viselése. A Schaubé szegélye bársonyból vagy prém-ből készülhetett, de szigorúan tilos volt hermelin-szegélyt használni, ezt csak az uralkodók és királyi hercegek viselhették.⁹ (A középkorban az orvosok gyakran viseltek hermelin-szegélyes köpenyt.) A Schaubé színét is meghatározták: közönséges polgárok szolid, nem feltűnő színekben járhattak, a jogi és egyházi személyek feketében, a tudósok — orvosok — vöröset is viselhettek. Az orvosok 200 Gulden értékű aranyláncot is viselhettek, pedig polgároknak az ékszer-viselést csak kivételes esetekben engedték meg. A fentihez hasonló rendeletek Európa minden országában születtek, közös vonásuk, hogy korlátozni kívánták a polgárság fényűzését, s hogy az orvosoknak (tudósoknak) néhány, egyébként csak nemeseknek kijáró viseleti formát engedélyeztek.

A XVI. század második felében Európában tért hódított a spanyol divat, amely a reneszánsz, különösen az olasz reneszánsz öltözködésnek ellentéte. Merev, tekintélyes viselet, alapszíne a fekete, s az állig begombolt, zárt ruházat egyetlen világos foltja

⁹ *Das Kleid...* 365.

J. Banister anatómiai leckéje, 1581. A professzor bő talárt és sapkát, a hallgatók spanyol divatú ruhát viselnek

a fehér nyakfodor és kézelő. Az eleinte piciny nyakfodorból a divat túlzó hatására hatalmas malomkerék-gallér lett, amely gögös mozdulatlanúságra ítélte a fejeket. Az egyetemeken továbbra is megmaradt a hagyományos orvosi öltözék (talár, kalap stb.), de az egyes egyetemeken külön előírták a megkövetelt viseletet. A bécsi orvosi fakultás 1430-tól érvényben levő szabályzata szerint az orvosoknak a talár mellett kötelező volt a kesztyű és a *Biret* (4 ágú, lapostetejű doktor-kalap) viselése. Ezen ruhadarabok viselési jogát az orvosok a *promotio* alkalmával nyerték el, s ezt követően – különösen ünnepélyes alkalmakkor – nemcsak jogukban állt, hanem kötelességük is volt ezekben megjelenni.¹⁰

¹⁰ *Das Kleid...* 366.

Thomas de Keyser: Dr. Egberts anatómiai leckéje, 1619. A hallgatók spanyol ruhában, a professzor kalapot visel.

XVII–XVIII. SZÁZAD – BAROKK ÉS ROKOKÓ VISELETEK

A XVII. század elejétől egészen a francia forradalomig az európai divat diktátora a francia ízlés lett. Természetesen XIII. Lajos udvarának és XIV. Lajos tükrös, tündöklő Versailles-jának fényűző divatját szolgai módon utánozni a polgárságnak nem engedtetett meg, de a barokk ízlés meghatározta a polgári viseleteket is. Jacob Burckhardt a barokkot a reneszánsz elfajulásának, a klasszikus, kiegyensúlyozott formák dagályossá válásának minősíti.^{10a} S valóban, a barokk kor öltözéke túlzásoktól terhes, a külsőséges, finomkodó, különc pompa pedig a férfiviseletben még hangsúlyozottabban nyilvánult meg. A fényűzést tiltó rendeletek megsokasodtak, hangjuk egyre szenvedélyesebb lett. A dijoni parlament például 1625-ben még azt is megtiltotta az orvosoknak, ügyvédeknek, hogy selymet vagy szatént viselhesse-
nek.¹¹ De éppen a tiltó rendeletek nagy száma és indulatokkal telítettsége mutat rá

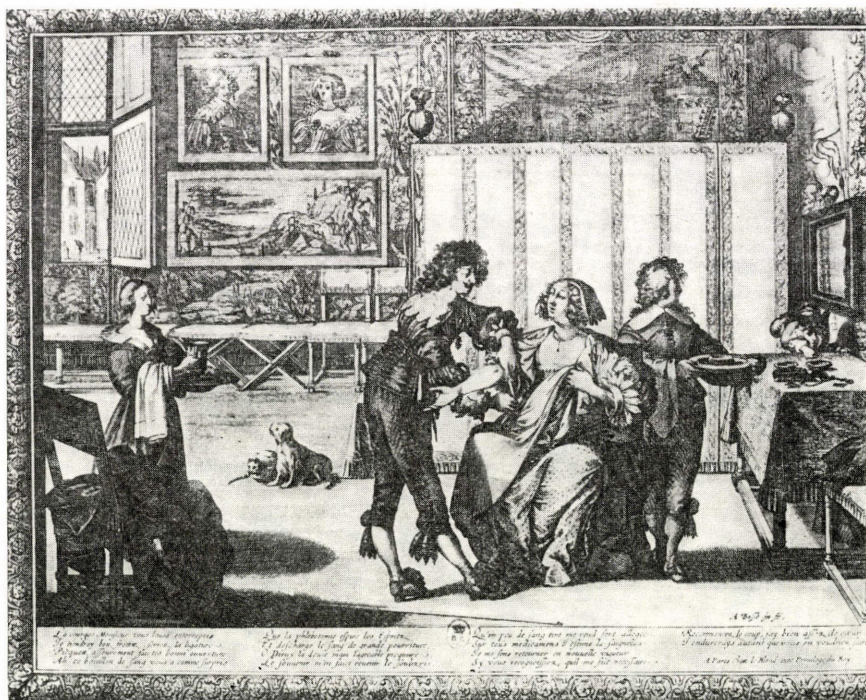
^{10/a} Burckhardt 89.

¹¹ Duby-Mandrou 364.

egyben hatástalanságukra is. A barokk férfi-viselet elmaradhatatlan kellékei a hatalmas *allonge-paróka*, a *rhingrave nadrág* (térdig érő, buggyos szoknya-nadrág) és a szűk, kitömött, rövid zeke, a *pourpoint*. És mindenütt csokrok, masnik, csipkék, zsabók, tollas kalapok. A század végén a férfi-öltözék jellege megváltozott, bár még mindig fényűző, mégis kiegyensúlyozottabb lett. Tulajdonképpen csak ez a formája terjedt el Európa-szerte, nemesi és polgári viseletben egyaránt. A zekét felváltotta a sokgombos, nagy mandzsettás, derékban beszűkített kabát, a *justaucorps*, a rhingrave-nadrág helyett térdig érő, szűk nadrágot — *culotte*-ot — viseltek. A *justaucorps* alatt szűk, sokgombos mellényt, *veste*-et hordtak, a cipőt masnik helyett inkább csattal díszítették.

Ebben a korban vált divattá (később kötelezővé), hogy a különböző hadseregek öltözkéjét uniformizálták, bevezették az egyenruha viseletét. A katona-orvosok természetesen hadseregüknek megfelelő egyenruhát viseltek — változó rangjelzéssel.

A barokk viselet formái Európában olyannyira elterjedtek, hogy még az orvosok, tudósok hagyományokat őrző, speciális öltözéke is feloldódott ebben. Az egyeteme-

A. Bosse (1602—1676): Az érvágás. Az orvos a francia udvar díszes, kissé piperkőc öltözetében

17. századi bázeli orvos. Ruhája tipikusan barokk viselet

ken a hagyományos öltözetet kibővítették a hatalmas parókával, s a prémgallér is egyre díszesebb lett.

A XVIII. század folyamán a súlyos barokk öltözkégy egyre könnyedebb lett, de a díszítések még nagyobb hangsúlyt kaptak — a rokokó formavilága határozta meg az öltözkégyeket. Az allonge-parókát az „*ails de pigeon*”, az elöl bodorított, hátul masnival összefogott haj vagy paróka divatja követte. Szinte elmaradhatatlan kellék a „*chapeau à trois cornes*”, a háromszögletű kalap. A justaucorps-ból hímzett, csupa-dísz rokokó frakk lett.

Míg a XVII-XVIII. század Európa-szerte a külső pompa, a reprezentáció kora volt, addig Németalföldön a tudósok, orvosok öltözetére sajátos, puritán stílus jellemző. Ruházatuk — spanyol hatásokat őrzve, de annak merevségét feloldva —

általában sötétszínű öltözet, egyszerű, fehér csipke-gallérral, kélzélővel. Az orvosok hatalmas bőségű, hosszú köpenyt viseltek, vagy sima fekete ruhát fehér gallérral, kélzélővel. A paróka Németalföldön sosem terjedt el.

A sebészek, vidéki orvosok mindenütt egyszerűbb polgári öltözeteket hordtak. Praktikus szempontból gyakran legombolható ujjú ruhát, oldalukon pedig hatalmas rávarrt zsebeket viseltek, melyek az orvosi táska szerepét töltötték be. Operációnál kötényt kötöttek maguk elé. A gyógyszerészek viselete vagyoni helyzetüknek megfelelő polgári öltözetek volt.

A finomkodó öltözködés a XVIII. század végén, az angol divat hatására egyszerűsödni kezdett, de a túlzásoknak valójában csak a francia forradalom vetett véget. Mintha a guillotine az arisztokrata fejekkel együtt a rizsporos parókákat is levágta volna örökre. A mindennapi életből kiszorult ez a viselet.

Német orvos a 18. század elejéről.
Sokgombos justaucorps kabátot,
allonge-parókát visel

Francia tengerész-orvos 1740 körül.
A 18. századtól a katona orvosok had-
testüknek megfelelő egyenruhát viseltek

Hogarth (1697–1764): “The Company of Undertakers” c. karikatúrája.
Az orvosok kezében az elmaradhatatlan orvosbot, fejükön hatalmas
allonge-paróka

18. századi orvos rokokó öltözetben. Fején „chapeau à trois cornes”, azaz háromszögletű kalap. J. C. Fiedler (1697–1765) festménye alapján (jobbra fent)

Francia pestis-orvos a 17. századból. Nyugat-Európában a pestis-orvosok madárszerű álarcot, földig érő bő köpenyt, kesztyűt viseltek (jobbra lent)

A gáláns patikus. 19. századi francia karikatúra. A patikus 18. századi barokk viseletben, fején csúcsos „doktor-süveggel” (lent)

XIX. SZÁZAD — ORVOSOK FRAKKBAN, GÉROKKBAN

A francia forradalmat követő empire stílus időszakában a nők, a rokokó természetellenességének visszahatásaként, antik formákat felelevenítő, könnyed, lenge ruhákba öltöztek, míg a férfiak viseletét egész Európában a „môde à l'anglaise” határozta meg. Szűk nadrág, sima *frakk*, *redingot* (riding coat), *gérokk* és *cylinder* volt az álta-

18. századi olasz orvos házi ruhában.
Pietro Longhi (1702—1785) festménye
alapján

Svájci falusi orvos a 19. századból.
Felöltöben, cylinderben és kényelmetlen
„fátermörder” gallérral

lános divat, mely alól az orvosok, gyógyszerészek sem jelentettek kivételt. Szinte kizárólagos díszként a férfi-ruházat kiegészítője a kényelmetlen gallér, a *fátermörder* lett. A XIX. század folyamán a férfi-divatban lényegében semmi alapvető változás nem észlelhető, a biedermeier stílus frakkban, gérokkban, redingot-ban még egyszerűbb formákat eredményezett, a férfi-öltözködésben uralkodóvá váltak a sötét színek, míg végül a század vége felé a fátermörder gallért levetették, s nyakkendőket kötöttek helyette, a frakkot felváltotta a zakett, a mai zakó elődje, a cylinderből pedig kalap lett. A XIX. századi viseletformák, főképpen a frakk a XX. század elejétől már csak ünnepi, estélyi viselet.

Mivel az orvosi mesterség különböző ágai a reneszánsztól kezdve alapvetően polgári foglalkozásnak számítottak, az orvosok, sebészek, gyógyszerészek stb. öltözéke is alapjában polgári öltözék volt. Mégis, megkülönböztető jegyek mindenkor adódtak. A középkor végén kialakult tudós orvos-öltözet még sokáig az orvosok mindennapos viselete maradt. Később ez az öltözék az egyetemi viseletre korlátozódott. A mindennapos öltözködésben — amint ezt az idézett rendeletekből is láttuk — a tanult orvosok bizonyos privilégizált helyzetet élveztek s bár a harmadik rend, a

Japán és kínai orvos a 17. századból, hagyományos, keleti viseletben. Az európai orvostudományra a 19. század második felétől nagy hatást gyakorolt a hagyományörző keleti orvoslás

polgárság körébe tartoztak, társadalmi helyzetüket, tekintélyüket s ebből fakadóan ruházódásukat illetően is az alsóbb nemesség rétegéhez álltak közelebb. Speciális öltözékük — a tudós, mesteri viseletet leszámítva — nem volt, hanem viseleti szokásaikban hasonlultak ahhoz a körhöz, amelyben tevékenykedtek. Mégis minden korban megtalálhatók bizonyos jelzések, amelyek foglalkozásukra utaltak (vörös szín, kesztyű, bot, doktor-kalap, paróka, gyöngyvirág stb.), s amely jelzések a kortársaknak kézenfekvőek s azonnal érthetőek voltak, míg az utókor — csupán az ábrázolásokra lévén utalva — nehezebben veszi észre s fejtí meg ezeket a jeleket.

A sebészek, gyógyszerészek, fürdősök stb. az orvosi foglalkozás alacsonyabb-

rendű ágait képviselték egészen a XVIII. század végéig, hiszen tevékenységük nem volt egyetemi végzettséghez kötve. Ruházatuk — társadalmi helyzetüknek megfelelően — általában kevésbé diszes, tekintélyes, jobban beleolvad az általános polgári öltözékekbe. Mivel többnyire céhek keretén belül működtek, ruhájukat a céhen belül elfoglalt helyük (mester, segéd, stb.) határozta meg elsősorban, s nem a mesteriségük. Természetesen bizonyos foglalkozásból eredő sajátságok megmutatkoztak az ő öltözetükben is (legombolható ujj, táskaszerű zseb stb.), de ez nem volt törvényszerű és általánosan érvényes. A fent elmondottak alól persze bőven akad kivétel is. Ambroise Paré udvari sebész volt, pedig nem végzett egyetemet, ruhája ennek megfelelően udvari öltözet, a gyógyszerészek közül pedig számosan — gazdag polgároként — igen magas tisztségeket töltöttek be, így gyakori az olyan portré, ahol eredetileg gyógyszerész foglalkozású embert diszes ruhában örökítettek meg. De ezeket az öltözékeket a magas hivatali tisztség s nem eredeti foglalkozásuk határozta meg. A XIX. század folyamán a sebészi, gyógyszerészi foglalkozás — az egyetemi képzés létrejöttével — rangban fokozatosan közeledett az orvoséhoz, míg végül a hierarchikus különbségek teljesen eltűntek. De ez az időszak egybeesik avval a korrall, amikor a polgári öltözködésben amúgyis az állampolgárok egyenlősége hangsúlyozódott ki, s az eltérések csupán jelentéktelen, történeti szempontból elhanyagolható részletkülönbségekké lettek. Az orvosi foglalkozás különböző ágaiban egészen a XIX. század közepéig kizárólag csak férfiak tevékenykedtek, a nők csupán mint kisegítő személyzet, az ápolásban vettek részt, legtöbbször mint valamely ápoló-gyógyító rend tagjai. Valamint a nők — bábák — területe volt a XIX. századig a szülészet. Ezért a női viseleteket is csak ezeken a területeken keresztül mutathatjuk be.

AZ ORVOSI MUNKARUHA, A STERIL ORVOSI ÖLTÖZÉK KIALAKULÁSA

A XIX. század második fele új, érdekes fejezetet jelent az orvosi viseletek történetében. Erre az időszakra esik az orvosi szakmai formaruha kialakulása. Az eddig tárgyaltakból kiderült, hogy az orvosok viseletében — akár eltért, akár megegyezett az általános viselettel — különlegesebb szakmai, higiéniai szempontok régebbi korokban nem érvényesültek. S még a XIX. század második felében, amikor már ismertté váltak a legújabb mikrobiológiai felfedezések, s amikor az aszepszis-antiszepszis problémája az orvosi érdeklődés középpontjába került, még ebben az időben sem volt természetes sokak számára az a szükséglet, hogy az orvosnak vizsgálat és műtét közben megfelelő steril védőöltözettel kell biztosítania betegeit a fertőzés ellen. Semmelweis Ignácot keserű tapasztalatai rávezették arra a felismerésre, hogy az orvosok fertőtlenítő kézmosása és a betegek tisztántartása (ágynemű stb.) elengedhetetlen feltétele a sikeres kórházi kezelésnek, de az orvosi öltözékre neki sem terjedt ki a figyelme. Közismert tény, hogy Lister még frakkban operált, s a kezéhez tapadt szennyet, vért kabátjába törölte. Firtsch-ról, a prágai egyetem professzoráról feljegyezték, hogy operációnál nanking-nadrágját átvette, ám ezt nem higiéniai megfontolásból, hanem saját ruhájának kimélése végett tette. Az eleganciájáról is híres Jüngken (1793—1875), berlini sebész mindig fekete talárban operált, Jules

C. F. Bellanger: A bonteremben. (1902). Az orvosok egyéni ízlésüknek megfelelően köpenyt, kötényt, ujjvédőt stb. viseltek

Péan (1830–1898) francia nőgyógyász kórházi demonstrációit kizárólag géokokban mutatta be. W. Roser (1817–1888), marburgi sebész egy régi lüster-kabátban végezte a műtéteket, s büszke volt a kabátjára száradt vérrre, amely operációinak nagy számát jelezte. Franz von Pitha (1810–1875), a bécsi katonai Akadémia sebésze, katonához illően uniformisban operált, A. Lorenz (1829–1890), a müncheni klinikán bőrkesztyűben végezte a műtéteket, de ezt szintén nem higiéniai megfontolásokból, hanem azért tette, hogy megvédje kezét a jodoform okozta excéma ellen. Dupuytren (1778–1835), Guyon francia urológus és még sokan mások fehér vászon kötényt – a 70-es évektől gyakran gumi- vagy viaszosvászon kötényt – kötöttek maguk elé operálás közben, de evvel is inkább a saját ruhájukat védték, mintsem a beteget, s a kötény viselése sem volt kötelező. Általánosságban elmondhatjuk, hogy az 1890-es évekig az orvosi munkaruhában személyes szokások, kívánságok érvényesültek, s a bevezetett védőruhák (kötény, kesztyű) is elsősorban az orvos ruhája és egészsége védelmét szolgálták s nem a beteget. Az első, higiéniai szempontokat célzó javaslatok hatástalanok maradtak, nem terjedtek el. Például O. W. Holmes 1843-ban a „Contagiousness of Puerperal Fever” című előadásában hangsúlyozta, hogy az orvosnak át kellene öltöznie boncolás után, de ez csak javaslat maradt, senki nem törődött vele. 1892-ben Curt Schimmelbusch (1860–1892) az „Anleitung zur aseptischen Wundbehandlung” című könyvében az aseptikus sebkezelés egyik feltételként jelöli meg az orvos steril munkaruháját. Könnyen csírátlanítható öltözetet, gőzben

sterilizált lenvászon köpenyt javasol, s bár követői voltak, általánosan ez az öltözék még jó pár évig nem terjedt el.

A XIX. század utolsó harmadában az orvoskongresszusok vitáiban minduntalan felszínre került a steril öltözék problémája — a vélemények azonban erősen eltértek. Direktivaként mégis egyre nagyobb tért hódított az orvosi köztudatban a steril öltözék szükségessége. Híres orvosok mindegyike bevezetett klinikáján valamilyen, a sterilítást szolgáló öltözetet, többnyire batiszt operáló kötényt (Angaben, Billroth, Mossetig stb.). Ebből a köténytől fokról fokra fejlődött ki a hátul csukódó, hosszú ujjú fehér köpeny.

A sterilítást szolgáló ruhadarabok közül a kesztyű hódított legkönnyebben tért. Th. Warson, a londoni Kings College professzora 1885-ben a gyermekágyi láz leküzdéséhez a vizsgálatoknál egy olyan kesztyűt javasol, ami vékony és simulékony, de a folyadék számára áthatolhatatlan. Ebben a leírásban már a steril kesztyű minden alapvető követelménye szerepel. Siebold göttingeni professzor, a „Geburtshilffichen Briefen” című, 1861-ben publikált művében a szifilisz betegeknek a szülés levezetéséhez olajban áztatott lenvászon kesztyűt javasol, amelynek belső oldalát vékony marha-hólyag borítja. Az 1860-as évek végétől J. Bischoff megkövetelte orvosaitól, hogy a boncolásnál kesztyűt viseljenek. 1897-ben Z. von Manteuffel ismerteti a „Centralblatt für Chirurgie”-ben a gumikesztyű előnyeit. P. L. Friedrich lipcei professzor 1898-ban a Sebész-Kongresszuson javasolja a gumikesztyű kötelező előírását, a cérna, selyem vagy bőrkesztyűk helyett.

Az 1900-as években már elfogadott öltözék a kesztyű és köpeny. A további, védelmet és sterilítást egyaránt szolgáló ruhadarabok az 1900-as éveket követően fokozatosan terjedtek el, így például a hajsapka, a maszk, a gumi és facipő. Az első röntgenkészülékek szükségessé tették a védekezést, a röntgen-orvosok ólommal impregnált köpenyt, kesztyűt és szemüveget viseltek. Mindez ma már szükségtelen.¹²

A napjainkban már természetesnek tartott orvosi munkaruha kifejlődésének a fentiekben csak vázlatos képét tudtuk adni, de a kiragadott példák érzékelteik tán azt a folyamatot, amely a steril orvosi öltözék létrejöttét kísérte.

ORVOSI VISELETEK MAGYARORSZÁGON

A magyarországi orvosok viseleti szokásait kutatva vizsgálódásunk fő szempontja — a bevezetőnkben már említettekén kívül — az, hogy a magyar történelem során kialakult sajátos magyar nemzeti viselet hatása hogyan mutatkozott meg az orvosok öltözködésében.

A magyarok viseleti szokásaiban éppúgy, mint kultúrájuk más területén — évszázadokon át kelet és nyugat együttes, gyakran ellentétes hatása érvényesült, s a mindenkor történelmi helyzettől függően, hol egyik, hol másik került előtérbe. A keleti ruházat az asszírokra, perzsákra megy vissza, a nyugati a görögökre és rómaiakra. A keleti viselet fő alkotórésze a *kaftán*, bokáig érő, galléros, derékig szűk, gombolással vagy fűzéssel záródó, alul bő, hosszú ujjú, öves kabát, a nyugati viselet

¹² Thorwald von. részek; Lesky von. részek

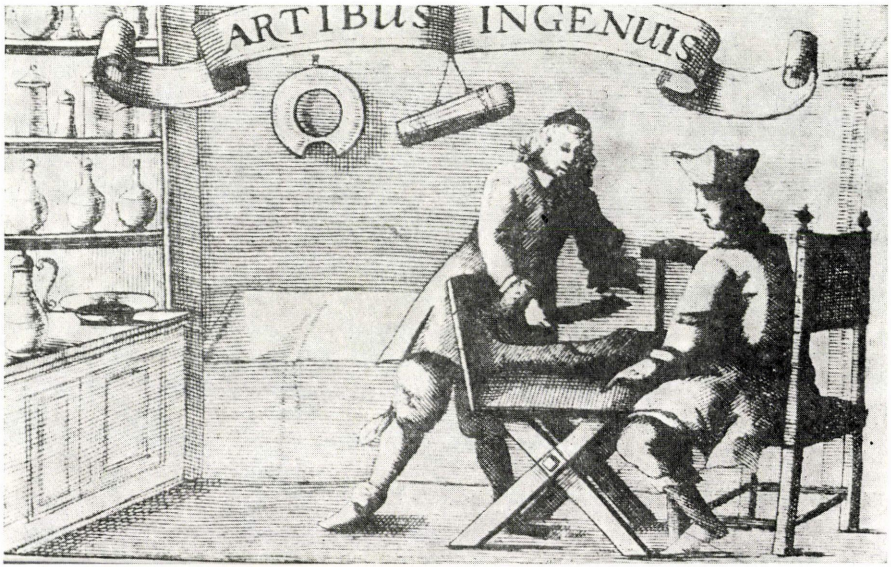
alapja a *tunika*, gallértalan, végig bő, gombolás és öv nélküli, gyakran ujjatlan ing. A honfoglaláskori magyarok öltözete társadalmi tagozódástól függetlenül keleti jellegű volt. A kereszténység felvétele az öltözködésben éppúgy, mint életmódban, harcmodorban stb. a nyugati szokásokhoz való igazodást eredményezte, de ez az igazodás nem volt mindenkire egyaránt érvényes. Krónikáink (Képes Krónika, Anjou Legendárium stb.) jól tanúsítják, hogy a XIV. századi magyarság tarka változatosságban mutatta a különböző viseleteket, a legfrissebb itáliai divattól a kunok keleti mezéig. Zsigmond és Mátyás korában a nyugati viselet lett kedveltebb, olasz reneszánsz ízlésnek hódolt gazdag polgár és udvari ember. A keleti viselet újjáéledéséhez csak a törökkel való szorosabb kontaktus vezetett. A nyugati módra nehéz fegyverzetbe-páncélba öltöztetett hadsereg nem volt alkalmas a török elleni hatásos küzdelemre. A XVI. században a magyarság újra harcmodorának megváltoztatására, az ellenség fegyverzetének és evvel együtt ruháinak átvételére kényszerült. Ez a ruházat, amely valójában könnyűlovassági öltözet – huszár ruha –, a magyar nemzeti viselet alapja lett. Kezdetben oly mértékben hasonlít a török öltözékre, hogy korabeli ábrázolásokon láthatjuk, a huszárt a töröktől csak kócsagtollas kalapja különbözteti meg. E ruházat lényegét szabása adja meg, mint ahogy azt a Kisszebeni Szabásmintakönyv (1641) ábrája is mutatja. Fő alkotói: szűk nadrág, csizma, ing, sűrűn zsinóros dolmány és mente. A női nemzeti viselet csak később, a XVIII. század elején, s a férfiruha hatására alakult ki.

Az orvosok Magyarországon is a polgári rendbe tartoztak, s mivel városaink legnagyobb részét idegen, német és részben olasz polgárság töltötte meg, náluk a keleti (magyaros) viselet nyomait egészen a XVII. század végéig hiába keresnénk. A polgárok ruházata vagy olasz, vagy német divatot követett. A XVIII. században, az abszolutizmus időszakában a franciás ízlés Magyarországon is uralkodóvá lett. A reformkorban fellobbanó nemzeti érzés azonban elsöpörte ezt, s nemcsak a magyar nyelv, hanem a magyar ruha is a nemzeti, hazafiúi érzés kifejezője s mint ilyen, egyre általánosabb lett. A kiegyezés után a gyors polgári fejlődés a ruházkozásban is magával hozta a polgári divat térhódítását. A millennium idejére díszruhaként konstruálták meg a magyar ruha elemeiből a hivalkodó „díszmagyar”-t.¹³

Városaink túlnyomórészt német polgárai már a XVII. század második felében erős hajladóságot mutattak a magyar viseletre, bár a nyugati stílusú öltözködésnek is voltak tántoríthatatlan hívei, pl. az erdélyi szász városok lakossága elzárkózását fejezte ki evvel is. Egyes társadalmi csoportok tekintélyüket akarták növelni az idegen, a közember előtt szokatlan viselettel. Tudósok, tanárok, orvosok, borbélyok, inzellérek és protestáns papok a külföldi főiskolákról hozták magukkal a francia, olasz, német viseleteket.

A középkori orvoslás legjellemzőbb formája Magyarországon is a kolostori orvoslás volt. A nyugati országokból hazánkba hívott szerzetes-rendek: Szt. Benedek rend 1002-től, Szt. Antal rend (antoniták) a XI. sz. végétől, majd ciszterciák, premontrieiek, domonkosok, ferencesek stb., keresztes lovagrendek: johanniták, templáriusok, ispotályos lovagok stb. és később a női rendek: clarissák, Katalin-rendiek stb. kiterjedt gyógyító tevékenységet folytattak és az országban több helyen (Pécs-

¹³ A magyar viselettörténet tanulmányozásánál Höllrigl József, Szendrey János, Varju Elemér, Undi Mária munkáit (ld. irodalomjegyzék!) használtam elsősorban.

Sebész munka közben. Illusztráció Weber János: Janus bifrons (1662, Lőcse) c. munkájából. A sebész német polgári öltözékben

várad, Pozsony, Szepesdaróc, Esztergom stb.) infirmáriumokat, hospitálékat létesítettek. Az Országos Levéltár tulajdonában van az ispotályos lovagok budafelhévízi és székesfehérvári rendházának pecsétjei a XIII. századból, amelyek egy-egy ispotályos lovagot ábrázolnak, könyvvel a kezükben. Úgy tekinthetjük ezeket, mint a legkorábbi fennmaradt magyarországi orvos-ábrázolásokat. Öltözetük — a rend ruhájának megfelelően — nyugati típusú, középkori egyházi öltözet; hosszú tunika, bő köpeny.

A népi orvoslás, kuruzslás természetesen ebben a korban is létezett. A kuruzslóktól alig lehet megkülönböztetni — ha csak cifra ruhájukról, fennhéjázó viselkedésükről nem — a vándor borbély-sebészeket. A nép „ezüstös puzdrával cifrázkodó népség”-nek nevezte őket, s egy XVI. századi hegedős ének, a régi pasquillusok útszéli nyelvén így ír róluk: „*Tetves borbélyok |Mely rutak vagytok|Eja!|Mely cifrán jártok.|Kevélyek vagytok,|Hetykére vágytok,|Mely fönnyen szóltok|Hej, fa, la, la, la.*”¹⁴

A gyógyító szerzeteseken és a népi kuruzslókon kívül, már III. Béla (1172—1196) uralkodásától kezdve egyre nagyobb számban működtek Magyarországon is tanult, világi orvosok. Ezek legtöbbször külföldi, főként olasz vagy magyar földről származó, de külföldi akadémiát végzett orvosok voltak. Ők töltötték be az „udvari orvos”, vagy főúri családoknál a „házi orvos” tisztét vagy külföldi egyetemeken maradvá, professzorokként működtek. Korabeli adásvételi szerződések, adományozó levelek tanúsítják, hogy a magyar középkor e világi orvosai tehetős, gazdag emberek

¹⁴ id.: MOE II. köt. 49.

törvénykönyv egyik rendelete kimondja, hogy a patikusnak nem szabad mást árulnia, mint ami a patikába való (röffel mérhető dolgot egyáltalán nem). Ezt a rendeletet még sokáig nem tartották meg, de a XVI. századtól mind gyakoribbak a képzett gyógyszerészek, akik a városi physicusokkal együtt a városok gazdag polgárainak

Wirth György, II. Lajos király udvari orvosa (C. Winkler metszete) dús, reneszánsz öltözetben

rétégebe tartoztak, amint erről öltözetük is bizonyoságot tesz. A bártfai Szent András oltár egyik táblaképe Szent Kozmát és Damjánt ábrázolja, hosszú ruhában, csúcsos süvegben. A kassai Szent Erzsébet templomban található Czottmann Bertalan gyógyszerész és feleségének fogadalmi képe 1516-ból, a festmény gazdag polgároknak ábrázolja őket, német polgári viseletben. Német városainkban az orvosok (gyógyszerészek) társadalmi helyzetének alakulására mindenesetre nagy hatása volt az 1500. évi német birodalmi és az 1552-es bécsi „Ordo politiae”-nak, mely utóbbi a legelőkelőbb helyet biztosítja az orvosoknak a polgárok körében, még a láncok, gyűrűk és egyéb ékszerek viselését is megengedi nekik és feleségüknek, pedig ez az alsóbbrendűeknek szigorúan tiltva volt.¹⁶ Ünnepeles alkalmakkor orvosaink — európai szokásnak megfelelően — bíborvörös talárban, kalapban, ékszerekkel diszítve,

¹⁶ Linzbauer I. 162—163.

oldalukon karddal, kezükben pedig díszes, gombosvégű doktor-pálcával jelentek meg (baculus nodosus). A Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonában levő házi gyógyszereszekrény középső ajtaján orvosfigurát láthatunk ilyen díszes öltözékben, talárban, bottal kezében.

A XVI. századtól kezdve a sebészek, fürdősök többnyire céhekbe tömörültek. Igen gyakori, hogy ezekbe a céhekbe az orvosok is beletartoztak, bizonyítva, hogy „mesterség és tudomány” nem mindig választható el mereven, s tudjuk, hogy e korban nem ritka jelenség a kettős mesterséget gyakorló orvos-sebész, vagy orvos-gyógyszerész sem. A XVII. század elejéről ránk maradt céhlevelek nem csupán a főlvétel feltételeit határozzák meg, hanem részletesen leírják a céhtagoktól megkívánt életmódot, ruházatot, szokásokat is. (Sárospataki borbély céhlevél, 1607, marosvásárhelyi borbélyok céhlevele, 1628, stb.)¹⁷

Egy 1650-ből való feljegyzés arról szól, hogy Spillenberger Jónás, lőcsei gyógyszerész 20 icce borra büntették meg, amiért a tanácsüléseken a hagyományos német polgári köpeny (Schaube), és csatos cipő helyett mentésen, piros csizmásan, azaz magyar viseletben jelent meg.¹⁸ Ez az adat egyben arra is rámutat, hogy városaink német polgárai — akik közül nagy számban kerültek ki orvosok, gyógyszerészek — a XVII. században már erős hajlandóságot mutattak a magyar viseletre, amely részben a megerősödő asszimilálódási folyamatra utal, másrészt orvosaink, gyógyszerészeink kedvező anyagi helyzetére, amelyet a német polgári ruhánál dúsabb, gazdagabb magyaros viselettel is hangsúlyozni igyekeztek. 1675-ben el is törölték a régi szokást, amelyért még Spillenberger Jónás büntetést fizetett, s határozatban mondták ki, hogy a szenátorok magyar viseletben tartoznak megjelenni az üléseken.¹⁹ Ugyanakkor a meggazdagodott mesteremberek, köztük borbélyok, gyógyszerészek stb. viseleti túlkapasai ellen Magyarországon is több tiltó rendelet született. Így például 1656-ban, az öt szabad királyi város szövetkezésekor (Kassa, Bártfa, Eperjes, Kiszeben, Lőcse) kimondták, hogy: „*Mivel a ruházatban való nagy kevélség az mesteremberek között annyira eláradtott, hogy már ő közöttük és a nemes emberek között ez iránt majd semmi különbség nem láttatik; a nusztoz, kamoka ruhák, drága köntösök, sárga csizmák ő náluk felettébb nagy abususba, rossz szokásba jötteenek közönségesen: ezért egyenlőképpen végeztük, hogy ezután ezen rossz szokás és felettébb való kevélség a ruházatban e becsületes városokban teljességgel megtiltassék és minden ember, a mint az ő rendihez, állapotjához illik, úgy viselje és tartsa magát*”.²⁰

Már a kora középkortól kezdve elterjedt peregrináció nagyban érezte hatását a tanult emberek — orvosok — öltözködésében. A külföldi egyetemeken létrehozott burzák (diákegyesületek) alapszabályzatai betekintést engednek életmódjukba, leírják a diákoktól megkívánt viseletet is. Így például a witembergi burza alapszabálya (1555) meghagyja, hogy: a tanulók komoly, hosszú, magyar ruhát viseljenek, feltűnő szabású, aranyzsinóros, drágaköves, tollakkal díszlő kalpagokat pedig ne használjanak. „*Ha pedig valaki megfeledezne minden szeméremről, nem pirulna magyar öltözet helyett más nemzetek ruháját felvenni, akkor első ízben megintessék, s ha ez*

¹⁷ Szádeczky: *Iparfejlődés*. 2. köt.

¹⁸ Hain Gáspár: *Lőcsei krónika*, 3. köt.

¹⁹ *Magy. művelődéstört.* 4. köt. 375.

²⁰ Szádeczky: *Iparfejlődés*... 188.

A prágai egyetem tanulói Nagy Lajos idejében. Balról a második figura magyar, magyaros viseletben, a professor nemzetközinek mondható, „tudós” öltözékben

*sem használ a burzából kizárják.*²¹ A nemzeti viselet kedvelt használatát tanúsítja a prágai egyetem cseh nációnjáról — ide tartoztak ekkor a magyar diákok is — készült Nagy Lajos korabeli ábrázolás is. A képen négy diák képét s oktatójukat láthatjuk. A diákok nemzetiségüknek megfelelő viseletet hordanak, oktatójuk pedig nemzetközinek mondható tudós-öltözetet visel. A XVII-XVIII. század folyamán éppen ellentétes folyamat figyelhető meg. A magyar diákok külföldre menve sietve levetkeztek magyaros külsejüket. Korabeli napló-feljegyzések részletesen leírják ezt a folyamatot, s az indokaira is rámutatnak. Bereck György 1695-ben kelt naplójában leírja, hogy Besztercén lovat vett, avval indult, nagynehezen elérte a határt és itt első dolga volt megvenni a német gúnyát, amely nagy pénzébe, 55 magyar forintjába került.²² Halmágyi István, aki a fiatal Teleki grófokkal együtt ment a külföldi egye-

²¹ MOE I. köt. 53.

²² MOE I. köt. 42.

temekre, naplójában (1752) leírja, hogy amikor Bécsből továbbindultak, bajuszát levágatta, parókát tett a fejére és német köntösbe öltözött. „*Alig ismerém meg magam is magamat, annyira megváltozám. Az urak is csodálkoztak mutatiómon*” — írja, s később arra is kitér, hogy e mutációnak meg kellett történnie, ha nem akart nevetéssé lenni.²³ Látjuk tehát, hogy külföldre menvén szokás volt a magyar ifjaknál, hogy idegen divat szerint átöltözzenek. Hazatérve vajon visszatértek-e régi viseletükhöz vagy megváltozott helyzetük a régi szokások elhagyását is jelentette? Magyary-Kossa Gyula így foglalja össze a hazatért ifjak helyzetét: „*A külföldi akadémiákról nemcsak a tudományt, hanem a jó modort és a csiszolt társadalmi szokásokat is magával hozta a magyar fiatalság, s akire azt mondták, hogy ex academia venis, ez azt is jelentette, hogy udvarképes vagy. A nehezen megszerzett oklevéllel mintegy a nemesi rendbe lépett a fiatalember, kit mint diplomás orvost, páciensek, hatóságok úgy szólítottak: «Excellentia Vestra»*”.²⁴ Nem csodálkozhatunk azon tehát, hogy orvosaink hazatérve továbbra is megőrizték idegen divat szerinti öltözéküket, hiszen az külső, jól látható jele volt kivételezett helyzetüknek. Ezért a korabeli ábrázolásokon az orvosokat vagy talárban, orvosi jelvényekkel körülvéve láthatjuk vagy német, francia öltözékben. A borbélyok, sebészek, gyógyszerészek aszerint, hogy milyen nemzetiségű vidéken működtek, magyar, illetve német polgári viseleteket hordtak. A nép körében tevékenykedő képzetlen vándor-borbélyok stb. öltözkéiben mindig megtalálhatjuk a megkülönböztető jegyeket, hiszen a megszokottól eltérő ruházat az egyszerű emberekben félelemmel vegyes tiszteletet ébresztett. Remek leírását adja ezeknek a kellékeknek Fazekas Mihály a Lúdas Matyiban: „*Elkéré ekkor Doktor Scorbuntius úrtól / Ócska parókáját, spádéját, vén paripáját, / Bőr bugyogóját és a táborigi régi kabátját.*” . . . „*Doktori módon kezdi viselni magát, illett rá / tászli, paróka, koszperd és bugyogó, úgy hogy / Scorbuntius ur is megfogván hasát, majmát majd holtra nevette.*”²⁵

A vándor-patikusok körébe tartozó, Európát járó olajáros tótok (olejkár) ugyancsak cifra, huszáros ruhát viseltek. Erney József írja, hogy „*a sarkantyús piros csizma és a tüntető magyar beszéd jellemző az egykorú olajos tótra.*”²⁶

A XIX. században az általános európai divatnak megfelelően, Magyarországon is tért hódítottak a polgári öltözet különböző formái, a frakk, gérokk, redingót, majd a század vége felé még tovább egyszerűsödve zakót, hosszú nadrágot viseltek. A sajátos, nemzeti ruházat kiszorul a mindennapi öltözködésből, illetve alapvető változásokat szenved. Egyrészt polgári ruhává egyszerűsödik, megőrizve bizonyos motívumokat, elemeket — zsinóros gombolás, csizma —, másrészt kizárólag ünnepélyes alkalmakkor viselt díszruhaként kel új életre. A XIX. századi magyar orvos, gyógyszerész ábrázolások mindhárom ruhatípusra elegendő példát nyújtanak. A XIX. század legvégére tehető, hogy a nők mind gyakrabban orvosi, gyógyszerészi pályára léptek, bár ez kezdetben nem kis harcot igényelt. Öltözetüket korabeli fényképeken jól láthatjuk. A XIX. század vége Magyarországon is a steril orvosi öltözék térhódításának időszaka. Ennek kialakulására már korábban kitértünk: a hazai fejlődés követte az európaiat s attól nem maradt le.

²³ Monum. Hungar. Hist. írók. 38. köt. 459.

²⁴ MOE I. köt. 35.

²⁵ Fazekas Mihály: Lúdas Matyi. Bp. 1957. 22.

²⁶ Erneyei 64.

IRODALOM ÉS RÖVIDÍTÉSEK

- Alt, Robert*: Bilderatlas zur Schuhl- und Erziehungs Geschichte. Band 1–2. Berlin, 1960.
- Antall József—Szebellédy Géza*: Képek a gyógyítás múltjából. Budapest, 1973.
- Benedek István*: A tudás útja. Budapest, 1972.
- Biedermann, Hans*: Medicina Magica. Graz, 1972.
- Block, Werner*: Der Arzt und der Tod. Stuttgart, 1966.
- Broby-Johansen = Broby-Johansen, Rudolf*: Az öltözködés története. Budapest, 1969.
- Burckhardt = Burckhardt, Jacob*: Die Kultur der Renaissance in Italien. h. n. 1860.
- Castiglioni*: Il volto di Ippocrate. h. n. 1925.
- Corsini, Andrea*: Il costume del Medico nelle pitture fiorentine del Rinascimento. Firenze, 1912.
- Courthion, Pierre*: Paris de sa naissance à nos jours. Paris, 1966.
- Demkó Kálmán*: A felső-magyarországi városok életéről a XV–XVIII. században. Budapest, 1890.
- Demkó Kálmán*: A magyar orvosi rend története. Budapest, 1894.
- Döbler, Hansferdinand*: Vom Lendenschurz zum Minirock. Berlin, 1972.
- Duby—Mandrou = Duby, Georges—Mandrou, Robert*: A francia civilizáció ezer éve. Budapest, 1975.
- Dumesnil, René*: Histoire illustrée de la médecine. Paris, 1935.
- Eperjessy Kálmán*: Városaink múltja és jelene. Budapest, 1971.
- Ernyey = Ernyei József*: A szláv karácsonyi játékok főbb típusai. *Ethnographia*, XV. 1904.
- Fuxhoffer, Damiani*: Monasterologia regni Hungariae. Veszprém, 1803.
- Hafliger, J. A.*: Pharmazeutische Altertumskunde. Zürich, 1931.
- Hein, Wolfgang-Hagen*: Die Pharmazie in der Karikatur. Ingelheim, 1964.
- Héjja Pál*: Az egészségügy. (Magy. művelődéstört. 3. köt. 387–405.)
- Herrlinger, Robert*: Geschichte der Medizinischen Abbildung. München, 1967.
- Holländer, Eugen*: Askulap und Venus. Berlin, 1928.
- Holländer, Eugen*: Die Medizin in der Klassischen Malerei. Stuttgart, 1903.
- Höllrigl József*: Magyar és törökös viseletformák a XVI–XVII. században. (Magy. művelődéstört. 3. köt. 357–386.)
- Höllrigl József*: Régi magyar ruhák. Budapest, 1938.
- Huard—Grmek*: La chirurgie moderne. Paris, 1968.
- Huard—Ohya—Wong*: La médecine japonaise. Paris, 1974.
- Képek a gyógyítás múltjából. szerk.: Antall J. Budapest, 1972.
- Das Kleid = Das Kleid des Arztes. Ciba Zeitschrift*, 1934. 11. sz.
- Kulturgeschichte der Welt. Braunschweig, 1963.
- Korbuly György*: Egészségápolás. (Magy. művelődéstört. 1. köt. 357–371.) Egészségügyi állapotok. (Magy. művelődéstört. 2. köt. 367–380.) Az állami egészségvédelem felé. (Magy. művelődéstört. 4. köt. 395–418.)
- Kybalová = Kybalová, L. — Herbenová O. — Lamarová, M.*: Képes divattörténet az ókortól napjainkig. Budapest, 1974.
- Leca, Ange-Pierre*: La médecine Égyptienne. Paris, 1971.
- Lesky = Lesky, Erna*: Die Wiener Medizinische Schule im 19. Jahrhundert. Graz, 1965.
- MacKinney, Loren*: Medical Illustrations in Medieval Manuscripts. London, 1965.
- MOE = Magyary-Kossa Gyula*: Magyar orvosi emlékek I–IV. köt. Budapest, 1929–1940.
- Magyar Művelődéstörténet. szerk.: Domanovszky S. I–V. köt. Budapest, é.n.
- Marjorie—Quennel*: History of Everyday Things in England. London, 1938.
- Matthevs, L. G.*: Antiques of the Pharmacy. London, 1971.
- Die Medizin in Geschichte und Kultur ihrer Zeit. Konstanz, 1970.

- Mez-Mangold, Lydia*: Aus der Geschichte der Medikaments. Basel, 1972.
 Il museo Istituto di Storia della Medicina dell'Università di Roma. Roma 1958.
Mützel, Hans: Kostümkunde für Sammler. Berlin, 1921.
Nagy Géza: A magyar viseletek története. Budapest, 1900.
Praz, Mario: An Illustrated History of Interior Decoration. London, 1964.
Réczey-Pekáry-Gondi: Etikett — társasélet — protokoll. Budapest, 1961.
Revue d'Histoire de la Pharmacie 1965–1975.
Said, Hakim Mohammad: Medicine in China, Pakistan, 1965.
Schmitz, Rudolf: Mörser Kolben und Phiolen. Stuttgart, 1966.
Sudhoff, Karl: Beiträge zur Geschichte der Chirurgie im Mittelalter. Leipzig, 1914.
Sudhoff's Archiv 1960–1975.
Szádeczky K. Lajos: A céhek történetéről Magyarországon. Budapest, 1889.
Szádeczky: Iparfejlődés = *Szádeczky K. Lajos*: Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon. 1–2. köt. Budapest, 1913.
Szendrey János: A magyar viselet történeti fejlődése. Budapest, 1905.
Szendrey János: Magyar viseletképek czimeres leveleinkben. Budapest, 1892.
Szilvitzky Margit: Öltözködés, divat, művészet. 1–3. köt. Budapest 1970.
Szumovskí = Szumovski Ulászló: Az orvostudomány története. Budapest, 1939.
Thiel Erika: Geschichte des Kostüms. Berlin, 1963.
Thorwald = Thorwald, Jürgen: A sebészek évszázada. Budapest, 1959.
Trevelyan, L.: Illustrated English Social History I–IV. London, 1972.
Undi Mária: Úri és népviselet a barokk korban. (Magy. művelődéstört. 4. köt. 369–393.)
Ürögdi György: A régi Róma. Budapest, 1963.
Varjú Elemér: A magyar viselet a középkorban. (Magy. művelődéstört. 1. köt. 329–354.)
 A magyar viselet a középkor végén. (Magy. művelődéstört. 2. köt. 487–508.)
Villa, Nicole: Le XVIIe siècle vu par Abraham Bosse. Paris, 1967.
Wolf, G. — Heidegger-Cetto, A. M.: Die anatomische Sektion in bildlicher Darstellung. Basel 1967.
Zigrosser, Carl: Medicine and the Artist. New York, 1970.
Zolnay László: Ünnepek és hétköznapi a középkori Budán. 2. kiad. Budapest, 1975.

Resumé

Les hommes qui guérissent les autres — les médecins, les chirurgiens, les pharmaciens etc. étaient toujours dans une situation privilégiée dans la société. Cette situation privilégiée se manifestait d'une façon distinctive dans leur vêtements.

Pendant l'époque de l'antiquité les médecins appartenaient le plus souvent au même étage de la société que les prêtres et ils étaient bien respectés. Leurs habits ne différaient pas de la mode générale de l'époque mais correspondaient toujours aux vêtements des hommes de haut rang. Le pré-moyen âge signifiait un grand recul en comparaison de l'antiquité où la médecine était devenu un art plus ou moins émancipé. À l'époque de la médecine monastique on ne peut pas parler d'un art médical indépendant. C'étaient les religieux qui pratiquaient ce métier aussi. Leurs vêtements étaient le froc et la soutane, le même que des autres religieux. Par la suite à l'époque de la médecine scolastique, les centres de la vie médicale étaient les universités. En ce temps-là une tenue tout à fait spéciale des médecins-savants s'était formée. D'abord on ne portait cette robe imposante que dans l'université. Plus tard elle devenait l'habillement de chaque jour des médecins-savants. Ensuite elle s'est démodée, et puis, dès le début du XVIIe siècle cette robe spéciale devenait le habit de fête, traditionnel et obligatoire dans les universités de l'Europe.

Sans compter cette tenue typiquement médicale, les vêtements des médecins, des chirurgiens etc. étaient toujours le même que des autres civils, et la hiérarchie dans leur cercle ne s'est révélé que par ces formes.

L'habillement des médecins hongrois ne différait pas essentiellement de l'usage général de l'Europe. Mais — selon les conditions hongroises — leurs vêtements ne montraient que leur place dans l'échelle hiérarchique de la société mais ils montraient précisément leur nationalité aussi. Plus tard les médecins, les chirurgiens et les pharmaciens exprimaient leur nationalité choisie par leurs habits hongrois.

L'homme d'aujourd'hui imagine le médecin toujours en robe stérile. On ne pensait pas que cette robe n'est plus agée que notre siècle...

M. SZLTKY, Mrs. M. A.

Research Fellow
of the Semmelweis Medical Historical Museum,
Library and Archives

Semmelweis Orvostörténeti Múzeum
H-1013 Budapest, Apród u. 1/3. Hungary

A SEMMELWEIS ORVOSTÖRTÉNETI KÖNYVTÁR RITKASÁGGYŰJTEMÉNYE

T. PAJORIN KLÁRA

A 25 éve fennálló, több mint százezer kötetet magában foglaló Semmelweis Orvostörténeti Könyvtárnak — orvosi könyv-, folyóirat-, disszertáció- és különnyomat-állománya mellett — legjelentősebb értékű gyűjteményét alkotják régi és ritka könyvei, valamint kéziratai.¹ Sok olyan nagybecsű ritkaság található közöttük, amely méltó arra, hogy számon tartsuk. A következő ismertetés a Könyvtár ritkasággyűjteményét kívánja nagy vonásokban bemutatni, néhány értékes kötetet közelebbről is szemügyre véve.

A Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár 1951 májusában jött létre; alapjául a volt budapesti irgalmas rendi kórház (ma ORFI) akkor kb. 6000 kötetes könyvtára szolgált.² Gyarapodásának első fázisát egyes vidéki szerzetes rendi (pl. a pécsi és az egri irgalmas, a váci piarista stb.) könyvtárak orvosi és gyógyszerészeti kéziratainak átvétele jelentette. Mennyiségben és értékben a legjelentősebb állomány a Budapesti Orvosegyesület könyvtárának átvétele (1952. máj. 27.) során jutott az Orvostörténeti Könyvtár birtokába.³ Az orvosegyesületi könyvtár után a második legértékesebb

¹ A Könyvtárról és állományáról szóló eddigi ismertetések: *Kapronczay Istvánné*: 10 éves az Országos Orvostörténeti Könyvtár. Az Orvosi Könyvtáros, 1961, 16—20.; *Antall József—R. Harkó Viola*: A Semmelweis Orvostörténeti Múzeum és Könyvtár rövid ismertetése, kialakulásának története. Az Orvosi Könyvtáros, 1971, 1. 3—16.; *Képek a gyógyítás múltjából*. Orvostörténeti Közlemények, (Suppl. 5.) Bp., 1972, 84—96.; *R. Harkó Viola—Vida Tivadar*: Jelentős régi orvosi művek a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum Könyvtárában. Az Orvosi Könyvtáros, 1968, 3. 129—157.; *Buzinkay Géza*: XV-XVIII. századi ritkaságok a Semmelweis Orvostörténeti Könyvtárban. Magyar Könyvszemle, 1973, 3—4. 395—397.

² A budai irgalmas kórház alapító levelét (1806. okt. 15.) — a tulajdonukban levő Császárfürdőt a Rendnek adományozva — Marczibányi István és felesége, Kesselőkeői Majthényi Mária állíttatta ki. Ezt az alapító levelet 1806. nov. 15-én Görgey Márton esztergomi érseki helynök, 1807. máj. 8-án pedig I. Ferenc király megerősítette. 1856-ig a magyarországi rend- és kórházak az osztrák—magyar rendtartományba tartoztak. (Vö.: Emlékirat az Istenes Szent Jánosról nevezett irgalmas-rend magyar tartománya Budapest (budai) rend- és kórházának újjáépítése és 1903. szeptember 29-én történt ünnepélyes felavatásának alkalmára. Bp., 1903). Az irgalmas könyvtári alapállomány tulajdonosi bejegyzéseit figyelembe véve megállapítható, hogy annak egy része előzőleg a bécsi, ill. a pozsonyi rendház birtokában volt.

³ Az Orvosegyesület Könyvtára, melynek alapját 1842-ben Stessel Lajos orvosdoktor vetette meg kb. 1500 kötetes könyvgyűjteményével, maga is heterogén eredetű gyűjtemény volt. Anyagát elsősorban orvosok, így *Flór Ferenc*, *Jankovich Antal*, *Wirtler József*, *Tóth Nepumoki János*, *Grósz Xavér Ferenc*, *Hirschler Ignác* (1882), *Pollák Henrik*

gyarapodási forrás — a volt Pázmány Péter Tudományegyetem orvosi karának egyéb intézetei (pl. Gyógynövény- és Drogismereti Intézet) mellett — a Bőr- és Nemikórtani Klinika könyvtára volt, amelynek régi és ritka állományát ugyan csak töredékeiben, de még így is tekintélyes mennyiségben, két részletben (1963 és 1968) kapta meg az Orvostörténeti Könyvtár.⁴ Az állomány növelésében — a vásárlás mellett — szerepet játszottak még a más intézményektől kapott ajándékok (pl. nagykönyvtárak fölös-példányai).⁵

A Ritkasággyűjtemény kialakítása — elsősorban a fenti eredetű régi és ritka könyvek, kéziratok különgyűjteménybe helyezésével — a Könyvtár gyarapodásával párhuzamosan történt, így a Gyűjtemény nagy részét is az Orvosegyesület könyvtárából és a Bőrklínikáról átadott kötetek teszik ki.

A Gyűjtemény 1974. január 1-én 730 kötetből állt. Az egyes kötetek raktári jelzetüket 1-től kezdődő folyamatos számsorrendben kapták, más gyűjtemények állományától való elkülönítésükre a folyószámuk előtti S betűjel szolgál. Az „S-anyag”-ban ritkaságfajták szerint nincsenek csoportosítva a kötetek, csupán a kötetek mérete (folió vagy annál kisebb) szerint van kettéválasztva az állomány, így a raktári jelzet tulajdonképpen nem tükrözi a kötetek lelőhelyét. A Gyűjtemény három különkatalógussal (időrendi, helyrajzi, részletesen annotált) rendelkezik.⁶

Mivel a Könyvtár speciális szakkönyvtár, ritkasággyűjteményében elsősorban orvosi és gyógyszerészeti művek találhatók, emellett az egész gyűjtemény egynegyed részét nem orvosi tárgyú nyomtatványok (kis számban kéziratok) alkotják. Ritkaságfajták szerint a Gyűjtemény a következő megoszlást mutatja:

- I. 15 kötet ősnymtatvány (1501-ig)
- II. 400 kötet XVI. századi külföldi nyomtatvány (vetustissima — rariora; 1501-től 1601-ig)
- III. 80 kötet hungarica és régi magyar könyv (1711-ig)
- IV. 92 kötet kézirat (XV—XX. sz.)
- V. 143 kötet egyéb jellegű nyomtatott (XVII—XX. sz.-i külföldi és magyar, a fenti kategóriák egyikébe sem sorolható) ritkaság⁷

(1894), *Hirschler Ágoston* és *Róna Sámuel* (1911) ajándékba átadott könyvgyűjteményei gyarapították. Állománya 1930—31-ben kb. 40 ezer kötet volt. (Vö.: Magyar Minerva, 1930—1931, VI. köt. Bp., 1932, 101).

⁴ A Magyar Minerva (i. köt. 170.) szerint 1930—1931-ben még 35 db ősnymtatványa volt a Bőrklínika könyvtárának, az Orvostörténeti Könyvtárba ezek közül már csak 9 került át. A hiányzó ősnymtatványokból egy név szerint is megemlíthető: *Ambrosius Jung* Tractatus perutilis de pestilentia (Augsburg, Johann Schönsperger, 1494) c. munkája. Vö.: *Herczeg Árpád*: Ambrosius Jung pestistraktátusa. Orvosi Hetilap, 1930, 21. 526—528.

⁵ A felsorolásban csupán azok a beszerzési források szerepelnek, amelyekből számottevő mennyiségű kötet került az Orvostörténeti Könyvtár birtokába.

⁶ A ritkaságok nagy részét Vida Tivadar határozta meg és dolgozta fel.

⁷ A ritkasággyűjteményben olyan könyvek is találhatók, amelyek a Könyvtár gyűjtőköre következtében, speciálisan tekinthetők ritkaságoknak, így az orvostudomány fejlődését jelentősen befolyásoló szerzők (pl. Malpighi, Harvey) műveinek első, vagy a Könyvtárban meglevő legkorábbi kiadásai; híres magyar orvosok (pl. Moller, Perliczy, Wessprémi, Semmelweis stb.) műveinek első kiadásai. Olyan könyvek is szerepelnek a gyűjteményben, amelyek elsősorban a könyvkereskedelemben számítanak ritkaságnak (pl. Orbán: A Székelyföld leírása stb.), valamint 1711 utáni, nem orvosi tárgyú

Meg kell jegyezni, hogy az itt bemutatott — a ritkaságfajták megosztását illusztráló — adatok egyes esetekben csupán megközelítő jellegűek. Ennek oka egyrészt az, hogy a Gyűjtemény feldolgozottsága még nem teljes. Több kötetnek hiányzik a címlapja és a kolofonja, és meghatározásukra még nem került sor. Ilyen esetekben a nyomtatott szöveg jellege, a kötés vagy a possessiók bejegyzés, az előszó dátuma stb. volt az alapja a fenti ritkaságkategóriákba való besorolásnak. Másrészt olyan kolligátumok is akadnak, amelyekben XVI. századi nyomtatványok vannak egybekötve XVII. századiakkal.

I. Az inkunábulumok legfontosabb adatai a magyarországi ősnymtatvány-katalógusban megtalálhatók.⁸ A *Sajó—Soltész* katalógus adatain csupán egy helyesbítenivaló van: *Brunschwig Chirurgiájának inkunábuluma* csak egy példányban — *Gersdorff* Feldtbuch der Wundtartzney (Strassburg, Johannes Schrott, 1517) című művével egy kötetbe kötve — egy kolligátum második tagjaként található meg a Könyvtárban. Az ősnymtatványok egyéni jellemzőt (feltüntetve raktári számukat is, ui. ezek a *Sajó—Soltész* katalógusban szerepelnek, de nem minden esetben) az I. táblázat szemlélteti.

A *Biga salutis inkunábulum* érdekességeként megemlíthető, hogy hátsó kötés-táblájában talált meg *Borsa Gedeon* egy XVI. sz. eleji magyar nyelvű virágének-töredékét (Zöldvári ének), amely az Országos Széchényi Könyvtárba került.¹⁰ A könyv kötése, hajdani possessiorai, kézírásos bejegyzései alapján határozta meg *Borsa G.* a virágének keletkezési helyét és idejét.

II. A Ritkaságyűjtemény vetustissima—rariora állományának több mint 2/3-a 400-nál több szerző orvosi és gyógyszerészeti témájú vagy vonatkozású munkája. A legtöbb művel képviselt szerző Hippokratész és Galénosz; 26 kötetben csak az utóbbi szerző munkái találhatók, és jó néhány kolligátumban is szerepelnek egyes művei és a hozzájuk írott kommentárok. Az orvosi rariorában képviselt szerzőkre és szakágakra jó példákat lehet találni az eddigi ismertetésekben.¹¹

A Gyűjtemény XVI. századi orvosi nyomtatványainak az egyes szakágak szerinti megosztásában a bőr- és nemi betegségeket tárgyaló kötetek vezetnek: a morbus gallicus például, az ősnymtatványokkal együtt, több mint 30 kötetnek a témája, ezenkívül még más XVI. századi gyűjtőkötetekben és a kéziratok között is található e témakörre vonatkozó művek. Az *R. Harkó Viola* és *Vida Tivadar* által ismertettette-

magyar könyvek és hungaricák. E legutolsó kategóriába soroltuk azokat a könyveket is, amelyek megjelenési idejük, témájuk szerint nem számítanak ritkaságnak, viszont formájuk, kötésük, tulajdonosi bejegyzéseik, különleges metszeteik miatt ritkaságyűjteményben való kezelésük indokolt.

⁸ *Sajó Géza—Soltész Erzsébet*: Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis Hungariae asservantur. Vol. I—II. Bp., 1970.

⁹ British Museum General Catalogue of Printed Books. London, 1965—1966. (Rövidítése a továbbiakban — hivatkozásként azoknál az említendő könyveknél, amelyek e katalógusban szerepelnek —: BMC.) 85. 59. (Az első szám a kötet-, a második azon belül a kolumnaszámot jelenti.)

¹⁰ *Borsa Gedeon*: Ismeretlen virágének töredéke. Irodalomtörténeti Közlemények, 1957, 236—237. — *Mezey László*: Középkori magyar írások. Bp., 1957. 366.

¹¹ *R. Harkó Viola — Vida Tivadar*: i. m. 129—150.

I. táblázat Ősnyomatványok

Sajó – Soltész kat. sz.	Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár r. sz.	Szerző, rövid cím	Hely, nyomda, év	Possessio	A beszerzés módja	Egyéb
832	S. 70.	Brunschwig: Chirurgia	Augsburg, J. Schönsperger, 1497.	—	Vétel Áll. Könyvterjesztőtől (1955)	Coll. 2. (Coll. 1.: Gersdorff: Feldtbuch der Wundtartzney; Strassburg, Schott, 1517); kézzel kifestett metszetek; vaknyomással díszített perg. kötés.
957	S. 435.	Celsus: De medicina	Velence, J. Rubens, 1493.	—	Börkl.	Modern félb. k.
1165	S. 442.	Dinus de Garbo: Expositio super 3., 4. et parte 5-ae Fen IV. libri Avicennae. — De ponderibus... — De emplastris	Velence, Bonetus Locatellus, 1496.	Jo. Bapt. Antonius; Diomedes Caratin (?); Archimedes Cherubini; Io. Rocco Danniho Hof-fatala(?), 155?; Libreria Loscher, Roma	Börkl. (1963)	Egész perg. kötés
1382	S. 68.	Gellius: Noctes Atticae	Velence, Bern. de Choris et S. de Luere, 1489.	Dr. Jo. Frynst (1518); Chr. Hillniger V. J. Doctor Canonicus Pataviensis Ferdinandij et Max-i ij. Cess. a. a. tum Eccle Salisburgens: Consiliarius	Vétel Szamosi Sándortól (1956)	Eredeti fatáblán új félbörk.

Sajó – Soltész kat. sz.	Sem- mel- weis Orvos- törté- neti Könyv- tár r. sz.	Szerző, rövid. cím	Hely, nyomda, év	Possessio	A beszer- zés módja	Egyéb
1524	S. 519.	Gruenpeck: De pestilentia scorra*	Nürnberg, K. Hoch- feder, 1496 – – 1497.	—	Börkl. (1968)	Kézzel festett piros iniciálék. Modern fél- vászon kötés
2070	S. 79.	Zach. Lilius: Orbis bre- viarium	Firenze, Fr. Bo- naccorsi, 1496.	V. Gamba (?)	Vétel Ürmös- sy A.-tól (1954)	Modern félb. k.
2134	S. 82.	Maimonides: Aphorismi secundum doctrinam Galenii. — Johannes Da- masenus: Aphorismi. — Rhazes: De secretis in medicina. — Hippocrates: Secreta.	Bologna, Fr. dic- tus Plato de Bene- dictis, 1489.	Hannsen von Rarevöt; And. Heigl med. doctor (1642); Jo. Sig. Freitag med. dr.; ... Quin- que-Eccl.	Ajándék Orsz. Könyv- tári Köz- ponttól (1951)	Latin kézirásos margináliák; restaurált börkl. az ere- deti vaknyo- másos kötésű táblák felhasz- nálásával; ere- deti csatok; a felső metszésbe beírva: Aphorismi diversorum
2140 a	S. 413.	Manardus: Opus de er- roribus Pis- toris circa morbum galli- cum*	Nürnberg, G. Stuchs, c. 1500.	Börkl.	Börkl. (1963)	Kötése kézzel írt, festett kódexlap

Megjegyzés: A *-gal jelölt nyomtatványok a Sajó–Soltész katalógus szerint magyar-országi unikumok

Sajó— Soltész kat. sz.	Sem- mel- weis Orvos- törté- neti Könyv- tár r. sz.	Szerző, rövid. cím	Hely, nyomda, év	Possessio	A beszer- zés módja	Egyéb
2482	S. 81.	(Osuwaldus de Lasko:) Ser- mones ... Biga salutis	Hage- nau, H. Gran, 1489.	Conv. Colos- war. fratrum minorum ob- servantium; Johannes ple- banus de Carasna [Kraszna] (154?); Jo. Vitus de Czík sz. Marton; Conv. Micha- ziensis	Vétel Áll. Könyv- terjesz- tőtől (1953)	Latin kézirásos margináliák; korabeli bőrk., beragasztott kódexlap
2694	S. 67.	Philelphus: Epistolae	Velence, Philip- pus Pin- cius, 1492.	Fr. de (?) Scipionibus Leoniceus	Vétel Szilárd Vilmos- tól (1957)	Kézírással né- hány latin mar- ginális bejegy- zés; modern félbőr k.
2724	S. 516.	Pistoris: Declaratio de malo franco*	Lipcse, Konrad Kachel- ofen, 1500.	Bőrkl.	Bőrkl. (1963)	Modern bőrk.
3041	S. 314.	Schedel: Chronica. (Germ.)	Nürn- berg, A. Kober- ger, 1493.	—	Vétel Közp. Antik- várium- tól (1951)	Kézrel színesre festett metsze- tek; eredeti vaknyomással díszített egész pergamen kötés
3044	S. 440.	Schellig: In pustulas... consilium*	Heidel- berg, Fr. Misch, c. 1490.	Bőrkl.	Bőrkl. (1963)	Modern papír- kötés, a lapok vágásfelületén arany metszés

Sajó— Soltész kat. sz.	Sem- mel- weis Orvos- törté- neti Könyv- tár r. sz.	Szerző, rövid. cím	Hely, nyomda, év	Possessio	A beszer- zés módja	Egyéb
3464	S. 80.	Verschung von Leib, Seele, Eher und Gott	Nürnberg, (K. Ze- ninger), 1489	—	Ajándék Orsz. Könyv- tári Köz- ponttól	Latin kézírásos margináliák; restaurált, új bőrk.
3529	S. 542.	Widmann: Tractatus de pustulis*	Strass- burg, J. Grünin- ger, 1497.	Börkl.	Börkl. (1968)	Modern papír- kötés

ken¹² kívül csak néhány — a szifilidológiai irodalomban igen jelentős — példaként említhető meg *Juan Almenar*, *Ulrich von Hutten*, *Girolamo Fracastoro*, *Niccolo Leonicensis* és *Paracelsus* szifiliszértekezése.¹³ A bőr- és nemi betegségekkel foglalkozó nyomtatványok és kéziratok szinte teljes egészükben a Bőrklinikáról kerültek az Orvostörténeti Könyvtárba, és ennek alapján némi fogalmat lehet nyerni arról, hogy mennyire gazdag lehetett egykor a Klinikáé régi és ritka nyomtatványokban. E gazdag gyűjtemény kialakítása *Nékám Lajos*nak, a Bőrklinika egykori vezetőjének nevéhez fűződik. Tanítványa, *Herczeg Árpád* írta róla, hogy maga is részt vett a Klinikáé könyvbeszerzéseiben.¹⁴

A vetustissima — rariora gyógyszerészeti állománya (kb. 50 kötet) elsősorban gyógy-növény- és gyógyszerkönyveket foglal magában, amelyekről szintén némi fogalmat lehet nyerni a Könyvtár régi könyvállományáról szóló eddigi ismertetésekből; itt csupán egyetlen példát említünk közülük. Kétrészes kolligátum; első felét *Quiricus de Augustis de Terthona Lumen apothecariorum* (Velenca, Lucantonio Giunta, 1517)

¹² Uo., 141—143.

¹³ (*Ioannes Almenar*): Libellus ad euitandum et expellendum morbum Gallicum. (Velenca, Bernardinus de Vitalibus, 1502.) BMC 171. 799. — *Vlrichi de Hvitten* eq. de Gvaiaci medicina et morbo Gallico liber unus. (Mainz, Johann Scheffer, 1519.) BMC 110. 25. — *Hieronymi Fracastorii* Syphilis sive morbus Gallicus. (Verona, ny. n., 1530.) BMC 76. 752. — Liber de morbo Gallico, in quo diuersi celeberrimi in tali materia scribentes medicine continentur auctores uidelicet *Nicolaus Leonicensis*... (etc.) (Velenca, Joannes Patavinus és Venturinus de Ruffinellis, 1535.) BMC 171. 799. — Von der Frantzösischen krankheit Drey Bücher *Paracelsi*. (Nürnberg, Jeronimus Formschneider, 1552.) BMC 23. 28.

¹⁴ *Herczeg Árpád*: i. m. 527.

című, a XV. sz. végétől több kiadást is megért műve foglalja el, második tagja pedig *Johannes de Manliis de Boscho Luminare maius* (Velence, Gregorius de Gregoriis, 1513) című munkája. Az utóbbi — egykor 77 levélből állott, egyes levelei hiányoznak — elsősorban *Mesue* gyógyszerkönyvéhez fűzött magyarázatokat tartalmaz.¹⁵ A kolligátumba kötésekor a benne szereplő nyomtatványok elé és mögé azonos méretű üres lapokat kötöttek be, amelyekre később recepteket írtak. A könyv elején három ilyen lap, a végén pedig valóságos receptes könyv (34 levél) található. Az első három levélen három kézírás különíthető el egymástól, a receptek között pedig egy keltezett (2. rektó közepe: „*decoctio communis* [?] 5 feb. 1534) és egy névvel ellátott (3. levél rektója: *Conff... Saracenicæ C. [contra] pestem. d. d. Christophori de lintz*”) is olvasható. A hátsó kötésborító elé fűzött lapokon szintén több kéz írása szerepel; a receptek nagy részét a XV. sz. elején írhatták be a kötetbe. A ceruzával beszámozott 33. levél verzóján több recept eredetét is megjelölték: pl. „*Pulvis Bezoatricos Clarissimi Dni D. Jeremia Schultzij*”. Az *Epithema capitalis* és a *Pulvis contra dysenteriam* receptek szintén Schultztól származnak. A könyv első kötésborítójának verzóján egy bejegyzés olvasható, ami egy cseh származású, XVII. sz. eleji gyógyszerészre vonatkozik.¹⁶ A kötet — amelyben a nyomtatott leveleken latin nyelvű kézírásos margináliák láthatók — egykor a Budapesti Gyógyszerész Testület birtokában volt.

Az orvosi és gyógyszerészeti tárgyú műveken kívül értékes, a medicinával szoros kapcsolatban álló munkák is akadnak a gyűjteményben (asztrológiával és asztronómiával, természeti mágiával, kabbalisztikával, okkultizmussal, boszorkányvizsgálattal, kozmetikával stb. foglalkozó írások). Itt említhető meg *Paschal Lecoq (Gallus) Bibliotheca medica* (Bázel, Konrad Waldkirch, 1590) című műve, amely ábécérendben, szerzők és szakágak szerint is közli azoknak az orvosoknak a bio- és bibliográfiai adatait, akik 1589-ig gyarapították írásaikkal az orvosi irodalmat.¹⁷

Az alkémia témaköréből egy tartalmi gazdagsága miatt is figyelemre méltó kötet jól példázza a kiadói és a tulajdonosi kolligátum egybekapcsolódását. Első tagja maga is több szerző munkáit tartalmazza, így *Geber De investigatione perfectionis metallorum*; *Summa perfectionis metallorum*; *De inventione veritatis* és *De fornacibus construendis* című művein kívül *Roger Bacon Speculum alchemiae*-ját, valamint ismeretlen szerző *Rosarius minor de alchemia* című írását. Ezek után *Calidus Liber secretorum* című műve, *Hermes Trismegistus Tabula Smaragdina de alchemia* című munkája és *Hortulanus*nak a legutóbbihoz fűzött magyarázatai következnek (Nürnberg, Joh. Petreius, 1541).¹⁸ A kolligátum ezen az alkémiai nyomtatványon kívül még hét igen érdekes orvosi tárgyú kiadványt tartalmaz.¹⁹ A kolligátum néhány tagjának a címlapján „*Vuolfgangus Kappler Artium philosophiae et Medicine Doctor*” tulajdonosi

¹⁵ „*Joannis Iacobi de Manliis de Bosco Alexandrini super descriptione antidotarii et practica divi Joannis Mesue et aliorum illustrium medicorum clarissima interpretatione incipit dicta Luminare maius*”.

¹⁶ „*Quarto calendarum Junij anno post partum Virginis 1602 disciplinam pharmacam inchoatus Joannes Gindrach (?) Hiligenpruensis Bohemus*”

¹⁷ BMC 133. 16.

¹⁸ BMC 9. 864.

¹⁹ A kolligátum további tagjai: *Haly filius abbas. Liber totius medicine ... a stephano philosophie discipulo ex arabica lingua in latinam reductus...* (Lyon, Jakob Myt, 1523.) BMC 3. 663. — *Tractatus Rabbi Moysi de regimine sanitatis ad Soldanum*

bejegyzései szerepelnek. A könyv kötésekor (vaknyomással díszített pergamen) a lapszéleket levágták, ennek következtében a latin nyelvű kézírásos bejegyzések megcsontultak.

Plinius Historia naturalis-a, amely az ókori természettudományok mellett az orvostudományt is magában foglalja, már a XV. század végén is számos kiadást ért meg. A Ritkasággyűjteményben található több XVI. századi kiadása közül az 1516-os velencei (Philippus Pincius) és az 1530-as bázeli (Froben) a legértékesebb.²⁰

Bartholomeus Anglicus (de Glanvilla) De proprietatibus rerum című hatalmas műve a középkor általános műveltségét tükröző valóságos enciklopédia, amiben többek között a növények gyógyerejéről és gyakorlati alkalmazásáról is szó esik. A Könyvtárban található példánya impresszuma szerint (1505. aug. 8.) strassburgi nyomtatvány; kézzel festett iniciálék díszítik. A könyv tulajdonosa Heraclius Dangler volt, aki 1775-től az irgalmas rend osztrák–cseh tartományának provinciálisaként működött.²¹

Alapállományának eredetéből (a volt budai irgalmas rendi könyvtár) természetesen következik, hogy az Orvostörténeti Könyvtár állományából teológiai tárgyú könyvek sem hiányoznak. A Ritkasággyűjteményben őrzött több mint húsz teológiai kötet között is akad néhány igen értékes nyomtatvány. *Alfonso Tostado* művei 1507-ben (Velence, Gregorius de Gregoriis) 17 kötetben jelentek meg, ezek közül származik az egyik folió, amely a szerző Genézis-magyarázatait tartalmazza.²² A könyvet a XVII. század elején egy bécsi – minden bizonnyal szerzetesi – könyvtárban katalogizálták. A benne található bejegyzésből, aminek az elejét később tussal átmázolták, csak ennyi maradt meg: „*Viennae Catalogo inscriptus A° 1614°*”. A bécsi irgalmasok könyvtárából jutott valószínűleg a budai rendház birtokába. Egy másik teológiai tárgyú könyv Clairvaux-i Bernát egyes műveinek kivonatait tartalmazza *Sigismundus Grimm* orvosdoktor és *Marcus Wirsung* kiadásában (Augsburg, 1519).²³ A *G. Durandus* írásait magába foglaló kötet a bázeli Froben-nyomda 1563. évi termékei közül való.²⁴ A teológiai könyvekkel kapcsolatban egykori tulajdonosa miatt érdemes megemlíteni egy francia nyelvű, kottakísérettel ellátott zsolttároskönyvet, *Clément Marot* és *Théodore Bèze* munkáját.²⁵ A könyvecske egykor *Pápai Páriz Ferenc* tulajdonában volt, amint egy bejegyzése tanúsítja.²⁶

Regem. (Augsburg, ny. n., 1518.) BMC 72. 764. – *Raymundi Lulli de secretis nature siue de quinta essentia*. . . (Augsburg, ny. n., 1518.) BMC 146. 331. – *Pselli ad Imperatorem Constantinum de Victus ratione Georgio Valla*. . . interprete. (H., é., ny., n., hiányos). – *Antidotale preseruatiōnis, cum additionibus, in epidemico morbum*. . . A *Martino Stainpeis Viennense*. . . (Bécs, Johannes Singrenius, 1510.)

²⁰ A Froben-kiadás: BMC 191. 499.

²¹ Róla l.: *Sobel, Joannes de Deo: Geschichte und Festschrift der österr.-böhm. Ordens-Provinz der Barmherzigen Brüder*. Wien, 1892, 77, 97, 230.

²² Cime: *Aurea doctoris eximij sacrique presulis Diui Alphonsi Abulensis in Genesis explanatio*

²³ *Decem Libri florum siue excerptionum collectarum de diuersis opusculis beati Bernardi egregii Clareuallensis abbatis*

²⁴ *Speculi*. . . pars prima et secunda, una cum *Io. Andreae ac Baldi*. . . teorematibus. BMC 57. 918.

²⁵ A könyv címlapja hiányzik; a *Les Pseaumes de Daud* mis en rime francois par *Clement Marot* et *Theodore de Beze* egyik kiadása.

²⁶ „Appartient a *François Pariz de Papa*. Dr en Medecine d'oeuvre et du verité.”

A Gyűjteményben filozófiai és etikai tárgyú könyvek is akadnak. *Arisztotelész* különböző munkáit három kötet foglalja magában; közülük a *Problemata* (Antwerpen, Symon Cocus, 1534) a legkorábbi kiadású.

A csaknem 20 jogi témájú kötet között található a Ritkasággyűjtemény leggazdagabb kolligátuma, amely 62 – külön címlappal ellátott – kisebb értekezést foglal magában. A kötet *Stephanus Berchtoldus* *Tractatus de iudiciis et processu iudicario* (Strassburg, Antonius Bertramus, 1586) című művével kezdődik, az utána következő jogi értekezések túlnyomórészt a XVI. század utolsó két évtizedében német nyomdákban jelentek meg.

Több mint 60 kötetben történelmi és szépirodalmi munkák találhatók.

Az ókori történelmi munkák közül e gyűjtemény legkorábbi nyomtatványa *Philosztratosz* *De vita Apollonii Tyanei* című műve, amely *Alemannus Rhinuccius* latin tolmácsolásában (Velece, Aldo Manuzio, 1504) jelent meg.²⁷ Ezenkívül még más görög és latin történelmi mű (Hérodotosz, Caesar, Livius, Flavius, Tacitus, Plutarchosz, Héródianosz stb.) is található a ritkaságok között, egyes kiadván/ok több példányban is.

A humanista történelmi művek közül elsőként *Caspar Hedio* *Ein außerlesene Chronik* (Strassburg, Myller Crafft, 1539) című könyve említhető meg, ami tulajdonképpen *Burchardus Urspergensis* történelmi munkájának fordítása és kiegészítése az 1539. évig. A műhöz Melanchthon írt elmélkedést a történelmi könyvek olvasásának hasznáról.

Híres hadvezérek és történelmi személyek portréit tartalmazza *Michael Beuther* *Wahrhaftiger kurtzer Bericht von mannigerley Kriegs und andern fürnemen Händeln* (Bázel, Konrad Waldkirch, 1588) című könyve, aminek a Könyvtárban található példányából a címlapot és a kolofont kitépték. Az arcképek között látható Mátyás-portré alapján lehetett meghatározni a művet²⁸. A kötet hajdani tulajdonosa a Magyar Képzőművészeti Társulat volt.

Francesco Guicciardini *La historia d'Italia* (Velece, Niccolo Bevilaqua, 1565) és *Bernardus Saccus* *De italicarum rerum varietate et elegantia* (Pavia, Hieronymus Bartholus, 1565) című munkája Olaszország történelmére vonatkozóan jelent fontos történelmi kútfőt.²⁹ *Niccolo Zeno* *Dell'origine de barbari* (Velece, Plinio Pietrosanta, 1567) című műve Velece történelmét is magában foglalja.

Első kiadásában őrzi a Könyvtár a lengyel *Christophorus Varsevicius* (Warszewiczki) *Turcicae Quatuordecim* (Krakkó, Lazarus, 1595) című könyvét.³⁰ E törökellenes beszéde két kisebb munkával, *Fridericus Ceriola* spanyol szerző *De concilio et consiliariis Principis* címen latinra fordított művével és *Varsevicius* *De legato legationeque* című írásával együtt jelentek meg.

A francia történelmi munkák közül példaként *Philippe de la Clite de Commines* *Les memoires... sur les faicts et gestes abregées de Loys XI. et Charles VIII. son fils, Roys de France* (Antwerpen, Martin Nutius, 1597) című műve említhető meg, amely a XV. század utolsó évtizedeire vonatkozóan jelent igen fontos történelmi forrást.³¹

²⁷ BMC 189. 254.

²⁸ *Balogh Jolán*: Mátyás király arcképei. Mátyás király emlékkönyv születésének ötszázéves évfordulójára, I. Bp., é. n. 512.

²⁹ BMC 210. 765.

³⁰ BMC 253. 365.

³¹ BMC 42. 423.

A Könyvtár állományában számos görög és latin költő műve is megtalálható. A Ritkasággyűjteményben a görög költészetet *Hésziodosz* Munkák és napok költeményének két XVI. századi kiadása képviseli. *Plautus* Komédiáit két különböző kiadású régi nyomtatvány foglalja magában, egyikük 1522-ben Aldusnál jelent meg. *Cicero* munkáinak különböző kiadásai — közöttük *Johann von Schwarzenberg* sok metszettel ellátott De officiis-fordításának kiadása (Augsburg, Steiner, 1531)³² és a Boethius-féle Cicero-magyarázatok (In Topica Ciceronis, L/on, Seb. Gryphius, 1536) — összesen hét ritka nyomtatványban találhatók meg. Az egyik kiadói kolligátumban *Juvenalis* és *Persius* szatirái mellett *Martialis* Epigrammái (Bázel, N. Brillingerus, 1546) szerepelnek. Szintén kolligátum tagja egy másik *Martialis*-kiadás (Plantin, 1579), amelynek kiadója, *Hadrianus Julius* holland orvos — Plantinhoz hasonlóan — Zsámboky Jánosnak volt barátja és egyik leghűségesebb munkatársa.³³ Négy különböző kiadás található a ritkaságok között *Ovidius* *Metamorphoses*-éből, közülük a legkorábbi 1553-ban (Vence, Hier. Scotus) jelent meg. Egy kötet *Caullus*, *Tibullus* és *Propertius* költeményeit tartalmazza *Antonius Muretus* kiadásában (Aldus, 1562).³⁴ Az előbbihez hasonlóan szintén híres nyomda terméke (Plantin, 1565) *Vergilius* Aeneisének kiadása, amelyet többek között Paolo Manuzio látott el annotációkkal. A latin szépirodalomból végül két jelentős szerző műveinek XVI. század végi kiadása említhető meg: *Seneca* Tragédiái (Antwerpen, Martinus Nutius, 1589) és *Ennius* *Annalese* (Leyden, J. Paetsius és L. Elzevier).³⁵

A humanista szerzők szépirodalmi műveit tartalmazó ritkaságok között figyelemre méltó az a kötet, amely latin nyelven *Petrarca* prózai műveit és három költeményét (*Africa*, *Carmen Bucolicum*, *Epistolae metricae*) foglalja magában (Vence, Simon de Luere, 1501).³⁶ A szép folió-nyomtatványnak vaknyomással díszített bőrkötése is figyelemre méltó. Egy másik kötet *Heinrich Bebel* és *Poggio Bracciolini* *Facetiae* (Tübingen, Ulrich Morhard, 1542) című munkáit tartalmazza. *Alciati* *Emblemata* című könyvecskéje — amely többek között arról nevezetes, hogy előképe volt Zsámboky azonos című művének, és az utóbbival együtt Shakespeare-re is hatott — 1522-es első kiadásától kezdve két évszázadon keresztül a legolvasottabb könyvek közé tartozott (Európa különböző országaiban több mint 150 kiadásban látott napvilágot).³⁷ Az Orvostörténeti Könyvtárban két kiadása (Lyon, Matthias Bonhomme, 1551 és Uo., Guliel. Roville, 1566) található meg.³⁸

Bizonyos esetekben még ma is fontos segédeszközt jelentenek a XVI. századi szótárak. A magyar szöszedetet is tartalmazó szótárakon kívül hat ilyenrel, köztük *Calepinus* görög–latin szótárával (Köln, J. Prael, 1534) rendelkezik a Ritkasággyűjtemény. Az itt található legkorábbi kiadású szótár (Hagenau, H. Gran, 1514) hiányzó

³² BMC 216. 876.

³³ BMC 153. 817. E kolligátumból két azonos példány van a Könyvtárban. Mindkettő második tagját *Marcellus Palingenius* *Zodiacus vitae* (Lyon, Jo. Tornaesius, 1589) c. műve képezi. — *Varga László*: Sám-boky (Sambucus) János emblémái. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei, 45, (1964) 201.

³⁴ BMC 167. 193.

³⁵ BMC 67. 262.

³⁶ BMC 188. 2.

³⁷ *Varga László*: i. m. 203, 218, 220–222.

³⁸ A lyoni kiadás: BMC 3. 110.

címlapját kézírással pótolták, eszerint: „Vocabularius. gemma gemmarum noviter impressus”.³⁹ A kötéséhez felhasznált kézírásos lapok külön tanulmányt érdemel-
nének. Külső kötésborítója festett iniciálékkal ellátott antiphonaléből származik,
gerince összefűzéséhez kétkolumnás kódexcsíkot használtak fel egy szintén egyházi
szöveget tartalmazó kódexből. A kötetáblába több rétegben német nyelvű iratokat
kötöttek be. A szótárt egyik tulajdonosa a bécsi ócskapiacra vásárolta, mint bejegyzése
mutatja.⁴⁰ Később (1723) Okolicsányi Sándor birtokában volt. A szótárak mellett
említésre méltó *Lorenzo Valla* nyelvészeti munkájának egyik ritka példánya (Velece,
Barth. de Zanis, 1503).⁴¹

Több XVI. századi nyomtatványban található magyar vonatkozású írások.
Ilyen pl. az említett Beuther- vagy a Petrarca-kötet (az utóbbiban a szerző Nagy
Lajoshoz intézett beszéde is szerepel) vagy pl. *Pietro Bembo*, *Paolo Manuzio*, *Giovanni
Manardi* episztoláriumai, amelyekben jó néhány levél magyarországi személyekhez
szól.⁴² A két *Pico* (*Giovanni* és *Giovanni Francesco*) művei szintén tartalmaznak
magyar vonatkozású adatokat és megjegyzéseket.⁴³

III. A ritkasággyűjtemény néhány kötete részben vagy teljes egészében Magyar-
országról szól (hungarica). Elsőként említhető közülük *Enea Silvio Piccolomini*
*Asiae Europaeque descriptio*ja (Marburg? 1531), amelyben a szerző a III. Frigyes
korabeli Európa történelmi eseményei között a magyarországiakról is beszámolt.⁴⁴
Sebastian Munster város- és térképmetszetekkel ellátott *Kozmográfia*ja (Bázel,
Henricpetri, 1569) Magyarországról szóló részében akkor frissnek számító történelmi
eseményről, az 1566–1567. évi török elleni hadjáratról is tudósít.⁴⁵ Az itinerariumok
közül példaként *Edward Browne* *Durch Niederland, Teutschland, Hungarn...*
gethane Reisen (Nürnberg, J. M. Spoerlin, 1686) c. műve említhető meg.⁴⁶

Sok magyar városkép látható *Sigmund von Bircken* 40 metszetet tartalmazó *Der
Donau-Strand samt einer Hungar- und Türkis. Chronik* (Nürnberg, é. n.) c. köny-
vében.⁴⁷ Több példányban is megtalálható a gyűjteményben *Ortelius* híres munkájá-
nak 1665-ig *M. Meyer* által kiegészített változata (*Ortelius redivivus et continuatus*,
Frankfurt, D. Fievet, 1665).

³⁹ BMC 83. 468.

⁴⁰ „Viennae Austriae in foro scrutario 26 Julii Ao. 1603 emi pro 3 crucif. *Nicolaus Mladosewitz* m. p.”

⁴¹ A kötet a következő Valla-műveket foglalja magába: *Elegantiae de lingua Latina*; *De pronomine sui ad Ioannem Tortellium*; *Lima quaedam per Antonium Mancinellum*

⁴² *Petri Bembi*. . . *Epistolarum familiarum libri sex.* (Köln, Gosuinus Cholius, 1582.) BMC 14. 769. — *Epistolarum Pauli Manutii libri X.* (Köln, P. Horst, 1581.) BMC 152. 234. — *J. Manardus: Epistolarum medicinalium libri XX.* (Velece, P. Schoeffer, 1542.) BMC 1521. 422.

⁴³ *Opera omnia Ioannis Pici* (1. köt.); *Opera omnia Ioannis Francisci Pici* (2. köt.). (Bázel, Henricpetri, 1572–1573.) BMC 189. 609.

⁴⁴ BMC 190. 829.

⁴⁵ *Ballagi Aladár* (Buda és Pest a világirodalomban. 1473–1711. I. Bp., 1925.) több kiadását leírja a műnek, a fentiről azonban nem ejt szót.

⁴⁶ *Alexander Apponyi: Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. Neue Sammlung.* München, 1925. A továbbiakban: App. Hung. Neue Samml. II. 2242.

⁴⁷ BMC 20. 833.

A hungaricák között több példányban is (3 azonos kiadás) fellelhető *Bonfini* Magyar történetének német fordítása (Frankfurt, S. Feyerabendt, 1581).⁴⁸ Egy kéttagú kolligátum *Michael Glycas* és *Constantinos Manasses* Annalesét tartalmazza — e műveket *Jo. Lewenclaus* Zsámboky könyvtárából adta ki először (Bázel, Episcopii, 1572; 1573).⁴⁹ Egy másik könyvet, amelyben *Tacitus* művei (*Historiae*, *Annales*, *De moribus Germanorum*, *Iulii Agricolae vita*) szerepelnek, kiadója, *Justus Lipsius* Zsámbokynak ajánlotta. E kötet tulajdonosi bejegyzései is figyelmet érdemelnek.⁵⁰

A régi magyar könyvállományról szólva, először is szükséges kiigazítani egy régebbi ismertetés tévedését.⁵¹ Nincs ui. a Könyvtár birtokában *Apáczai* Magyar Encyclopaediájának és *Moller* *Concilium medicum de curanda peste* című művének első kiadása. (Mindkét mű szerepel a Könyvtár állományában, de későbbi kiadásban.) *Wernher György* *De admirandis Hungariae aquis* című munkája viszont nemcsak fotokópiában, hanem eredetiben is fellelhető a ritkaságok között.

A Ritkaságyűjteményben három olyan, a régi magyar könyv kategóriájába tartozó kötet található, amelyek a Szabó-féle RMK-ban nem szerepelnek. Ezeknek az egyik a „francia Aesculapius”, *Antonius Mizaldus* Neünhundert Gedächtnußwürdige Geheimnuß vnd Wunderwerck című művét tartalmazza, amelyet *Henisch György* ültetett át német nyelvre (Bázel, P. Perna, 1582).⁵² *Andreas Argolus* az 1667. évre szóló asztrológiai kalendáriumot írt — e munka magyar fordításának töredékét (D iv) a MTA könyvtárában könyvtáblából áztatták ki, és orvostörténeti vonatkozásai miatt, csereként átadták az Orvostörténeti Könyvtárnak. *Ruland János Dávid* németországi származású volt, de pozsonyi orvosként, majd Bethlen István gróf udvari orvosaként működött, és II. Ferdinánd magyar nemességgel ajándékozta meg. A Ritkaságyűjteményben *Pharmacopoea nova* (Nürnberg, M. Endter, 1644) című könyve szerepel, három Galénosz-kötet (S. 320, S. 321, S. 322) pedig tulajdonosi bejegyzését őrzi.

A régi magyar nyomtatványokat — az ősnymtatványokhoz hasonlóan — táblázat szemlélteti. Ismeretes, hogy régi magyar nyomtatványainkból igen kevés példány maradt fenn általában hazánkban (XVI. századi magyarországi nyomtatványainknak alig több mint 1%-a; átlagosan három példány egy-egy műből).⁵³ Az Orvostörténeti Könyvtár régi magyar könyvállományának viszonylag szerény száma hozzájárulhat a fellelhető példányok számadatának módosításához.

IV. A 92 kötet kézirat — néhány kivételtől eltekintve — orvosi és gyógyszerészeti témákkal foglalkozik, keletkezési ideje szerint pedig a XV–XX. századot öleli fel. Négy kéziratról jelent meg eddig tanulmány, a többinek alaposabb tartalmi vizsgá-

⁴⁸ *Alexander Apponyi*: *Hungarica*. München, 1903. I. 482.

⁴⁹ App. Hung. Neue Samml. I. 1835; uo. 1838.

⁵⁰ App. Hung. Neue Samml. I. 1843. — A könyv kötésborítóján super-exlibris, alatta belenyomva az 1577-es évszám. Possessorok: B. Lankles Porfes; Aron Nejj Conj. S. Paul (1823); Stephanus Szaczeza; Barkácsy Báró Gábor; Dionysius Eszterhazy de Galantha. Egy bejegyzés az első kötésborító verzójáról: „Ezt a könyvet Kükülvárt kaptam g. Bethlen József sogoromtól”.

⁵¹ Képek a gyógyítás múltjából, i. m. 89.

⁵² A Szabó-RMK-ban (III. 636) a mű 1574. évi kiadása szerepel.

⁵³ *Hervay Ferenc*: A XV–XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás számokban. M. Könyvszemle, 1966, 63–66.

II. táblázat Régi magyar könyvek

RMK* szám	Szerző, rövid cím	Hely, nyomda, év	Possessio	Egyéb
III. 160/a (2555**)	Pelbartus de Themeswar: Sermones Pomerii de Sanctis (Pars Hyemalis)	Lyon, Klein, 1509 (?)	Melzer I.; Bodó M. B.; Goncília Emil	Címlap hiányzik, az utolsó l. csonka
III. 426.	J. Pannonius: Opera	Bázel, Oporin, (1555?)	St. Sikos; Eccl. aug. Conf. Jaur. VDM 1810.	Kézírással latinul: Janus Pannonius életrajza. Egész perg. k.
III. 448.	P. Ranzanus: Epitome rerum Ung., opera Io. Sambuci. — Rerum ad Agriam gestarum anno 1552... Sambuci Narratio	Bécs, Hofhalter, 1558.	Domus Vaciensis... (a többi olvashatatlan)	Kézírással kevés latin marg., egész perg. kötés
III. 504	Λοικτιανου Αγαπτα Una cum Gilberti Cognati... et Ioannis Sambuci Annotationibus I–II.	Bázel, Henricpetri, 1563.	—	I. köt.-ben: görög és latin marg. kézírással. Kötés: kódexlap, fekete festékekkel bemázolva
III. 526	Sambucus: Emblemata.	Antwerpen, Plantin, 1564.	super-exlibris, alatta, J. Gomez de la Cortina; Marquis de Morante	—
II. 97. (RMNy 209)	A. Bonfini: Historia... Matthiae Hungaridis... a Caspate Helto	Kolozsvár, (Heltai), 1565.	Collegium Szakolczense Soc. Jesu (1753); M. N. Muz. Kvt.-a	—
III. 542.	Αριστωναίου Επιστολαί Ερωτικαί. E Bibl. Ioan. Sambuci.	Antwerpen, Plantin, 1566.	—	—

* Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár. I–III. Bp. 1879–1898.

** Sajó–Soltész: i. m. II. köt. 767. o.

RMK szám	Szerző, rövid cím	Hely, nyomda, év	Possessio	Egyéb
III. 616.	Bonfini: Sym- position trimeron. ... ex bibl. Io. Sambuci	Bázel, Oporin, 1572.	—	Néhány kézírásos latin marg.
III. 639.	Vegetius: Mu- lomedicina. Opera Ioan. Sambuci.	Bázel, Perna, 1574.	Bibl. ad aed. Mar. Magd.	—
III. 650.	Th. Jordanus: Pestis Phaenomena	Frankfurt, Wechel, 1576.	Bp.-i Kir. Orvosegyesület Könyvtára	—
III. 660.	A. Mizaldus: Artzigtarten ... verteuschet durch Georgen Henisch. — Artztbuechlin ... verteuscht durch G. Henisch	Bázel, Perna, 1577.	—	Coll., Qu. Apol- linaris: Kurtzes Handbüchlein- (Strassburg, Rihel, 1589)-nel egybekötve
II. 141. (RMNy 413)	Melius J. P.: Herbarium	Kolozsvár, Heltai G.-né, 1578.	Dr. Horváth Jenő	Több mint a fele hiányzik
I. 349. (RMNy 185)	/Igen haszn/os es draga/nemes receptum/,	(Kolozsvár, [Heltai?] 1550—1575?)	—	Hiányos. Jelenleg a Semmelweis Orv. tört. Múzeum Levéltárában, It.sz. 67.549/1.
III. 725. RMNy 538.	Carolus Clusius: Stirpium no- menclator Pannonicus	(Antwerpen, Plantin, 1584)	LUDWIG. V. G. GNAD PFALSGRA // DES. HEL. ROM.REICHS. ERTZ DR // VCSES. VND CURFVRST. HERTINB.	Coll. 2., első része hungarica: Clusius: Rario- rum aliquot stirpium, per Pannoniam ... observatarum Historia (Antwer- pen, Plantin, 1583). Kötése vaknyomás- sal gazdagon díszí- tett, reneszánsz munka, első kötés- borítón super- ex-libris

RMK szám	Szerző, rövid cím	Hely, nyomda, év	Possessio	Egyéb
II. 173. (RMNy 523)	M. Fronius: Der Sachssen in Siebenbuergen Statuta	Brassó, G. Greus, 1583.	M. Academia Kvt.-a	—
I. 231. (RMNy 638.)	Calepinus: Dictionarium	Bázel, Henric- petri, 1590.	Jo. Chr. Bu- sereit Norici (1595); Alexander Dombay (1759); E. M. Strig. (1763)	Reneszánsz vak- nyomásos bőrk., az első kötésborító verzóján az első tulajdonos görög és latin ny.-ű bejegyzései
III. 855.	M. Bonovius: Tartariae descrip- tio. — G. Reichers- dorff: Trans- sylvaniae descrip- tio. — G. Wern- her: De ad- mirandis Hun- gariae aquis	Köln, Birck- mann, 1595.	—	—
III. 895.	S. Spillnberger: De morbo Hungarico	Bázel, Jo. Schroeter, 1597.	—	—
III. 930.	Jo. Sambucus: Emblemata	Antwerpen, Plantinny., Chr. Raphael, 1599.	Joachim Enzermiller; Bibl. Windhaa- giana	—
III. 979.	Aemilius Campi- longus: <i>Σημειωτική</i> seu Nova Cog- noscendi morbos Methodus... per Iohannem Iessenium...	Wittenberg, Laur. Seuber- lich, 1601.	David Ver- bezius (1606)	Coll. 2.; a coll. 1.: Andreas Gallus: De peste, ac febre pesti- lentiali (Frank- furt, Io. Saurius, 1606).
III. 1000.	<i>Αρεταίου Καπλα- δοκοζ ιατρικα</i> ...Autore Geor- gio Henischio...	Augsburg, D. Francus, 1603.	—	—

RMK szám	Szerző, rövid cím	Hely, nyomda, év	Possessio	Egyéb
I. 395.	A. Calepinus: Dictionarium	Bázel, Henric- petri, 1605.	Conv. Soc. Jesu Frib. Breisg. (1628?); Ha- berle Erforten- sis e. F. B. (?) (1791); Horvát István; M. Nemz. Múz. Kvt.-a	2 külön kötetben, az I. köt. vak- nyomással dúsan díszített egész perg. reneszánsz kötésben
I. 399.	P. Lodrecker: Dictionarium	Prága, Ottma- rianus, 1605.	MTA Kvt.-a	—
III. 1350.	N. Isthvanfy: Historiae de rebus Ungaricis	Köln, A. Hieratus, (sumpt.), 1622.	Soc. Jesu Leop. Neustadii Austr. (1668)	Kötéstáblába német nyelvű kézirat bekötve
I. 475.	S. Werbőczy: Decretum sive Tripartitum. — — Index seu Enchiridion.	Bártfa, Ja. Klősz, 1632.	Horváth Miklós	Aláhúzások és kéz- írási bejegyzések
II. 772.	J. A. Comenius: Eruditionis Schol. Pars III. Atrium.	Sárospatak, ny. n. 1652.	St. T. Kotsi (1654); Sam. Nádudvari (1684)	Kézírással magyar és latin bej.-ek, az utolsó lapon lati- nul Krisztus szen- vedései, órákra lebontva, Nád- udvari Sámuel kézírásával
I. 878.	Approbatæ constitutiones Transylvaniae	Várad, Szenci K. Ábrahám, 1653.	MTA Kvt.-a	Első három lapja hiányzik; kiegészít- ve; kevés ma- gyar ny.-ű kéz- írási marg.
II. 992.	J. Weber: Ianus bifrons	Lőcse, Brewer, 1662.	—	Címlap + 6 levél hiányzik, az ere- detiről kézírással kiegészítve

RMK szám	Szerző, rövid cím	Hely, nyomda, év	Possessio	Egyéb
II. 992.	J. Weber: Ianus bifrons	Lőcse, Brewer, 1662.	—	Egybekötve Weber Lectio principumával (l. alább)
I. 1016.	Lippay J.: Pisoni Kert. — Veteményes Kert.	Nagyszombat, Acad. betűkkel, 1664. — Bécs, Cosmerovius M., 1664.	Sig. Keuszöghy (1704)	Kolligátum, egybekötve Lippay Gyümölcsös Kertjével (l. alább); latin kézírásos bej.-ek
III. 2254.	Mausoleum . . . regni apostolici	Nürnberg, M. és J. Fr. Endter, 1664.	—	—
II. 1057.	J. Weber: Lectio principum.	Lőcse, Haered. Brever, 1665.	—	Egybekötve Weber Ianus bifronsával (l. fentebb)
I. 1054.	Lippay J.: Gyümölcsös Kert	Bécs, Cosmerovius M. 1667.	Sig. Keuszöghy (1704)	Egybekötve Lippay Pisoni és Veteményes Kertjével (l. fentebb)
III. 2391.	Laur. Toppeltinus: Origines et occasus Transylvanorum	Lyon, sumpt. Hor. Boissat et G. Remeus, 1667.	(MTA Kvt-a)	—
II. 1150.	J. Weber: Wappen der St. Epperies	Lőcse Sam. Brewer, 1668.	Dr. Horváth Jenő	—
III. 2671.	J. Jessenius: Anweisung zur Wund- Artzney	Nürnberg, D. Tauber, 1674.	... Goldbach (?)	Reneszánsz pergamen kötés, vaknyomással díszítve
I. 1338.	J. A. Comenius: Orbis sensualium pictus	Lőcse, S. Brewer, 1685.	Jo. Kubányi; Hegymegyi Kiss Áron	—

RMK* szám	Szerző, rövid cím	Hely, nyomda év	Possessio	Egyéb
III. 3351.	N. Istvánffi: Regni Hungarici Historia	Köln, sumpt. J. W. Friesse, 1685.	Conventus c c Welsenyis S. P. Fr. Con- vent; Szutsits Károly	Egybekötve: J. J. Jacob Ketteler: Vienna oppugnata (Köln, Friesse, 1685).
III. 3344.	G. Kreckwitz: Hungariae descriptio	Frankfurt és Nürnberg, (Verl. J. Loschge), J. Ph. Andrea, 1685.	Bibl. Heder- variana	—
III. 3396	G. Kreckwitz: Hungariae descriptio	Uo., 1686.	Dr. Horváth Jenő	Hiányos, a hiányo- kat hártyalapokon kézírással pótolták
III. 3633.	Bonfinii Historia Pannonica Auctore Joanne Sambuco	Köln, (Sumpt. Haered, Jo. Widenfeldt et Go. de Berges) 1690.	—	—
I. 1387.	Pápai Páriz F.: Pax corporis	Kolozsvár, Némethi M., 1690.	—	Címlap és az első három levél hiány- zik; fotómásolattal kiegészítve
II. 1700.	M. Szentivanyi: Curiosa et selec- tiora	Nagyszombat, (Typis Acad.), 1691.	—	Egybekötve ugyan- ezen mű 2. deca- sának 2. és 3. részével (l. alább)
I. 1432.	Pápai Páriz F.: Pax corporis	Lőcse, S. Brewer, 1692.	—	Vége hiányos, címlap verzőjén kézírással receptek
III. 3797.	Fr. Foris Otrokocsi: Origines Hun- garicae. I—II.	Franecker, L. Strik, 1693.	—	—

RMK szám	Szerző, rövid cím	Hely, nyomda, év	Possessio	Egyéb
III. 3797.	Fr. Foris Otrokocsi: Origines Hungaricae	Franecker, L. Strik, 1693.	Domus Vacensis Schol. Piar. (1763).	A két rész két külön kötetben
II. 1778.	Felvinczi Gy.: De conservanda bona valetudine	Lócse, S. Brewer, 1694.	Dr. Illés György Bp.-i Kir. Orvosegy. Kvt.-a	magyar, latin, francia kézírásos bej.-ek
III. 457.	N. Privigyei: Dissertatio de paronychia	Odera-Frankfurt, Chr. Zeitler, 1694.	Bp.-i Kir. Orvosegy. Kvt.-a	—
III. 3940.	J. Chr. Hofsteter: Disp. med. de somnambulatione	Halle, A. Chr. Zeitler, 1695.	—	—
III. 3942.	St. Huszti: Dissertatio de prudenti medicamentorum applicatione	Halle, Salfedius, 1695.	MTA Kvt.-a	—
I. 1474.	Pápai Páriz F.: Pax corporis	Kolozsvár, Misztótfalusi Kis M., 1695.	—	vége hiányos
II. 1862.	M. Szentiványi: Curiosiora et sel. (2. decas 2. rész)	Nagyszombat, Jo. Andr. Hörmann, 1696.	—	—
II. 1862.	M. Szentiványi: Curiosiora et sel. (2. decas 2. rész)	Nagyszombat, Jo. Andr. Hörmann, 1696.	—	egybekötve a Curiosa-val (1. fentebb) és a Curiosiora 2. decas 3. részével (1. alább)
II. 1845.	St. de Werbőcz: Corpus juris Hung.	Nagyszombat, J. A. Hörmann, 1696.	—	—

RMK szám	Szerző, rövid cím	Hely, nyomda, év	Possessio	Egyéb
III. 4035.	St. Király: Diss. inaug. med. de doloris podagrici remedio	Halle, Chr. Henckel, 1697.	Bp.-i Kir. Orvosegy. Kvt.-a	—
II. 1907.	M. Szentiványi: Curiosiora et selectiora (2. decas 3. rész)	Nagyszombat, J. A. Hörmann, 1697.	—	Egy kötetben a Curiosa... és a Curiosiora 2. decas 2. részével
III. 4034.	M. A. Sinapius: Absurda vera sive Paradoxa medica	Genf, (Sumpt. Cramer et Perachon), 1697.	—	—
III. 4133.	Jo. A. Gensel: Diss. med. aegrum ischuria laborantem exhibens	Jéna, Krebs, 1699.	Dr. M. A. Wessely; Bp.-i Kir. Orv. E. Kvt.-a	—
II. 1974.	M. Szentiványi: Diss. Paralipomenica rerum memorabilium Hung.	Nagyszombat, J. A. Hörmann, 1699.	Conradus ab Albrechtsburg (?) Canonikus Frising.	—
II. 2024.	Szentiványi: Continuatio dissertationis Paralipomen.	Nagyszombat, J. A. Hörmann, 1700.	Uő.	egybekötve az előzővel
I. 1636.	Pápai Páriz F.: Pax corporis	Lőcse, ny. n. 1701.	—	—
I. 1746.	Pápai Páriz F.: Dictionarium Latino—Hungaricum.—Dict. Hung.—Latinum.	Lőcse, S. Brewer, 1708.	Pataki József; Lud. Tályai (1826); Pécsi Árpád (1875); Gyógynövény-és Drogism. Intézet	Az eleje és a vége hiányos

RMK szám	Szerző, rövid. cím	Hely, nyomda év	Possessio	Egyéb
I. 1749.	A. Molnár Szenciensis: Dictionarium Latino—Ung.—Graeco—Germ.	Nürnberg, M. Endter, 1708.	Jo. Steössel.	—
Ua.	A. M. Szenciensis: Dictionarium Ung.—Latino—Germ. (Pars II.)	Uo.	Uő.	—
III. 4767.	D. Czvittinger: Specimen Hungariae	Frankfurt és Lipcse, J. G. Kohlesius, 1711.	Georg Ribay (1780., Erlangen)	Latin kézírások bej.-ek

latával eddig még senki sem foglalkozott. A kéziratok egy része keltezetlen, ezek esetében — tartalmuk részleges ismeretében — eddig csak hozzátételező kormeghatározásra került sor, külső jegyek alapján. Az egész kéziratállomány egyharmadát XIX–XX. századi magyar nyelvű, orvosi pályaművek teszik ki. Az egyéb XIX. századi kéziratok száma 20 körül mozog. Több mint 20 XVIII. századi és 12 XV–XVII. századi kötet alkotja a kéziratállomány további részét.

A kéziratok között négy 1503-ig keletkezett kódex található. Közlebből még senki sem vette szemügyre az egyik legkorábbi, XV. századnak tekintett kódexet, amely 102 hártyalapból áll, szövege festett, aranyozott iniciáléval kezdődik.⁵⁴ Ókori filozófusok, elsősorban *Arisztotelész* válogatott bölcsességeit tartalmazza, utolsó 11 levelén Plátón, Empedoklész, Seneca, Boethius neve is előfordul.⁵⁵ Legutolsó három levelén a Biblia egyes könyveinek (a Genezistől Ezékiel könyvéig) rövid ismertetése olvasható. A kódex utolsó levelének verzőja alján a mondat befejezetlen, a kézirat hiányos. A kódex egykor — alig látható bejegyzése szerint — a bécsi benecések Szűz Máriáról elnevezett konventjének, majd Elias Schilleridnek volt a tulajdonában.⁵⁶

⁵⁴ A kódex kormeghatározása Vida Tivadartól származik. Incipit: „Scite sapienter gnavigatorque dicta ab Aristotele philosophorum principe ex plurimis uariisque eius libris breuissime collecta”

⁵⁵ A szöveg közötti rubrikált címek jelzik, hogy mely műveikből valók az itt összegyűjtött idézetek

⁵⁶ Conv. Ord. (inis) S. (ancti) B. (enedicti) M. (ariae) V. (irginis)

Szintén XV. századnak tartanak egy Ain gut zers p... (az első levélen a kezdősor folytatása leszakadt) kezdetű kis kódexet, amely 76 pergamen levélen német nyelvű orvosi és állatorvosi recepteket tartalmaz.

Egy latin nyelvű orvosi—asztronómiai értekezés és egy német nyelvű Gesundheitsregel található abban a XV. századi kódexben, amelyet Schultheisz Emil ismertetett.⁵⁷ Az utóbbi munkát Schultheisz *Albicus* művének tartja.

Legkorábbi keltezett (1503) kéziratunk az első német nyelvű sebészeti munkának, *Heinrich von Pfolspeunt* művének egy olyan szövegvariánsa, amelyet a kézirat több példányának feldolgozója, Karl Sudhoff nem ismert.⁵⁸ A kötetben Pfolspeunt műve 181 levelet foglal el (a lapok verzója van beszámozva); a leíró 9 leveles rubrikált regiszterrel is ellátta a kéziratot, amelynek utolsó előtti levélén (verzó) Valentinus Schultz neve olvasható egy másik kéz írásával. Ugyanez a név szerepel kétszer is a kötet legutolsó levélének verzóján. A Pfolspeunt-mű szövege között néhány kisebb, sebészeti eszközöket bemutató ábra látható, amelyek a Sudhoff által közölteknek a variánsai. A fő szöveg és az index közötti néhány levélen négy különböző kéz írásával receptek olvashatók. A kötet a pécsi irlgalmasok könyvtárából származik.

Három, a Börklinikáról származó XVI. századi kézirat *Gerónimo Mercuriali*, *Bernardino Paterno* és *Hieronimo Capivaccio* szifilizre vonatkozó elképzeléseit és magyarázatait tartalmazza. A kéziratokat Herczeg Árpád ismertette.⁵⁹

A kéziratok között összesen három XVI–XVII. századi receptes könyv található; valamennyi német nyelvű és valószínűleg német nyelvterületről is származik. A legkorábbi közülük az 1597-ben keltezett, *Artzney Buech darinnen Allerley Außwendige vnd Inwendige Medicamenten Zusammen Verfasst vnd colligirt* című, orvosságokat és gyógymódokat tartalmazó, regiszteres kötet. A XVI. század végén írhatták az *Itim von eine hitzig an der leber thue wie herrnach folget* kezdetű, igen megrongált állapotban levő kéziratot első részét. Ez után két újabb kéz írásával következnek receptek. A harmadik kézírás valószínűleg a XVII. század elejéről származik (a 101. oldalon az 1609-es évszám olvasható). Ez utóbbi részben nevek is fel-felbukkannak, így pl. a 97. oldalon: „*Probattum Est Der sig^{or} Dotor. Leo Wolfhardo Pauß*. A továbbiakban — ismét más kéz írásával — folyamatosan receptek töltik ki a kötetet, amely 231 oldalból áll. A kötet végén két külön regiszter található. A kézirat kötése megrongálódott pergamen kódexlap, amelyen a szöveg már csak igen nehezen olvasható.

Valószínűleg XVII. századi (esetleg korábbi) a Könyvtár legterjedelmesebb, folió méretű kézírata. Csonkán maradt ránk, az elejéről 568 oldal hiányzik. Beszámozott oldalai alapján legalább 700 levélen található benne orvosi és egyéb tárgyú receptek.

⁵⁷ *Schultheisz Emil*: Későközépkori orvosi kéziratfragmentum. Orvostörténeti Közlemények, 18. (1960) 175—188.

⁵⁸ Incipit: „In namen gotes. Amen. /Dyß nochgeschriben buch an geha/ ben der wundertzney als man /zelt noch gotes gebort M° cccc Vnd ym lxtis jar an dem nehesten tag/ vor unßer liben frawentag licht /mesße hab ich henrich von pfolspe.../ bruder deutze ordens dys buch aus meiner Kunst geczogen...“ — Explicit: „Dyß buch ist geschriben vnde /geendet als man zcelt Noch gotes gebort Tawßent fünff/ hvndert vnde eim dritten jar /an dem abend des heyligen/ apostels thome Laus deo“. — *Karl Sudhoff*: Beiträge zur Geschichte der Chirurgie im Mittelalter. Bd. 2., Leipzig, 1918, 513—560.

⁵⁹ *Herczeg Árpád*: Néhány XVI. századbéli szifilizkézirat a budapesti Bör- és Nemi-kórtani Klinika könyv- és kéziratkinseiből. Orvosi Hetilap, 23, (1936), 545—548.

Jelenlegi első – hajdani 569. – oldalától a 768. oldalig az „Allerley «Aquaе uitaе» und Köstliche Wässer wie auch Wein” témakörből tartalmaz 333 számozott receptet, majd e rész után az 1726. számozott oldalig a legkülönbözőbb témakörökből következnek receptek és orvosi tanácsok.

A három receptes könyv mellett egy XVII. századi orvosi kézirat is található, amely *Philipp Hermann* Theophrastischer aus Zog című művével kezdődik, és 1678-ból származik.⁶⁰

A XVIII. századi idegen nyelvű kéziratok között öt orvosi és gyógyszerészeti tartalmú német, egy *Traite des Maladies des Yeux* című francia, és négy latin nyelvű, ismeretlen szerzőktől származó orvosi munka található.⁶¹ A latin nyelvűek közül említésre méltó a *Miscellaneae Quaestiones Medico-Philosophicae Collectae* című kis kötet, amely 300 orvosi-filozófiai kérdést tartalmaz, a rájuk adott rövid válaszokkal.⁶² Az ismeretlen szerzőjű művek mellett szerepelnek még a kéziratállományban *Petrus* és *Johannes Quarin* műveinek a XVIII. századból származó latin és német nyelvű másolatai (3 kötetben), valamint *Winslow* Anatómiájának kézírata.⁶³ *Felix Weymiller* *Das Buch der Weißheit-jéne*k másolata (Regensburg, 1749) egy olyan kötetben található, melynek utolsó 18 levelét német és latin nyelvű orvosi receptek töltik ki.

Túlnyomórészt magyar nyelvű recepteket tartalmaz 6 XVIII. századi kézirat is. Sok népi orvosság, hasznos tanács, babonás elképzelés is olvasható bennük, amelyek legnagyobb része korábbi időkben származó, továbbhagyományozott ismeret. Az egyik kéziratos kötetben több mű is található. A legelső cím nélküli, élén ez a megjegyzés áll: „Ezen következő Orvosságok irattak egy Erdélyből került igen szakadozott írásból, mellyben egy helyen ez volt fel jegyezve: *Andreas Varannay* iratta ez könyvet Anno Dni 1603. és én Tkttes Vattai Pál Uramnál reá akadván, irtam

⁶⁰ „Theophrastischer auß Zog durch den hoch gelert /en heren docter Philipum Herm/ anum. In nider landt wie er die Franzosen durch Schmirben rau /chen. Wasser vnd Schwize gehailt/ hat. alles aus Theophrasti anweisung“. — A kézirat 259 számozott levélből áll, regiszter egészíti ki. A szöveg előtti rektólevél növényi ornamentikával és geometriai ábrákkal díszített színes festmény, közepén az évszám és „T W” monogram. A szöveg közötti alcímeket piros tintával festették, majd ezüsttel átfestették. Az első kötéstábla utáni 3. levél rektóján: „Donat Hon. Collegio FF. Misericordie Posoniensi anno 1888° die 27^a Aprilis Joannes ep. Zlathár [?]. ...”

⁶¹ Lehetséges, hogy a francia nyelvű kézirat *Jacques Daviel* *Lettre sur maladies des yeux* (Paris, 1748) című művének a másolata, ahogyan ezt Vida Tivadar gondolta. A kötet legelső levelén a következő adat olvasható: „Liber conscriptus a Fr. Roberto Kovarzik Sac: ord: S: Joan: Dei. Ligatus vero munificentia Philippo-Kinszkyana”. A leírás befejezésének időpontja: 1777. január 17.

⁶² A kéziratban ilyen jellegű kérdések szerepelnek: „An Medicina ad sanitatem Construendam, morbos Curandos et vitam prologandam omnibus sit vitilis et necessaria? An Temperamentum sit aliqua quinta qualitas?” Etc.

⁶³ *Petrus Quarin*: *Praxis medica... conscripsit... F. Fridericus Ripp eiusdem Ord. [Sac. Ord. S. Joannis Dei] professus et Hospit: P. T. Apotec: Anno... MDCCXLIV Viennae Austriae typis propriis. — Johannes Quarin*: *Theoria practica*. I. köt.: *Semeiologica therapeutica*. II. köt. (Német nyelvűek). Lehetséges, hogy a szerző *Animadversiones practicae in diversos morbos, I–II.* című, először Bécsben, 1786-ban megjelent művének német fordítása. — *Jac. Benignus Winslow*: *Exposition anatomique de la structure du corps humain*. 1–3. (Párizs, 1732). A kézirat feltehetőleg e mű valamelyik latin nyelvű kiadásának (Frankfurt, 1753; Velence, 1758) a másolata.

ki eß követkeßendöket. Ao. 1761. Lossontzon.” E munkát összehasonlítottuk a Varjas Béla által kiadott XVI. századi magyar orvosi könyv szövegével, és megállapítottuk, hogy annak rövidített változatával azonos.⁶⁴ A kötetben többek között még „*Dr. Wályi Mihály praescriptiói*” (1763), egyes növények hasznáról szóló feljegyzések, gyógymódleírások, humán és állatorvosi receptek olvashatók, a szövegben elszörtan pedig számos XVIII. századi magyarországi orvosra, valamint orvosi és gyógyszerészeti eljárásra vonatkozó adat található.

Csaknem 500 oldalas receptgyűjteményt tartalmaz az a kéziratkötet (keletkezési idejére egy benne szereplő adat 12. oldalán: „*mixtura Cochleari 25. Junij 1731*”), amelynek első kilenc oldalán Horhi Miklós nyomtatásban is megjelent méhészeti munkáját kezdték el másolni.⁶⁵ A kötetben elsősorban magyar nyelvű receptek olvashatók, amelyek között ételrecepteket és pénzhamisításra vonatkozó útmutatásokat is találhatunk (pl. indexoldal rektóján: „*Aranybol igy tsinály Magyar forintot; Nemes forintbol igy tsinály Magyar forintot*”). A kötet egyik írója a 463–472. oldalakon hónapokra lebontva „Gazdaságra tartozo Observatiók”-at jegyzett föl, a 486–488. oldalakon pedig Mirabiles cogitationes. Critica cím alatt a hónap 30 napjára vonatkozóan a kritikus napokról összegyűjtött korabeli hiedelmek olvashatók. A kötet 359–384. oldalain levő latin szöveg híres ókori emberekről szóló történeteket, majd közmondásokat tartalmaz. A tárgymutató után egy 12 szakaszos magyar nyelvű vers olvasható a „salisburgumi emigránsok”-ról.

A „Tudós könyv. ver hasrul” kezdetű kéziratnak szerzője is ismert: „*Finita per mae. [!] Ambrosium Bende In: Anno 1764 Dije [!] 13: Janu MP.*” Egy másik, „*Omnipotens, aeterne, vere, vive Deus*” incipitű, túlnyomórészt magyar nyelvű receptes kötetbe írója (*Pottornyai András . . . itten Gíralton*) 1748-tól 1758-ig a családjára vonatkozó legfontosabb események adatait is bejegyezte.

A magyar nyelvű XVIII. századi kéziratok mellett említésre méltó egy több művet is tartalmazó folio-kötet, amely ugyan latin nyelvű, de magyarországi keletkezésű: szerzője: *Johannes Georgius Heill* az első mű, a Collegium Chirurgicum leírását Alsó-Kubinban fejezte be 1758. december 8-án.⁶⁶

Végül érdemes megemlíteni két speciális kéziratos kötetet: egy XVI. századi – levéltári forrásnak felfogható – adókönyvet és egy XVIII. század eleji emlékkönyvet.

A négy füzetből egybekötött, pergamen borítóba foglalt, adóelszámolást tartalmazó kötet első kötésborítójára, alsó vágásfelületébe és az első levél rektójára ugyanazon kéz az 1546-os évszámot jegyezte fel. A kötet egykor feltehetően egy hosszabb sorozathoz tartozott, amelynek csak az 1546-os „évfolyama” került az Orvostörténeti Könyvtárba. 95 számozatlan levélből áll, első 39 lapjának verzőira Sant Daniel helység nevét írták föl, majd az ez után következő levélverzők élén különböző – többnyire

⁶⁴ *Varjas Béla*: XVI. századi magyar orvosi könyv. Kolozsvár, 1943. A mű szövegváltozatairól l.: *Szabó T. Attila*: Lencsés György „*Ars medica*”-ja kéziratainak kérdéséhez. *Magyar Nyelv*, 70, (1974), 2. 144–157.

⁶⁵ *Liber Apiaster. Opus tam utile quam necessarium cum experimentis rebus probatis Nicolai Horhi Principalis Varadiensis Hortulano Apiastrij. Quem excudebat Varadini Abrah. Szentzi 1646.*

⁶⁶ A kötetben még a következő művek találhatóak: 2. *Extract auß Hern Goulardß Chyrurgischen Relation*; 3. *Materia medica* (receptek); 4. *Ars Seu Modvs, et Methodvs, Vera prescribendi formulas* (hiányos.)

olasz hangzású — földrajzi nevek (pl. Rigogna, Villa nova, Cupa, Cisterna, Flejban stb.) olvashatók.⁶⁷ A helységnevek alatt egy-egy lapon általában 4–5 személynev szerepel (egyesek áthúzva), amelyek mellett számok és mértékegységjelek láthatók. A rektóoldalakat bevonalták, az egyes rubrikákba termény- és terméknevek (pl. vino), valamint számok és mértékegységek jelei kerültek. A verző és a rektó oldalak egymást kiegészítik, egyikükön az adókimutatást, másikukon a tényleges adóbehajtást jegyezhetette az összeíró. A hátsó kötésborító verzőjén az adóbegyűjtés helyére és idejére vonatkozó feljegyzés olvasható.⁶⁸

Az emlékkönyv a neves besztercebányai orvos, Grundel György azonos nevű fiáé volt. *Ifj. Grundel György* 1707-től 1713-ig a hallei egyetemen hallgatott filozófiát és evangélikus teológiát, 1713-ban fiatalon halt meg. Barna bőrkötésű, lapjainak vágásfelületén aranyozott és belenyomott futólevélmintával díszített emlékkönyvét 1707-ben nyitotta meg, amint ezt a második levélen látható festett, monogramjával ellátott, bányászjelvényeket ábrázoló címere alatti évszám mutatja. A bányászjelvények nem véletlenül kerültek címerébe — apját Besztercebánya szerződtette a város tulajdonában levő tiszolci vas- és ércbánya vezetőjévé.⁶⁹ Az emlékkönyv címeres első lapja után magának a tulajdonosnak görög és latin nyelvű bejegyzése olvasható, amelyben már teológia- és filozófiahallgatónak nevezi magát. Külföldre utazása előtt ifj. Grundel jeles besztercebányai patriciusok és a város legjelentősebb személyiségei — többek között *Moller Károly Ottó* és *Simonides János* — mellett volt tanárát is felkereste, hogy emléksorokat kérjen tőlük, az emlékkönyv utolsó lapjára apja írta be szeretetteljes sorait. Ez idő tájt jegyezhetett be az emlékkönyvbe a besztercebányai *Schrétter János*, Rákóczi fejedelem brigáderosa és tüzérségi főinspektora is, aki id. Grundellel személyes kapcsolatban állt, ui. a fejedelem az ő közvetítése révén vásárolta meg hadügyi célokra a tiszolci bányát.⁷⁰ Az 1707. évi besztercebányai bejegyzések mellett 1713-ig található emléksorok a könyvecskében, amelyeket német városokban jegyeztek be Grundel barátai és ismerősei. Közöttük — a már említetteken kívül — néhány híres magyar személy is szerepel, így pl. *Bél Mátyás*, *Wagner György*, *Marth Mátyás* és *Bárany György* evangélikus teológusok (a két utóbbi Grundellel egy időben járt a hallei teológiára), valamint *Milleter János* és *Kochlatsch István* orvosdoktorok.⁷¹ Halála után Grundelt — többnyire 1713. aug.–okt. között — még jó néhány tanuló-társa, barátja siratta el emlékkönyve lapjain. *A. H. Francke*, a hallei egyetem híres teológiaprofesszora 1713. szeptember 15-én a következőket írta — elütő színű tin-

⁶⁷ Sant Daniel nevű helység olasz, német és szlovén nyelvterületen az Olaszországgal és Krajnával határos Görz-Gradiska tartományban, Triesttől északra volt.

⁶⁸ „Millessimo quingentissimo quadrigissimo sexto jnditione tertia die uero mercurij septimo mensi junij actum in santo daniele in domo mej notarij partibus St. daniel”.

⁶⁹ *Jurkovich Emil*: II. Rákóczi Ferencz szabadságharcza és Besztercebánya. Besztercebánya, 1903, 59.

⁷⁰ A város tanácsa 1705. aug. 8-án egyezett meg abban, hogy a bányát eladják Rákóczinak. (Vö. *Jurkovich*: i. m. 183–184.)

⁷¹ Bél Mátyás bejegyzése: „Symb.” [héber bejegyzés] „Discite iustitiam! — Nihil altius ascendit, quam humilitas operosa! Hance, ad altiora viam tutissimam, quam ipse calcavit Christus, quamque calcare habent necesse, omnes sui sectatores, Optimae spei Iuueni, abiturienti in Hungariam, patriam Communem, relinquebat et commendabat Matthias Bél Otsov. Hung. S. Theol. Candidatus. M. p. Coloniae ad Spream. MDCCVIII. Kal. Mart.”

tával — az ifj. Grundeltől származó bejegyzés mellé: *Ez a magyarországi Nagyszombatból származó Grundel György úr azok közül való volt, akikről Pál ezt mondta (Phil. 2. 29): becsüljétek meg az ilyeneket. Ezért az ő igen korai halála nagyon megviselte lelkemet. Kárpótolja Isten az Egyházat azért, hogy egy kiváló ifjút veszített el!*⁷²

Zusammenfassung

Die aus 730 Bänden bestehende Raritätensammlung der mehr als 100 tausend Bände zählenden Semmelweis-Bibliothek für Geschichte der Medizin stellt mit ihren 15 Wiegendrucken, 400 sog. Vetustissima-Rariora Werken, 80 alten ungarischen und „Hungarica“ Büchern, sowie mit 92 handgeschriebenen Bänden und anderen Seltenheiten die wertvollste Sondersammlung der Ungarischen Medizinhistorischen Landesbibliothek dar. Diese Bibliothek wurde im Jahre 1951 auf Grund des Bestandes der Klosterbibliothek der Barmherzigen Brüder zu Budapest errichtet, und später durch die medizinischen und pharmazeutischen Bücher und Manuskripte anderer nach dem zweiten Weltkrieg aufgelösten Ordenshäuser, des weiteren von dem alten Bücherbestand einzelner Institute der ärztlichen Fakultät der ehemaligen Pázmány-Universität (Budapest) ergänzt.

Infolge des speziellen Fachcharakters der Bibliothek macht die Fachliteratur für Medizin und Pharmazie etwa das Dreiviertel der Raritätsammlung aus. Besonders auf dem Gebiete der Siphylologie ist die Sammlung ziemlich reich, nachdem die Fachsammlung der ehemaligen Klinik für Haut- und Geschlechtskrankheiten (die auch viele Raritäten beinhaltende sog. Nékámsche Sammlung) ins Eigentum unserer Bibliothek geraten ist. Wertvolle und seltene Exemplare sind auch unter den alchimischen und pharmazeutischen Büchern der Raritätensammlung zu finden. Aus dem Bestand der sog. Vetustissima-Rariora machen wir — zu informativem Zweck — nur einige, hauptsächlich nichtmedizinische Werke bekannt. Die theologischen, historischen, schönliterarischen, rechtswissenschaftlichen usw. Werke unserer Sammlung stammen fast alle von dem Grundbestand, d.h. der Bibliothek der Barmherzigen Brüder zu Budapest.

Von den alten Manuskripten der Bibliothek (XV—XVIII. Jh.) geben wir eine kurzgefaßte, skizzenartige Beschreibung. Die Mehrheit der Manuskripte ist in lateinischer oder deutscher Sprache geschrieben; es gibt aber auch einige ärztliche Rezeptbücher in ungarischer Sprache. Es sind auch handgeschriebene Kopien älterer Manuskripte (z.B. eine Kopie aus dem Jahre 1503 des chirurgischen Werkes von *Heinrich von Pfolzpeunt*, oder eine 1761 in Losonc abgeschriebene Kopie eines Varianten aus dem Jahre 1603 des ungarischen Arzneibuchs von *György Lencsés* im 16. Jahrhundert) und gedruckter Werke zu finden.

Die Wiegendrucke und die alten ungarischen Bücher (bis 1711) der Raritätensammlung sind in je einer Tabelle zusammengefaßt.

K. T. PAJORIN, Mrs. M. A.

Research Fellow
at the Semmelweis Medical Historical Museum,
Library and Archives

Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár
H-1023 Budapest, Török u. 12. Hungary

⁷² „Fuit hic Dⁿ Georgius Grundel Neosol. Ungarus, inter eos, de quibus dicendum illud Pauli Phil. 2. 29. *Τους εοιουτους επιπουζ εξετε* Hanc ob causam obitus eius praematurus magnopere animum meum adfecit. Sarciat Deus Ecclesiae hanc optimi iuvenis iacturam”

HEPHAISTOS SÁNTASÁGA

MOZSOLICS AMÁLIA

A magyarországi bronzleletek tanulmányozása közben nem kerülhette el érdeklődésemet a mesterek és műhelyek kérdése sem. Tanulmányoztam az egykorú vagy közel egykorú forrásokat akkor is, ha azok jóval későbbi leírásokban maradtak fenn. Az adatokat ki lehet egészíteni modern néprajzi analógiákkal, legalábbis ami a műhelyek berendezését, az öntést illeti.

Néhány általánosan ismert névre szeretném a figyelmet felhívni. A görög monda-világ rendkívül érdekes és színes egyéniségéhez, Hephaistoshoz, Wieland és Ilmarinen sok tekintetben hasonlítanak. A felsorolt nevek mögött olyan egyéniségek rejtőznek, akik rendkívül előkelő társadalmi rangot töltöttek be, akiknek származása isteni volt — a monda szerint — vagy maguk is istenek voltak. Ne vitassuk azt, hogy csak egy élő személyről vették-e a mondák és a hagyományok a mintát, vagy Hephaistos és a többiek — mint bronz- és aranyművesek — több mester tulajdonságait és képességeit egyesítik-e, amire meggyőző érveket lehetne felsorakoztatni.

Ha Hephaistos társadalmi rangját vizsgáljuk — az istenek között is — válogathatunk magasztaló jelzői között, amelyek előkelő származását, tudását és képességeit dicsérik. Devecseri Gábor kitűnő fordításából¹ néhányat idézek: „széltében híres bicegő”, „híres-ügyes Hephaistos”, „nagyhírű bicegő”, „nagynevű sánta”, „jártas eszű”, „okos elméjű” stb. Képességeiben és tudásában nem kételkedhetünk Achilles fegyvereinek leírása alapján.

Hephaistos Hera és Zeus fia — Homeros szerint; a krétai monda szerint apja Talos.² Az Olympus lakói közé tartozott, ahová később újból visszatért. Mindig egészen kiváltságos társaságban találjuk: testvére Athene, Dionysos kíséri vissza az Olympusra. Ő a tűz istene is. Az Olympustól való száműzetése után Thetis rejtegeti és itt még sok mindent lehetne felsorakoztatni, ami egészen kiváltságos társadalmi helyzetét megvilágítja.

A monda szerint isteni sarj volt Ilmarinen; Wieland, a kovács pedig a finn király fia. E három felsorolt tehát vagy isten vagy királyi sarj. És mindhármat — mester-ségük azonos — összeköti egy közös tulajdonság: sánták.

¹ *Ilias*, XVIII. ének, 368. skk. versek.

² Der kleine Pauly: *Lexikon der Antike*. Stuttgart 1973. 2. kötet, 1024—1031. Ld. itt további sánta kovácsok felsorolását.

Nézzük először Wieland sántaságát: Nidung király felesége adja a parancsot:³ „Durchschneidet ihm seiner Sehnen Kraft und laßt ihn so dann in Seestelle sitzen. Das ward ausgeführt: die Sehnen wurden ihm an den Kniekehlen durchgeschnitten...” A térdhajlásnál vágták át Wieland inait.

Hephaistos Homeros szerint sántán született és sántasága miatt, hogy ne lássák az istenek, távolították el az Olympusról; ahogyan az Iliasban mondta Hephaistos Kharisnak:⁴ „...miután gyötrődve zuhantam ebszemű édesanyám szándéka szerint, aki engem rejteni óhajtott, mert sánta vagyok.” Thetis és leánya Eurünomé rejtegették: Hephaistos mondja az Ilias 18. énekében: „...kilenc évig remeltem náluk az ékszer, csattokat és hajló peracet, függökkel a láncot... senkise tudta, hol vagyok én, sem halandó ember, sem pedig isten, csak megmentőim Thetis és vele Eurünomé is.” Napjainkban is a mozgásszervi betegek különféle eredetű betegségeiket (tbc, ideggyulladás stb.) baleseti eredetre vezetik vissza.

A másik verzió szerint Hephaistos anyja pártját fogta és ezért lábánál fogva az Olympus küszöbéről lehajította Zeus, egész nap zuhant Lemnos szigetére, ahol férfiak vették pártfogásba: a zuhanásnak és esésnek emlékeként sánta maradt. Már a régiek más magyarázatot is kerestek sántaságára. Hephaistos a tűz istene; egy latin auctor szerint „*claudius dicitur, quia per naturam nunquam rectus est ignis.*” Ez a magyarázat a stoicusok körében is kedvelt volt.

Nézzük miben állt Hephaistos sántasága. Homeros szerint mindkét lábára sánta volt és így rendkívül nehéz volt a járása: „Szólt s üllőjétől felkelt nagysebten az órjás és bicegett, odalent két hitvány lába botorkált”, — továbbá: „vastag botját fogta kezébe és bicegett kifelé: szolgálók gyámolították, drága aranyból vannak ezek akár-csak az élők...”⁵ A leírás szerint gyámolítás, segítség, vastag botja nélkül alig tudott járni. Az antik szerzők és a vázaképek nem egységesen írják le, ill. ábrázolják Hephaistos sántaságát. Athenben állt az Alkamenes faragta híres Hephaistos szobor, amelyről Valerius Flaccus a következőt jegyezte fel: „*mirantur, quod stat dissimulatae claudicationis sub veste leviter vestigium respraesentans*”. Ezt sokan úgy értelmezik, hogy a két lába nem lévén egyenlő, bicegett járás közben. A vázaképeken és szobrokon egyaránt ábrázolják Hephaistost nagyon erős felsőtesttel. Ezt a leírást találjuk az Iliasban is: „...kezét letörölte szivaccsal és mellét, a bozontosat és józmu nyakát is.” Ugyanakkor Homeros Hephaistos lábait hitványnak nevezi.

Hephaistos sántaságánál az a kérdés merül fel, hogy a betegség veleszületett vagy legalábbis a korai gyermekkorban lépett-e fel? Erre többféle adat van és ebből következne az eddigi elképzelés, hogy alkatilag erős felsőtest, satnya lábak miatt lett arany- és bronzműves. Azonban arra is vannak adatok, hogy sántasága későbbi korban keletkezik, hisz már közbelép anyja és apja civakodásánál és emiatt bűnhődnie kell és zuhanása közben sérült volna meg. A két egymásnak ellentmondó adatot úgy oldhatjuk fel, hogy felhasználjuk a valószínűsítésnél a Wieland-mondát, mert Wielandnál később lép fel a sántaság. Ha pedig ezt feltételezzük, szakíthatunk az eddigi elképzelésekkel, amely szerint testalkata tette volna alkalmassá őt fémművéssé. Inkább gondolhatunk arra, nála és más hasonló mythológiai alaknál, sőt modern rézműve-

³ *Die Edda*. Götter- und Heldenlieder. Leipzig, é. n. 218.

⁴ Ilias, XVIII. ének, 395. skk. versek,

⁵ Ilias, XVIII. ének, 410. skk. versek,

seknél is, hogy mestersége tette őt sántává. A veleszületett sántaságnak ellentmondani látszik Hephaistos társadalmi rangja az Olympuson is, ahonnan száműzetett, de ahová újból visszatért. Nehezen képzelhető el, hogy egy testi hibával született visszanyerhette volna régi helyét és rangját az olympusiak között, hisz az antik világban a közvélemény meglehetősen tartózkodással viseltetett a szörnyszülöttek vagy hibás testalkatúakkal szemben. Hephaistosnál konkrétan arra a betegségcsoportra gondolhatunk, amelyet ma munkaártalomnak nevezünk és ezen belül is leginkább arzénmérgezés jöhet számításba, mint sántaságának okozója.⁶

Azokat az adatokat szeretném előadni, amelyeket orvosoktól és kémikusoktól nyertem és amelyek egyöntetűen igazolni látszanak, hogy Hephaistos, ill. azok a réz- és bronzművesek, akikről Hephaistos képe Homeros előtt kialakult, később részben módosult, arzéngázos munkaártalomban szenvedtek.⁷ Egyúttal utalni szeretnék azokra a lehetőségekre, amit a természettudományok nyújtani tudnak mythológiai magyarázatokhoz.

Az arzénről az alábbiakat kell tudnunk, hogy a további adatokat megértsük. Az elemi arzén nem mérgező. A rézércekben levő arzénszulfidok 400–600° között oxidálódnak, ekkor rögtön gázalakú arzéntrioxid (As_2O_3) keletkezik, amely nehezebb, mint a levegő. Ez hideg levegőn finom szállóporrá alakul. Pörkölésnél a rézérc az arzént messzemenően leadják. Erre egy érdekes példa: a Montana-i, az USA legnagyobb réztelepén, a nyers érc 0,5% As-t tartalmaz. A szulfid koncentrációjában azonban már 1,6%-os arzéntartalmú. Pörkölésnél a szállópor (Flugstaub) 7,5–15,5% arzént tartalmaz, a maradék csak 0,25%-ot.

Több modern szerző felveti a kérdést, hogy az őskori bronztárgyak, főként a Földközi-tenger vidékén talált bronzok arzénjét a rézhez hozzáötvözték-e, mert mint mondtuk, a pörkölésnél nagyrészt mint gáz és szállópor eltávozik, vagy pedig az ércből kerül beléjük. A Thermi-i, Alishari-i, Trója I–III, palesztinai, cyprusi, égei-tengeri szigeteken talált bronztárgyak ugyanis sokszor feltűnően nagy mennyiségben tartalmaznak arzént: 1–2,2%-ig. A közép-európai bronztárgyakban talált arzén általában 1% alatt, vagy 1% körül van, ami valószínűleg az arzéntartalmú rézércre vezethető vissza, ugyanis az arzén 1%-ig 700–800°-ig való hevítésnél normális körülmények között nem távozik el. A recski rézérc is arzéntartalmú, illetve alig van olyan rézérc, amely ne tartalmazna olyan mennyiségben arzént, amely megfelelő hevítésnél ne lenne káros az egészségre.

⁶ Franz Schubert régész (Frankfurt) irányította arra a figyelmet, hogy Hephaistos sántasága arzén okozta munkaártalom lehet. E kérdéssel fordultam Dr. Pacséry, az Országos Munkavédelmi Intézet főorvosához, aki az ipari mérgek egyik legjobb ismerője hazánkban. A vázaképek és szövegek alapján Dr. Bíró Tibor orthopédsebész főorvostól kaptam rendkívül értékes adatokat. Az arzénről mint mérgező fémről nyert adatokért pedig Hegedűs Zoltán mérnöknek és Pulay Péter tanársegédnek mondok köszönetet.

⁷ Hasonló eredményre jutott Edwin Rosner, *Forschungen u. Fortschritte* 29 (1955) 362–363. E cikkre Némethy Ferenc hívta fel figyelmemet.

⁸ Az arzénötvözésre egy érdekes modern példa: az 50-es évek elején a magyar állam mozdonyokat szállított Indiának. A vörösréz mozdonykazan tűzszekrénylemezekbe az angol átvéő és az indiai fél kötelezően előírta 0,6–0,8% arzén ötvöztetését, mert az arzénes réz tűzállóbb és a hidrogén korrózióval szemben is ellenállóbb. Az ötvöztetés 7–10% arzéntartalmú rézzel történt.

A bronztárgyakban előforduló más anyagok között is vannak mérgező hatásúak, mint pl. az ólom is. Ez azonban a nervus radialist támadja meg, amitől a kéz feszítő izmainak bénulása jön létre. Ez volt a múlt század végén, sőt a század elején a fazekasok gyakori betegsége. Nagyon ritkán támadja meg az ólom a lábszáron levő feszítő izmokat beidegző nervus peroneust. Általában a rézzel dolgozóknál arzén az a fém, amely mérgező hatású.

A krónikus arzénmérgezés erős, fájdalmas ideggyulladással kezdődik, később kifejlődik az érzéstelenség, a lábizmok, ritkábban a kézizmok bénulása. Végül fulladásos rohamok és szellemi gyengeség áll be. Tehát az arzénmérgezés a légzőszerveket is megtámadja. Ki ne ismerne rá Hephaistosra, amint nehezen lélegezve, fűjtatva, szinte mint vígjátékfigura biceg az olympusiak között. Valerius Flaccus szerint „*alternos aegro constantem poplite gressus*” — tehát a térdhajlás alatt mozgatta nehezen lábait. A germán monda szerint is a térd alatt volt béna Wieland. A Valerius Flaccus-féle idézet is a nervus peroneus megbetegedését látszik igazolni. Dr. Pacséry főorvos szerint Hephaistos sántasága arzénmérgezés következménye lehet.

A vázakepekből a betegségre vonatkozólag természetesen biztos véleményt mondani nem lehet, az azonban megállapítható, hogy a művészek Hephaistost jól fejlett felsőtesttel és sorvadt lábszárral, általában deformált lábbal ábrázolják. A deformitás lólábtartásnak felel meg, néha túlzott fokon, amit művészi elrajzolásnak tudunk be.

1. ábra. Athéni lámpatöredék az Empedokles-gyűjteményben. Hephaistos jobb lába normális, a bal láb azonban az equinus varus állást mutatja, ami a nervus peroneus laesióra utal. A lámpa domború képe talán az Alkamenes-féle Hephaistos szobor utánezata.

A szobor kr. e. 420 körül készült és Athene szobra mellett állott

2. ábra. Athéni vörös-alakos csésze kr. e. 480–470 körüli időből. Egyes kutatók az Alkamenes-szobor utánzatát vélték az ábrázoláson felfedezni, mert Hephaistos bal lábát lógó helyzetben helyezi a földre (Cabinet des Médailles, Párizs)

Olyan jellegű ábrázolást, amely a veleszületett dongalábra utalna, nem talált Dr. Bíró T. főorvos. Amennyiben az ábrázolások hűen vagy megközelítően hűen adják vissza a Hephaistos betegségében kifejlődött lábdeformitást és a lábszáron látható izomatropiát, legvalószínűbbnek látszik a nervus peroneusnak a növekedési kor utáni laesiója, ami toxicus hatásra következhetett be.

Hephaistos mondájának alakulását érdekes lenne egyszer a bronzművéség technológiájának alakulása szempontjából is vizsgálni. Több mondában inkább mint a tűz istene szerepel, egyes korokban és egyes vidékeken sántasága meglehetősen elmosódott, másokban jobban kidomborodik, máskor meg szerepe mint az isteni réz-bronzkovácsé és a tűz istenéé meglehetősen összevegyül, amikor kalapácsütései mennydörgésként hangzanak, a műhelyben élesztett tűz pedig a villám, az égi tűz szikrázásának hat. De még esését is magyarázzák, mint a villám cikázását. Minden-

3. ábra. François-váza, kr. e. 560 körül. Hephaistos jobb lába 180°-ban hátra fordult, de nem bémült forma; a bal láb normális. Felirat tükörírásban

4. ábra. Thébai vázakép, i. e. V. sz. A kép Athéné születését ábrázolja. Hephaistos lába normálisnak látszik

heiligen Flamme von Surakhani unweit Bak

5. ábra. Korinthosi kenőcsös edény részlete. Hephaistos lába deformált. A kép tárgya: Hephaistos visszavezetése az Olymposra. kr. e. VII. sz.

esetre ama tűz istene, amely a fémeket megolvasztja és tisztelete leginkább vulkanikus területeken és ahol földgáz volt, ott virágzott. Kultusza kisázsiai eredetű.

E helyen azonban csak sántaságával foglalkozunk.

A legérdekesebb adat annak igazolására, hogy Hephaistos sántasága arzéngáz okozta munkaártalomnak minősíthető, törökországi. Még ma is mondják, ha valaki sántikálva megy: „*úgy jársz mint a sánta bakardzsian (bronzműves)*”. Adataim a két világháború közötti időből származnak és állítólag ma már Törökországban is mindenütt modern technológiával dolgoznak. A rézművesek, ahogyan egy vasútépítő magyar mérnöktől értesültem, szinte mind sántítanak, legtöbbször csak egy lábra: nem lépnek a talpukra, amiből a nervus peroneus megbetegedésére lehet következtetni.

A műhelyekben, amelyek három oldalról zártak, kis mélyedésben helyezik el a kis űrtartalmú olvasztótégelyt, amelyet agyag és quarcos homokból készítenek. E téglék készítése külön iparág. Az olvasztó téglék 2–5 literes űrtartalmúak, tehát kb. akkorák, mint a bronzkoriak lehettek. A tégelyt faparázsba helyezik, vörösré izzítják. A tűzhöz csatlakozik két fűjtató, amelyek között a mester felesége vagy gyermeke állva működteti azokat reggeltől estig. A réz olvadása után a kis mennyiségű rezet az előtte földre helyezett üllőn kezdi kiverni a rézműves, formálja és közben a parázsba is dugja, ha munkája úgy kívánja, azaz lágyítani akarja. A rézműves a földre helyezett üllő előtt kis gödörben térdel. Törökországban a rézművesek sántaságát több helyen a térdepléssel magyarázták. Ha ez lenne betegségük oka, akkor

6. ábra. Angolszász ládaveret, VIII. sz. Wieland mindkét térdé behajlított, ami — rövid ruhában van ábrázolva — arra látszik utalni, hogy a térdhajlatnál vágták át izmait

a térdeplés okozta sántaság a szerzetesek jellegzetes betegsége kellene hogy legyen, nem pedig az anatóliai rézműveseké. A térdelő helyzet legfeljebb a peroneus bénulás után kialakuló zsugorodásért felelős. A rézérc pörkölésekor, öntéshez való előkészítése közben a levegőnél jóval nehezebb arzéngáz lefelé terjed, tehát közvetlenül érinti a gödörben térdelő mestert, aki a tűz előtt tartózkodik, de nem érinti a munkatársat, aki a fűjtatót működteti. Figyelembe veendő az is, hogy az arzén jóval kisebb hőmérsékleten olvad mint a réz és alig van rézérc, amelyben ne lenne arzén is. Ha ezekben a kis műhelyekben feldolgozott mennyiség kevés is, de mégis az arzéntartalmú rezet olvasztják, hevítik, formálják és ezt csinálják egy életen át mint a „jártas eszű Hephaistos”.

A törökországi műhelyek leírása kiegészíthető Hephaistos műhelyének leírásával annál inkább, mert kultusza is kisázsiai eredetű és a kis anatóliai műhelyek kb. háromezeréves hagyományt őriznek, ami a műhelyek berendezését és a mesterek sántaságát illeti.⁹

Zusammenfassung

Mehrere sagenhafte Gestalten, Gold- und Kupferschmiede, die uns in Heldenliedern, Sagen und Mythen überliefert sind, haben eine Krankheit gemeinsam; sie sind lahm oder hinken. Es sei an erster Stelle Hephaistos genannt, von dem die Überlieferungen nicht

⁹ *Ilias*, XVIII. ének, 468. skk. versek.

einstimmig berichten. Nach Homer kam er bereits mit lahmen Füßen zur Welt. Nach einem anderen Mythos wurde er infolge seines Sturzes auf die Insel Lemnos an den Füßen lahm; er wollte bei einem Zwist zwischen seinen Eltern, Zeus und Hera, vermitteln und sein Vater stieß ihn vom Olymp. Eine andere Erklärung für seine Lähmung war auch bei den Stoikern verbreitet: er hinkt als Gott des Feuers, da das Hinken mit dem Züngeln des Feuers vergleichbar ist.

Man kann mit größter Wahrscheinlichkeit annehmen, daß es sich bei Wieland dem Schmied (Edda) und Ilmarinen der finnischen Heldensage um eine Lesion des nervus peroneus handelt. Kupfererze enthalten fast ausnahmslos in kleineren Mengen Arsen. Es schmilzt bei einer niedrigeren Temperatur als Kupfer. Da das Arsengas schwerer ist als die Luft, entweicht es nach unten; es greift gewöhnlich den nervus peroneus an. Der Kult des Hephaistos ist kleinasiatischen Ursprungs. In der Türkei sagt man heute noch von hinkenden Leuten: „er hinkt wie der Bakardschian“ (Kupferschmied). Von Wieland dem Schmied berichtet die Edda: „die Sehnen wurden ihm an den Kniekehlen durchgeschnitten.“

Die Untersuchungen sowohl der Toxikologen als auch der Orthopäden führen zum Resultat, daß man die Lähmung dieser sagenhaften Kupferschmiede als Arbeitsschädigungen auffassen kann, die durch das Einwirken von Arsengasen verursacht wurde.

A. MOZSOLICS, Mrs., Dr. phil., D. Sc.
1132 Budapest, V. Hugo u. 43. Hungary

AZ EURÓPAI ORVOS- ÉS
GYÓGYSZERÉSZTUDOMÁNY
FEUDALIZMUS-KORI BEFOLYÁSA
A MAGYARORSZÁGI ORVOSLÁSRA

II.

XIV. SZ. — 1526

CZAGÁNY ISTVÁN

A TUDOMÁNYOS SZEMLÉLET TÉRHÓDÍTÁSA
A XIV. SZÁZADBAN; BOLOGNA

Mondino de Luzzi 1302-ben végezte el mérgezés gyanúja miatt az első törvény-
széki boncolást Bolognában, bár már 1268-ban a járvány idején felboncoltak egy
tetemet a járvány okának megállapítása céljából. Luzzi azután 1306-tól kezdve tartott
bonctani előadásokat Bolognában, majd 1315-ben először boncolt nyilvánosan em-
beri tetemet és 1316-ban megjelent a könyve is — amely nyomtatásban csak 1478-ban
látott napvilágot —, és ez már önálló megfigyeléseit tartalmazta. Sőt tekintetbe vette
az anatómiának a kórtani elváltozásokhoz meg a sebészethez való viszonyát is, pedig
a művén még érezhető volt Galenus hatása.¹

Ugyanekkor 1306 körül *Pietro d'Abanónak* a „Conciliator differentiarum” című
könyve már a természetes viszonyokat megközelítő módon volt ábrákkal ellátva.
Henri de Mondeville (1260—1320) pedig 1304-ben Montpellier-ben adta ki sebészeti
munkáját, amelyben már behatóan tárgyalta az anatómiát. „Chirurgia”-jában
elsőnek sürgette a sebészek bonctani oktatását. Velencében 1308-ban tette a Tizek
Tanácsa az orvosi kollégium kötelességévé az évenkénti boncolást az orvosok oku-
lására. Nagyon érdekes, hogy az első hullalopást például 1319-ből ismerjük Bologná-
ból, mivel ebben az időben még kevés volt a boncolásra bocsátott hulla.

Az is érdekes, hogy a humanista képzettségű *Francesco Petrarca* (1304—1374)
„Invectivae contra medicum quendam” című írásában már szembe helyezkedett
Hippokratész és Galenus csalthatatlanságával. Ebben a művében egyébként 1352-ben
megtámadta a skolasztikus orvostant is.²

¹ Hugo Luccára és Teodorich *Borgognon*ra vonatkozóan lásd Aug. Hirsch *Biogr. Lexikon*.
I. köt. 529. és V. köt. 606. Kulcsár Zsuzsanna: *Így éltek a lovagokban*. Bp. 1967. 284.
Mondino de Liucci (Mondino von Raimondo, de Luzzi, de Leutiis 1275—1327) tevé-
kenységét H. Haeser ismerteti az id. *Biogr. Lexikon* IV. köt. 264. oldalán. Hints
Elek: *A középkori orvostudomány*. Bp. 1930. 209—210. Állítását igazolja Benedek
István: Mondino de Luzzi. *Orvosi lexikon*. Bp. 1967—1972. III. köt. 514. Herczeg
Árpád időrendi táblája Szumowsky Ulászló: *Az orvostud. története...* Bp. 1939. 615.
oldalán.

² *Pietro d'Abanó*ra vonatkozóan lásd Jöcher *Geleh. Lexicon*. IV. rész 1081 col. *Henricus
de Amondavilla* (Amandi villa) először G. Jöchernél szerepel, mint „Chirurgus aus dem
Anfange des 14. Seculi” kéziratban levő „Chirurgie”-jával. id. *Geleh. Lexicon*. II. rész.
1500 col. Hintsch Elek i. m. 214., 209. old. Megállapításait alátámasztja Benedek
István *Mondeville. Orvosi lexikon*. i. m. III. köt. 514. Hints Elek i. m. 353., 352. és
149. Szumowsky Ulászló i. m. 308—309. Herczeg Árpád i. m. 616.

Bartholomaeus Varignana 1318 előtt Avicennának és Rhazesnek kommentálásával vezette be az arab orvostudományt Bolognába. *Giulielmo Varignana* pedig 1319-ben Zarában írta meg „*Practica medicina ad Meladinum Croachorum et Bosnae Banum*” című könyvét. *Francesco di Piedimonte* szintén 1319 előtt az arab Mesue munkáját kommentálta. Később *Dino Di Garbo* sebész, bolognai és páduai tanár, valamint *Bruno Di Garbo* orvos voltak Avicenna műveinek kommentálói és elterjesztői. *Giulielmo Varignana* pedig 1320-ban önállóságra törekvő megfigyeléseinek könyvét adta ki már.³

John of Gaddesden oxfordi orvos 1305–1317 között megírt „*Rosa Anglica*” című főműve a diagnózis és a gyógykezelés tudományába vezette be az olvasót. Ismereteire jellemző, hogy szerinte: „a vörös fény jó hatással van a kanyaróra.” A szülésnél mutakozó vér pedig azt a célt szolgálja, hogy sikamlóssá tegye a szülőutakat a magzat számára. A Newarkban és Londonban működött *John Ardern* (1348–1370) angol sebész a végbélfisztuláról és más mütéti eljárásról Aiginai Paulos és Celsus hatása alatt írt könyvet. *Jean Pitard*, IX. Lajos király udvari orvosa 1311-ben megalapította Párizsban a „*St. Come*” sebészegyletet — amelynek kollégiuma már 1210 óta fennállott — és a sebkezelésben valamint amputálásban ki is tűnt kortársai közül.

Konrad (Kunrat) Megenberg (1307–1374) regensburgi kanonok a „*Buch der Natur*” című könyvében a terhességgel foglalkozott. Ez az Augsburgban megjelent műve az első német nyelvű természettudományi könyv, amelynek későbbi (1487) kiadásában szerepelt már a szívcsúcslökést kitapintó orvos rajza is. Megenberg Párizsban tanult. Az orvostudomány művelése elterjedtségének bizonyítéka, hogy például maga *Paduai Marsilius* — a „*Defensor pacis*” (1324–1326) szerzője — is mint orvos lépett Bajor Lajos császár szolgálatába. Upsalából 1305-ből való az első adatunk az elmebetegek intézetben való elhelyezéséről.⁴

³ *Bartholomaeus Varignana*t, a „*praxis medicinae et chirurgiae utilissimam*” szerzőjét említi már G. Jöcher is, *Geleh. Lexicon*. IV. rész. 1453. col. Aug. Hirsch már megadja az 1318. évi halálozási időpontját is. Fia *Giulielmo Varignana* 1330-ban halt meg és az „*Ad omnium interiorum et exteriorum partium morbos remediorum praesidia*”, a „*Secreta sublimia medicinae ad varios curandos morbos*” valamint az „*Opera medica de curandis morbis universalibus et particularibus*” szerzője volt: *Biographisches Lexikon*. VI. köt. 71. Hints Elek i. m. 154., 157. Hintsnek a *Francesco di Piedimonte*-ra vonatkozó megállapításai helyességét igazolja Aug. Hirsch *Biogr. Lex.* II. köt. 422. *Dino di Garbo* Avicenna kommentálására vonatkozó állítását támasztja alá G. Jöcher is: *Dinus del Garbo. Geleh. Lexikon*. i. m. II. rész. 857. col. *Buono* (Bruno) *di Garbót*, mint Taddeo Alderotti sógorát említi Aug. Hirsch. *Biogr. Lexikon*. II. köt. 492. Hints Elek i. m. 242. és 273.

⁴ *Johannes von Gastiden* (Gatisden, Gaddesden), mint 1320 körül Oxfordban élt orvos szerepel G. Jöchernél *Geleh. Lexicon*. II. rész. 1921–1922. col. *Ardern John* (1349–1370) u. o. I. rész. 514. col.-ban található. Gurlt (?) megemlíti az „*On the fistula in ano*” című munkáját is: *Biogr. Lexikon*. I. köt. 184. Aug. Hirsch tájékoztat *Jean Pitard* 1260–1311 közötti tevékenységéről: *Biogr. Lexikon*. IV. köt. 578–579. Hints Elek i. m. 167., 317., 164. A kollégiumra vonatkozóan Herceg Árpád i. m. 615. Hints Elek i. m. 170. Álláspontját igazolja Benedek István: *Megenberg. Orvosi lexikon*. III. köt. 403. old. Hints i. m. 245., 386. és 254. Váczy Péter: *A középkor története*. Bp. 1936. (Egyetemes történet. II. köt.) 589. *Marsilius von Padua* (Mainardinus, Menardinus 1312–1327) a „*defensionem pacis*” szerzője már G. Jöchernél is szerepel: *Geleh. Lexicon*. III. rész. 211–212. col.

Piedimonte nápolyi tanár 1320-ban az arab Mesue munkájának felhasználásával írt szülészeti tankönyvet. Ebben a folyamatban levő szülésnél ajánlotta a burok-repszést. Ismerte már a szűk medence esetén jelentkező méhrepedést, a gátvédelmet pedig ugyanúgy írta le, mint a salernói Trotula kétszátötven évvel azelőtt. A császármetszésnél a leírásban viszont Galenusra utalt. Utána *Nicolas Bertucci* foglalkozott élettani kérdésekkel — havivérzés, terhességi hányás stb. — 1330 körül. Majd *Gentile Gentilis da Foligno* (†1348) értekezett 1340 körül a terhességről és a szülés idejéről. Avicenna kommentálója volt, aki Bolognában, Páduában, Sienában és Perugiában tanárkodott; ezeken a helyeken írta konzíliumait.

Guy de Chauliac-nak viszont 1363-ban jelent meg sebészeti könyve, a „Chirurgia magna”, amelyben a magzat extractiója, a lepény kézzel való eltávolítása, a császármetszés és a méhszáj tágitása terén századokkal megelőzte korát ez a neves montpellier-i sebész. Műtéti gyakorlatában bevezette a narkózist, operált már végbél-fisztulát, sérv- és hólyagműtéteket végzett. Hangsúlyozta, hogy a rák csak kezdeti stádiumában operálható eredménnyel. A mintegy száz esztendővel előbb Bolognából elindult antiszeptisz elterjedését azonban visszavetette.⁵

Az olasz orvostudomány Északra gyakorolt hatását mutatja *Galeazzo Santa Sofia* (1387–1427) padovai orvosprofesszor szerepe, aki 1394-ben lett Bécsben tanár és a főherceg udvari orvosa. „Opus medicinae practicae” című könyvét azonban még Rhazes művei alapján írta meg, tehát legfeljebb ennek szemléletmódját közvetíthette Ausztriába. *Quiricus de Augustis* orvos szintén a XIV. században, de Vercelli-ben írta meg „Lumen apothecariorum”-át. *Christoph de Honestis* „Expositio antidotarii”-ja pedig 1329-ben keletkezett.

A század egyébként a gyakori járványoknak és az egyetemalapításoknak a százada volt. Languedoc-ban például 1321-ben azzal vádolták a leprásokat, hogy a granadai király megbízásából, a zsidók közvetítésével megmérgezték a kutakat és járványt okoztak. Erre a francia uralkodó minden leprását letartóztatta. Tudjuk, hogy az első budai leprosorium eredete is a XIII. századra nyúlt vissza, a második leprakórházunkat viszont 1355-ben említette először oklevél. Jóval nagyobb veszélyt jelentett azonban az emberekre a borzalmas pestis — a „fekete halál” —, amely 1347-ben és 1348-tól 1353-ig Európát súlyosan megtizedelte. Magyarországon is két éven át ezrével szedte az áldozatait 1348–49-ben. Ezért például Dubrovnikban (Ragusa) még 1377-ben is karanténba (vesztégzár) zárták azokat, akik pestisgyanús helyről érkeztek (trentina, quarantena).

Ennek a védekezési módnak ellenére, például 1357-ben egy addig ismeretlen járvány a „Pestis anguinaglia” (diftéria) pusztította Európát és így hazánkat is. Párizsban pedig 1379-ben újabb járvány ütötte fel a fejét, sőt 1387-ben — ismét a járvány

Piedimonte vonatkozóan lásd A. Hirschnek a 3. sz. jegyz.-ben i. m. i. h.-t. *Nicolas Bertuccio* (Bertuccio, Bertrutius, Vertruzzo) 1342 ill. 1347 (?) halálozási évszámmal és a „Collectorium artis medicae tam practicae quam speculativae” és az „In medicina practica introductio” c. műveivel szerepel: *Biographisches Lexikon*. I. köt. 435. *Gentilis Gentilis* (Gentilis Fulginas, zu Foligno) már G. Jöchernél is megtalálható a műveinek felsorolásával: *Geleh. Lexicon*. II. rész. 921. col. Hints Elek i. m. 253., 222., 378., 223., 224. Helytállóságát igazolja Benedek István: *Chauliac. Orvosi lexikon*. I. köt. 573.

miatt — el kellett napolni a parlament ülésezését a francia fővárosban. Majd 1399-ben újra kitört a pestis Párizsban.⁶ Jellemző a gyógyítás mesterségének fejlődésére, hogy például Hamburgban 1373-ban már volt városi patikabiztos — tanácsi ellenőr — és Londonban 1382-ben például felléptek a kuruzslók ellen. Franciaország példája után több mint fél évszázaddal, 1368-ban Angliában is megalakult a sebészegyesület, amely csak „chirurgusok”-at nevelt ki.⁷

A balneológia is követte lassan az orvostudomány fejlődését. Elsőnek *Alcadinus* girgentii orvos értekezett még az 1200-as években a fürdők hatásáról. Majd 1336-ban *Tussignana* bolognai tanár már tudományos szempontból tárgyalta a fürdőket. *De-Dondi* pedig 1340-ben írta a XIV. század legértékesebb balneológiai könyvét, ő ugyanis elgőzöléssel már a források sótartalmát is meghatározta. Jellemző a Kárpát-medence állapotaira, hogy Pozsonyban 1390-ben gőzfürdő működött.⁸

A XIV. századi egyetem-alapítások száma jelentősen növekedett a XIII. századikéval szemben, amennyiben 1300-ban Leridában, 1308-ban Perugiában, 1312-ben Palermóban, 1314-ben Trevisóban, 1320-ban Firenzében, 1339-ben Grenoble-ban, 1343-ban Pisában, 1346-ban Valladolidban, 1347-ben Prágában, 1354-ben Huescában, 1361-ben Paviában, 1364-ben Krakkóban, 1364-ben Bécsben, 1367-ben Pécsen, 1379-ben Erfurtban, 1385-ben Heidelbergben, 1388-ban Kölnben, 1389-ben Óbudán keletkeztek felsőoktatási intézmények. Ezek között szaporodott az északeurópai alapítások száma a déleurópaiakkal szemben a XIII. századi állapotokhoz viszonyítva.⁹

A század legnagyobb eredménye kétségtelenül a boncolás elterjedése volt, mert 1308 óta általánossá váltak a kőboncolások is a mérgezések kimutatására, sőt 1348-tól kezdve Perugiában már a pestisben elhaltakat is merték boncolni. *Stephanus Arnaldi* 1340 körül már a párizsi egyetemen foglalkozott anatómiával és *Guido de Vigevano* — a francia királynő udvari orvosa — 1345-ben bonctankönyvet is adott ki. Legjobb tudomásunk szerint *Klostein Simon* (1416-ban) és *Nagyszombati Mátyás*

⁶ *Galeazzo Santa Sofia* Aug. Hirschnél szerepel: *Biographisches Lexikon* V. köt. 175. *Quiricus de Augustis* megtalálható már Jöchernél is a „lumen Apothecariorum”-mal: *Geleh, Lexicon*. I. rész. 645. col. *Christoph de Honestis*, a „Comment. über das Antidotarium” szerzője, szintén: Jöcher i. m. II. rész 1691. col. Hints Elek i. m. 392–393., 175., 297., 391. Kulcsár Zsuzsanna i. m. 287. L. Brüll Klára: *Kórházak a török hódoltság előtti Pest-Budán. Budapest*, 1971. 1. 40. Genthon István: *Művészettörténeti áttekintés. Horler Miklós—Pogány Frigyes: Budapest műemlékei: I. köt. Budapest*, 1955. 111. Kulcsár Zsuzsanna i. m. 288. és 289. Parragi—Horváth: *Világtörténelmi lexikon*. I. rész. Bp. 1943. 318.

⁷ Hints Elek i. m. 283. Baradlai János: *A magyarországi gyógyszerészet története*. Bp. 1930. 58. Kulcsár Zsuzsanna i. m. 289. Hints Elek i. m. 353.

⁸ *Alcadinus* szicíliai orvos (Syracusa), salernoí professzor (XII–XIII. sz.) szerepel G. Jöchernél *Geleh, Lexicon*. I. rész. 224. col. *Petrus Tussignanus* a „de balneis Burmi” szerzője szintén Jöchernél i. m. IV. rész. 1371 col. *Jacob Dondus* (de Dondis) a „de modo conficiendi salis ex aquis calidis aponensibus” szerzője G. Jöchernél i. m. II. rész 185. col. Hints Elek i. m. 121., 118.

⁹ Hints Elek i. m. 151., 356. Zolnay László: *Ünnep és hétköznap a középkori Budán*. Bp. 1969. 356.

orvosprofesszorok is állítólag az anatómiát már a boncolás ismeretében tanították volna az 1389-ben alapított óbudai egyetemen.¹⁰

Manlius Bosco gyógyszerész 1320 körül írt könyvet a gyógyszerészek számára. *Matheus Sylvaticus* olasz orvos pedig 1342 előtt „Pandectae medicinae” címen adta ki gyógyszerertani könyvét. *Giacomo de Dondi* „Aggregator de simplicibus”-ában 1359 előtt értekezett a gyógyanyagokról. Az első mai értelemben vett gyógyszerészeti taxa 1350-ben jelent meg Nürnbergben.¹¹ Budán 1300 körül keletkezett az első gyógyszer-tár *Erdélyi Péter* domonkosrendi szerzetes — a „Liber de calendo seu computo” című könyv szerzője —, „apothecarius et confector medicinarium” patikája. Időrendben utána következett *Gekminus* orvosgyógyszerész 1332–1344 között és *Franciscus* 1358-ban.

Mindennek ismeretében kell értékelnünk azt a tényt, hogy Nagy Lajos királyunk udvari orvos-gyógyszerésze, *Szerecsen Jakab* (1353 kör.) feltehetőleg szicíliai, arab származású volt, aki oklevelét valószínűen Salernóban szerezte. Salerno ebben a században nem volt vezető szerepű orvosi iskola, mert a fejlődés élére más egyetemek kerültek. Szerecsen tehát inkább egyéb képességei miatt emelkedhetett fel magas méltóságára — aligha a Salernóban szerzett képzésének kimagasló értéke miatt.

Sokkal jelentősebb azonban, hogy királyunk másik orvosa *Jacopo d'Arque* padovai professzor volt, aki már az ottani, természettudományi alapokon nyugvó galenusi, realista irányzatnak volt a képviselője. Maga is írt kommentárokat Galenus műveire. Még kiemelkedőbb tény, hogy élete végén *Radliczai János* kezelte a király gyógyíthatatlan betegségét, akit a francia király ajánlott a magyar uralkodónak házi orvosul és aki Montpellier egyetemén végezte a tanulmányait. Hármuk közül hihetőleg ő lehetett a legjobban képzett orvos, aki a tudományos haladás szempontjából valószínűleg élenjáró új ismereteket szerzethetett egyetemi éve alatt.¹²

Bizonyára ismerhette Guy de Chauliac sebészeti munkásságát, de ami ennél is fontosabb a rákról szerzett új tudományát. Valószínű tehát, hogy a király lepraszerű betegségének megállapításánál — ha másként nem, legalább kizárásos alapon — ilyenirányú ismeretei már fontos szerepet játszhattak a diagnosztizálás terén.

¹⁰ Hints Elek i. m. 236., 209., 151., 356. Magyary-Kossa Gyula: *Magyar orvosi emlékek*. I. köt. Bp. 1929. 2. Schultheisz Emil kétségbe vonja Klostein anatómia tanítását és boncolását. Regöly-Mérei Gyula: *Clostein Simon. Orvosi lexikon*. I. köt. 624. sem említi, csak a konstanzi zsinaton történt szereplését és Ulrich von Reichenthal 1483. évi feljegyzését, amely szerint „magister in der erezney” volt. V. ö. Zolnay László i. m. 103.

¹¹ G. Jöcher csak *Manlius* (Manlius Joh. Jacobus) *de Bosco* orvosról tud a XV. századból: *Geleh. Lexicon*. III. rész. 115. Prof. Arndt (Greifswald) szerint *Matthaeus Sylvaticus* 1297 előtt Salernóban telepedett le és 1342-ben halt meg. Művének pontos címe: „Liber cibalis et medicinalis pandectarum”. *Biographisches Lexikon*. IV. köt. 166. Hints Elek i. m. 249. Giacomo de Dondinak valószínűleg fivére volt Giovanni Dondi (más néven Giovanni dall' Orologio), aki 1330 körül született Chioggiában és Padovában tanult orvostudományt. Marosi Ernő: *A középkori művészet világa*. Európai antológia Bp. 1969. 250. V. ö. G. Jöcher a 8. sz. jegyz.-ben i. m.-ben Jacob Dondiról mondottakkal.

¹² Hints Elek i. m. 193., 273., 297. V. ö. Halmi János: *A gyógyszerészet története*. Bp. 1964. 29. Anjou-kori okmánytár alapján Schwarz: *Gyógyszerészeti Közöny*. 1891. 305. Weszprémi: *Succinta medicorum biographia*. IV. 270. alapján Baradlai János i. m. 56. Zolnay László: *Betegek, orvosok, kórházak a középkori Budán*. *Budapest*, 1967, 7, 22. Hints Elek i. m. 273. Dercsényi Dezső: *Nagy Lajos-kora*. Bp. 1942. 27. Zolnay László: *Ünnep* . . . i. m. 104.

A TUDOMÁNYOS MÓDSZEREK KISZÉLESEDÉSE ÉS DIFFERENCIÁLÓDÁSA A XV. SZÁZADBAN

A XV. századi viszonyok azután merőben más helyzetet teremtettek a gyógyászat fejlődése terén, mivel az orvostudomány további differenciálódása minden eddigi mértéket túlhaladott. Erre a századra talán leginkább az a jellemző, hogy folytatva a XIV. század tudományszemléleti kettősségét, ezt olyan fokra fejlesztette, amely az empirikus realista irányzat minőségi váltásához megfelelő alapot teremtett. A század szerteágazó törekvéseit szinte alig lehet összefoglalni egyenetlenségük miatt. Önmagában véve például már az is jellemző, hogy Amplonius Ratingk de Berka — az erfurti egyetem rektora — az általa alapított Collegium Amplonianum könyvtárára hagyta 635 kötetes könyvgyűjteményét 1412-ben. Ebben a 213 teológiai tartalmú kötet mellett 101 darab orvosi könyv is volt — köztük olyan művek, mint Abulcasis XII. századi „Sebészet”-e.

Az 1400-as években mindenekelőtt sokkal tisztább képet kapunk a járványok és betegségek lefolyásáról, mivel a rájuk vonatkozó feljegyzések erősen megszorodtak. Tudjuk például, hogy 1403-ban Velencében már karantén-lazarettet szerveztek. Párizsban pedig 1414-ben egy horion nevű számarköhögs-féle betegség dühöngött. Újabb járvány pusztított 1418-ban a francia fővárosban, amelynek áldozatai számát 30 000–100 000 főre becsülték. Ugyancsak 1418-ban a vitustáncnak újabb járványa indult ki Strassbourgból, amelynek során kétszáz megbetegedettet a zaberni kolostorba vittek. A tánckorosoknál a tünetek nevetéssel kezdődtek, vitustáncal folytatódtak, majd ugrálással, ordítással fejeződtek be, amelyek az alhas dombszerű felfüvődésével jártak együtt.¹³

Nagyon érdekes, hogy 1400 körül *Giacomo della Torre* (†1413) már a foetus fejlődéséről írt. Ugyanekkor például Bécsben — csaknem egy évszázados késedelemmel — csupán 1404-ben adták meg a jogot az egyetemnek az emberi hulla boncolására. Nürnbergben 1403-ban alapítottak gyógyszerterát, Baselban 1404-ben, Prágában 1409-ben nyílt meg újabb patika. *Pietro d'Argellata* (†1423) bolognai sebész tanár pedig 1410-ben a magzat-darabolás technikájában hozott be újítást az addigi horog használata helyett. Viszont a császármetszés bal oldalon való végzését ajánlotta a „máj miatt”.¹⁴

A skolasztikus orvostudományt *Nicolaus Faluccii* firenzei tudós a hét könyvből álló „*Sermones medicinae*” című könyvében foglalta össze 1412 előtt. Spanyolországban viszont *cordovai Andreas* elevenítette fel az anatómia és sebészet művelését 1417 körül. Az arab orvostudomány felhasználása annyira divatba jött, hogy például *Despars Jakab* németalföldi (Doornik) tanár még 1432–1453 között is Avicenna könyvei közül egyet hetven szemeszteren át magyarázott, de a skolasztika szőrszál-

¹³ Rolf-Dietrich Nottrodt: *Erfurt. Ein Führer durch die Blumenstadt und ihre 1200 jährige Geschichte*. Erfurt, é. n. 15. Torda István: *Kódexek és virágok. Thüringia 72. O-V. XVI. évf. 31. 1972. VIII. 2. Kulcsár (Zsuzsanna) i. m. 289. Hints Elek i. m. 131.*

¹⁴ A. H. szerint *Giacomo della Torre* (Jacobus Foroliviensis) bolognai és paduai professzor „*Expositiones*” c. művét csak 1547-ben nyomtatták ki. *Biographisches Lexikon*. V. köt. 703. Hints Elek i. m. 253., 352., 251., 255. Állításának helyességét megerősíti Hahn Géza: *Argellata. Orvosi lexikon* i. m. I. köt. 245.

hasogató módszerével nem ért a végére. Párizsban viszont a „Collège de St. Côme” sebésziskola már 1416-ban az egyetem ötödik fakultása lett.¹⁵

A sűrűn megismétlődő járványok közül például 1427-ben egy dandó nevű tüsszőgéses baj ütötte fel a fejét Párizs városában. Majd újabb pestis tört ki a francia fővárosban 1433-ban, 1438-ban pedig fekete himlő és éhínség következtében ötvenezer ember halt meg. Ugyancsak a fekete himlő ölt meg hatezer embert 1445-ben, 1450-ben pedig két hónap alatt negyvenezer ember halt meg pestisben. Hazánkban 1456-ban volt fekete himlőjárvány, amelynek Hunyadi János is áldozatául esett. A Párizsban 1466-ban ismételt pusztított pestisben pedig több mint negyvenezer ember halt meg.¹⁶

Matteo di Gradi ferrarai tanár már 1420 körül foglalkozott a női petefészekkel. *Michael Savonarola* (1384–1462 u.) „*Practica de aegritudinibus a capite ad pedes*” című munkájában foglalta össze a menstruációval kapcsolatos megfigyeléseit. Jellemző, hogy 1424-ben lázcsökkentésre azonban hidegvizes lemosást, zuhanyozást ajánlott. *Hugo Sienensis* viszont 1430 körül „*Consilia*” című könyvében csupán a klasszikus írók nőgyógyászati tudását ismertette még. Talán nem véletlen az sem, hogy 1425 körül Saragossában, 1436 után Sevillában, 1483-ban pedig Toledóban épültek az első tébolydák; Frankfurtban pedig 1460-ban használták fel az üresen álló adósok börtönét tébolyda céljára.¹⁷

A velencei *Santes Ardoyno* „*De venenibus*” című méregtana 1430 körül keletkezett. *Matheus Sylvaticus* olasz orvos „*Pandectae medicinae*” címen már 1342 előtt adta ki gyógyszerertani könyvét. *Antonio Guainerio* viszont 1440 körül „*Practica medicinae*” című munkájában Bougieval ajánlotta a húgycsőszűkületet tágítani. *Salachinus* velencei gyógyszerész 1450 körül terjesztette el a nadragulya és a „*Belladonna*” használatát. Stuttgartban 1458-ban, Koppenhágában 1465-ben alapítottak további gyógyszerterákat.¹⁸

¹⁵ *Nicolaus Faluccioról* és „*Sermones VII medicinales*” (in 4 gedruckten) Folianten-ről már G. Jöcher tesz említést: *Geleh. Lexikon*. II. rész. 511. col. A. Hirsch a „*Commentaria super aphorismos Hippocratis*” és az „*Antidotarium*” c. munkáját is említi a *Biogr. Lexikon*. II. köt. 334. Hints Elek i. m. 242., 243. Állítását igazolja Aug. Hirsch, aki *Andreas de Corduat* — XII. György pápa seborvosát — irodalmi jelentőség nélkülinek mondja (†1417): i. m. I. köt. 140. Hintsnek *Desparsra* (Jacques Despars, *Jacobus de Partibus*, †1465) vonatkozó megállapítását is igazolja van den Corput és Aug. Hirsch: *Biogr. Lexikon*. II. köt. 166., ahol „*Explanatio in Avicennae uno cum textu ipsius Avicennae a se castigato et exposito*” c. művét is említi. Hints Elek i. m. 353.

¹⁶ Kulcsár Zsuzsanna i. m. 289.

¹⁷ *Matteo di Gradi* valószínűleg azonos Aug. Hirsch *Giovanni Matteo Ferrario de Gardibus*-ával (†1480 kör.) a „*Practica, vel comment. textu al cum ampliacionibus et additionibus materiarum in nonum Rhazis ad Almansorem*” szerzőjével: *Biographisches Lexikon*. II. köt. 617. Hintsnek a *Savonarolára* vonatkozó állítását megerősíti Aug. Hirsch i. m. V. köt. 190–191. *Hugo Sienensis* (Bencio, Bencius, Bentius Hugo, Hugo Sienensis 1438–1448) a „*volumen consiliorum*” szerzője megtalálható már G. Jöchernél is: *Geleh. Lexikon*. I. rész. 950. old. Cantani *Ugone Benzi* (Hugo de Siena) néven említi a „*Consilia saluberrima ad omnes aegritudines*” szerzőjét a *Biogr. Lexikon*. I. köt. 399. Hints Elek i. m. 258., 250., 245.

¹⁸ *Ardoynus* (Arduinis Santes) a „*de venenis*” és a „*de odoratione*” szerzője szerepel már G. Jöchernél is XVI. századnak feltüntetve: *Geleh. Lexikon*. I. rész. 515. col. Aug. Hirsch 1430 körülinek mondja: *Biogr. Lexikon*. I. köt. 185. *Sylvaticusra* vonat-

Kérdés azonban, hogy ezek mennyiben gyakoroltak hatást városuk korabeli egészségügyi állapotaira? Például Párizsban 1466-ban ismét pestis pusztított, amelynek során több mint negyvenezer ember halt meg. Majd 1479-ben megismétlődött a pestis hazánkban, sőt 1480-ban Bécsben is felütötte a fejét. Az „angliai izzadási járvány” (sudur anglicans) 1485-ben pusztított Magyarországon, 1486-ban pedig Európa-szerte dühöngött.

Később 1495-ben újból előfordult a pestis Magyarországon, ahol ekkor még nem ismerték a szárazföldi vesztegzárat — bár ugyanezt már 1383-ban alkalmazták állatvész megakadályozása céljából a román fejedelemséggel szemben. Ugyanezt emberekre nézve csak *Saltzman János* nagyszombati orvos ajánlotta városának 1510-ben és mint I. Ferdinánd udvari orvosa csak 1553-ban tudta rávenni a királyt a pestis elleni rendeletének kiadására Bécsben.¹⁹

Mindezek ellenére azonban a XV. század derekán jelentős lépéseket tett előre az orvostudomány. *Giammateo Ferrari da Grado* ferrarai tudós például már 1450 körül felismerte, hogy a petét a női petefészkek termeli. Ekkor már tudták azt is, hogy a terhesség a férfi és a nő váladékának összekerülése révén jön létre. Ugyanekkor azonban még *Arcolano Giovanni* bolognai és paduai egyetemi tanár az izzó vassal való operálás híve volt. Szintén 1450-ben készített vizsont orttükrot, amelyet később Sollingen majd Peret módosítottak. Ebben az időben Cataniában *Branca* tűnt ki leginkább orrplasztikai műtétei révén. *Bartolomeo Montagnana* (kimutatható: 1422–1460) paduai tanár pedig az 1450-es években ópiumot és kámfort adott a fogfájás csillapítására.²⁰

Ugyanő 1460 előtt „Selectionum operum in quibus consilia, variique tractatus stb.” címen írta meg háromszázötven konziliumát, amely keresett mű volt a reneszánsz idején. *Marsilio Ficino*, a firenzei Platon-akadémia vezetője pedig 1453–1499 közt „De vita studiosorum” című munkájában felvetette a vér-transzfúzió gondolatát — megfiatalítás céljából —, amit Boyle csak 1657-ben valósított meg Londonban.²¹

Gomez valladolídi tanár 1450 körül orvosi levelek alakjában foglalta össze nézeteit. *Grzymala* pedig 1454-ben Krakkóban tartotta meg előadásait és írta meg könyvét. *Chotkow* 1457-ben adta ki „Medicina secreta” című munkáját. Az első orvosi tárgyú nyomtatvány 1453-ban jelent meg Mainzban — Gutenberg könyvnyomtatási módszerének a segítségével — egy érvágási és hashajtási naptár.

Regensburg városa 1452-ben hivatalosan is megbízta a városi orvosokat (tiszti-orvos) a bábák tanításával. *Giovanni Arcolano* pedig már 1450-ben leírta az első

kozáon lásd Arndtnak a 11. sz. jegyz.-ben i. m. i. h. Hints Elek i. m. 251., 249., 258. Állításának helyességét megerősíti Bugyi István: *Guainerio. Orvosi lexikon*. II. köt. 560. Hints Elek i. m. 250.

¹⁹ Kulcsár Zsuzsanna i. m. 289. Hints Elek i. m. 281. Herczeg Árpád i. m. 616. Hints Elek i. m. 283.

²⁰ *Gradóra* vonatkozóan lásd a 17. sz. jegyz.-ben i. m. i. h. *Arcolani Giovanni* (Arculanus, Ercolani, Herculanus 1412–1427 Bologna. †1460? 1484?) Aug. Hirschnél szerepel *Biogr. Lexikon*. I. köt. 184. Hintsnek a *Branca*-ra vonatkozó megállapítását megerősíti H. Haeser: *Biogr. Lexikon*. I. köt. 557. Pagel berlini prof. pedig *B. Montagnan* (1422–1460) említi ugyanott, IV. köt. 270. Hints Elek i. m. 214., 225., 232., 234.

²¹ *Marsilius Ficinus* (1433–1499) szerepel már G. Jöchernél is *Geleh. Lexikon* II. rész. 599–600 col. Hints Elek i. m. 242., 243.

petefészek-cysta daganatot. *Ortolff von Bayerland* 1478 körül kiadott tizennégyoldalas „Frauen Büchlein” című füzeté viszont a terhesek diétájára vonatkozóan adott jótanácsokat. Ez a munka már csaknem mentes a babonáktól és bábatankönyv számba menő írás.²²

Marcantonio de la Torre páviai anatómus 1489-ben vezette be *Leonardo da Vinci* a bonctan rejtelseibe: sajátkezűleg harminc hullát boncolt és azokról hétszáz rajzot készített. *Leonardo* pedig 1452–1519 között már élethűen ábrázolta a magzatnak a méhben való fekvését, illetve a terhességi elváltozásokat. Ugyanekkor *Ortolff von Bayerland* 1488-ban az „Eyn Artzney Buch” című könyvében „Passio matricis” néven a menseszavarokat tárgyalta. A „Minne” című fejezetben a nemi életről értekezett – teljesen *Avicenna* és *Rhazes* felfogásában.²³

Páduában 1472-ben jelent meg a rijekai (Fiume) *Paolo Bagellardi* „Libellus de aegritudinibus infantium ac remediis” című könyve a gyermekbetegségekről. Augsburgban pedig 1473–1476 között adták ki *Bartholomaeus Metlinger* „Eyn vast nützlich regiment der Jungen Kinder” című művét. Mechelnben 1483-ban látott napvilágot *Cornelius Roelan* „Über die Kinderkrankheiten” című értekezése. *Louffenburg* gyermekorvos 1491-ben megjelent „Versechung des Leibes” című munkájának egyik fejezete pedig a csecsemő gondozásával foglalkozott már.²⁴

Heinrich von Pfolspendt „Bündt-Ertzney” című könyvében először találunk adatokat 1460-ban a lőfegyverek hatásáról, az ezek okozta sebekről és a golyók eltávolításáról. Őt követte *Hans Gersdorff* strassburgi sebész, aki 1476–1477-ben gyűjtötte össze a tapasztalatait. *Brunschwig* „Buch der Wundtartzney” című könyve 1497-ben Augsburgban ugyanerről a témáról íródott (Buch der Cirurgia Handwirkung der wund artz ney von Hieronymo Braunschweig).

Montagnana (kimutatható: 1496–1525) „Consilia” című művében már 1470 körül leírta a könnytömlő fisztulájának műtétjét. *Benvenuto Grassi* pedig 1485-ben írta meg a „De oculis eorumque aegritudinibus et curis” című szemészeti könyvét. Ugyanebben az esztendőben jelent meg Londonban az első nyomtatott szemészeti könyv, amely azonban csak *Johannes Jacobi* 1373-ban Montpellier-ben készült, legelső szemészeti művének a kevés változtatással készült angol fordítása volt.²⁵

²² Gomez talán azonos a Pagel által említett *Gomez de Lamplonával* a *Biogr. Lexikon*, II. köt. 596–597. *Arcolanóra* vonatkozóan lásd A. Hirschnek a 20. sz. jegyz.-ben i. m. i. h. Hints Elek i. m. 243., 244. V. ö. *Benedek István: Ortolff von Bayerland. Orvosi lexikon* III. köt. 832. Népszerű *Arzneybuchja* 1477-ben került kiadásra. Herczeg Árpád i. m. 616. *Szumowsky Ulászló* i. m.-ben.

²³ Hints Elek i. m. 216. Megállapításainak helyességét igazolja *Orvosi lexikon* III. köt. 363. *Marcantonio della Torre* (1473–1506) és *Benedek István: Leonardo da Vinci*. Ugyanott a III. köt. 208. Hints Elek i. m. 255., 258. Lásd *Benedek Istvánnak* a 22. sz. jegyz.-ben i. m. i. h.

²⁴ *Bagellardus Paulus* szerepel már könyveivel együtt G. Jöchernél is, *Geleh. Lexicon*. I. rész. 709. col. *Roelan* valószínűleg azonos a van den Corput által említett *Joachim Roelants*-szal (Roland †1550) *Biographisches Lexikon*. V. köt. 57. Hints Elek i. m. 262., 263.

²⁵ Hints Elek i. m. 228. *Pfolspendtra* vonatkozó megállapításainak helyességét igazolja H. Frölich: *Heinrich von Pfolspendt* (Phlatzpingen, Pfolsprundt), mert a „Bündth-Ertzney” 1460. évi megírását is feltünteti: *Biogr. Lexikon*. IV. köt. 555. Hintsch helyességét igazolja *Benedek István: Pfolspendt. Orvosi lexikon* i. m. III. köt. 1016. Hints Elek i. m. 230. *Gerssdorff* könyve csak 1517-ben jelent meg. *Hahn Géza: Gerssdorff*.

Arcolano már a fogak bonctanával és élettanával is foglalkozott az 1480-as években. Ő alkalmazta először az aranyat a fogak tömésénél. Magyarországon például 1499-ből származik a fogkefe első említése. *Antonio Guainerio* Páviában — ugyancsak 1480 körül — az urethra-szűkületeket viaszból, cinkből vagy ezüstből készített bougiekkel tágitotta. Ez a kezelési eljárása az 1481-ben megjelent „Opera” című könyvében látott napvilágot. *Gutierrez* toledói tudós pedig a vese betegségeit tárgyalta 1498-ban.²⁶

Érdekes, hogy *Gaza Theodor* (kimutatható: 1453–1478 kör.) még 1478-ban Ferrarában lefordította Theophrastos műveit görögről olaszra. Ugyanebben az esztendőben láttak napvilágot *Celsus*nak az orvostudományról szóló könyvei is Firenzében („De medicina”). Az „Articella Galeni” című munka 1479-ben jelent meg Velencében. A „Ricettario Fiorentino” 1489-ben látott napvilágot és *Quiricus de Augustis* „Lumen apothecariorum”-a 1495-ben ért meg újabb kiadást.

Ferdinánd spanyol király csak 1488-ban engedte meg a saragossai kórháznak a boncolást. A század végére azonban a spanyol tudomány is felfejlődött az európai élvonalhoz. *Gaspare Torella* spanyol orvos — VI. Borgia Sándor pápa orvosa — már 1493-ban Auvergne-ben szóba hozta, 1497-ben pedig felismerte, hogy a syphilis anyáról vagy dajkáról is átterjedhet a csecsemőre és a gyógyszerkezelésnél alkalmazta a higanyt. A lues 1495-ben már a wormsai országgyűlésen szóba került, 1496-ban pedig Francia-, Olasz- és Németországon kívül Magyarország is inficiálva volt ezzel a súlyos járvánnyal.

Az első kórtörténetek orvosírói *Manardus*, *Scillacio*, *Cataneus*, *Pinctor*, *Vela*, *Phrisius*, *Massa*, *De Vigo* voltak 1495–1496-ban. *Widmann* pedig 1497-ben közölt értékes adatokat a betegségről. Ugyanebben az évben *Gaspare Torella* már indurált genitális fekélyben — *ulcus in virga cum quadam duritie* — a közönségesen alapuló leggyakoribb terjedésmódban látta a kór kiindulásának okát. Ő maga és *Aquitanus* 1498-ban különféle képesővel készült kenőcsöket alkalmaztak ólommal, kénnel, gyantás és egyéb anyagokkal keverve terapia gyanánt.

Gilinus, a velencei *Brocardus* és a firenzei *Benivieni* már 1497-ben hívei voltak a képeső alkalmazásának, ezzel szemben a német orvosok elleneztek a használatát. Maga *Manardus* is ezt tette Budán, aki antimerkurialista volt ebben a kérdésben.

A francia parlament 1495–1496-ban minden idegen luesest halálbüntetés terhe alatt kiutasított Párizsból. Az utak pedig Besançontól Nürnbergig és Strassburgtól Bécsig tele voltak kiűzött syphilisessel 1496–1497 telén. *Cataneus* szerint az emberek felét, *Sabellius* szerint az egyhuszadát pusztította el az 1495-ben kitört új

Orvosi lexikon i. m. II. köt. 493. Hintsnek a *Brunschwigra* vonatkozó megállapításait alátámaszja Benedek István: *Brunschwig. Orvosi lexikon* i. m. I. köt. 469. Hints Elek i. m. 232., 233. *Montagnana* talán azonos *Pagel* velencei Bartolomeo *Montagnana*-jával, aki a syphilisről írt. *Biogr. Lexikon*. IV. köt. 270. Gruenfeld említi *Joannes Jacobust* (Jean Jaques), aki 1364 körül Montpellierben tanult, tehát Jacobival nyilván azonos. *Biogr. Lexikon*. III. köt. 397.

²⁶ *Arcolanóra* vonatkozóan lásd Aug. Hirschnek a 20. sz. jegyz.-ben i. m. i. h.-t. Hints Elek i. m. 234., 225. Nem azonos az 1450 körül meghalt *Guainerio* páviai balneológussal. V. ö. Bugyi István: *Guainerio. Orvosi lexikon* a 18. sz. jegyz.-ben i. m. i. h. Hints Elek i. m. 228., 243. *Pagel* említi *Juliano Gutierrez de Toledót* és 1498-ban megjelent „De la cura de piedra, dolor de hijada y colica renal” című munkáját. *Biogr. Lexikon*. II. köt. 707–708.

járvány. *Francisco Lopez Villalobos* – V. Károly udvari orvosa, a neves lantművész – pedig Salamancában 1498-ban „El summario de la medicina” című könyvében a pestisről és a luesről írt figyelemreméltó munkát. *Pincto* 1499-ben a belek syphilises affectióját is ismerte már. *Abarbranel* Lisszabonban 1490-ben a lepráról érkezett.²⁷

A syphilis tehát – bár Sudhoff (1913) szerint nem volt új betegség – 1496-ban terjedt el Európa-szerte. *Giovanni Manardo* (1465–1536) – a későbbi ferrarai egyetemi tanár, Leonicenso tanítványa, aki „Medicinales epistolae”-inak bevezetőjét Győről keltezte – ugyan már 1495-ben felismerte a betegség vitatott, amerikai eredetét, mégis hosszú ideig ez maradt az orvostudomány legmegoldhatatlanabb témája.

Nicolo Leonicenso páduai tanár is 1497-ben az elsők között érkezett a syphilisről; munkáját számos tanulmány követte. *Marcus Gateneria* paduai tanár végzett először 1490 körül előreesett és rothadó méh eltávolítására szolgáló műtétet. *Nufer Jakob* turgauai mészáros pedig állítólag 1500-ban végezte élő asszonyon az első császármetszést – a feleségén –, aki nem tudta a gyermekét megszülni.²⁸

Falimierz 1485-ben még Dioskorides alapján írta meg gyógyszerтанát. *Nicolo Leonicenso* páduai, bolognai, majd ferrarai tanár azonban „De Plinii et aliorum in medicina erroribus” című négykötetes művében 1492-ben már kritika tárgyává tette a korábbi gyógyszerészeti felfogásokat. Ugyanekkor 1493-ban Halleban nyílt meg újabb gyógyszerár.²⁹

²⁷ *Theodorus von Gaza* szerepel már G. Jöchernél is „Theophrastum de plantis” c. fordításával. *Geleh. Lexicon*. IV. rész. 1105 col. *Celsus*ra vonatkozóan Szumowsky Ulászló i. m. 315. „Articella Galeni” Herczeg Árpád i. m. 616. Hints Elek i. m. 241., 236. *Quiricus de Augustis*ra vonatkozóan lásd G. Jöchernek a 6. sz. jegyz.-ben i. m. i. h. Pagel felsorolja *Gaspar Torella* műveit, amelyek közül a „Tractatus cum consiliis contra pudendagram sive morbum gallicum” című készült el 1497-ben. *Biographisches Lexikon*. V. köt. 701. Hints Elek i. m. 263., 243. Poór Ferenc: *A syphilis kórtana és gyógyítása*. Bp. 1914. 1., 2., 3., 5. *Jacobus Catanaeus* (Lacumarcino) szerepel már G. Jöchernél is a „de morbo gallico” című munkájával: *Geleh. Lexicon* i. m. I. rész. 1768. col. *Phrisius* valószínűleg azonos a C. E. Daniáls által ismertetett Pauwelszoonnal (Vriese), aki 1580 körül Delftben tevékenykedett. *Biogr. Lexikon*. IV. köt. 515. *Nicolaus Massa* (†1564) említést nyert már G. Jöchernél is a „de morbo gallico” c. munkájával együtt, i. m. III. rész. 264. col. *Johannes de Vigo* (Vico 1519 körül) szintén a „de morbo gallico” c. művével, G. Jöcher i. m. IV. rész. 1604. col. *Johannes Widmann*t (Salicetus, Möchinger) Gurlt ismerteti az 1497-ből való „De pustulis, quae vulgato nomine dicuntur mal Franzos” c. munkájával, *Biogr. Lexikon*. VI. köt. 264. Cantani ír *Antonio Benivieniről* (†1502) és legismertebb művéről a „De abditis morborum causis”-ról, *Biogr. Lexikon*. I. köt. 394. Hints Elek megállapításait mindenben igazolja Pagel: *Francisco Lopez de Villalobos*, amelyben „El sumario”-jának 1498. évi salamancái kiadására is kitér, *Biogr. Lexikon*. VI. köt. 116. Aug. Hirsch említi *Isaac Judas Abarbanelt* (Abravanel) a „De Lepra vestimentorum” és a „de Lepra Oedium” szerzőjét, *Biogr. Lexikon*. I. köt. 34.

²⁸ Hints Elek i. m. 263. Herczeg Árpád: *Manardus János magyar udvari főorvos élete és művei*. Bp. 1929. V. ö. *Orvosi lexikon* III. köt. 356. Hints Elek i. m. 242. A Leonicensóra vonatkozó megállapításait igazolja Benedek István: *Leonicenso. Orvosi lexikon*. II. köt. 208–209. *Marco Gateneria* (1462–1481 kör.) és „De curis aegritudinum particularium” c. munkája Aug. Hirschnél szerepel. *Biographisches Lexikon*. II. köt. 504. Hints Elek i. m. 258., 257. Megállapításának helyességét alátámasztja Benedek István: *Nufer Jakob. Orvosi lexikon* III. köt. 742.

²⁹ *Falimierz Stephan* (Phalimirus, Phalinurus) krakkói seborvost és „Ortus sanitatis” (1485) című munkáját Kleinwaechter et Peszke említi, *Biogr. Lexikon*. II. köt. 335.

A századot egyébként az egyetem-alapítások hosszú sora jellemzi, amennyiben 1402-ben Würzburgban, 1409-ben Lipcsében, 1410-ben Óbudán, 1411-ben St. Andrewsban, 1426-ban Löwenben, 1432-ben Doornikban, 1448-ban Greifswaldban, 1453-ban Glasgowban, 1455-ben Freiburgban, 1460-ban Baselben, 1467-ben Pozsonyban, 1472-ben Ingolstadtban, 1473-ban Trierben, 1475-ben Koppenhágában, 1476-ban Mainzban, 1477-ben Tübingenben, Upsalában és Budán, 1494-ben Aberdeenben, 1498-ban Toledóban, 1499-ben Alkala de Henaresben, 1500-ban Valenciában és 1502-ben Wittenbergben keletkeztek felsőoktatási intézmények. Ezek között döntő többségben voltak az északeurópai alapítások a déleurópaiakkal szemben a XIV. századi állapotokhoz viszonyítva.³⁰

Hazánkban ez idő tájt, Luxemburgi Zsigmond korában *Luthomai Márk* doktor — olműtzi és brünni kanonok — 1426-ban, valamint a sziléziai, glogauai származású *Stock János* doktor — wroclawi kanonok — 1433—1464 között lehettek a kiemelkedő egyéniségek. Műveltségükről, tanultságukról azonban semmit sem tudunk. *Rosenberg Henrik*, a későbbi váci kanonok 1402-ben Prágában fejezte be a tanulmányait, de magyarországi működése nem körvonalazott. Párizsban tanult *Johannes Boetii de Dacia* 1401—1425 között és *Kun János* az 1428-as években. *Magyar Oszkár* Bécsben volt baccalaureus 1411-ben, *Caesar de Ungaria* 1414-ben a bécsi egyetemen megkapta a baccalaureusi, majd a magister medicinae fokozatot. Jakab budai gyógyszerész Jeronimus nevű fia szintén Bécsben tanult 1415-ben. Ezzel szemben az 1448-ban Pozsonyban élt *Bartolome* mester — a szegények gyógyítója — már olasz származású és tanultságú is volt. Bár úgy látszik, hogy ifjúságunk a német-római császár magyarországi uralkodása alatt inkább az északeurópai egyetemeket látogatta, helyzetük megítélésénél azonban a legnagyobb kérdés a későbbi foglalkozásuk ismeretének hiánya.³¹

Egycsapásra megváltozott mindez Mátyás királyunk uralkodása alatt, amikor az olasz orientáció szinte kizárólagossá vált. Egyfelől megsokasodtak a „budai napkirály” udvarában az olasz tanultságú, idegen orvosok. Közülük *Ambrogio Griffio*, Francesco Sforza milánói herceg orvosa 1464—1465-ben, *Aquilejai Angelo* 1474-ben, *Francesco Fontana* „medico da Verona” 1475-1478-ban volt királyi háziorvos. *Baptista Conaro* (Canano), ferrarai egyetemi előadó 1487—1490 között volt udvari orvosgyógyyszerész Beatrix királyné nővérének ajánlatára. *Julius Aemilius* piacenzai orvos pedig 1486-ban tartózkodott Mátyás király udvarában. Közülük kétségtelenül *Giovanni Manardo* — aki 1513—1518 között működött Magyarországon — a későbbi ferrarai egyetemi tanár emelkedett ki leginkább nemzetközi jelentőségével.

Hazánkban olasz ember írta meg az első bonctant 1471-ben, *Galeotto Marzio*, de még nem eredeti boncolások alapján. Nevezetes *Arquati* orvos tudományos, irodalmi

Hints Elek i. m. 244., 250. Hints állítását mindenben igazolja Pagel: *Nicolo Leonicensino* (1428—1524), *Biogr. Lexikon*. III. köt. 674. Leonicensino hatással lehetett Paracelsusra is, akinek apja nála tanult. Benedek Istvánnak a 28. sz. jegyz.-ben i. m. alapján. Hints Elek i. m. 251.

³⁰ Hints Elek i. m. 356. Zolnay László: *Ünnep...* 175.

³¹ Altmann: *Urkunden*. II. 53. alapján Horváth Henrik: *Zsigmond király és kora*. Bp. 1937. 93. (5. jegyz.) Baradlai János i. m. 65. Hints Elek 307. Regöly-Mérei Gyula: *Caesar de Ungaria. Orvosi lexikon*. I. köt. 488. Regöly-Mérei Gyula: *Bartolome mester*. u. o. I. köt. 369.

munkássága is 1480-ból. Igazán kimagasló jelentőségű azonban *Giovanni Manardo* „Orvosi Levelei”-nek 1516. évi budai kiadása. Másfelől megindult a magyar tanulóknak az olasz egyetemekre özönlése is. Ferrarában tanult már 1448-ban Palizsnai Péter és András, 1452-ben Brassai Kailhaw Miklós, 1458-ban Magyar Miklós, 1475-ben Temesvári Szakál László, 1481-ben Magyar Albert, 1486-ban Szebeni Székely Péter, 1491-ben Gosztonyi Beet Lőrinc és 1496-ban Mohácsi Szabó János.

Tehát olasz orvosaink tanultsága, de magyar tanulóink érdeklődése is elsősorban Ferrara felé mutat. Itt elsősorban talán *Matteo di Gradi* tudományával ismerkedhettek meg és elsősorban nőgyógyászati ismeretekre tehettek szert. Ehhez viszonyítva páduai tanultságú orvosaink az élenjáró fejlődéstől kissé elmaradottabbaknak látszanak. Ennek ellenére a páduai egyetemet talán mégis többen látogatták a hazai orvostanhallgatóink közül.

Mátyás király alatt ugyanis Páduában tanult hatvanhat magyar ifjú, 1490–1526 között pedig százhatvan magyar hallgató szerzett ott oklevelet.³²

Haeser állítása szerint kétségtelen, hogy az 1500-as évekig 800 orvosi könyv jelent meg az európai államokban. Legfőbb tankönyv azonban közülük talán a „Regimen Salernitanum” volt, amely húsz kiadást ért meg a középkor folyamán.³³

ÚJ VILÁGNÉZET KIALAKULÁSA FELÉ A XVI. SZÁZAD ELSŐ NEGYEDÉBEN

A XVI. század elején egy ideig továbbra is az anatómiai ismeretek kiterjesztése maradt az orvostudomány fejlődésének legfőbb célkitűzése. *Arnold Hundt* (1449–1519) „Anthropologium” című anatómia könyve például 1501-ben jelent meg Lipszében. *Antonio Benivieni* firenzei tudós pedig „De abditis morborum causis” című könyvében 1502 előtt a betegségek kóroktanát már kórbonctani alapokon adta meg. Ő is kimutatta például, hogy az anya syphilise átterjed a magzatra. A kórbonctan terén viszont őt követte Vesalius, Morgagni, Eustachius, Bright, Addison és mások, ezért ő lett a modern belgyógyászat előhírnöke. Az 1525-ben elhunyt *Benedetti Alessandro* páduai anatómus viszont felismerte már, hogy az orvostudománynak kórbonctani és klinikai megfigyeléseken kell alapulnia.

A szublimát is az 1500-as években jött divatba,³⁴ de gyakran okozott gyulladást a szájban, az antiluetikus kurák terén nyert igen gyakori alkalmazása miatt. *Schelling*

³² Czagány István: A budai orvoslás és gyógyszerészet a feudalizmus korában. I. *Comm. Hist. Artis med.* 77 (1976). 67–81. Hints Elek i. m. 306. és 275. Manardusra vonatkozóan lásd Herczeg Árpád a 28. sz. jegyz.-ben i. m. Matteo di Gradira vonatkozóan lásd Aug. Hirsch a 17. sz. jegyz.-ben i. m. h.

³³ Hints Elek i. m. 358. Szumowsky Ulászló i. m. 315.

³⁴ *Arnold Hundt* megtalálható már G. Jöchernél is az „Anthropologium de hominis dignitate, natura, proprietatibus etc.” munkájával, *Geleh. Lexicon*. II. rész. 1773–1774. col. Arndt viszont azt is igazolja, hogy a könyv 1501-ben készült el Lipszében, *Biographisches Lexikon*. III. köt. 318. Hints Elek i. m. 216., 236. Benivieni könyve 1507-ben jelent meg Benedek István szerint: *Benivieni. Orvosi lexikon*. I. köt. 391. Hints Elek i. m. 237., 234., 373. Megállapításának helyességét igazolja Benedek István: *Benedetti. Orvosi lexikon*. I. köt. 390.

és Grünbeck 1501-ben már a syphilises kiütéseket megelőző fő- és végtagfájdalmakról írtak. *Almenar* a kiváló spanyol orvos 1502-ben a bedörzsölő kúrát, *Cataneus* genuai orvos pedig 1504–1505-ben emellett a meleg fürdőt is alkalmazta a vérhaj gyógyítására. Grünbeck 1503-ban, *Cataneus* 1504-ben, *Wimpheling* 1506-ban adta a kór leírását. Az utóbbi a „puella publica”-kat nevezte meg a fertőzés terjesztőinek. *Widmann* pedig azt a jótanácsot adta, hogy: „a prostitutis mulieribus hoc tempore maxima cavendum est.”

Id. Roesslin Eucharius (†1526) „Der Schwangern Frawen und Hebammen Rosengarten” című munkája — amely az első német nyelvű bábakönyv — 1513-ban jelent meg. A sebészet fejlődése ebben az időben mintha némi lelassúdást mutatna. *Brissot* előírással ellenkező oldali érvágása (Hippokratész-féle derivatív érvágás) miatt ugyan 1514-ben a párizsi kongresszuson kitört a nagy érvágó vita. *Hans Gersdorff* „Feldtbuch der Wundtartzney” című munkája 1517-ben jelent meg. Ugyanekkor *Thomas Linaere* (1461–1524) Galenos egészségügyi munkáját fordította le „De sanitate tuenda” címen.

Eschmarck „Feldbuch der Wundt-Ertzney” című könyve 1517-ben látott napvilágot; ebben először található meg a „nyújtó készülék” rajza. Az amputációknál ő már alkalmazta a vértelenítést. Az „Eyn Nyge kaländer Recht Holländer”, amelyben a köpülőzés metszetrajza látható, 1519-ben jelent meg Lübeckben. *Peyligk* tanár 1516-ban írta a „Compendiosa declaratio” című újabb anatómiai könyvét.³⁵ Mindez azonban még a középkori orvostudomány végső fejlődésének tekinthető; e művek a feudalizmus korának késői, immár empirikus szemléletű alkotásai.

A merkuralista *Johannes de Vigo* (1460–1520) 1511-ben a bedörzsölés egész rendszerét alkalmazta a syphilis terápiájaként. A kór első megnyilvánulásának keményedési- és a második lappangási időszakáról is tudott már 1514-ben. *Nicolaus Poll* guajac-főzettel állítólag háromezer embert gyógyított ki ebből a bajból 1517-ben. *Fracastorius* használta először 1520-ban a syphilis kifejezést. Ismerte ő is a csecsemőknek a dajkájuk révén történt megfertőzését, de hangsúlyozta már a járványok ez idő tájt mutatkozó egyhülését is. *Haschardus* 1525-ben, *Paracelsus* pedig 1528-ban a syphilis átöröklését is állították.

Közben 1519-ben Augsburgban megjelent *Abulcasis* (XI. század) „Liber medicinae theoreticae necnon practicae” című könyve, valamint 1521-ben³⁶ és 1523-ban *Berengario da Carpi* anatómiai művei is. Ezek azt bizonyítják, hogy a syphilis mellett a bonctan

³⁵ Poór Ferenc i. m. 3., 6. *Conrad Schelling* szerepel már G. Jöchernél is a „Consilium ad pustulas malas, morbum quem de Francia vulgus appellat” című munkájával együtt, *Geleh. Lexikon*. IV. rész. 245. col. Pagel szerint — Astruc alapján — ez a mű 1494 körül készült, *Biographisches Lexikon*. V. köt. 215. *Josephus Grunbeck* (Grunenbeck) is megtalálható Jöchernél a „de pestilentiali Scorra, sive malo de Franzos” című munkájával, i. m. II. rész. 1216. col. *Johannes Almenar* „de morbo gallico” című könyve csak 1566-ban jelent meg Velencében.: G. Jöcher i. m. I. rész. 289. col. *Roesslin Eucharius* (Rhodion) a „de partu hominis et parturientium atque infantum morbis” szerzője G. Jöcher i. m. III. rész. 2054. col. Hintsch Elek i. m. 173. Álláspontját igazolja Benedek István: *Brissot. Orvosi lexikon*. I. köt. 457. Hintsch Elek i. m. 230. Megállapításának helyességét igazolja Hahn Géza: *Gerssdorff. Orvosi lexikon*. a 25. sz. jegyzetben i. m. I. h. és Linaere. Ugyanott a III. köt. 252. Hintsch Elek i. m. 174., 215. Herczeg Árpád i. m. 616.

változatlanul az érdeklődés homlokterében állott még ebben az időben is. Köztudomású, hogy az eddig tárgyalt szemlélet középkori uralmának csak *Theophrastus Bombastus Paracelsus* (1493–1541) felfogása vetett véget, aki például elvetette Avicenna műveit és ezért menekülnie is kellett Baseltől.

Szerencsés adottsága a magyar orvostörténetnek, hogy az európai, újkori orvostudomány éppen Paracelsus fellépésével veszi kezdetét, ezért korszaklehatárolásunkat mi is az ő szereplésére építhetjük. Ő ugyanis két ízben járt hazánkban: először 1526 előtt a Felvidéken és Erdélyben, Tokaj, Tarczal, Mád valamint Tályá vidékén. Másodszor 1537. szeptember 26-án Pozsonyban Blasius Behain városbírónál.³⁶ Ezért csupán és nem felfogásának átvétele miatt tekinthetjük magyarországi megjelenését korhatároló jelentőségűnek.

A XVI. század első felének magyar orvostörténeti viszonyaira ugyan leginkább az jellemző, hogy ebben az időben a mi fejlődésünk is elérte az átlagos európai színvonalat. A páduai *Gazius Antal* például 1508-ban hazánkban fejezte be „De tuenda et proroganda viridi et florida hominis inventa libellus” című munkáját. Mégpedig Thurzó János udvarában, aki később Krakkóba vitte őt Zsigmond király gyógyítására. „De conservanda et proroganda senum vitae” című munkáját pedig Bakócz Tamás esztergomi érseknek ajánlotta.³⁷

A syphilis 1500 körül természetesen már egész Magyarország területét is megfertőzte. *Krauss Bálint* brassói orvos 1500. február 25-éről kelt és Celses Konrádhoz írt levelében említi talán először a „gall betegség” kegyetlen pusztítását. Ezért Nagyszébenben 1501-ben már külön kórházat építettek a syphilitikus betegek részére. *Hadnagy Bálint* pedig — aki már 1506-ban számos kóresetet írt le — az 1511-ben Velencében megjelent könyvében említette a „francz-varas”-t. Az egyik 1512. évi esztergomi misekönyvben viszont még imaszöveg van a „contra morbum Gallicum”.³⁸

A magyar egészségvédelmi szervezet ekkor már az ország szélső részeire is kiterjedt. Lőcsén például 1503-ban alapítottak gyógyszerházat. A „Zeckel-vásárhelyi” (Székely-vásárhelyi, Maros-vásárhelyi) kórházat pedig 1510-ben alapították. *Czottnmann Bertalan* (1494–1522) kassai gyógyszerészt 1516-ból ismerjük, *Mártont* — Nagyszében gyógyszerészét — viszont már 1506-ból. *Kassai János Antal* orvosgyógyászatról pedig azt is tudjuk, hogy Padovában és Tübingában tanult, sőt Rotterdami

³⁶ Poór Ferencnek i. m. 6., 4., 5. Vigóra vonatkozóan lásd G. Jöchernek a 27. sz. jegyzében i. m. i. h. *Nicolaus Poll* a „libellum de cura morbi gallici per lignum guayacanum” (1536, Basel) szerzője G. Jöcher *Geleh. Lexikon*. III. rész. 1664. col. *Hieronymus Fracastorius* (1483–1553) a „Syphilis sive carmen de morbo gallico” szerzője G. Jöcher i. m. II. rész 696–697. col. H. Haeser: Girolamo Fracastori. *Biogr. Lexikon*. II. köt. 420. Pagel: *Haschaert* (Haschardus, Hassard, Hascart) *Peter. Biogr. Lexikon*. III. köt. 74. H. Frölich: *Giacomo Berengario* (Bérenger, Berengarius a Carpi) 1502–1550 között Bolognában és Ferrarában mutatható ki. *Biogr. Lexikon*. I. köt. 405. Szumowsky Ulászló i. m. 617. Halmaj János i. m. 35. Baradlai János i. m. 73–74.

³⁷ *Antonius Gazi* (Gazio) szerepel már G. Jöchernél is 1469–1530 közötti évszámokkal és a „de tuenda sanitae sive aerarium sanitatis” című munkájával, *Geleh. Lexikon*. II. rész. 893. col. Aug. Hirsch talán ezt a művét érti „Aerarium sanitatis” (1546. Augsburg) alatt, ami más lehet, mint a Hintsch által említett könyve. *Biogr. Lexikon*. II. köt. 510–511. Hints Elek i. m. 276. emellett helytálló.

³⁸ Hints Elek i. m. 284. Zolnay László: *Ünnep...* i. m. 102. Hints Elek i. m. 285. Poór Ferenc i. m. 2.

Erasmussal is levelezésben állott 1536 előtt. *Martinus* beszercei gyógyszerészünkről 1516-ból maradt fenn az első feljegyzés.³⁹

Viszonyainkra mi sem jellemzőbb, mint az, hogy *Genersich Menyhért* 1523-ban Szepesszombatban írt egy kéziratos könyvet, amelyben kilencvenhárom betegség ellen ajánlott gyógyszereket. Az egészségügyi foglalkozásuk azonban „munkahiány” esetében természetzerűleg az ország szívében, Budán telepedtek le. Ennek beszédes bizonyítékát szolgáltatja „*Johannes Doctor*” nagyszebeni városi fizikus esete, aki 1524-ben költözött Budára. Itt persze ekkor még — európai mértékkel mérve — a kevésbé haladó, középkori irányzat uralkodott. II. Lajos királyunk feleségének, Mária királynőnek az orvosa *Collimitius* ugyanis — a korabeli, helyi fel fogásnak megfelelően — például „a csillagászatnak az orvostudománnyal való kapcsolatáról” írt könyvet 1526 előtt.⁴⁰

A XVI. század első negyedében Budán legalább tizenkét orvos és tizennégy gyógyszerész működött, akiről név szerinti feljegyzéseink maradtak. Működésük színvonalára jellemző, hogy az a *Giovanni Manardo*, akinek „Orvosi Levelei” (*Epistolae Medicinales*) közül hat levél Budán jelent meg 1516-ban, ugyanitt sikertelenül kezelte Zsigmond lengyel herceget, II. Ulászló király öccsét. Bár e betegség felismerésével kapcsolatban említettük már kiemelkedő szerepét, a lengyel herceg — kezelőjének tájékozottsága ellenére is — a syphilis áldozata lett. Igaz, hogy Manardus a kezelés terén antimerkurialista volt. Az ő ismert beállítottságánál azonban jóval nehezebb a többi — kevésbé neves — egészségügyi foglalkozásuk korabeli tanultságának megítélése, helyes meghatározása.

Kétségtelen, hogy már Mátyás király Corvina könyvtárában szerepelt Abul Kasim 912–1013 között írt és 1170 után lefordított „Cyrurgia”-ja, a kalocsai érseki könyvtárban pedig fennmaradt Guy de Chauliac 1300–1368 között készült „Chirurgia”-jának egy példánya. A tudomány fejlődéstörténete szempontjából nézve tehát ezek a művek legalább egy-három évszázados késedelemmel kerültek hazánkba. Ezekon kívül — például a gyógyszerek elkészítésénél — a Nyugat-Európában szokásos alábbi könyveket használták nálunk, jórészt az 1580. évi nagyszebeni „*Inventarium librorum*” alapján ítélve: Nicolaus Praepositus „*Antidotarium*”-át 1140-ből, Nicolaus Myrepsus „*Dynameron*”-ját 1270-ből, Christoph de Honestis „*Expositio antidotarii*”-ját 1329-ből, Asculumi Saladin illetve Quiricus de Augustis „*Lumen apothecariorum*”-át 1495-ből, a „*Ricettario Fiorentino*”-t 1489-ből és Paulus Suardus milánói gyógyszerész iratait a XV. század végéről.

Ezenkívül vidéki gyógyszerésztárainkban előfordulhatott Pietro di Bologna „*Liber der Chirurg*”-ja, a „gyógyszerészek evangélistájá”-nak, Johannes Mesuenak 1015 előtt keletkezett „*Antidotarium*”-a és az ifjabb Serapion IX. századi „*Tractatus*”-a.⁴¹

³⁹ V. ö. Hints Elek i. m. 251., 295. Baradlai János i. m. 109., 296., 300. I. köt. 67. és 66. old.

⁴⁰ Baradlai János i. m. 120., 121., 67. Zolnay László: *Betegek...* i. m. 22. *Georgius Collimitius* „artifitium de applicatione astrologiae ad medicinam, deque convenientia earundem, de ratione dierum criticorum, de administratione pharmacorum et phlebotomia etc.” című munkájáról (1531. Strassbourg) már G. Jöcher is tud, *Geleh. Lexicon*. I. rész. 2016. col.

⁴¹ *Johannes Manardus* (1462–1536) „epistolae medicinales” című munkája már G. Jöchernél is megtalálható datálatlanul. *Geleh. Lexicon*. III. rész. 92. col. Pagel ezeknek

Aranyassi Gellérfi János löcsei pap 1462–1473 között latin nyelven írt kéziratok kódexe is tartalmazott már négy orvosi fejezetet. A gyulafehérvári Batthyány-könyvtárban pedig megvolt *Varignana* 1318 körül írt „Practica”-ja és „Liber medicinalis continens inter alia collectionem praescriptionum medicinalium” című kézírata, amely valószínűleg szintén a Szepességben készült.

Ezekenkívül ismert lehetett Arquati orvos „Prognostico del dottore Arquati fatto del 1480 al re Ungheria” és *Johannes Müntz* württembergi magister „Tabulae minutio-nium super meridiano Budensi” című, 1494-ben Budán megjelent munkája is.⁴²

Nem mondhatjuk, hogy ezek a könyvek a korabeli leghaladóbb ismereteket nyújtották a magyar egészségügyi foglalkozásúak számára, hiszen jelentős részük középkori szemszögből nézve is kissé elavult volt már. Némelyikük több évszázados kése-delemmel kerülhetett Magyarországra. Bizonyos azonban, hogy ez Nyugat-Európa más városaiban is hasonlóképpen lehetett. Éppen ezért újból le kell szögeznünk, hogy ebben az időszakban a magyar orvoslás és gyógyszerészet tudománya okvetlenül elérte a kontinentális, korabeli átlagszínvonalat.

Mindezek ismeretében bizonyos mértékben valószínűleg át kell értékelnünk dr. **Hintsch Elek**nek azt a megállapítását, amely szerint: „*hazánk területén — a feudalizmus-korában — nem voltak könyvtárak, nem volt nemzedékről nemzedékre szálló hagyomány és ennek hiányában az orvostudományt importálták, tehát hiányzott az a milieu, amelyben az orvostudományt előbbre lehetett volna vinni. Az Árpádok idején — például — csak alkalmazták a külföldön tanult orvosi tudást, de nem vitték előbbre*”. Bármiként is alakuljon ki mindezekről a kérdésekről napjaink korszerűbb véleménye, annyi bizonyos, hogy e megállapítás alól — legalábbis Manardo tevékenységével kapcsolatban — erős kivételt kell tennünk.

Zusammenfassung

In der Medizin des XIV. Jahrhunderts gewann die wissenschaftliche Anschauung immer mehr an Boden. An die Spitze der Entwicklung ist es bereits Anfang des Jahrhunderts — durch die Verbreitung der Leichensektion (Mondino de Luzzi) — Bologna gekommen. Dieses Jahrhundert galt übrigens als das Zeitalter der Universitätsgründungen, womit auch ein Aufschwung der ärztlichen Fachliteratur in Europa zusammenhing. Auf die Entwicklung der therapeutischen Praxis übten die großen Epidemien, vor allem die Pestepidemien eine entscheidende Wirkung aus.

Unserem heutigen Wissen nach unterrichteten Mátyás von Nagyszombat und später (1416) Simon Klostein an der 1389 gegründeten Universität zu Óbuda (Alt-Ofen) die Anatomie schon im Kenntnis der Sektion. Der Leibarzt des Königs Lajos I. war — neben dem Hofarzt und Hofapotheker Jakob Szerecsen (um 1353) — János Radliczai, der dem

csak az 1528. évi párizsi megjelenésükről tud *Biogr. Lexikon*. IV. köt. 111–112. Divéky Adorján: *Zsigmond lengyel herceg budai számadásai*. Budapest, 1914. Történelmi tár. Hints Elek i. m. 287. Chauliac „Chirurgia magna”-jára nézve lásd Benedek István: *Chauliac* (kb. 1298–1369). *Orvosi lexikon*. i. m. I. köt. 573. Hints Elek i. m. 297. *Johannes Mesue* (Pseudo-Mesue) ifj. Janus Damascenus „Antidotarium”-a Benedek István: *Mesue*. *Orvosi lexikon*. III. köt. 461–462. Baradlai János i. m. 71.

⁴² Varignanára vonatkozóan lásd G. Jöcher a 3. sz. jegyz.-ben i. m. i. h. Aug. Hirsch is említi: u. o. Hints Elek i. m. 275. Állításának helyességét igazolja Regöly-Mérei Gyula: *Aranyassi Gellérfi János*. *Orvosi lexikon*. I. köt. 238. Hints Elek i. m. 277.

ungarischen Herrscher von dem französischen König empfohlen wurde. Dieser Arzt studierte in Montpellier und so konnte er seine Tätigkeit im Besitz der Kenntnisse von höchstem Niveau seiner Zeit ausüben. Zu den Leibärzten des Königs Lajos I. gehörte noch Jacopo d'Arque, Professor von Padua, ein Vertreter der realistischen galenischen Richtung, der auch selbst Kommentare zu Galens Werken geschrieben hatte.

Im XV. Jahrhundert ist die Differenzierung der Medizin weitergeschritten. Während der Herrschaft Sigismunds von Luxemburg (1387–1437) haben unsere Ärzte, die leider meistens nur dem Namen nach bekannt sind, die nordeuropäischen Universitäten besucht. Es fehlen aber die Angaben über ihre Tätigkeit. Die Regierung von Mátyás (1458–1490) hat – auch in der Medizin – die italienische Orientierung in den Vordergrund gesetzt. Es sind zahlreiche fremde Ärzte mit italienischer Bildung in seinem Hof erschienen. Der bedeutendste unter ihnen, Giovanni Manardo, der spätere Professor in Ferrara, hielt sich erst am Anfang des XVI. Jahrhunderts in Ungarn auf. Der Italiener Galeotto Marzio war der erste, der in unserem Land eine Anatomie geschrieben hat (1471). Auch Arquati hat sich durch seine wissenschaftliche Tätigkeit namhaft gemacht (1480). Die italienischen Ärzte haben die Aufmerksamkeit der ungarischen Studenten vor allem auf Ferrara gelenkt. In der Entwicklung zwar etwas zurückgeblieben, war es doch Padua, das die größte Anzahl ungarischer Ärzte erzogen hat.

Am Anfang des XVI. Jahrhunderts – bis auf Paracelsus' ersten Besuch in Ungarn (1526) – hat auch die ungarische Medizin das europäische Durchschnittsniveau erzielt. Darin hat die Tätigkeit vorzüglicher fremder Gelehrten in Ungarn ebenso eine große Rolle gespielt, wie die hier geschriebenen Werke von Ausländern (Giovanni Manardo, Antonius Gazius) und von Ungarn (Bálint Krauss, Bálint Hadnagy). Die Sanitätsorganisation erstreckte sich bis zum Rand des Landes, es war doch Buda, das die größte Anzahl der in sanitärem Berufstätigen erhalten konnte. Die Namen von 12 Ärzten und 14 Apothekern sind aus dem ersten Viertel des XVI. Jahrhunderts bekannt.

Von den medizinischen Kenntnissen kann man sich auf Grund der damaligen Bibliotheken (Corvina des Königs Mátyás, Batthyánaeum in Gyulafehérvár, [heute Alba Iulia in Rumänien], Inventarium Librorum 1580 in Nagyszében [Hermannstadt, heute Sibiu in Rumänien]) ein Bild schaffen. Ein bedeutender Teil der medizinischen Werke widerspiegelte noch mittelalterliche Ansichten, etliche sind ja mit einer Verspätung von mehreren Jahrhunderten nach Ungarn gelangt. Es ist aber wahrscheinlich, daß es in den meisten Städten in West-Europa auf ähnliche Weise hinging.

I. CZAGÁNY, Engineer

H-1014 Budapest, Országház u. 16. Hungary

ADATOK A XVIII. SZÁZAD GYÓGYSZERÉSZETÉHEZ A DEBRECENI BARANYI-PERBEN

BENKŐ FERENC

Hajdú-Bihar megye debreceni levéltára „Documenta Baranyiana”¹ néven két vaskos kötetben őrzi a saját korában nagyhírű Baranyi-per, a „processus Baranyiana”, tanúvallomásait és egyéb bizonyítékait. Ezek az iratok jelentős irodalom- és gyógyszerésztörténeti értékkel bírnak.

Irodalomtörténeti érdekességük, hogy Jókai egyik kevésbé ismert, Debrecenben játszódó, kuruckori regényének, az „Egetvivő asszonyszív”-nek² cselekményét belőlük merítette. A regényéhez csatolt jegyzetekben bőven közöl idézeteket is a per anyagából. Látna a foliánsokban a fontosabb részeknél a gyakori piros és kék aláhúzásokat, a késői kutatásban megerősödik a gyanú, hogy azok magától a „nagy mesemondó”-tól származnak. Többször beütött gumibélyegző tanúsítja, hogy a két könyv mielőtt a levéltárba került, „Széll Farkas könyvtára”-nak³ tulajdona volt. Ő hívta fel Jókai figyelmét a történetre.

A Baranyi-per tulajdonképpen egy 1759-től 1788-ig húzódó birtokper, melynek tárgya a jelentős Baranyi vagyon öröklésében való részesedés. Az ügy számtalan egyházi és világi fórumot megjárt. Egyházi hatóságoknál a váradi püspöki consistóriumtól VI. Pius pápáig, világiaknál pedig a „Nemes Bihar Vármegye Generális Gyűlése”-től a budai Tábláig és II. József császárig mentek az igazság keresésében. A pert az öreg Baranyi Miklós helyett főleg veje, elsőszülött leányának, Baranyi Erzsébetnek férje, Sinai Miklós, a Kollégium tudós professzora vitte.⁴

A per egészen rövid vázlatra a következő:

1705-ben, II. Rákóczi Ferenc szabadságharca idején Baranyi Miklós, gazdag és előkelő debreceni nemes úr, a Váradot blokád alá fogó Palotsay kuruc generális hadi commisionáriusa, feleségül vette Ungvári Sámuel gazdag debreceni kereskedő

¹ Documenta Baranyiana Hajdu-Bihar Megyei Levéltár IV. A. 6/d 204. és 205. sz. Röviden: Doc. Barany.

² Jókai Mór: *Egetvivő asszonyszív*. Történelmi regény (1902) Akadémiai Kiadó, Budapest 1974.

³ Széll Farkas (Hódmezővásárhely, 1844. ápr. 28. — Bp., 1909. dec. 17.): bíró, jogi író és történész. Előbb megyei, majd bírósági szolgálatot teljesített, 1882—91 között bp.-i ítélőtáblai bíró. Utóbb debreceni ítélőtáblai tanácselnök (1891—1907). Neves régiség- és könyvgyűjtő. Szépirodalmi tevékenysége mellett jogtörténeti kutatásokkal is foglalkozott. F. M. Testi büntetések a Debrecen városi régi jogban (Debrecen, 1903); Debrecen város történetének gyakorú verses leírása (Bp. 1943) stb. — *Magyar Életrajzi Lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1969. 741.

⁴ *Egetvivő asszonyszív* 250—266.

leányát, Ungvári Katát. A várat körülzáró hadak a püspöki (Biharpüspöki) sáncokban tartózkodtak. Ez a szálláshelye Baranyi Miklósnak is, mert neki kellett gondoskodni, mint hadbiztosnak a hadak teljes ellátásáról, élelemről, borról, ruházatról, fizetéséről^{5,6}. Ungvári Kata és Baranyi Miklós házasságából 1706. szept. 19-én Miklós nevű fiúk születtek. A gyerek törvényes származását azonban az id. Baranyi nem ismerte el, arra hivatkozva, hogy a fogantatás idején ő nem járt Debrecenben, hanem a püspöki hadaknál tartózkodott. Különbösen is, köztudomás szerint felesége akkoriban viszonyt folytatott egy Nempsovits János nevű „patikárius legénnyel”, akivel teatrális körülmények között rajta is kapták. Ezt a jelenetet valószínűleg Miklós anyja, özv. Baranyi Györgyné rendezte meg, aki közrendű menyét nem kedvelte. Ungvári Katát és Nempsovits Jánost börtönbe zárták és fovesztésre ítélték. A szigorú erkölcsű, kálvini Debrecenben ekkor ez volt a házasságtörés büntetése. Baranyiné bűnösségét nem sikerült bizonyítani, közben a gyermeke is megszületett, és így kiszabadult. A patikus megvesztegette a porkolábot, megszökött a börtönből és nyoma veszett. Baranyi Miklós áttért a katolikus hitre, így elválasztották a feleségétől, és módjában volt újra nősülni. A fiatal Baranyi később felnövekedve, nemes ember léte szokatlan módon, belépett a paplancsinálók céhébe, és ezért Paplanos Baranyi Miklósnak hívták. A valódi leszármazás bizonyítására, és így az örökségben való részesedés végett, indította meg a pert Paplanos Baranyi Miklós és anyja.

A perből, illetve a Documenta Baranyianából értékes adatokat meríthetünk Kazay Sámuel személyére, és képet kapunk a XVIII. századi Debrecen gyógyszerészeinek és orvosainak működéséről és egymáshoz való viszonyáról.

Legelőször is innen ismerjük meg az első debreceni gyógyszerész nevét. Nempsovits (vagy Nemsövits) Jánosról a nevéen kívül csak annyit tudunk, hogy „*Patikárius Legény*” volt a nemes város 1700—1701-ben alapított patikájában. Ha legény volt, kellett gazdájának, provisorának is lenni. Ennek személyéről azonban nem esik említés a perben.

A levéltári anyagban számos adatot találunk Kazay Sámuelről, a híres debreceni patikusról és még híresebb műgyűjtőről. Kazay személye úgy került ebbe a gyógyszerészettől látszólag távolálló perbe, hogy Paplanos Baranyi Miklós tanúja volt, és Váradon mellette vallott. A hivatalos fórumok a továbbiakban az ő személyére, életkorára, pályájára, megbízhatóságára kerestek „jó tanúkat”. Így vallomásaikban Debrecen város vezető személyei: Pándi Pál és Domokos Lajos, mindketten főbíró-ságot viselt férfiak, Weszprémi István és Hatvani István jeles orvosok, Cherny János, Kazay alkalmazottja, patikájának provisor a és mások közlik értesüléseiket, véleményüket Kazay személyéről. A tanúk bőbeszédűen, a tárgytól elkalandozva vallanak. Emlegetik Csáti Sámuel is, aki elődje volt Kazaynak a provisorágban, és akinek az özvegyét, Lévai Sárát feleségül vette. A vallomásokból meglevenedik a patika élete. Az officinában vendégeket fogadnak, betér az orvos, ismerősökről mondanak véleményt, híreket közölnek.^{7,8}

⁵ „mely Püspökiben való szállások a végre való volt, hogy a váradi várat a benne levő Militiával szorongassák”. Doc. Barany. 62.

⁶ „az Hadaknak Husrul, Kenyérrel, Borral Ruházatrul, fizetésrül minden nemű szükségérül rendeléseket tegyen. Doc. Barany. 62.

⁷ *Bejöttek a patikába Méltóságos Consiliárus Nitzky Simon Ur, Doctor Weszprémi ur, Vörös Mihály a kalmár, Margittai István Typographus és Czeglédy Sándor*

Az 1771-ben felvett igen részletes és mindenre kiterjedő leltárból [8] képzeletben még a környezetet is tudjuk rekonstruálni. Weszprémi szerint az új patikát 1753-ban építették a Piac téren, mellette volt a pálinkafőző-ház. Bejáratát eresz védte. A belső ajtaja üvegezett, a patikusok elszámolásaiban gyakran szerepel a betört üvegezés javítása. A belső üvegajtót éjszakára megvasalt fatáblák védték. Az officina tágas, boltíves helyiség, melyet a mennyezetről lelógó misztikus ritkaságok díszítettek. Kókuszdiókat, strucctojást, őszállatok nagy csontjait, ritka formájú jávorszarvasagancsot említ a leltár. Nyitott polcokon és zárt szekrényekben, amelyeknek ajtajaira képeket festettek, sorakozott fel a sok orvosság. A leltár az officinában 1240 tételt sorol fel, melyeket a fiókokban, üveg, agyag, ón és fa edényekben tartottak. Minden anyagról megmondja, hogy milyen fajta és áru edényben van tárolva. Az üvegek és a kerámiák szépen marhahólyaggal voltak lekötve. Külön, két drága, díszes edényben állt az értékes terjék. A festéssel és szerezsen figurával ékített munkaasztalon álltak a mérlegek, súlyok, a sok kő és fémmozár, melyeknek leírása a leltárban részletesen megtalálható. Az asztal mellett fatökén külön még óriási rézmozár díszlett. Az asztalban tartották a leggyakoribb teákat, viaszokat, flastromokat. A leltárból még az is kitűnik, hogy kis bögrékben már előre „kiszereelt” kenőcsök is voltak. A szomszéd laboratóriumban, melynek gazdag felszerelése szintén pontosan fel van véve, gőzölögtek a desztillálók, folyt a serény munka. Minden otthon készült. A „compositák” száma óriási volt és mindegyik sok alkatrészt tartalmazott. Hatalmas mozsarakban nagy csattogással egész napon át törte a törő a sok vegetábiát.

Több kutató szorgos munkásságának ellenére Kazay életének vannak tisztázatlan pontjai. Pontos születési helye és ideje nincs megnyugtatóan tisztázva. Többen tudni vélik, hogy zalai származású. Cherny Jánosnak, provisorának és bizalmasának maga azt mondta, hogy Komáromban született 1711-ben. A kihallgatott tanúk Kazay életkorát 40 és 60 év között becsülik és állításuk bizonyítására mindnyájan igyekeznek valami támpontot találni. Legtöbben a kollégiumi beiratkozását, vagy esetleg, mint tanuló társukat emlegetik, de mindenki az emlékezetére van utalva. Biztos és bizonyítható adat, hogy a Kollégiumban 1748. máj. 24-én subscribált, azaz írta alá a Kollégium törvényeit.⁸ Domokos Lajos, aki 1772-ben a város első jegyzője (Primarius Notarius), Komáromi György senátorral kiíratta a hivatalos iratokból, hogy „Kazay Sámuel Uram Patikárius Inassá lett 13 Juniy 1750. Felszabadult anno 1753. Patikárius legénységét kezdette Die 1-a Novembris 1753. Legénykedett 1754-dik esz-

⁸ Ez a Czeglédy Sándor „midőn a mult 1771-ik esztendőben Augusztus havában, a felséges Királyi Commissio parancsollyattábul az Inventatio volt a Patikában, tehát ő kegyelme a titulált Apothecárius ur részére írta az Inventatiót Csátiné szavaival élve „szavahihetetlen, s hazudozó Ember lett légyen”. Docum. Barany. 289.

Az említett Inventatio a Br. Vécsey József királyi biztos által elrendelt leltározás volt a patika értékének megállapítása és eladása céljából. Innen derül ki, hogy a városban közismert, jelentős és számon tartott esemény volt a leltározás. A leltár jelenleg a Hajdu-Bihar megyei Levéltár tulajdona. „Inventarium Apothecae Liberae Reg. Civitatis Debreczen de Anno 1771”. címen. Jelzése: IV. A. 1013/1/b. 24–26. Ugyanitt a leltár kivonatós kópiája is, amely csupán a gyógyszereket tartalmazza alfabetikus sorrendben. Jelzése: IV. A. 1001/4 No 52 (Feldolgozásom alatt)

⁹ Hatvani István tanú a Docum. Barany. 153.

tendőnek végéig Anno 1755 die 1-a Aprilis kezdődött Patikáriusi vagy Provisori fizetése”,¹⁰

Feltűnő Kazay irodalmi működésének teljes hiánya. A kor debreceni szellemi nagyságai közül szinte mindenki folytatott valamilyen irodalmi tevékenységet. Környezetének tagjai a neves orvosok Csapó, Weszprémi, Hatvani többnyire teológiai művek fordításával kezdtek, majd orvosi, természettudományi könyveket írtak, fordítottak, sőt volt, aki még a költészettel is próbálkozott (Weszprémi). Feltűnő, hogy Kazay, aki a híradások szerint egész életét olvasással, könyvgyűjtéssel, régészettel töltötte, a hivatalos iratokon kívül a maga kedvére egy szót sem írt volna le?

Kazay szívesen és dicsekedve emlegette itáliai útját, a tanúvallomásokban erről is szó esik. Cherny János provisor gazdájától hallotta, hogy az 1739—1740-ben járt Firenzében, Mantuában, Sienában, tehát az akkor osztrák impérium alatt álló területeken. Bizonyítékul két olyan tisztet sorol fel, akivel Kazay elébb Itáliában, majd később Debrecenben találkozott. Kihallgatásakor Hatvani ezt az utat kétségbevonja, azt meg különösen, hogy Kazay Olaszországban végzett volna. Cherny ekkor 1772-ben a tanúvallomások idején már a harmadik éve alkalmazottja Kazaynak, tehát függő viszonyban áll vele. Ebben az időben dönt el, hogy három vevő közül negyedévi részletfizetésre Kazay végleges birtokába kerül a patika, tehát érdekében állott Chernynek a főnöke szája íze szerint vallani, amit meg is tett, mert igen bőven dícsérte és a legelőnyösebben állította be minden tekintetben.

Egy másik tanú, Forró István özvegye, Maróthy Mária¹¹, aki 1747-ben szállásadója volt Kazaynak és ugyanakkor „asztalt is tartott néki”, úgy nyilatkozik, hogy dicsekvő, bőbeszédű embernek tartja, és jobb volna, ha olyanokról nem szólna, amit nem tud biztosan állítani.

Ugyanez a véleménye nemes Vecsei János¹² tanúnak is. Bőbeszédű ember. Sokszor a fele is elég volna, amit szokott mondani és maga felől dicsekedni.

Ezzel szemben Cherny¹³ szerint feltétlenül igazmondó, jóindulatú. Mindenkinek őszintén megmondja a véleményét. „Az Szegény Embereken, kiváltképpen a Etegeken könyörülő és szánakozó. Akiket halálra kivisznek, azokat a nagy szánakozás miatt még csak meg sem nézhető”. Úgy véli, hogy igazmondása és szótartása miatt sok a titkos ellensége, de ő ezekkel nem törődik. Nagy tudása és válogatott könyvtára miatt nagyra tartotta őt Br. Vécsey József a királyi biztos, de Orosz páter a piarista provinciális éppúgy becsüli, mint a protestáns papok és rectorok. Sőt, gyűjteményei miatt gyakran látogatják az erdélyi és magyarországi mágnások is.

A Documenta Baranyianának orvos- és gyógyszerésztörténeti szempontból azok a legértékesebb adatai, melyek a korabeli gyógymódokra, gyógyszerekre vonatkoznak. Hasonlóan érdekes az a kép, melyet a városi főorvosoknak (physicus ordinarius), mint a város alkalmazottjainak és a szintén városi szolgálatban álló patikavezetők (provisor) egymás közötti viszonyáról és a betegek körüli tevékenységéről mutat.

Sorra véve: Doctor Hatvani István úgy emlékezik, hogy amikor Debrecenbe jött a külföldi akadémiairól, 1749-ben, mind ő, mind az akkor még életben levő

¹⁰ Domokos Lajos tanú a Docum. Barany. 155.

¹¹ Docum. Baranyiana 178.

¹² Docum. Baranyiana 176.

¹³ Cherny János tanú Docum. Baranyiana 297—309.

Buzinkai György, városi főorvos¹⁴ sokszor igénybe vette Kazay segítségét a chyrurgusi munkák elvégzésére, borogatások, meleg borogatások alkalmazására, csőrék beadására^{15 16}. Az is megesett, hogy amikor az „*Uri Rendek*” körül nagyon el volt foglalva, a rendelt gyógyszert betegeinek a patikussal küldötte el, hogy az a laxatívát, vagy a hideglelés ellen való orvosságot a kellő időben adja be. Sőt elküldte olyankor is, amikor valakinek veszedelmesen elindult az orra vére, hogy vigyázzon reá. Más esetben, hogy ügyeljen arra, hogy a beteg ne szedje le a kötéseit. Hangsúlyozza azonban, hogy a patikus első kötelessége a receptek elkészítése, és ez csak másodrendű feladat, ami a gyógyszerkészítés rovására nem mehet. Hatvani arról is tud, hogy Kazay a múlt évben (1771) Báró Vécsey Józsefnél „*mint Patikárius szolgált a Doctorok mellett*”. Vécsey betegen érkezett Debrecenbe, és e miatt állandóan gyógykezelésben részesült.¹⁷

Ebben a korban a doktorok működése a diagnózis megállapításából, a gyógykezelés elrendeléséből és a végtelenül hosszadalmas receptek megírásából állott.

A beteg körüli fizikai teendőket a sebész-borbély, a chyrurgus, esetleg a bába látta el. A tanúvallomásokból kitűnik az is, hogy előkelőbb betegeknel a patikárius közreműködését is igénybe vették. Így „kezelte” Vécseyt hosszas betegsége alatt Kazay, és vált közben a királyi biztosnak bizalmas emberévé. Cherny szerint Vécsey olyan jó véleménnyel volt a Kazay tudásáról, hogy még a betegek gyógyítását is megengedte volna neki. De Kazay, esküjére hivatkozva a patikában nem „*curált*” (gyógyított) és nem élt Vécsey engedélyével. Azt azonban bevallja, hogy a patikában a hozzá forduló civiseknek ad orvosi tanácsokat, és fel is írja, a szereket „*praescribál*.” Cherny azt is elmondja vallomása folyamán, hogy Kazay nagy orvosi tudása volt az oka annak, hogy Hatvani nem kedvelte. Ha szabadon gyógyíthat, akkor mindenki, az egész Debrecen hozzá járt volna. Kazay egyszer azt is közölte bizalmasan Cher-

¹⁴ „Buzinkai György orvostudor, Debrecen főorvosa, B. Mihály gyulafehérvári tanár unokája, szül. a XVIII. század elején Nagybányán; tanult a marosvásárhelyi kollégiumban. Brémában, Leydában és Amsterdamban tanulta az orvosi tudományokat. Haza érkezvén, 1737-ben Debrecen város rendes orvosává neveztetett ki. Meghalt Debrecenben 1768. márc. 17-én.” Szinnyi J. *Magyar írók élete és munkái*. Budapest 1891.

¹⁵ „sokszor adhibeálták Kazai Uramat ad Opera chyrurgica, a Patiensek körül; ugymint ad fomenta, cataplasmata, sv. clysmata vel Enemata adhibena”. Docum Baranyiana 154. Hatvani István vallomása.

¹⁶ fomentum = enyhítő orvosság, párlás (*Páriz-Pápai*) fomentum = meleg borogatás (Barts József: *Orvos-Gyógyyszerészeti műszótár*. Budapest, 1884 — Röviden: *Barts*) cataplasma = íres ruha (*Páriz-Pápai*), borogatás (*Barts*) clyisma = allóvet. „Régi értelemben minden folyadék, mellyel sebet tisztítottak”. (*Barts*) enema, több. enemata = az allóvet, a csőre (*Barts*). Balogh Kálmán: *A magyar gyógyszerkönyv kommentárja* (Budapest, 1879) szerint a Brit Gykv-ben hivatalos volt az *Enema assafoetidae, e. aloes socotrinae, E. magnesia sulfatis* és az *E. tabaci*.

¹⁷ „Báró Vécsey Józsefet 1770. júl. 12-én nevezte ki Mária Terézia Debrecen város királyi biztosává, és aug. 7-én már meg is érkezett Debrecenbe. . . . *intézkedései nehéz körülmények között születtek meg. Ő maga súlyos betegségben szenvedett, a szenátusi üléseket többször betegyágya körül, szálláshelyén kellett megtartani, mint 1771. nov. 19-én és máskor. . .*” Vécsey haláláról 1772. április 21-én értesítette a szepesi kamara Debrecen. Komoróczy György: A királyi biztosság és a debreceni királyi biztosságok 1778-ig. *Hajdú-Bihar megyei levéltár évkönyve* I. Debrecen, 1974. 77.

nyel, hogy tudja, mindenki becsüli őt „*Doctor, és Professzor Hatvani Uramon kívül a ki bizonyos okokra nézve, titkos és háta megé nagy ellensége*”. Talán a köztük lévő ellentét volt az oka, hogy alig nyitotta meg 1772-ben Zeininger a második debreceni patikát, az „*Arany Egyszarvú*”-t, laborációs könyvében¹⁸ már hamar ott látjuk a „*D. D. Hatvani*” (Domini Doctoris Hatvani) megjegyzést. A készítmények tehát Hatvani előirata szerint készültek. Feltételezhetőleg oda küldötte a betegeit.

A perben egy másik neves beteg, a történetünkben említett, Baranyi Miklós gyógykezeléséről is esik említés. Cherny mondja el azt is, hogy egyszer csak jön Kazayhoz „*Doctor Buzinkai ur, a kinek is kedves komja volt ő kegyelme*”, hogy jöjjön hamar vele, mert ismét megütötte Baranyi Miklóst a „*gutta*” (sic!), de hozzon magával *Epispasticum Böerhavianumot* is. Kazay előbb megcsinálta a tapaszt¹⁹, és úgy mentek el együtt gyógyítani a közelben lakó Baranyi Miklóshoz. Kazay azután Buzinkai utasításai szerint a tapaszt a beteg tenyerére, térdhajlatára és lábára applikálta.²⁰ Szintén Buzinkai rendeletéből, klistélyozni is eljárt Baranyihoz Kazay. A patika leltárából tudjuk,²¹ hogy az officinában 21 klistélyfecskendő volt. Ebből arra lehet következtetni, hogy nemcsak maga a patikárius járt el klistélyozni az előkelőbb paciensekhez, hanem segédei is űzték az akkor oly divatos gyógymódot.²²

A fentebbi példából levonhatjuk a következtetést. A XVIII. század végi Debrecenben, amikor a patika még városi tulajdonban volt, a foglalkozások nem különültek el teljesen. Az orvosnak rendelkezési joga volt a patikus fölött. Ezt mondja erről a perben Pándi Pál főbíró: „*Doctor Buzinkai György Uram mint a Nemes Város akkori Physicussa, és Patikájának Inspector a küldhette Kazay Sámuel Uramat vagy vihette magával némelly Patiensekhez, hogy a praescribált, és el készült Orvosságokat vigye azokhoz, és mutogassa meg miképpen kell azokkal élni a Doctornak rendeléséhez képest.*”²³

Zusammenfassung

Im Archiv von Debrecen werden die Zeugnisse und anderen Beweise des in seiner Zeit weitberühmten Prozesses Baranyi (1759–1788) aufbewahrt. Dieser Besitzstreit,

¹⁸ Liber In quem omnes tam Simplices quam Compositi Defectus a tempore erectionis Apothecae ad Aureum Unicornu Debreczini utpote ab Anno 1772° et Sequentibus Annis inscribendi sunt, Déri Múzeum (Debrecen) tulajdona. A megnevezése szerint hiány-, defectus könyv a mai gyógyszerészi terminológia szerint a „Laborációs napló”-nak felel meg.

¹⁹ *Epispasticum Böerhavianum* = Boerhaave (1668–1738) szítató szere. *Epispasticum* fordítása Pápai-Páriz szerint szítató orvosság. Összetételét sehol nem találtam. Minden bizonnyal az akkor előszeretettel alkalmazott bőrvörösítő, vagy hólyaghúzó, tulajdonképpen vérelvonást célzó tapaszok egyike lehetett. Előírata nem található a gyógyszer-tár birtokában volt 1729-es Dispensatorium Viennensében, sem a későbbi Disp. Pragensében, a Disp. Borusso-Brandenburgicában. Nem szerepel az ára az 1745-ös Torkosféle Taxa Posoniensisben sem.

²⁰ Eredeti szöveg szerint: „*ad volam, ad poplitem et ad plantam*”

²¹ Inventárban (8. sz. jegyz.): *Instrumenta utensilia in Officina servari solita*. 23. sz. tétel alatt: *Siringae pro Cristirio Nro 21*.

²² A gyógyszerészeknek 1788-ban megtiltották, hogy beöntéseket végezzenek. *Linzbauer III. 1. k. 507. (1175.)*

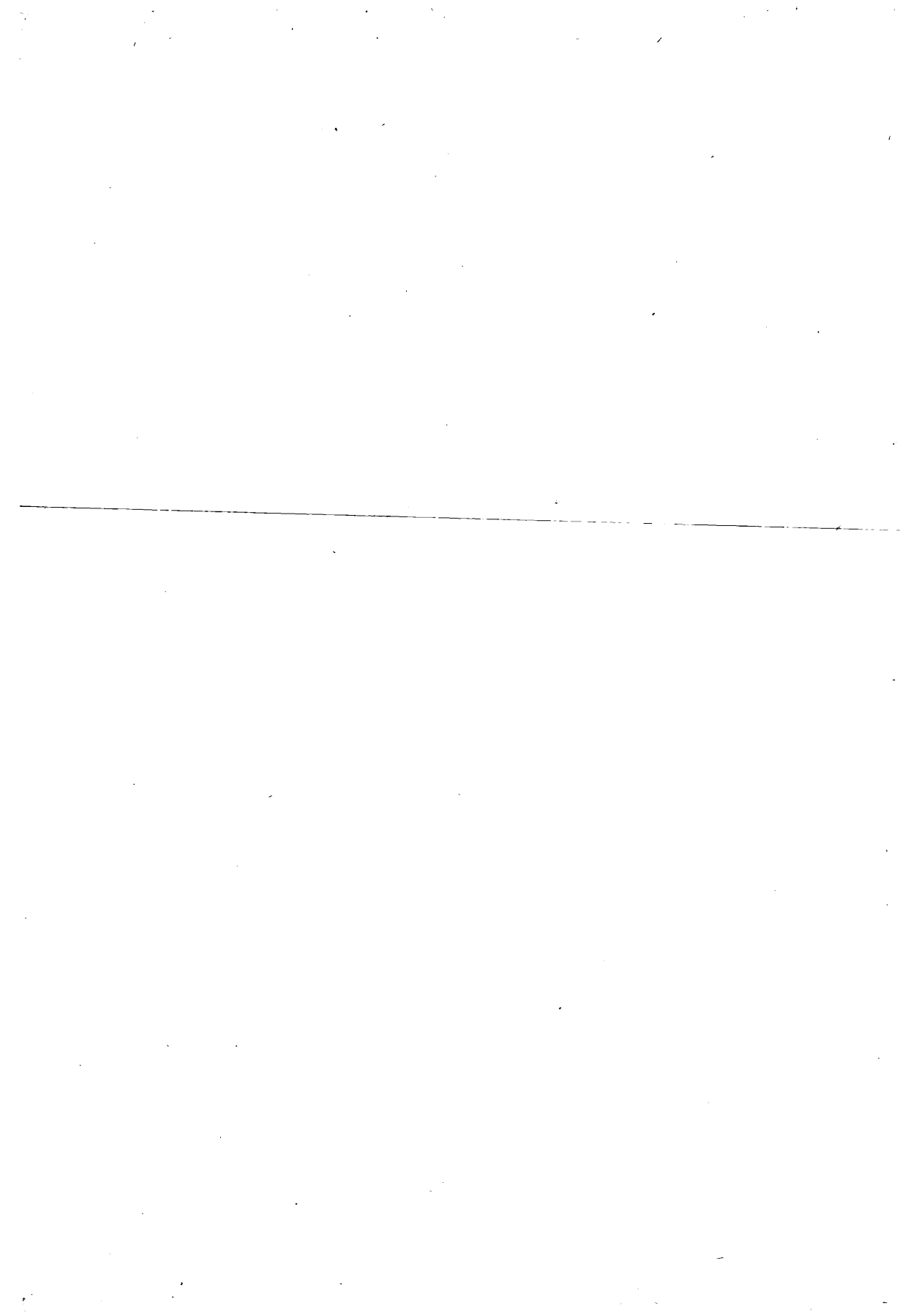
²³ Pándi Pál főbíró, tanú Docum. Barany. 157.

bei dem es um die Vererbung eines ansehnlichen Familienvermögens ging, wurde unzählbaren kirchlichen und weltlichen Foren — u.a. dem Papst Pius VI. wie auch dem Kaiser Joseph II. — vorgelegt. Die Akten haben einen bedeutsamen Literatur- und pharmaziegeschichtlichen Wert. Es gehört zu ihrer Merkwürdigkeit, daß der bekannte romantischer Romanschriftsteller, Mór Jókai den Gegenstand eines seiner Romane („Himmelstürmendes Frauenherz“) aus diesen Akten geschöpft hatte.

Am Prozeß nahm fast die ganze Bürgerschaft des damaligen Debrecen teil, also enthält das Aktenmaterial bedeutende Angaben über die Debrecener Ärzte und Apotheker der Zeit. Hier taucht auch der Name des ersten dem Namen auch bekannten Apothekers in Debrecen auf. Er hieß János Nempsovits, und wir erfahren über ihn außer seinem Namen nur so viel, daß er in den Jahren 1700–1701 „Apothekergeselle“ war. Umso reichere Angaben sind über Sámuel Kazay zu finden, der nicht nur ein berühmter Apotheker, sondern auch ein noch mehr berühmter Kunstsammler war. Aus den weitschweifigen Zeugenaussagen läßt sich das Leben in der Apotheke leicht vorstellen. Neben Kazay bekommt man von György Buzinkai, István Weszprémi und István Hatvani, diesen auch von ihrer literarischen Tätigkeit bekannten Oberärzten je ein lebendiges Porträt. Die wertvollsten Daten des Prozesses beziehen sich auf die zeitgenössischen therapeutischen Methoden, Heilmittel, sowie auf die gesellschaftlichen Verhältnisse des Sanitätspersonals und dessen Tätigkeit um die Kranken. Es stellt sich heraus, daß die Arbeit der Ärzte in der Feststellung der Diagnose, in der Bestimmung der Therapie und im Schreiben von unendlich langen Rezepten bestand. Was um die Kranken physisch zu tun war, gehörte schon zu den Aufgaben des Chirurgen, Barbiers, Feldschers oder der Hebamme. Bei vornehmeren Patienten wurde auch die Mitwirkung des Apothekers in Anspruch genommen. Der Arzt hatte auch Verfügungsrecht über dem Apotheker.

F. BENKŐ, Pharmacist

4130 Derecske, Felszabadulás tér 6. Hungary

KÖZEGÉSZSÉGÜGYÜNK
ÉS ORVOSTÁRSADALMUNK
A KIEGYEZÉS UTÁNI ÉLCLAPOKBAN,
1867 — 1875*

BUZINKAY GÉZA

A kiegyezés utáni évek megeléknült közéletében, gyakran túlfeszített politikai viszálykodásaiban az élclapok sajátos hangvételű politikai lapok szerepét töltötték be. Ez időszak 34 élclapja közül 5 széles körben elterjedt s több évig fennállt. Egyértelműen az egyes pártok orgánumai voltak, így a *Borsszem Jankó* a Deák-párté, *Az Űstökös* és a *Bolond Miska* a balközépé, a *Lúdas Matyi* a szélsőbalé, a 48-as párté, a *Mátyás Deák* pedig a jobboldali ellenzékié, az ultramontán-konzervatívoké. Csak a *Borsszem Jankó* volt köztük európai színvonalú, széles látókörű, ennek a tipikusan polgári műfajnak megfelelő polgári szellemű élclap. A többi arra használta az élclap műfajából eredő szabadabb hangot, hogy az eszközök válogatása nélkül szolgálja saját pártjának, azon belül is egyeseknek személyi érdekeit, többnyire a legdurvább személyeskedés formájában. Az élclapok szerkesztési sajátosságai közt szempontunkból a legjelentősebb volt, hogy írásaiknak, képötleteiknek nagyobb része az olvasóközönség, a névtelen párt- és eszmehívek beküldött anyagából származott. Tehát a kor politikai napilapjainál több támpontot nyújthatnak a közönség véleményének megismerésére.

Az élclapok orvosi-egészségügyi vonatkozású anyagának vizsgálatánál végső soron arra keresünk választ, hogy az orvos—beteg viszonyban mi volt a „beteg” véleménye. Minthogy történetileg nem végezhető el a közvéleménykutatás, e szókimondó lapokban közölt anyagból igyekszünk részlegesen rekonstruálni a közvéleményt.

Élclapjainkat — a közönség természetes magatartásának megfelelően — nem érdekelték az orvostudomány szakmai kérdései. Amikor ezek ritkán felmerültek, mindig csak valami közérdekű tárgynak járulékos elemei voltak. A közegészségügy és az orvos magatartása betegeivel szemben s ehhez szorosan kapcsolódva az orvostársadalom kérdései jelentek meg az élclapokban — hol túlfűtött hangon, hol görbétükörben. Mindegyik élclap közölt orvosi-egészségügyi érdekű anyagot. A *Borsszem Jankó*ban kimondottan jelentős teret kapott. Ebben csak kisebb mértékig játszott szerepet az, hogy szerkesztője, Ágai Adolf maga is orvos volt. Jelentősebben befolyásolta a kiegyezés utáni főváros gyors, nagyvárosi kiépülése s ennek egészségügyi következményei és követelményei, sőt az orvostársadalom jelentősége is a hazai polgárosodásban. Népességi számarányuknál lényegesen nagyobb szerepet játszottak

* Előadás formájában elhangzott a Magyar Orvostörténelmi Társaság 1977. május 13-i ülésén (Szerk.)

az egészségügyi foglalkozásúak, 1857 és 1869 között létszámuk majdnem megkétszereződött, amivel a gyorsan fejlődő összes más polgári és értelmiségi réteg növekedését is messze felülmúlták.¹ A szigorúan vett orvosi réteg fejlődése — törekvései, társadalmi összetételének alakulása folytán — mintegy típusát mutatta a hazai polgárosodásnak.² Viszonylagos szervezettségével és belső rétegzettségével a modell szerepét is betölthette. Az orvostársadalomnak és vezető alakjainak élclapi megítélése főként a nagypolgári — a feléje orientálódó értelmiségi — törekvések és magatartás értékelése szempontjából jellemző.

Az élclapok orvosi-egészségügyi anyaga meglehetősen sokrétű. Volt néhány képtörténet — a kor híres német költő-karikaturistájának, Wilhelm Busch-nak nyomdokait követve —, melyekben csak a helyszín (pl. gőzfürdő) vagy a történet ürügye (pl. a kolerajárvány) kapcsolódott ehhez a témához, teljes általánosságban. A többséget képező személyi anyag igen érdekes ugyan orvostörténeti szempontból, ezek nagy részének azonban csak biográfiai jelentősége van. Az anekdoták hosszú sora kapcsolódott — főként *Az Űstökös* és kisebb számban a *Bolond Miska*, *Borsszem Jankó* és *Mátyás Deák* hasábjain — Lenhossék Józsefhez. Ugyancsak *Az Űstökösben* és a *Bolond Miskában* néhány Lippay Gáspárhoz. Kivülük mindegyik lap foglalkozott Kepes Gyulával, az első osztrák-magyar északi sarki expedíció orvosával, a *Borsszem Jankó* Kovács Józseffel, Kovács Sebestény Endrével, Rónay Józseffel, Molnár Pállal, Szentkirályi Móriccál és Gebhardt Ferencsel, a *Bolond Miska* Kovács Józseffel, a *Lúdas Matyi* Grósz Lajossal, Ocsváry Edével, a *Mátyás Deák* pedig Patrubány Gergellyel és a gyógyszerész Török Józseffel. Érdekes módon két kiemelkedő alak, Markuszovszky és Lumniczer neve egyszer sem jelent meg az élclapokban, ami csak azzal magyarázható, hogy személyi acsarkodásoktól tartózkodó magatartásukkal és vitathatatlan tudományos, szellemi kiválóságukkal általános elismerést vívtak ki.

A közegészségüggyel, az egészségügyi helyzettel kapcsolatos élcek egyik részét az az időtlen megközelítés jellemezte, amelyet rengetegszer újra fogalmaztak: a betegségek legtökéletesebben halál által gyógyíthatók. A korra jellemző helyzet ezekben szintén nem jelent meg.

Figyelemre méltó, hogy ideológiai fegyverzettel e korban egyetlen lap, a jobboldali ellenzéki *Mátyás Deák* lépett fel. Egyedül ebben a szűklátókörű, durva hangú lapban jelentek meg a darwini tanok teljes jelentőségükben, mégha negatív formában is, melyeket nem győzött támadni egy mereven dogmatikus vallás-erkölcs és az „emberi méltóság” nevében. Viszont a magyarországi katolikus egyház érdekeinek védelme közepette eljutott olyan valóságos ellentmondásokhoz is, mint hogy miközben a kormány, minden párt, sőt minden más vallásfelekezetet is örömmel veszi el a katolikus egyháztól javait, az egyetlen, amit senki elvenni nem akar, amiről senki nem gondoskodik: a betegek, a szegények és nyomorékok.³ Itt jó politikai érzékkel tapintott rá a liberális polgári egyházellenes törekvések egyik fontos ellentmondására. Ugyanebbe a sorba tartozott a *Liberális korszakunk dicsőségeiből* című karikatúrája

¹ Szabad 1976.

² Vö. Hanák 1974.

³ MD 1873, 203.

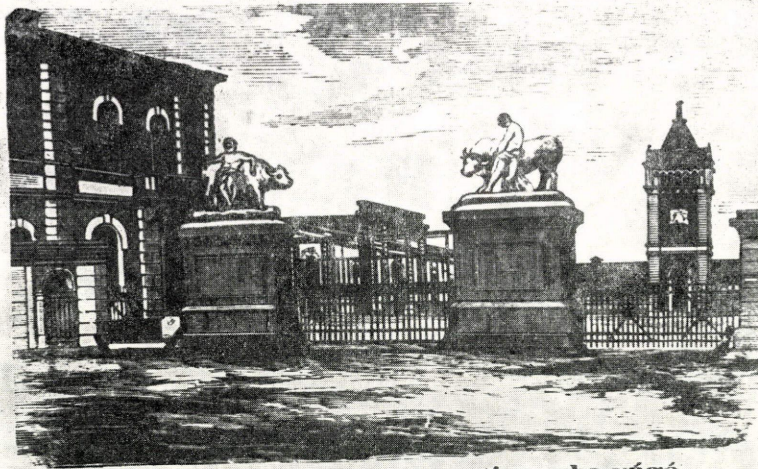
Liberalis korszakunk dicsőségeiből.

I.

E ronda patkányfészek: a magyar királyi orvos-egyetem.

II.

E gyönyörű épület pedig: a pesti marha-vágó.

A Mátyás Deák karikatúrája az egyetemi orvoskari épületről (1873)

Régi szerelem új házasság.

A *Borsszem Jankó* egyik kolera-ábrázolása (Jankó János rajza, 1872)

melyen az új, nagyszabású marhavágóhidat állította szembe az omladozó, nyomorult orvoskari épülettel.⁴

A közegészségügy az 1872/73-i kolerajárvány idején lett közüggé. (Az előző járvány idejéből egy népi gyógyászati szempontból is érdekes anekdotát *Az Üstökös* közölt Hosszúaszórol.⁵) 1871 és 1874 között mindegyik lap foglalkozott e témával, legsokoldalúbban a *Borsszem Jankó*. A járvánnyal kapcsolatos orvosi tevékenységről az volt szkeptikus véleménye, hogy „az orvosok mérgekben, hogy nem tudják gyógyítani: a choleraát elnevezték epimirigynek”.⁶ A járvány idején a lapok számos karika-

⁴ MD 1873, 99.

⁵ Üs 1867, 40.

⁶ BJKó 1874. jún. 28, 9.

túrát és viccet közöltek arról, hogy Pest új vízvezetéke okozza a kolerát. A vízvezeték-hálózatot William Lindley híres angol mérnök készítette, akinek nevéhez nemcsak Hamburg újjáépítése, hanem Frankfurt, Pest, Bukarest, Braila, Varsó és Pétervár vízvezeték-hálózatának megépítése is fűződött. Mérnökiileg ma is nagyra tartják ezt az első pesti vízvezeték-hálózatot, viszont az is igaz, hogy a Budapesti Orvosegyesület már egykorúan sokat foglalkozott vizének szennyezettségével s többször tiltakozott a közegészségügyi szempontok elhanyagolása miatt. Mindenesetre valószínűbb, hogy a járványos idő pszichózisának adtak hangot ezek a viccek⁷ — mert valójában a két, vízvezetékkel ellátott városrészben, a Belvárosban és Kőbányán volt a legkisebb a kolera.

Az élelapokból kitűnően rekonstruálni lehet a hatóságok, az orvosok és a lakosság magatartását. Több írás állította pellengérré a lakosság körében dívó kuruzsló gyógymódokat, melyeket még az orvosok is elősegítettek azzal, hogy lényegileg tehetetlenül álltak szemben a betegséggel s különböző, ellentmondó módokon kísérelték meg gyógyítani. A *Mátyás Deák* nem győzte támadni az orvosokat, hogy csak a saját anyagi hasznukat nézik e válságos időben is⁸ — ám emögött leginkább az húzó-dott meg, hogy általában orvosellenes volt: hiszen az orvosok elveszik a vidéki gyógyítató papok pácienseit, ezzel híveik egy részét is. Az orvosok tanácstalanságát a hatóságok fejtelten intézkedései tetézték. Kolozsvárt például paragrafusban közölték, hogy „mindennemű betegülés ellen leginkább megóvja az embert a kedélynyugalom.”⁹ A budai polgármesterhelyettes 1872. november végén az orvosokat a járvány idején ingyenes, állandó betegellátásra kötelezte különböző fenyegetések kíséretében. Erre reagált a *Borsszem Jankó* decemberben a *Cholera és orvos. Tatár állapotok a fővárosban* című kitűnő paródiájával.¹⁰ Rámutatott arra, hogy a tanács a fertőtlenítések elvégzése, a járványorvosok kinevezése helyett mindössze a rendőrök számát kettőzi meg. 1873-ban viszont az orvosi szervezés kapott fricskákat a *Bolond Miskában*, mert a kórismeret hiányában olyan mennyiségű és erejű gyógyszereket írt elő és osztatott szét a Fővárosi Közegészségügyi Bizottság, hogy az fenyegette az embe-
reket¹¹ (a gyógyszermérgek nagy száma korábbi kolerajárványaink jellemzője is volt) — a gyógyszereszek pedig remek üzletet csináltak belőle.¹² 1873 nyarának végén ismét a *Borsszem Jankó* figyelt fel arra, hogy a járvány végeztével kezdődött meg az igazi tülekedés a járványorvosi kinevezések megszerzéséért.¹³

A közegészségügyi-járványügyi helyzetnél árnyaltabb, több elemében újszerű képet festettek az élelapok az orvostársadalomról. Az orvostársadalom és a politikai élet kapcsolatáról a legtöbbet a homeopátia körüli viták visszhangjából tudunk meg. Míg a reformkorban a hasonszenvi gyógymód gyógyászati gyakorlatként jelent meg egyes orvosok működésében s mondhatjuk, módszertani magánügy volt, addig az 1860-as évek elejétől már mintegy szektás csoporttá szerveződve léptek fel a magyarországi homeopáták. Nem tudományos vagy gyógyászati téren, hanem politikai úton

⁷ *BJkó* 1872.

⁸ *MD* 1872, 184.

⁹ *BM* 1872, 186.

¹⁰ *BJkó* 1872. dec. 8, 6.

¹¹ *BM* 1873, 131; 151.

¹² *BM* 1873, 151.

¹³ *BJkó* 1873. aug. 10, 4—5.

A homeopáták győzelmére készült rajz a *Bolond Miskában* (1870)

vagy a kormányzatnál szerzett befolyás útján, hatalmi szóval akartak vezető helyet elfoglalni, győzelmet aratni. A kiegyezés utáni, sokszor a szabadosságig kilengő szabad közélet, politikai és sajtóélet lehetőségeit azonnal igyekeztek a maguk hasznára fordítani. Ez az erőszakosságuk — mely legtöbbször üldözöttségük hangoztatása mögé bújt — általános visszatetszést szült, az alapkérdéstől függetlenül is. *Az Űstökös* találóan nevezte el őket „hasonszenvedő orvosok”-nak.¹⁴ Pártállástól függetlenül mindegyik élclap támadta azt a visszás harcmodort, mely tudományos, szakmai kérdést az országgyűlésen, tehát politikai fórumon kívánt eldönteni.¹⁵ Mégis az általános elítélés ellenére az országgyűlési baloldal magávéa tette a homeopátia ügyét. Erre érzelmi alapot adhatott Kossuth tántoríthatatlan homeopátia-hívése vagy az ugyancsak homeopata-párti Böszörményi László bebörtönzése. Ezt azonnal hajlandók voltak az „alopatákból” álló orvosi szakbizottság terhére róni, mert az

¹⁴ *Űs* 1874, 484.

¹⁵ *Űs* 1870, 113.

csupán kormánypártiságból és „kenyéririgigségből” minősítette egészségesnek Böszörményit.¹⁶ A homeopáták jó politikai érzékkel nem fő támogatóikra, az arisztokráciára és a papságra támaszkodtak — ez utóbbiak ugyanis maguk is homeopata módon gyógyítottak —, hanem a baloldallal fogtak össze. Így a baloldali író-képviselő, P. Szathmáry Károly indította meg 1870. januárban az országgyűlésen azt a harcot, melynek február végén a tanszékfelállítás megszavazása lett az eredménye az orvosi szakforumok, Eötvös és a Deák-párt tiltakozása ellenére is. A baloldal saját győzelmeként ünnepelte az eseményt. A balközépi *Bolond Miska* karikatúrában közölte, hogy „...egyszer végre a minoritás legyőzte a majoritást.”¹⁷ A homeopáták parlamenti győzelmük után ad absurdum vitték követeléseiket. Nemcsak két tanszékot, hanem önálló kórházat és gyógyszerárat is követeltek. A pesti városházán tartott megbeszéléseken az indulatos Hausmann ökölcspásaival összetörte a tárgyalóasztalt, Bakodival együtt oly heves agresszivitással vitáztak, hogy székeik szétroppantak. Gebhardt, Poór és Flór a szó szoros értelmében elmenekültek. Így szerezte meg

Dr. Gröss Lajos. Egy pompás császármadarat, franciául perroquet impériale) mutatok be, mely . . .
Dr. Flór. Azt hiszem, hogy sebészeti műszakokotem inkább megérdemlik . . .

Dr. Szabó, J. De tán s jegocz, melyet egy kan csapja egymásba találtak . . .
Dr. Árványi. Mióta iniciatívámra a vajdahunyadi vár pathologicus állapotából kiépítvén . . .
Dr. Halász. Deuraim, a Venus vulgitruga a Litorálén . . .

Dr. Rózsay. A mit itt (retortában lútnak, az honnas fűrészdég . . .
Dr. Nagy. No, a mióta a tökéletes koromat el- érttem, még ilyen senebonát nem hallottam, Posta . . .
Dr. Están. úhu.

Klíč karikatúrája a *Borsszem Jankóban* a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók fumei Vándorgyűlése kapcsán (1869)

¹⁶ BJKó 1868, 97.

¹⁷ BM 1870.

Bakodi a Rókus kórház igazgatói hivatalát.¹⁸ Ilyetén szereplésük általános visszatevészt szült és a továbbiakban a baloldalnak sem nagyon volt tanácsos exponálnia magát mellettük. Az orvostársadalmon belül az allopaták visszaütése sem késett. Ezek pedig nemcsak a homeopátia gyógyászati elveit támadták már ebben a felizzott légkörben, hanem személyükben a homeopátákat éppúgy, mint Eötvöst (ti. mert jóváhagyta a tanszék felállítását). Társadalmi kérdést és keresetkérdést, kenyérharcot csináltak az ügyből.¹⁹ A végül gyerekesse fajuló acsarkodásban Kovács József 1874. október eleji rektori beszéde hozott fordulatot. Nagy port felvert dörgedelmeivel — könyvhirdetés formában mint „*Dr. Kovács József Összegyűjtött gorombaságait*” karikírozta a *Bolond Miska*²⁰ — végképp megtörte a homeopáták politikai-társadalmi nimbuszát. Ugyanis velük megegyező durva és agresszív hangnemben támadott, az arisztokrácia és klerus pártjának, az ultramontán-konzervatívoknak terminológiájával bélyegezte szabadkőműves-liberális ügynek a hasonszenvészetet, alapmagatartása pedig a magyarkodó baloldaléval egyezett meg, mert végső soron az önálló „magyar” tudományosság nevében kelt ki ez ellen a „kozmpolita” irányzat ellen. Kovács Józsefet ezek után mind a bal-, mind a jobboldali ellenzék magasztalni kezdte — kétarcúsága miatt — csak éppen némi fenntartással. Egyedül a liberális, Deák-párti *Borsszem Jankó* utasította el továbbra is a homeopatiát, a homeopáták törekvéseit s most már Kovács zavaros háborgását is.²¹

A homeopátia pártokra szakadt megítélésével szemben egységes véleményt találunk a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűléseiről. A *Borsszem Jankó* szinte minden nagygyűléssel foglalkozott, alkalmanként a többi lap is. Semelyik élclap sem tartotta tudományos eseménynek a vándorgyűléseket, hanem tömegméretű evészet-ivászatnak, amit ritkán hígított néhány előadás, melyekben az előadók évről évre unos-untig ismételték saját vesszőparipájukat.²² A *Borsszem Jankó* összefoglaló „beszámolója” szerint: „*Ettünk, ittunk, demonstráltunk, politizáltunk, sőt még egyikünk-másikunk tudományos felolvasást is tartott. [. . .] A szónokok diarrhoea verborum-ban szenvedtek, mely betegség epidemicusnak mutatkozott.*”²³ Az áltudományoskodás mellett a fő ellentmondást abban látta, hogy „*nagy Németország, melynek minden második iskolamesteréből kitelnék két magyar egyetemi tanár . . . csak nagy kínnal tudott 200 természetvizsgálót kiszorítani — és nekünk másfélezer természetvizsgálónk szorítja ki falaiból a vendégszerető Fiumét.*”²⁴ Mindegyik élclap önmagát túlélte, felületesen tudóskodó és főként politizáló-személyeskedő fórumot látott már csak a Vándorgyűlésekben. Politizálásuk bemutatására leginkább a baloldal által védelembe vett itáliai csodadoktor-asszony, Dal Cin tiszteletbeli taggá választásának ügye szolgáltatott alkalmat.²⁵

Az orvostársadalom viszonylagosan fejlett volt, ezért a hazai polgárosodási folyamat néhány alapvető jellegzetessége megjelenhetett az orvosokkal kapcsolatban.

¹⁸ *BJkó* 1870, 310.

¹⁹ *BJkó* 1870, 120—121.

²⁰ *BM* 1875, 36.

²¹ *BJkó* 1874. okt. 4, 5; okt. 11, 8.

²² *BJkó* 1869.

²³ *BJkó* 1869, 368—369.

²⁴ *BJkó* 1869, 362.

²⁵ *Ús* 1871, 434—435; *BJkó* 1871, 910—911.

Budapest, Augustus 9-én.

345. szám.

VII. évfolyam. 1874.

BORSSZEM JANKÓ

Előfizethető a kiadó-hivatalban Budapest, bálvány-utca 9-ik sz. Előfizetési díj: Egész évre 6 frt. — Félévre 4 frt. — Negyedévre 2 frt.

Kovács Sebestény Endre a *Borsszem Jankó* címlapján (Jankó János rajza, 1874)

Az orvostársadalommal szembeni nemzetiségi, vallási, társadalmi és gazdasági előítéleteket, melyek ez időben már komoly múltra tekintettek vissza, a *Mátyás Deák* szóltatta meg teljes egészében,²⁶ de többször utalt rá, ugyancsak durva formában a *Lúdas Matyi* is. Liberális polgári szemléletével és ábrázolási módszereivel azonban csak a *Borsszem Jankó* tudta megmutatni, hogy az orvosokkal szembeni közvéleménnyel megegyező hang, azonos érvek jelentek meg az orvostársadalmon belüli vitákban, egymással szemben is.²⁷

Polgárosodásunk egyik jellegzetessége volt a feudális szellem, a megerősödő polgárság és értelmiség magyar nemesi eszménye: hogy a nemesembert tekintették magyarnak a Kárpát-medencében.²⁸ A polgárság megerősödésével együtt jelentkező nemességi rang- és címszerző hajszá ennek volt megjelenési formája. Demokráciának — melyet ekképp álarcosbálhoz hasonlítottak — állandó tárgya volt az élclapoknak. Rámutattak arra, hogy polgáraink mihelyt tekintélyre és jómódra tettek szert, fő törekvésükkel a polgári rendből igyekeztek kikerülni s feljebb jutni a nemesi vagy arisztokrata osztályba. Az orvosokra vonatkozó számos élc és gúnyirat között a legkomolyabb hangot Kovács Sebestény Endre kapcsán használta a *Borsszem Jankó*. Deák Ferenc házi orvosaként Kovács Sebestény központi alakja volt orvostársadalmi elitünknek. Az orvosnak szóló általános elismerés mellett azonban az elit mentalitásának megtestesítőjeként magatartását, törekvéseit fenntartással szemlélték. Deák elhatalmasodó betegsége idején közszájon forgott, hogy báróságot fog kapni. Ez bár nem történt meg, de megkapta, orvosok közt elsőként, a Monarchia legmagasabb polgári kitüntetését, a Szent István Rend lovagkeresztjét. „*Sebesen épít Endre. Auch ein nobles Kerl*” — jegyezte meg róla naplójában Kecskeméthy Aurél.²⁹ 1874. augusztus 9-én a *Borsszem Jankó* címlapi karikatúrában mutatta be Kovács Sebestényt, amint éppen kék-vér-átömlesztést végez magán, ehhez pedig a következő megjegyzést fűzte: „*Orvos és nagy úr, de kezd nagyobb úr lenni, mint orvos. Ha abból a figyelemből, érdeklődésből és gondból, melyben — mindnyájunk örömeire — az ország nagy betegét részesítette, valamit az ország kis betegeire is pazarolna, a kiknek lépük, májuk, tüdejük, oldaluk csak úgy fáj, mint akárki fiának, megkímélném ez arczkép alkalmával ettől a vonástól.*

De a szín ecsetemben van, a vonás hozzá tartozik. Meg kellett pingálnom.

A jó operateurnél első az ügyes kéz.

Ezt mindenki tudja.

Második a meleg szív.

Ezt én tudom.

A jeles orvos egy tagja a czéhnek.

De az orvos mint a humanitás fölkenntje, kiemelkedik a czéhből, és önálló helyet foglal el az eszmék harczosai közt.

Pedig ez a világon az igazi felső tábla.”³⁰

²⁶ MD 1873, 11; 1875, 19.

²⁷ BJKó 1870, 120–121; 1874. okt. 11, 4–5.

²⁸ I. BJKó 1871, 874. Vö. Hanák 1974.

²⁹ Kecskeméthy 296.

³⁰ BJKó 1874. aug. 9, 2.

Ezek a komoly szavak egyúttal az orvos–beteg viszony – később még érintendő – kérdéséhez is jelentős adalékkal szolgáltak.

A címkórság egyik meglepő – s az élclapok körében nagy visszhangot kiváltó – eseménye volt, hogy 1873 nyarán az újonnan felállított kolozsvári egyetemi orvoskar tizenegy fiatal tanára a belügyminiszterhez folyamodott, hogy adja meg nekik a „nagyságos” címet. A groteszk folyamodvány – kérvényezői között nem egy későbbi neves tudósunk volt, mint Concha Győző és Török Aurél – az élcek sorozatát vonta maga után a *Borsszem Jankó* és a *Bolond Miska* hasábjain.

Az orvos és beteg viszonyának kérdéséhez gazdag anyagot nyújtanak élclapjaink. Korabeli orvostársadalmunk nagyjai más színben tűnnek fel betegség mellett gyógyító orvosokként és orvosi törekvések szolgálóiként, mint ahogy fennmaradt írásos megnyilvánulásaikból kitűnik. A történelem más nagyjaihoz hasonlóan olykor maguk is eltértek az úttól, amelyet hirdettek. Itt most nem a *Mátyás Deák* már többször idézett, állandó orvostámadásaira, -rágalmazásaira gondolunk. Sőt az sem szolgál újdonságként, amiről a *Bolond Miska* írt, hogy fürdőhelyeinken a fürdőorvosok minden vendégnek bebizonyították, hogy beteg, s minél busásabb hasznót biztosító kúrát írtak elő.³¹ A *Borsszem Jankó* közölte e területről is a legvilágosabban diagnosztizáló élceket. Orvostársadalmunk egy részének magatartásában ugyanis csak halvány nyomait fedezte fel az orvosi hivatásnak és hivatástudatnak. Magukat egyfelől más polgári foglalkozásokhoz mérve, mind a kényelmetlen elfoglaltságoktól, mind a betegek bizonytalan fizetőképességétől biztosítani akarták, másfelől viszont kivételezett helyzetet kívántak maguknak rögzíteni. Így az Országos Közegészségügyi Tanács megalakulásakor a *Borsszem Jankó* úgy mutatta be *Turris Babylonicus Medicinalis* című írásában az első ülést, mint amelyen nemcsak egymásba fojtva a szót, monomániákus vitát folytattak a tagok, hanem megállapították, hogy személyi érdekeikkel ellentétben áll, hogy a közegészségügy javításán kell fáradozniuk.³² 1872 februárjában, az új orvosi díjszabás kidolgozására megindult orvosegyleti vita idején remek paródiában mutatta be a francia orientációjú Grósz Lajos és az angolbarát Fodor József egymásra licitáló javaslatait.³³ Ugyanebben a tárgyban 1875 elején a Budapesti Orvosi Kör dolgozott ki javaslatot, s a *Borsszem Jankó* most sem késlekedett. *Új orvosi díjszabászat* című cikkében az Orvosi Kör javaslatában azt a valóban benne rejlő törekvést tűzte tolla hegyére, hogy minél kevesebb kötelezettséget róhasson az állam és a társadalom az orvosokra, ugyanakkor minden elvégzett munkáért biztos és lehetőleg minél magasabb díjat írjon elő.³⁴

Az orvostársadalomnál lényegesen ritkábban és szűkebbkörű ábrázolási formában találkozunk a gyógyszerész-társadalommal. Élclapjainkban kizárólag mint kereskedők jelentek meg, akiknek karikírozható oldala a forgalomnövelési szemlélet volt.³⁵ Ezt mutatta egy nagyforgalmú pesti patika „27 krajcáros bazár” üzletformára történő áttéréséről a tudósítás³⁶ vagy a Török patika olyatén bemutatása, mely forgalmát

³¹ *BM* 1867, 112.

³² *BJkó* 1868, 369–370.

³³ *BJkó* 1872. febr. 18, 3–4.

³⁴ *BJkó* 1875. ápr. 5, 5.

³⁵ *LM* 1871, 24.

³⁶ *BJkó* 1875. márc. 14, 10.

és népszerűségét annak köszönheti, hogy a pesti asszonyok – férjük egész fizetéséért – ott vásárolják a kozmetikai szereket.³⁷ A gyógyszerészek társadalmi szervezkedését funkciótlanok ábrázolták. *A gyógyszerészek közgyűléséről* címen a *Borsszem Jankó* közölt „beszámolót” róla. A paródia elnöki szavai ezt fejezték ki: „T. Gyülekezet! Énekeljük el mindenek előtt a *Tedeum Laudanumot*, mert szerencsésen megértük a mai gyűlést is. (Mind éléneklík.) *A lefolyt év oly simán folyt le, mint a leghígabb decoctum vagy emulsio. Teendőink mint eddig nem voltak, ugy hál’ Istennek, ma sincsenek. [..] Én úgy hiszem, legjobb lesz ezentúl is, mint eddig, az expectativ gyógykezelés híveinek megmaradnunk. Ne tegyünk semmit, hagyjuk az orvosokat praescribálni s a természetet működni. Majd elvégzi ez az egylet teendőit, melyek úgy sem léteznek. (Helyeslés; néhányan alszanak.) Egy indítvánnyal azonban mégis bátorkodnám a t. közgyűlés elé merészkedni, t.i. azzal, hogy mindnyájan fényképeztesük le magunkat.”³⁸*

Míndez természetesen csak egyik oldalát jelenti a kor orvos- és gyógyszerésztársadalmi képének, s az is karikatúrává nagyított és torzított formában. De kétségtelen, hogy az említett törekvések is megvoltak, az élclapok szerepe pedig az volt, hogy a torz kinövéseket mutassa meg és ezzel nyesegeesse. Míndaz, amit ekkor megvilágított főként a *Borsszem Jankó*, orvostársadalmunknak továbbra is problémája volt, ugyan-ezek a kérdések számtalanszor felmerültek a későbbi évtizedekben. Adalékai az orvostársadalom története szempontjából s nem az orvostudomány történetére nézve fontosak, mellyel legfeljebb csak áttételesen függtek össze.

RÖVIDÍTÉSEK ÉS IRODALOM

- Antall, József: The Birth of the Medical School of Pest and the Health Policy of the Centralists. *Comm. Hist. Artis. Med.* 57–59 (1971), 173–185.
- BJkó* – *Borsszem Jankó*. Szerk. Csicséri Bors [Ágai Adolf]. Bp. 1868–1875.
- BM* – *Bolond Miska*. Szerk. Tóth Kálmán, Don Pedró [Bartók Lajos] Bp. 1867–1375.
- Györy Tibor: *Az Orvostudományi Kar története. 1770–1936*. Bp. 1937.
- Halász Gejza: *A Budapesten uralgott járványos betegségek történelme különös tekintettel a choleraára*. Bp. 1879.
- Hanák 1974*. – Hanák Péter: Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. *Történelmi Szemle* 1974, 4, 511–536.
- Högyes Endre: *Emlékkönyv a Budapesti Királyi Magyar Tudomány Egyetem Orvosi Karának múltjáról és jelenéről*. Bp. 1896.
- Kecskeméthy* – *Kecskeméthy Aurél Naplója, 1851–1878*. Sajtó alá rend. Rózsa Miklós. Bp. 1909.
- Korbuly György: *A Budapesti Kir. Orvosegyesület története. A Budapesti Kir. Orvosegyesület jubiláris évkönyve, 1837–1937*. Bp. 1937.
- LM* – *Lúdas Matyi*. Szerk. Mészáros Károly, Csorba Ákos, Bényey István, Liszkay Ferenc, Mészáros Károly. Bp. 1867–1873.
- MD* – *Mátyás Deák*. Szerk. Kuthen [Barina Vendel], Lőrinczi Ferenc. Bp. 1872–1875.
- Némái József: *A Budapesti Orvosi Kör és országos segélyegyletének története*. Bp. 1896.
- Szabad 1976*. – Szabad György: *A társadalmi átalakulás folyamatának előrehaladása Magyarországon, 1849–1867. Valóság* 1976, 5, 1–15.
- Üs* – *Az Üstökös*. Szerk. Jókai Mór. Bp. 1867–1875.

³⁷ *MD* 1873, 11.

³⁸ *BJkó* 1872. máj. 5, 8.

S u m m a r y

After the Austro–Hungarian Compromise in 1867 comic papers played the role of political journals with special tone. Five of them spread widely and were appeared as long as years. They were featured by great many subjects (both writings and wits for drawing) sent in by the readers. From these journals therefore we can conclude to the readers', i.e. patients' thought of physician-patient contact.

The material of these papers relating to medicine was mansided apart from definitely scientific matter that they were not interested in. The greatest part of the material relating to physicians and the number of anecdotes was significant, too. Public health conditions came up mainly because of the cholera epidemics in 1872/73. Comic papers made fun of both inhabitants using quackery and the impotence of physicians as well as of administration.

Those papers drew a tint picture of Hungarian medical society. Reflections on homeopathy, violent discussions around it give us essential facts to connections between physicians and politics. Homeopathic doctors would have liked to win not on scientific territory but on a political one. They tried to take up posts by the aid of political factors. Left-wing parties supported homeopathic affairs and considered the establishment of the university chair of homeopathy (1870) as a feat of their own. Irrespective of party affiliation comic papers made fun of Itinerant Conferences of Hungarian Physicians and Naturalists. Those were not considered scientific events any longer but gorging in large number that was rarely broken by some uninteresting papers repeated year by year.

Being the most developed strata in intelligentsia our medical society demonstrated the achievement of bourgeois status in Hungary as a model. The noble ideas of middle classes, hunting after coat-of-arms gave splended and frequent material for comic papers. It also occurred that some physician strove after higher salary and at the same time after freeing himself from unpleasant obligations.

Comic papers were interested in apothecaries less than in physicians: they were considered as shopkeepers.

G. BUZINKAY, M.A., Dr. phil.

Head of Department of the Semmelweis Medical Historical Museum,
Library and Archives, Editor of the Comm. Hist. Artis Med., Secretary
of the Hungarian Society for the History of Medicine

Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár
H-1023 Budapest, Török u. 12. Hungary

PEST ÉS BUDA KÖZEGÉSZSÉGÜGYI HELYZETE ÉS AZ ITT „URALGOTT” JÁRVÁNYOS BETEGSÉGEK TÖRTÉNELME AZ EGYESÍTÉS IDEJÉN

KERÉKES LÁSZLÓ

1873-at írunk. A korszakváltás dinamizmusával telített a történelmi pillanat. A reformkor erjedésével megindult, de a szabadságharc bukásával hibernálódott nemzeti és társadalmi energiákkal mozdul ismét a kiegyezés után a feltörekvő polgárság, hogy a hazánkban még aktív feudális környezetben elfoglalja megillető helyét és otthont teremtsen magának a fővárosban. Ezt a nemzeti és társadalmi igényt kodifikálja az 1873. december 22-én megjelent XXXVII. tc. Pest- és Buda szabad királyi városok és az akkor még Pest megyéhez tartozó Óbuda egyesítésével. Egy nappal később, december 23-án Budapest Főváros törvényhatósági bizottságának első közgyűlésén tartja nevezetes utolsó beszámolóját *Halász Géza* Pest város akkor még aktív h. tisztifőorvosa „a fővárosban uralgott” járványos betegségek történelméről. A beszámoló jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint egy hat évvel későbbi, 1879. augusztus 26-i közgyűlés határozata és azt követően a Főváros Tanácsának 36587/879. sz. végzése. Eszerint: *„Tekintve azt, hogy a tisztifőorvosi jelentés oly tudományos érveket foglal magába, amelynek bírása a közegészségügy iránt érdeklődő számára mindenkoron előnyösen felhasználható, a közgyűlés elhatározza, hogy ezen jelentés kellőszámú példányokban kinyomassék és az összes hazai törvényhatóságoknak megküldessék.”*

Hagyjuk hát peregni a képet és figyeljük mit mond *Halász Géza*, míg ott ülünk tulajdon világunknál gyérebb derengésben és a beszélő maga is rá-rávillantja vizsgálódásai fényét saját múlt és régmúlt idejére.

„Mielőtt az egyes betegségek tárgyalására térnénk, nem felesleges a járványok kóroktanának történetéről általában egy pár szót ejteni, de csak egy pár szót, mert nem tartozik ide e tan elméleteibe bemélyedni. De idetartozik a haladásra rámutatni, mely a legújabb időben e téren tapasztalható.*

Most már nem az Isten haragja, a csillagok, üstökösök járásában égi s földi rendkívüli tünemények és földrengésben, vízáradásokban, a kutak mérgezésében, a világ egyetem betegségében s más balítélet, s ábrándszülte okokban keressük a járványok eredetét; és nem akarják többé azokat a régi idők példájára oly gyógyeljárással, mint az imádság, bűcsűjárás, vezeklés, böjttelés, önostorozás a társadalom bizonyos osztályai, a zsidók üldözésével, kiirtásával gyógyítani, megszüntetni.

* a kiemeléseket e dolgozat szerzője végezte

Jelenleg már nem kalandoznak a messze távolban, nem repesnek az elérhetetlen magasba, hanem a hozzánk legközelebb álló egészségi tényezőkben s ezeknek összehatásában keresik a kór gerjesztő és terjesztő okait, s ezeket teszik a buvárlat tárgyaivá. Alig bírniuk elsorolni azon temérdek buvárlatot, kísérletet s ezekből levont feltevényt, elméletet, melyek e téren indokolt napirenden vannak.

Ezek közül a híres Pettenkofer, müncheni tanár által legnevezetesebbé lett „talajvizsgálat”. A talajvizsgálatnál tekintetbe vétetik a talajnak földtani, vagy egyéb tulajdonsága, jelesül annak nedvessége, hőmérséke, növényi vagy állati szerves korhadó és rothadó anyagokkal szennyezettsége.

Tekintetbe vétetik a talaj nedvessége és méretik a talajvíz ingadozása. Tekintetbe vétetik a talajlég áramlata, annak mennyi- és milyensége.

A buvárlatok s kísérletek másik kiváló tárgyát képezik a fertőző kórokban szenvedők testében, a nedvekben, váladékokban, ürülékekben feltalált „apró szervezetek”, melyeknek különböző neveket adtak; Naegeli szerint hasadó-gombáknak, mások szerint csirasejteknek, de leginkább bacteriumoknak hivatván.

Allítólag ezen apró élő szervezetek, baktériumok okozzák a fertőző kórok létrejöttét, a fertőző anyagban — vírus — melyet fertőnek nevezetünk, ezek benne vannak, s ha a fertő a beteg szervezetén belül terem, tehát benne termő — entogén, a fertőt ragálynak — contagium — s a betegséget, a kórt ragályosnak hívjuk. A ragály tehát azon kóranyag, mely az emberi, vagy állati szervezetben ugyanolyan betegséget okoz, amilyenek teremtménye ő maga, és ebben folytatólag ismét újra képződvén, ragályozás útján emberről-emberre terjed.

Ha pedig a fertő a szervezeten kívül a környezetben, talajlég, víz által képződik, tehát künn termő — ektogén — úgy gerjéről, miasma van szó, s a betegség mely ezáltal támad, gerjesnek, miasmaticusnak mondatik.

Van azután olyan betegség is, melynek fertője künn és benn is teremhet, azaz nincs megállapítva, hogy mi módon terjed, ragály, vagy gerj, avagy mind a kettő által, itt tehát a fertő künnben termő, — amphigén — a betegség pedig gerj-ragályos, miasmatico-contagiosus, vagy ragálygerjes contagio-miasmaticus. Kétséget nem szenved, hogy ezen régi idő óta érvényben levő megkülönböztetés a fertőző kórok felosztásánál nagyon gyakorlati és jól használható. Ehhez alkalmazkodva a fentebb nevezett s mindjárt tárgyalandó kórok közül a himlő, a küteges hagymáz és roncsoló toroklob ragályos. Ez utóbbit már többen gerjesnek is tartják. Az alhisi hagymáz, keleti mirigyvész és cholera — gerjes és gerjes-ragályos.

Az imént említettük, hogy az itt felállított megkülönböztetések a kórok osztályozását illetik, mert lényegileg sem a ragály, sem a gerj természetét nem ismerjük; mert ha elfogadjuk is a baktériumok létezését s azzal az élő ragályt, contagium vivum, még azt nem tudjuk ezek honnét keletkeztek, okai-e vagy okozatjai a betegségeknek, egyszóval a járványoknak oki viszonyai egyáltalában nincsenek felderítve.

A kóroktan terén tett roppant fáradsalmaknak, az irodalmi művek halmazának még nincs kielégítő eredménye, nem a nyert tények, hanem a jó út választása képezi a haladást s a jövő reményét.”

Halász Géza beszámolója folytatásában — a közegészségügy önmagában humanus jellegénél fogva is — rámutat olyan társadalmi összefüggésekre, mint a rossz táplálkozás, rossz lakás- és munkaviszonyok, a nyomor hatása a járványos beteg-

ségek lefolyására és terjedésére. Több járvánnyal kapcsolatban közli, majd az 1872–73-as cholera járványban statisztikai adatfelvétellel számszerűen is kimutatja, hogy a megbetegedések és halálozások aránya a munkáslakta kerületekben jóval magasabb mint a belvárosban. E tekintetben már nem is volt csupán magára utalva. Ha itt nem is idézzük sorra azokat a kortársi és korábbi epidemiológiai tárgyú dolgozatokat, amelyekben már helyet kapott hasonló felismerés, nem kételkedhetünk abban, hogy olvasta az Orvosi Hetilap 1871-es „Közegészségügyi és Törvényszéki Orvostan” mellékletét. Ebben Körösi József a kor neves statisztikusa írja: „Férfi és nő 20-ával, 30-ával egy nedves mindig sötét pincelyukban zsúfolva, beteg és egészséges közös zsuppágyon heverve, mely télen fagyos, nyáron bűdös, ilyen ezrek és ezrek lakmódja a nagyvárosokban. Sajnos amely mérvben Pest inkább nagyvárosi jelleget ölt, ezen bajok annál határozottabban lépnek előtérbe.” Ebben az időben a főváros lakosságának majdnem egytizede élt pincelakásokban. A mezőgazdaság fejletlensége miatt a 70-es évek elején aszályos vagy burgonyavészes esztendőben még éhínség pusztított az országban, és a skorbut járványszerűen lépett fel.

Az iparban 14–16 óra volt a munkaidő még a 80-as években is. A nőket és a gyermekeket a férfiak munkabérének egyharmad-egynegyedéért dolgoztatták. Nem valószínű, hogy Halász Géza reggelijéhez az 1877 óta már megjelenő Népszavát, vagy a korábbi Munkás Heti Krónikát olvasságta volna, de néhány figyelemreméltó eseményről mégis tudnia kellett. Nyilván nem történhetett titokban a szabósegédek, pékek, serfőzők, kárpitások bérharca, különösen amikor a fegyvergyári és malomipari munkások csatlakozásával 1871-ben utcai harcokban robbant ki. Nota bene ez a párizsi kommün éve volt. Egy évvel Halász Géza beszámolójának megjelenése után 1880-ban megalakult a Magyarországi Általános Munkáspárt. Programjában a polgári szabadságjogok és munkabér követeléseken túl már olyanok is szerepelnek, mint a vasút, a hajózás, a bányák államosítása, a földbirtok és a munkaeszközök társadalmi tulajdonba vétele. A humanizmus társadalmi „vallungjait”, változáskorú hőhullámaikat akkor is politikai hormonok fűtötték.

A kortárs és az ölelkező nemzedék orvosi társadalmának vezető alakjai haladó szellemű, emberileg is kimagasló egyéniségek voltak. Már a szabadságharc alatt vezető szerepet töltött be az egészségügy szervezésében Balassa János, Sauer Ignác, Flór Ferenc, Pólya József. Ott találjuk a harcoló honvédség soraiban az orvostanhallgatók közül Korányi Frigyes és Bókay Jánost. A szabadságharc bukása után egyetemi bizottság bírálta el az oktatók magatartását és a nem kívánatosakat eltávolította. Bugát évekig vidéken húzódott meg, Schoepf-Merei külföldre menekült, Balassa az Újépület börtönlakója, asszisztensét Markusovszky Lajost eltávolították az egyetemről, Flór Ferencet internálták.

Természetesen, mint a kapitalizmus haladó korszakának polgári intellektueljei, világnézetüket orvosi szemléletükön felül elsősorban társadalmi helyzetük determinálja. Materialista világnézet és szociális orientáltság mellett társadalmi optimizmus jellemzi lapjuk, a Markusovszky által 1857-ben alapított Orvosi Hetilap szemléletét. „Mindenütt ott fogjuk találni hogy az összezsúfolás, a célszerűtlen építkezés, az üde levegőhiány és rossz szellőtetés, az ürüléknek meggyülése s a ronda víz azon hatányok, melyeknek azon vészes anyagnak támadását kell tulajdonítanunk, mely akár a kúteges, akár a hasi hagymázt előidézi. Ezek pedig olyan dolgok, melyek ellen küzdhetünk,

melyeket emberi ész és akarat legyőzhet” — hirdeti a lap tárcaírója 1864-ben. A fejlődésért folytatott küzdelemben szükségesnek tartják a politikai harcot is, de a megoldást a kapitalizmus új korszakától várják. „*Míg a népek emberi méltóságuk és szellemi szabadságuk visszaszerzése végett életre-halálra küzdeni kényszerülnek, addig nem volt és lehetett érkezésük, sem tudományuk az egészséges élet törvényeit, s ezen élet nemzetgazdászati becsét kutatni, vagy annak feltételei létesítéséről gondoskodni. Az új korszak feladata leendő gondoskodni a soha kizárólag magántulajdonná nem válható lég és víz tisztaságáról, szabályozni az építkezést és lakást, elejét venni a fertőző kóroknak, kiirtani vagy legalább gyéríteni a senyves átszármazó bajokat, összhangba hozni a nevelést az ép fejlődés törvényeivel, gondoskodni a munka és nyugalom közti arány megtartásáról.*” (1868) Az ódai hangba azonban itt-ott már a tárgyilagosság szemlélet, némi „elidegenedés” zamata vegyül. Például az a felismerés hogy: „*A kultúra, szabadság és jogszerűség, a tudomány, közműveltség, és nagyon részéről nyújtott feltételekhez még egy pusztító kórnak — a cholérának — fellépte is szükségeltetett, hogy a műveltség által előkészült emberiség tette szólítsák.*”

Az Orvosi Hetilap mellett az 1837-ben alakult Budapesti Kir. Orvosegyesület volt e kiváló, politikailag is érdekelt orvosok társadalmi, közéleti tevékenységének egyik legfontosabb színtere. Az Orvosegyesület indulásakor néhány lelkes tagot számláló vacsorázó társaság volt. Eredetileg mint a pesti gyakorló orvosok egyesülete a szakmai önművelés mellett elsősorban érdekvédelmi céllal alakult. *Rechnitz János* az Orvosi Társaságban már 1846-ban arról panaszkodik, hogy „*Pesten 300 lakosra jut egy orvostudor, nem számítva az alacsonyabb képzettségű sebészeket és az avatatlan gyógykontárokat*”. A lakosok fele „nyomorú szegénysorsú”. A fizető betegért megindult versenyben „*a fiatalabb a kevésbé elfoglalt része emélfogva az orvosi közönségnek kénytelenítettik oly eszközökhöz folyamodni, melyekre a tudomány elpirulva, elszégyenülve arcát elfordítja.*” „*Irigység, gyűlölet s minden egyéb alacsony bűnök szabadon érintvék immár a tudomány közművé süllyedt alá*”.

Történetünk idején az Orvosegyesület már nagymúltú, nagytekintélyű szakmai és társadalmi fórum. Saját könyvtárak van, külföldi folyóiratokat járatnak, hogy a tagok követhessék a tudomány fejlődését. Drámai hangú feljegyzés szól arról az elveszett időről, midőn 1849 után 9 évig nem jelenhetett meg magyar nyelvű orvosi lap. „*Rokitansky, Skoda, Virchow, du Bois-Raymond, Claude Bernard, Helmholtz és a reformátorok hosszú sora naponként gyarapították az orvostudományt, minden elmulasztott nap bércel növelte a pótlandók halmazát.*” Neves tanárok tartanak előadást, hogy megismertessék saját munkájukat és az orvostudomány külföldi eredményeit a hallgatósággal. Itt tartja *Semmelweis* első előadását a gyermekágyi láz kóroktanáról 1858-ban és az Egyesület síkraszáll mellette. Ismertetik *Virchow* szövettani munkásságát és már 1882-ben, a publikáció évében *Balogh* professzor beszámol *Robert Koch* felfedezéséről, a tuberkulózis kórokozójáról, amely mint tudjuk *Pasteur* munkássága mellett korszaknyitó volt az orvostudomány történetében.

Az előadók között találjuk: *Lumniczger Sándort, Kovács Sebestény Endrét, Arányi Lajost, Hirschler Ignácot, Balassát, Lenhossékot, Czermákot, Bókayt, Korányi Frigyes* és *Fodor Józsefet*. Az Egyesület értékes pályadíjakat tűz ki a hazai tudományos munka támogatására. Továbbképző tanfolyamokat indítanak orvosok részére. Nagy sikere volt 1871-ben *Scheuthauer* szövettani tanfolyamainak. Az egykorú

beszámoló szerint: „Egyletünk öszfejú veteránjai versenyben a fiatalsággal a zord téli időben a távol kórházi boncterembe tanulni siettek.” Rendszeres bemutató előadásokat szerveznek az orvosi gyakorlat kérdéseinek megvitatására. Itt számol be *Czermák* 1858-ban a „gög” (gége) tükör alkalmazásáról. 1861-ben *Hermann Adolf* „a gyógyszereknek bőr alá fecskendezéséről” tart előadást. Havonta és félévénként összefoglalásban ismertetik az „uralgó” betegségeket. Orvosi laboratóriumot rendeznek be az Egyesület helyiségében: „górcső és vegykémszerek a szálláson tartassanak”, hogy a gyakorló orvosok korszerű vizsgálatokat végezhesenek. Ezek csak kiragadott példák. Rendszeres, lendületes szellemi tevékenység folyik.

Az Orvosegyesület javaslatokat tesz egészségügyi kérdésekben és nemegyszer maguk a hatóságok fordulnak hozzá szakmai tájékoztatásért. A Helytartó Tanács felszólítására 1872-ben foglalkoznak a ragályos kötőhártyalobbal. *Ságodi Sándor* alpolgármester kérdésére 1864-ben: „ha valljon Pesten egy vízvezeték létesítése szükséges-e?” — annak „mielőbbi életbeléptetését” javasolják. Az 1866-os cholera-járvánnyal kapcsolatban felhívják a hatóságok figyelmét a mulasztásokra. 1870-ben bizottságot létesítenek a magas gyermekhalandóság tanulmányozására. Ezzel a kérdéssel a későbbi években is foglalkoznak több ízben. Ugyanebben az évben az Országgyűlés 24 000 000 forintot szavazott meg a főváros szépítésére és közegészségügyi céljaira. Az Orvosegyesületben ismét bizottság alakult, hogy meghatározza a csatornázás legmegfelelőbb módját. Ebben az időben Budapest még csak részlegesen volt csatornázva. A pesti és budai Dunapart szemétkerakóhely. Csak a főbb utcák voltak kövezve. A Terézváros keskeny, sötét utcáival valóságos járványfészkek, a Városliget szúnyogok tanyája. Ezen idő után éveken keresztül a főváros közegészségügye és ivóvíz ellátása került az Egyesület érdeklődésének középpontjába. *Fodor József* indítványára állandó közegészségügyi bizottságot hívnak életre, hogy érvényesítsék a közegészségügy szempontjait, mert „a fővárosi nagy beruházások állandósíthatnak közegészségügyi hiányokat”. Külön öttagú bizottság foglalkozik 1877-től a megromlott vízvezetéki víz ügyével. *Fodor József*, a bizottság jegyzője, vizsgálatainak eredményéről jelenti, hogy „a víz szennyezett volt és sokhelyütt most is az, eziránt szaktársaim méltán panaszkodnak. Górcsővel baktériumokat, spirillumokat, diatomeákat, szórt és több más szennyező anyagot letek abban”. A pesti vízvezeték gondolata 1857-ben merült fel, de csak az 1866-os cholerajárvány hatására épül meg. A 70-es évekre azonban már ennek a vize sem volt elegendő, sem minőségileg megfelelő. Ismét cholerajárvány adta meg a lökést 1892-ben a káposztásmegyéri vízmű építéséhez.

Nem a Királyi Orvosegyesület működése a tárgyunk, annyit azonban meg kell ismernünk belőle, hogy ne mozogjunk idegenül a kor történelmében. Nehéz elképzelni, hogyan tudott volna lépést tartani a medicina hazánkban a tudomány forradalmi haladásával világszerte az Egyesület működése nélkül. Hisz alig egy évszázaddal történetünk ideje előtt még céhlegényként tanult fürdősök, borbélyok, sebészek is gyakorolták a gyógyítás művészetét. Az egyetem különböző értékű tanfolyamain képeztek ki orvosdoktorokat, sebészdoktorokat, sebészmestereket, polgári sebészeket és szülészeket, szülésmestereket, szemésmestereket, fogászmestereket, és csak 1872-ben indult meg az egyetemes orvosdoktori oktatás. Komoly probléma volt az egyetemi intézetek és klinikák elhelyezése is. A korszerű követelmények már kinőtték a Hatvani úti volt kolostorban összezsúfolt egyetemi intézeteket és kórterme-

ket. A főváros mégsem járult hozzá a Rókus Kórház beteganyagának tancélokra való felhasználásához. A 70-es évek elején az egyetem számára kijelölt telket a Vámház építésére foglalták le, hivatkozással a gazdasági válság költségvetési problémáira. A haladó gondolkodású *Trefort Ágoston* miniszter minden jószándéka mellett talán ismét az egészségügy nagy protektora, az 1872–73. évi cholerajárvány támogatásának köszönhetjük, hogy utána megindult az egyetem fejlesztése. Az 1873–74. tanévben kezdi meg oktatni a jövő orvosait *Fodor József* az állam-orvosi tanszéktől akkor különválasztott közegészségügyi tanszéken.

A kép teljességéhez hozzátartozik, hogy érdekvédelmi és orvosetikai fórumként is tevékenykedett az Egyesület. Röviddel megalakulása után feliratban tiltakozik a Helytartótanácsnál a hírlapokban megjelenő orvosi reklámok ellen. Nem sokkal később foglalkozik az orvosi díjszabások ügyével. A legtöbb indulatot az etikai témában az 1872-es cholerajárvány idején Buda helyettes polgármesterének körlevele kavarta fel, amely többek közt így hangzik: „*Megilletődéssel tapasztaltatott, hogy bizonyos orvos urak, ha éjjel beteghez hívatnak, minden némű kifogások által a náluk jelentkezőket elutasítani igyekeznek.*” A levél végül kényszer alkalmazását helyezi kilátásba. Az Egyesület viharos tiltakozó gyűlésen utasítja vissza az illetéktelen beavatkozást: „*járvány idejében a hatóságnak elegendő díjazott orvosról kötelessége mindenkéltől gondoskodnia, nempedig a magánorvosokat kényszer fenyegetése mellett rendkívüli, egyéb polgárookra nem háramló terhekkel illetni.*”

Többször szoltunk már *Halász Géza* szakmai problémáiról, de még mindig nem ismerjük azokat teljes terjedelmükben. Most hallgassuk meg ebben a fontos kérdésben a gyakorló orvos véleményét is, *Rózsay József* tr. akadémiai levelező tagot, a Rókus fertőző fiókkórházának főorvosát. „*Adatok a hagymáz oktanához*” címmel 1869-ben tartott akadémiai előadásában kétségbevonja a „*lebeszeti*” (meteorológiai) viszonyok jelentőségét, majd megállapítja: „*a hagymázt előidéző gerjnek lényegét nem ismerjük, de a gerj alatt semmi esetre sem értünk csupán légnemű vagy csak a légben ható anyagot; a gerj ételhez és italhoz is lehet kötve, ilyenkor mindig rothadó állati anyag szerepel.*”

Két évvel később *Rózsay* ugyancsak az Akadémián tartott előadásában többek között már ezeket mondja: „*Nagy horderejűek mindenesetre azok a felfedezések, melyekhez Hallier jeni tanár búvárlatai következtében a mesterséges rizstermelésnél jutott: ugyanis földertíté, hogy midőn a rizsnövényt cholera ürülékkel öntözé, az ebben rejlő gomba (cholera-gomba) a zsenge növénybe behatolt és annak szöveteiben elterjedve s bujádovza oly élősdí betegséget idézett elő benne, melynek következtében a növény elsatnyult, eltörpült. A gomba további fejlődésében, átalakulásában ugyanazon gyümölcsöt, ugyanazon micrococcut érlelte meg a rizsnövény leveleiben, mely a cholera-ürülékben föltalálható. Hasonló folyamat jön létre Hallier szerint az emberi szervezetben midőn a levegőben szállongó gomba a légzés közben a szájnnyállal keveredik, s azzal együtt lenyeletve a bélhuzamba jut.*” *Hallier* elgondolásait gúnyos meg nem értéssel fogadta a kortársi tudományos közvélemény.

Meg kell emlékeznünk arról is, hogy nem állt biztosabb talajon a járványos betegségek klinikai diagnosztikája sem. Az indiai hányászékelés — a cholera — kivételével meglehetősen bizonytalanság uralkodik e betegségek klinikuma körül. Éppen kezdik elkülöníteni az eddig összetartozónak vélt betegségeket, a betegek pontosabb megfigyelése és a boncolási leletek alapján. Azért a himlő mellett még ott szerénykedik

„a himlőke”. A hasi hagymáz még időleges vadházasságban él a kiütéses tifusszal, bár egyre határozottabbá válik a kettő különválása. *Halász Géza* szavaival: „Még jelenleg is hánykolódik az orvosi világ a hagymáztan értelmezésével. Vannak akik legnagyobb körítésünkel *Sauer Ignác* egyetemi tanárral egyetértően agy-, tüdő-, bél, küteges-hagymázt különítenek el kórbonctani alapon. A legújabb áramlat ellenben még hashagymáz — *typhus abdominalis* — és küteges hagymáz — *typhus exanthematicus* — összetartozását sem akarja elismerni.”

Ebben az időben azonban, a 70-es éveken túl már kialakul a magyar orvostudományt később európai szintre emelő pesti orvosi iskola is. *Balassa János*, aki megszervezte a pesti egyetemen a korszerű sebészeti oktatást és Európában az elsőként operált érzéstelenítéssel, már nem él. *Markusovszky Lajos*, az egészségügy kiváló szervezője áll az élen. Az ő nevéhez fűződik az Orvosi Hetilap (1857), a Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat (1863) létrehívása, valamint a század utolsó harmadának egészségügyi reformjai: az Országos Közegészségi Tanács, az Országos Közegészségi Egyesület és nem utolsósorban a korszerű magyar egészségügy alapjául szolgáló 1876. XIV. t. c. életre hívása.

Történetünkben azonban még csak 1873-at írunk és az éppen átvészelt nagy cholerajárvány tanulságaival gazdagodva át kell tekintenünk a főváros egészségügyi helyzetét és le kell vonni tanulságait a jövőre nézve. Nem éppen hálás feladat. Nincs az egészségügy szervezetét és feladatait egységesen meghatározó törvényünk. Az 1876-os egészségügyi törvény még csak a legkiválóbbak képzeletében élt. Amikor hosszas huzavona után végre megjelent, nem hajtották végre a rendelkezéseit. Ennek nemcsak anyagi akadályai, hanem szemléleti okai is voltak. Teljes végrehajtására nem is gondolt a kormányzat. A törvényhatóságok nem sokat törődtek az egészségüggyel és ha mégis, intézkedéseikkel inkább kerékkötői voltak az egészségügyi munkának. Jellemző, hogy a makói városi tisztiorvosnak annyi fizetése volt, mint az első bakternek. Így érthető, hogy még 1884-ben is 1248 körzeti orvosi állásból csak 785 volt betöltve. Ebben az időben olvashatjuk lapjukban, az Egészségügyi Kalauzban keserű kifakadásunkat: „Quem dii odere”... akit az istenek utálnak, abból orvost csinálnak.

Természetesen nem hasonlíthatjuk e derék közkatonákat *Halász Gézához* a Főváros helyettes tisztifőorvosához, akinek rangos címei mellől nem hiányozhatott az anyagi megbecsülés sem. És ha számunkra reménytelennek tetsző feladatokkal állt is szemben, az ő szemléletében mégis másként helyezkedtek el a dolgok. A főváros közegészségügyének már az ő idejében is majd 200 éves dokumentált múltja van. A budai hatósági orvosok kataszterében anno 1714-től jegyeztettek fel az egymást követő tisztiorvosok név szerint, *Herr Wolfgang Prunner*-rel az élen. Pest város 1791. évi fizetési kimutatásában az egészségügyi személyzet 1262 forint illetménnyel szerepel: két *physicus*, 2 sebész, 7 bába, 1 kórházi gondviselő. 1847-ben már 7 orvost, 2 sebészt, 5 bábát tartanak nyilván. 1853-ban a hatósági orvosi teendőket Pesten egy tisztifőorvos és 6 kerületi orvos látta el évi 500 forintért.

Budapesten a múlt század derekán alig volt esztendő, amikor valamilyen súlyos járvány ne tizedelte volna a lakosságot. Főleg himlő, cholera, hagymáz váltogatta egymást, ezrével szedve áldozatait. A Rókus képtelen volt befogadni a sok beteget, ezért fiókkórházat nyitottak 20–30 beteg számára, de ennek felszerelése oly szegényes

volt, hogy a betegek az egyetlen nagy teremben a földön, egymás mellett feküdtek. A Bach-korszak alatt a legszükségesebb egészségügyi intézkedéseket sem foganasították. Külön cholera kórházat sem állítottak fel, így a Rókust annyira megfertőzték a cholera betegek, hogy a többi ott fekvők is százával haltak meg.

Az 1866-os cholerajárványt már felkészülten várta a főváros. Erre vonatkozó adatokat bőségesen találunk *Halász Géza* beszámolójában. Ideiglenes fiókkórházakat rendeztek be és orvosi járványkerületeket jelöltek ki. Hirdetéseken tették közzé a védekezésnek az egyéni higiénével kapcsolatos szabályait. Ellenőrizték az élelmiszerpiacokat. Javaslatot tettek az inségesek táplálkozási és lakásviszonyainak megjavítására. „*Ekkor lépett először életbe a levesosztás intézete.*” Elrendelték a terek, házak, vendégfogadók, csatornák, pöcegödrök, árnyékszékek, középületek, különösen az iskolák tisztántartását, vasgálliccal való fertőtlenítését. „*A háztulajdonosok, ha utcai csatorna létezik kötelesek este 8 órakor 2–4 akó vizet az árnyékszékekbe önteneni.*” A hivatalos felügyelet azonban laza volt, ezért „*a fűlszabályokat is késedelmesen hajtották végre. Fő akadály Rottenbiller Lipót Pestváros nagynevű polgármestere.*” Nem ismerte el a cholera fertőző jellegét, tüntetően látogatta a fertőző kórházakat és az általa haszontalannak tartott intézkedésekre nem adott anyagi fedezetet. Végül a Helytartótanács cholera-biztosítást nevezett ki, aki megnyitotta a második járvány fiókkórházat és biztosította a járvány-kerületi orvosok 4 forint napidíját.

Az 1872–73-as járvány alatt továbbfejlesztették ezeket az intézkedéseket. Szigorúban ellenőrizték a rendszabályok végrehajtását és a mulasztókat megrovással és pénzbírsággal sújtották. Felhívták a lakosságot a betegség korai kezelésére: „*A kontárok által javasolt óv- és gyógyszerek eltiltattak.*” Minden házban fertőtlenítést rendeltek el és a szükséges vasgállickészletről gondoskodtak. A beteg ágyából a szalmát el kellett égetni. Felhívást intéztek valamennyi pesti orvoshoz, miszerint a choleras betegekről tartoznak bejelentést tenni. „*A szegény nép élelmezése és egészségtelen, rossz lakása tárgyában is tétettek lépések.*” Ideiglenes cholera járványkórházak létesültek. Tiltva volt a Rókus kórházba choleras beteget felvenni. „*A városrészekből pedig elegendő számú kosarakban a város költségén vitettek a betegek a cholera kórházba a minden városrészben a kapitányhivataloknál készenálló hordárok által.*” A várost tizenöt járványkerületre osztották, mindegyikben járványorvos működött. A köztemetőkben külön halottas házat rendeztek be a cholera-ban elhaltak számára.

A cholera elleni védekezés volt a legfejlettebb, a többi járványra már jóval kevesebb tellett. A hagymázzal kapcsolatban járványkórházak felállításáról értesülünk. Általános bejelentési kötelezettség nem volt, s így csak a kórházban ápoltság és a halálozások számáról van fogalmunk. Megrendítően dokumentálják ezeknek a kórházaknak az egészségügyi viszonyait, hogy az orvosok és ápolók tömegesen estek a járvány áldozatául. A helyzet 1867-ben a jobb viszonyok ellenére még mindig nem változott.

A himlő ellen megint szigorúbb rendszabályokkal igyekeznek fellépni. „*Nincs borzasztóbb betegség a himlőnél, mindazon tulajdonokkal bír, melyek miatt egy nyavalyától irtózni lehet. Járványos, ragályos, kínos, életveszélyes.*” Az intézkedések hasonlóak, mint a cholera esetében. Felvilágosító iratot terjesztenek az egyéni védekezésről. *Halász Géza* szorgalmazza a védőoltásokat és kéri a közgyűléstől a gyermekek kötelező oltásának elrendelését. Javaslatára a Fővárosi Tanács feliratban kéri a belügy-

minisztert, hogy intézkedjék „országos tehenészeti intézet felállítására útján jó és elég oltóanyag termeléséről.” Szeretné megvalósítani, hogy valamennyi orvos jelentse a megbetegedéseket, ezért intézkedik, hogy a m. kir. Kereskedelemügyi Minisztériumtól a Főváros Tanácsa bélyegmentességet kérjen a betegbejelentések számára. Az eredmény sajnos elmarad a várakozástól. A gyakorló orvosok közül, noha ezt a Budapesti Orvosegyesület is sürgette, kevesen tettek eleget a felhívásnak, nagyrésze azoknak sem, akik az egyesületben mellette voltak. Nem jelentettek az egyetemi és katonai kórházak sem. A Minisztérium nem engedélyezte a betegbejelentések bélyegmentességét. Nem lett eredménye az oltóintézetre vonatkozó kérésnek még évekkel ezután sem, noha az 1873-as bécsi III. Nemzetközi Közegészségügyi Kongresszus, amelyen fővárosunk is képviselve volt, 5 szavazat ellenében szükségesnek tartja és ajánlja a kormányoknak a kötelező bevezetését. Végre az 1876-os egészségügyi törvény rendeli el a gyerekek kötelező védőoltását és országos tehenhimlő intézet felállítását. Mégis 1879-ben Pesten a gyerekeknek csak egynegyede kap védőoltást és a tehenhimlő intézet még várat magára.

„Ami a többi fertőző járványt, vörhenyt, kanyarót, hörghurutot, vérhasst stb. illeti — így Halász Géza — ezeknek a Fővárosban alig van története, ezeknél az iskolák bezárásán kívül hatóságilag alig történt valami.”

A heveny fertőző betegségek okozta járványok mellett a csecsemőhalandóság, a tbc. és a „bujasenyvkór”, a szifilisz volt a legégetőbb közegészségügyi probléma. A tuberkulózis halandósága a Fővárosban 1850-ben 10 000 lakosra számítva 65 volt, 1880 körül a 80 esetet is meghaladta. A csecsemőhalandóság 1874-ben 1000 éveszülésre 349. Miért nem szerepelnek ezek Halász Géza beszámolójában? Ismernie kellett e kérdéseket, de látnia kellett azt is, hogy nem jutna el a teendők korrekt szakmai megfogalmazásáig sem, bizonytalan adatok, elégtelen eszközök és tisztázatlan összefüggések zavarosában. Ne felejtjük el azt sem, hogy hazánkban az éppen kibontakozó kapitalista termelést máris kezdte lefékezni az 1872-es gazdasági világválság. Ilyen körülmények között természetesen a legégetőbb epidemiológiai problémák megoldására kellett az erőt fordítani. „Nem a gyér szülés, a még mindig túl nagy gyermekhalálozás gátol a szaporodásban, hanem az időnként fel-felmerülő járvány az, amely végigszáguldván az országban, nem válogatva nemből és korosztályban hegyen, síkon egyaránt szedi kérlelhetetlenül emberáldozatait.”

Nem hisszük, hogy további részletek felderítésével hozzájárulhatnánk tárgyunk jobb áttekintéséhez. De tartozunk még azzal, hogy ne hallgassuk el, mennyi öszinte tisztelettel néztük erőfeszítéseiket, meghajolva — ha nem is az eredmények — a helytállás etikai példája előtt.

IRODALOM

- Bakács Tibor: Budapest közegészségügyének 100 éve. Bp. 1948.
 Engländerné Brüll Klára: Orvosok és kórházak Pest-Budán... Bp. 1930.
 Gortvay György: Az újkori magyar orvosi művelődés és egészségügy történet, I. köt. Bp. 1953.
 Györy Tibor: Medizinischer Führer durch Budapest. Bp. 1909.
 Hahn Géza: A magyar egészségügy története. Bp. 1960.

Halász Géza: A Budapesten uralgott járványos betegségek története. Bp. 1879.

Rózsay József: Adatok a járványok oki viszonyaihoz. Pest 1870.

Rózsay József: Adatok a hágyáz oktanához. Pest 1867.

Salacz Pál (szerk.): A Budapesti Kir. Orvosegyesület jubiláris évkönyve, 1837—1937. Bp. 1937.

Zusammenfassung

Der Aufsatz macht die sozialhygienische und epidemiologische Lage der Hauptstadt vor 100 Jahren, sowie die damals im Zusammenhang mit den verwüstenden Epidemien und Infektionskrankheiten kurrenten Fachkonzeptionen bekannt. Verfasser schildert die Tätigkeit des damaligen Sanitätsarztes der Stadt Pest, des ungerechterweise vergessenen Géza Halász, wodurch die ganze sanitäre und epidemiologische Problematik der Zeit sichtbar wird. Während der heute schon scholastisch vorkommenden Diskussionen ist Géza Halász mit einem genialen Vorgefühl zu praktischen Konklusionen gelangt, die sich heute noch bewähren. Um eine bessere Übersicht vom Zeitalter geben zu können, macht Verfasser auch die fachliche und interessenwahrende Tätigkeit des Ärztevereins bekannt und berührt auch die Auswirkung der gesellschaftlichen, politischen und wirtschaftlichen Verhältnisse auf das Gesundheitswesen. Er geht noch auf die Probleme der Bildung und der materiellen Lage der Ärzte ein.

L. KERÉKES, Dr. med.

Research worker of the National Institute for Public Health

Országos Közegészségügyi Intézet

H-1966 Budapest, Gyáli út 2/6. Hungary

DIE MAGENNÄHMASCHINE

(ALADÁR PETZ)

VON GEORG SILLÓ-SEIDL

Vor 100 Jahren galten Operationen als Heldentaten. Patient und Arzt wurden gleichzeitig und gleichermaßen Helden. Trotz der sorgfältigsten Operationstechnik waren die äußeren Umstände noch so dürftig, daß nur wenig Patienten die Operation überstanden. Die Ärzte operierten noch ohne Kittel, Handschuhe und Gesichtsmaske, in Redingot und Manschetten. Die Tücher, mi denen der Patient abgedeckt wurde, waren keineswegs keimfrei, die Narkose gefährlich. Grund genug, um die besten Operationserfolge zu vernichten, den besten Operateur zur Verzweiflung zu bringen. Wenn ein Patient das Krankenhaus lebend verließ, galt er als ein Feldherr, der ein Schlacht gegen eine hundertfache Übermacht gewonnen hat. Je tiefer der Chirurg in den menschlichen Körper eindringen mußte, um z. B. eine Darmgeschwulst oder ein Magengeschwür zu entfernen, umso größer war die Gefahr, daß bei der Operation der Inhalt des Magen- und Darmkanals eine Infektion hervorrief, die zu bekämpfen die damalige Medizin noch nicht imstande war. Hervorragende Chirurgen, wie Richard Volkmann in Halle, hatten sogar überlegt, ob sie ihre Klinik nicht schließen sollten, weil fast jeder Patient an irgendeiner Infektion starb.

Langsam drangen die Thesen von Semmelweis durch, der die Grundlagen der keimfreien Behandlung schuf. Er hatte eine gründliche Handdesinfektion von allen, die mit Patienten in Berührung kamen, verlangt. Der englische Chirurg Lister entdeckte, daß man vor der Operation mit Karbol die Haut, die Instrumente und selbst die Luft in den Operationsräumen von Bakterien freihalten konnte. Aufgrund dieser Maßnahmen wurde die Lebenserhaltung der Kranken besser. Die Chirurgen bekamen mehr Mut, neue Operationsmethoden zu entwickeln.

Die Vorsichtsmaßnahmen, die Desinfektionen, waren aber nur äußerlicher Natur. Im Bauch selbst war eine Bekämpfung der Keime zunächst nicht möglich, weil die Verwendung von Karbol und Jod in der Bauchhöhle weitere Schwierigkeiten heraufbeschworen hätte. Also waren die Chirurgen gezwungen, ihre Technik so zu verändern, daß bei der Entfernung von Darm- und Magengeschwülsten oder bei sonstigen Operationen an den im Bauch befindlicher Organen, kein Darm- oder Galleninhalt in die Bauchhöhle fließen konnte. Es war ein sehr schweres Unternehmen, die geeignete Methode zu finden; hauptsächlich bei Magengeschwüren, wo der kranke Teil des Magens entfernt werden mußte. Billroth, der große Chirurg in Wien, beschrieb geniale Lösungen, um den verkleinerten Magen erneut mit den Därmen zu verbinden. Aber das Problem, wie man verhindern sollte, daß durch die große Wunde des Magens kein Mageninhalt während der Operation herausfloß, konnte er nicht bewältigen.

Abb. 1–2. Die Patent der ersten Nähmaschine
(Sammelweis Museum)

Diese Aufgabe mußte von technisch begabten Ärzten gelöst werden, die als Pioniere der Ärzte-Techniker gelten.

Zunächst glaubte um die Jahrhundertwende Florian Hahn den Magen mit dem Darm mit Hilfe einer Miniatur-Nähmaschine vereinen zu können, um einer Infektion vorzubeugen. Sie wurde, ebenso wie die Nähmaschine im Haushalt, verwendet, aber mit wenig Erfolg. Es war eher ein Spielzeug als ein Instrument, und außer dem Erfinder konnte kaum ein anderer mit der Nähmaschine nähen.

Einen wesentlichen Fortschritt brachte das Jahr 1907. Ein Chefarzt, Professo Hümér Hüttl aus Budapest, schuf mit Hilfe eines geschickten Instrumentenbauersr Viktor Fischer, eine völlig neue Konstruktion. Wie das Patent aus dem Jahr 1908,

lautete, handelte es sich dabei um eine „Nähvorrichtung für chirurgische Zwecke zur raschen Herstellung von Nähten mittels u-förmigen Drahtklammern“. (Abb. 1–3)

Hüttl stellte eine Art von Heftklammern her, die nicht nur einen, sondern gleichzeitig in vier Reihen 15–15 Klammern aus Draht zusammenpreßte. Damit kam Hüttl dem Ziele näher: Die Bauchhöhle von Mageninhalt zu verschonen. Dieser Apparat war zweifelsohne ein Fortschritt, stellte aber keineswegs die Lösung des Problems dar. Die Anwendung des Hüttl'schen Gerätes bereitete mehrere Schwierigkeiten. Die erste bestand darin, daß die Nähmaschine mehrere Kilo wog. Man brauchte also sehr kräftige Assistenten, um sie halten zu können. Dann war die Hüttl-Nähmaschine sehr teuer. Es kam zur paradoxen Situation, daß in dem neuen Krankenhaus, als Hüttl seine Chefarztstelle wechselte, keine der eigenen Erfindungen zur

1. Kap.

1908

Legelő Nagy Ántóné Hüttl-Fischer-féle sebész műt. - es.

És az II. sz. számú műt. de. v. ell. ügy. a legelő műt. helyén

az egy. sz. számú műt. helyén az egy. sz. számú műt. helyén.

(1908. március 28.) Az egy. sz. számú műt. helyén az egy. sz. számú műt. helyén.

Műt. hely. Budapest - várad. hely. Budapest műt. helyén

elő készítés. - A műt. hely. Budapest egy. sz. számú műt. helyén

laktató hormon előkészítés. - műt. hely.

Ön. műt. hely. - egy. sz. számú műt. helyén (műt. helyén)

Az első műt. helyén az egy. sz. számú műt. helyén (műt. helyén)

1908. március 11. - Magyar Orvosi Társaság. - Budapest (műt. helyén)

Recept: S. L. pylori et gastrici.

Levegő: Dr. Ántóné Nagy

Dr. Fülöp Székely

Alat: Dr. Barnabás Gyula

Levegő: Dr. Péter Pál

Dr. Csikós

I. műt. helyén az egy. sz. számú műt. helyén

Műt. helyén az egy. sz. számú műt. helyén

Legelő helyén: 45 perc

És a 3/4. műt. helyén az egy. sz. számú műt. helyén

Fischer-féle

Abb. 2.

Verfügung stand. Die dritte Schwierigkeit lag an der Füllung der Nähmaschine mit den Klammern. Nur der Hersteller war in der Lage, neue Klammern einzusetzen. Das hieß also, daß man den Apparat zu ihm transportieren mußte, er füllte ihn, und dann mußte er zurückgebracht werden. Diese Prozedur dauerte Tage, also waren in der Woche höchstens zwei Magenoperationen möglich. Das letzte Problem tauchte bei der Sterilisation auf. Um die Jahrhundertwende kochte man noch die Instrumente für die Operationen im Wasser aus. Beim Kochen nahm die große Metallmasse viel Wärme auf, und es dauerte lange, bis die Nähmaschine so abgekühlt war, daß man sie anfassen konnte. Hüttl half dieser Schwierigkeit damit ab, daß er den Apparat mit mehreren Flaschen Äther übergießt, was zweifelsohne eine rasche Abkühlung erbrachte, der Äther jedoch sehr teuer war und der Operationsraum mit einer dicken Ätherwolke durchzogen wurde.

Das waren Gründe genug, um zu erklären, warum in der ganzen Welt nur 50 Hüttl-Maschinen in Betrieb waren.

Einem jungen Chirurgen namens Aladár Petz, 32 Jahre, waren diese Schwierigkeiten wohl bewußt. Er wurde täglich mit Magen- und Darmoperationen an der I. Chirurgischen Klinik der nach Kardinal Peter Pázmány genannten Budapester Universität konfrontiert. Sie hatten selbst eine Hüttl-sche Maschine, aber das Monstrum wurde kaum verwendet. Die Chirurgen haßten sie. Manchmal war die Nähmaschine so warm, daß der Assistent, wenn er sie in die Hände nahm, sofort loslassen mußte. Die Maschine fiel zu Boden, und man war noch glücklich, wenn dabei nicht die Zehen brachen.

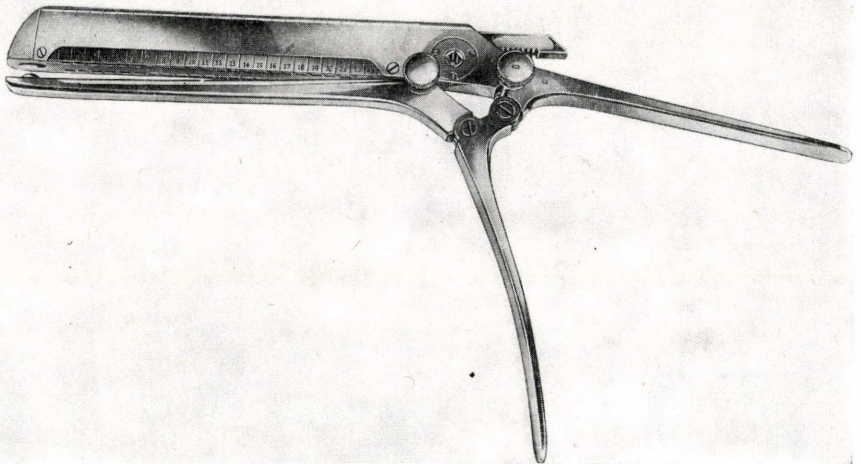

Abb. 3. Die Magen- und Nähmaschine

Das Mißfallen an der Magennähmaschine hatte Petz's Phantasie beflügelt. Er zog sich in sein Zimmer zurück, breitete große Papierbogen auf dem Schreibtisch aus und versuchte, mit einer völlig neuen Konstruktion die genannten Probleme zu lösen. Es war für Petz eine interessante Aufgabe, die er sich selbst stellte. Er zeichnete seit seiner Schulzeit nicht mehr. Zwar war er manuell geschickt, wie gute Chirurgen es fast immer sind, aber eine Vorstellung in eine Zeichnung umzusetzen war nicht einfach. Nun mußte Petz also einen Kampf gegen Papier und Bleistift führen. Viele Wochen schaute es so aus, als ob die Zeichengeräte ihn besiegen würden. Petz forderte seine Reserven, seine Geduld und Ausdauer heraus. Langsam gelang es ihm, auf dem Papier vorzudringen und seine Ideen in Stellung zu bringen. (Abb. 4)

Petz verminderte zunächst die vier Klammerreihen auf zwei. Wenn die Klämmerchen richtig schließen, so ist es nicht erforderlich, daß man vier Reihen einsetzt, meinte er. Wenn man Papiere zusammenheftet, ist es auch nicht nötig, daß man mehrere Klammern nebeneinander verwendet. Dann änderte Petz den Griff der Maschine, er benutzte den sog. Excenterhebeschluß, womit sie einfach zu schliessen und zu öffnen war. Gleichzeitig verschmälerte er die Maschine um das Möglichste, um Gewicht einzusparen.

Als dieses Werk auf dem Papier fertig war, traten äußere Schwierigkeiten auf, wie er nämlich seine Idee in die Tat umsetzen konnte. Petz bereitete es großen Kummer, daß die ungarische Hersteller medizinischer Geräte keine Ätzungsmöglichkeiten hatten, weswegen man alles mit der Hand feilen mußte. Petz wandte sich an eine Lehrlingsschule für Uhrmacher, wo er einen geschickten Abteilungsvorsteher und eine entsprechende Einrichtung vorfand. Der Abteilungsleiter stellte in Überstunden den Nähteil der Maschine fertig. Der Stiel der Maschine konnte schon in einer Instrumentenfabrik produziert werden.

Dann kamen für den jungen Arzt aufregende Stunden. Petz wollte prüfen, ob seine Vorstellung mit den zwei Reihen Klammern richtig war. Er entnahm von Hunden und Toten Mägen und nähte ihre Wände mit der Maschine zusammen. Dann schloß Petz die Mägen an die Wasserleitung, öffnete sie und prüfte, ob und wie die Klammern dem Wasserdruck Widerstand leisten. Die kleinen Klammern, die Petz aus Silber und nicht aus Draht herstellen ließ, entsprachen seinen Hoffnungen. Die Mägen platzten nicht, die Klammern hielten sie zusammen. Da das Instrument um das Fünffache leichter war, als das von Hüttl, machte die Sterilisation und die Abkühlung keine Sorgen. Die Silberklammern waren leicht zu ersetzen, was eine Schwester sofort nach der Operation machen konnte. Damit wurde ermöglicht, am gleichen Tag hintereinander beliebig viele Operationen durchzuführen.

Die erste Anwendung fand noch 1920 statt. Ohne Dramatik, ohne grössere Spannung bei den Beteiligten. Und ohne Komplikationen bei dem jungen Mann, der Jahre an einem Magengeschwür litt.

Um 8.30 Uhr setzte man die Narkose ein. Der Äther verdichtete sich wie üblich im Operationsraum der I. Chirurgischen Universitätsklinik. Die Klinik war alt, aber es wurde jährlich alles neu gestrichen. Sie wirkte wie neu. Der Operationsaal war mit allen technischen Raffinessen der damaligen Zeit entsprechend ausgerüstet. Der Patient schlief schon, als sich die bis zur Kopfspitze in sterile Wäsche gekleideten

Herren seinem Bauch näherten. Die Nähmaschine lag auf einem Extra-Tisch, abgedeckt mit einem sterilen Tuch, und wartete selbstbewußt ihren Einsatz.

Der Oberbauch wurde zweimal mit Jod desinfiziert und mit Ausnahme einer schmalen Stelle von 15×4 cm wurde alles abgedeckt. Der Chef der Klinik, Paul Kuzmik, ließ sich nicht die Ehre nehmen, die erste Operation mit der neuen Nähmaschine durchzuführen. Der Erfinder, Oberarzt Petz, durfte dabei assistieren. Der Bauch wurde mit einem 15 cm langen Schnitt vom Brustknochen bis zum Nabel eröffnet. Die Assistenten setzen Klemmen auf die blutenden Gefäße und schon nach zwei Minuten war der Magen sichtbar. Mehrere Geschwüre konnte man nicht weit von der Stelle tasten, den man Magenausgang nennt und der den Magen mit dem Zwölffingerdarm verbindet. Wenn man diesen Teil des Magens entfernen wollte — resezierer sagen die Chirurgen — so mußte man diesen Teil von seiner Umgebung befreien, d. h. die Gefäße, die mit ihm verbunden sind, unterbinden. Professor Kuzmik hatte vor, die Hälfte des Magens wegzunehmen. Jetzt war es so weit. Jetzt kam die Nähmaschine zum Einsatz. Sie wurde enthüllt. Behutsam setzte man den Magen zwischen die Zähne der Maschine, so wie man Papier in den Klammerhefter setzt, und zwar an der Stelle, wo man den Magen durchschneiden wollte. Dann schloß man die Maschine und drehte an der Vorrichtung, die die Silberklammern durch die Magenwände drückte. Vorsichtig wurde das Nähgerät geöffnet und entfernt. Dicht nebeneinander lagen, wie Gardisten, die silbernen Klämmerchen. Eine Reihe schaute auf die andere. Zwischen ihnen lag das Niemandsland. Es war wichtig, daß in diesem Raum nichts war, kein Mageninhalt, nichts. Denn wenn man mit der Schere die zwei Linien voneinander trennt, darf nichts in den Bauch hineinfließen.

Vorsichtig grenzte man mit Tüchern die anderen Eingeweide ab. Der Operateur nahm die Schere in die Hand, er ging von cm zu cm. Professor Kuzmik schnitt die Wände zwischen den Klammerlinien durch. Langsam, behutsam. Er beobachtete, ob die Klammern nicht aufgehen oder ob sie den Magen gut schlossen. Sein Vertrauen zu der Maschine seines Assistenten, der ihm fast teilnahmslos gegenüberstand, weil er des Erfolges sicher war, nahm mit jedem cm zu. Endlich war der Magen durchgeschnitten. Der Professor drückte etwas am Magen, um festzustellen, ob die Klammern tatsächlich fest halten. Die Festigkeit war für ihn verblüffend. Dann setzte man die Operation fort. Der kranke Magenteil wurde auch vom Zwölffingerdarm befreit. Dort setzte man eine zweite Nähmaschine ein, die ebenso gut funktionierte, wie die erste. Kein Tropfen Magensaft, kein Tropfen Galle, die aus dem Zwölffingerdarm herausfließen könnten! Alles war trocken! Die Hälfte des Magens wurde also entfernt, die Wunde am Zwölffingerdarm nochmals mit Nähten verschlossen. Der Professor holte eine Dünndarmschlinge, die Fortsetzung des Zwölffingerdarmes und verband sie mit dem restlichen Magenteil. Jetzt konnten die Speisen einen neuen Weg gehen, und das Essen tat dem Patienten nicht mehr weh. Die Wunde wurde nun schichtweise geschlossen. Der Patient lag noch drei Wochen in der Klinik. Alles verlief, wie Petz es auch erwartet hatte, wie am Schnürchen. Die Nähmaschine hatte ihre Taufprobe bestanden. (Abb. 5)

Dutzendweise wurden jetzt die Operationen mit dem Petz'schen Apparat vorgenommen. Er bewährte sich jedesmal. Bald, schon ein Jahr später, konnte Petz auf dem Jahreskongreß der Ungarischen Chirurgenvereinigung sein Gerät vorführen.

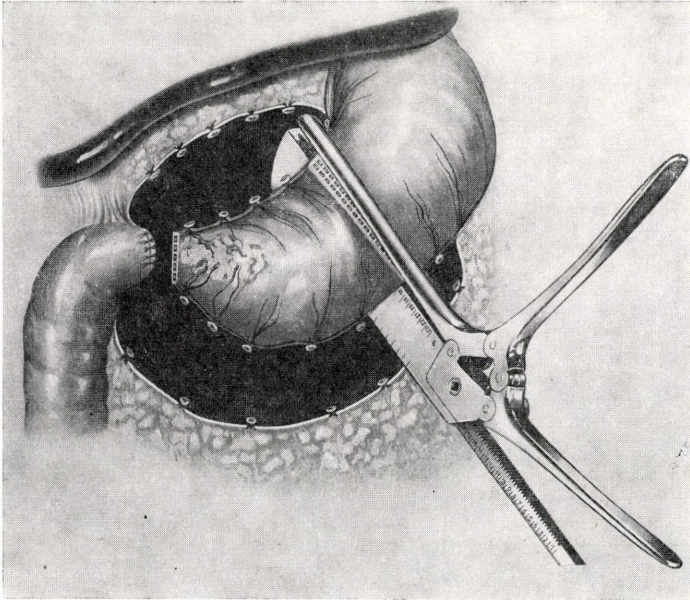

Abb. 4. Die Anwendung von Magen- und Darmähmaschine

Dieser Vortrag war für Aladár Petz viel spannender, als die ersten Versuche, Niemand, außer den Kollegen der Chirurgischen Klinik, kannte seinen Apparat. Er mußte etwas Unbekanntes vorführen. Die Mediziner sind meist skeptisch und erzkonservativ. Sie von den Vorteilen einer neuen Sache zu überzeugen, gelingt kaum einem berühmten Professor. Nicht zu sprechen von einem 32jährigen unbekanntem Chirurgen. Petz klang das höhnische Gelächter der Berliner Ärzte in den Ohren, die Schaudinn, Wassermann und Schleich menschlich vernichten wollten, als sie zum ersten Male über Ihre Erfindungen berichteten.

Darüber hinaus fand Petz etwas Unerwartetes vor. Professor Hüttl war auch anwesend. Um seine Priorität zu sichern, hatte er die Broschüren über seine Nähmaschine mitgebracht. Er wollte sie verteilen. Als alter Hase, mit einer richtigen Spürnase, tat er es vorläufig nicht. Ruhig hörte er sich den Vortrag an. Es waren wenige im Sitzungssaal, die überhaupt eine Meinung haben konnten. Zu den wenigen gehörte sicherlich Hüttl. Er sagte aber nichts. Eine heiße Debatte, wie Petz befürchtet hatte, fand nicht statt. Die Sitzung war ebenso ohne Dramatik verlaufen, wie die erste Operation.

Etwas Außergewöhnliches geschah aber doch. Hüttl, der angesehenste Chirurg seiner Zeit in Ungarn, der Erfinder einer Magenähmaschine, bat Petz nach dem Vortrag, ihm den Apparat zu zeigen. Er betrachtete ihn, probierte die Preßkraft aus, dann nahm er sein Brillenetui, setzte den Apparat an das Leder, so wie man ihn auf einen Magen ansetzen würde. Dann schloß er die Maschine und setzte die zwei

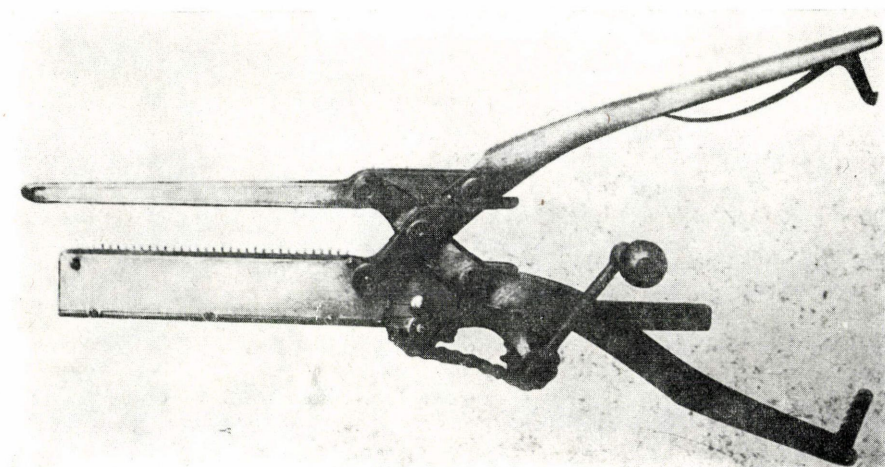

Abb. 5.

Klammerreihen in das Etui. Sorgfältig betrachtete dann Hüttl die Nahtlinie mit seiner Brille. Auf einmal stand er auf und gratulierte dem Gegner herzlichst. Er erkannte an, daß die Petz'sche Nähmaschine seiner hochüberlegen war. Hüttl zog die Konsequenzen daraus und die Herstellung seines Gerätes wurde eingestellt. Er war ein Gentleman ohne gleichen.

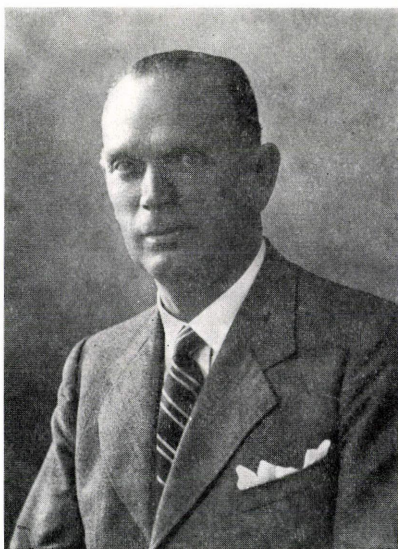

Abb. 6. Aladár v. Petz

Abb. 7. Petz als Schiffsarzt

Gibt es eine größere Anerkennung als die seines Rivalen? Kaum. Damit waren die Pforten der Wissenschaft für die neue Maschine geöffnet. Aber auf ihren Siegeszug mußte Petz noch geduldig warten. Das lag an der Herstellung.

Völlig unerwartet stellte sich heraus, daß die Instrumentenfabrik jährlich nur zwei Apparate herstellen konnte. Damit wurde der weltweiten Verbreitung ein Hindernis gesetzt. Petz war also aus patenttechnischen Gründen nicht in der Lage, seine Nähmaschine in wissenschaftlichen Zeitschriften zu veröffentlichen, sonst bestand die Möglichkeit, daß jemand im Ausland mit der Fabrikation beginnt und er dann leer ausginge. (Abb. 6)

Dazu kam noch, daß Petz 1922 in seiner Vaterstadt Győr (Raab) zum Chefarzt der Chirurgischen Abteilung und gleichzeitig zum Krankenhausdirektor ernannt

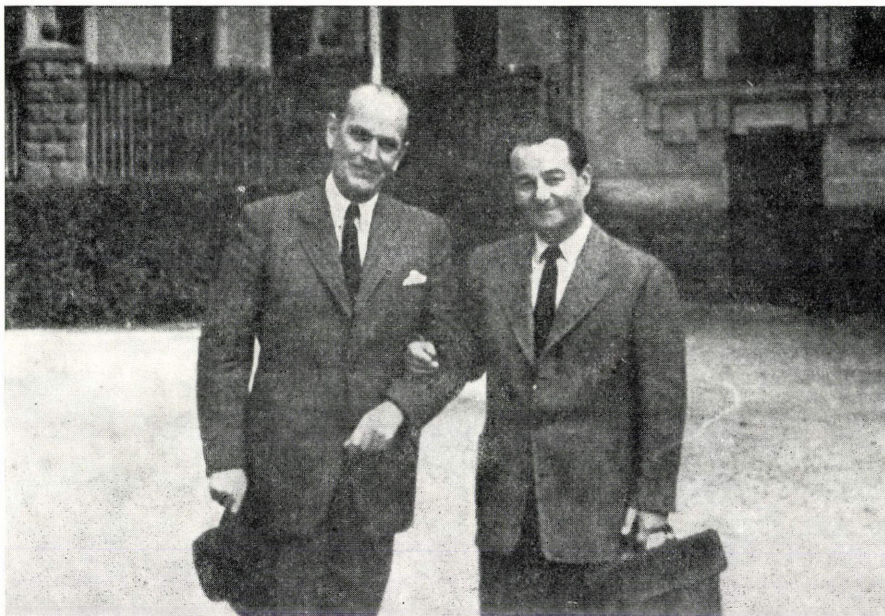

Abb. 8. Petz mit Prof. Rubányi

wurde. Obwohl diese Stadt an der Donau nur 150 km von Wien entfernt ist, waren dort immerhin die Möglichkeiten, die Nähmaschine weltweit bekannt zu machen, stark begrenzt. Neben seiner täglichen Routinearbeit, die Petz so gründlich ausführte, daß er selbst dem Krankenhausgärtner auf die Finger schaute, blieb ihm zunächst nur der schriftliche Weg übrig. Eine der größten amerikanischen Instrumentenhersteller wollte den Apparat nicht. Das hatte Petz etwas geschockt, da bis dahin alles glatt über die Bühne gegangen war. (Abb. 7—9)

1923 aber wurde das Jahr des Erfolges. Petz schrieb erneut, nachdem er sich von dem Rückschlag erholt hatte. Diesmal der Firma Jetter und Scheerer in Tuttlingen. Diese antworteten postwendend, daß sie an der Fabrikation Interesse haben.

An einem schneereichen Wintertag setzte sich Aladár Petz in den Zug und reiste mit der Magen- und Nähmaschine über München nach Tuttlingen. Seine Überzeugung war nach wie vor: Wenn eine Arzt etwas erfindet, was dem Kranken hilft, dann muß man dafür kämpfen, um es bekannt zu machen und nicht aus Ärger oder Beleidigung in der Schublade liegen lassen. Aber dazu kam es nicht. Wie, beschreibt Petz selbst:

„Damals lebte noch der alte Kommerzialrat Scheerer, einer der Gründer der Firma. Scheerer war Ehrendoktor der Universität Tübingen. Als ich ihn in seinem Büro aufsuchte, klingelte er und rief nach seinem technischen Leiter. Es kam ein Spitzbart um 50 Jahre, im blauen Arbeitsanzug. Scheerer übergab ihm die Maschine: 'Schauen Sie sie an.' Er nahm sie in die Hand, öffnete sie, schloß sie, schaute sie von jeder Seite

DEUTSCHES REICH

URKUNDE
ÜBER DIE ERTEILUNG DES PATENTS

4 0 5 8 3 2

Auf Grund der angefügten Patentchrift ist durch Beschluß des Reichspatentamts
an Dr. Aladar von Petz in Győr, Ungarn

ein Patent erteilt worden.

Gegenstand des Patents ist:

Magen- und Darmnähapparat.

Anfang des Patents: 25. März 1923.

REICHSPATENTAMT.

Die Patentgebühr wird jährlich fällig am 25. März.

Pat. Act. 3
27. 1922 1800.

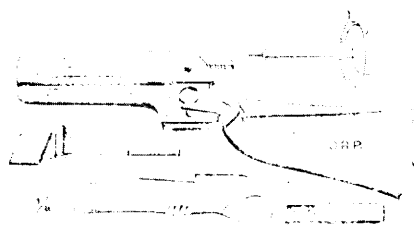
Abb. 9.

Magen- und Darm-Nähapparat

von Dr. Aladár von Petz (D.R.P. 641 000 im Auslande)

- E- 604 Ein feines Holzgerät enthaltend 1 Nähzange, 1 Zusatzpatent (D.S.M. 100 000 im Auslande) und 1 Nadelhalter (D.S.M. 100 000 im Auslande).
- E- 604 Magen- und Darmnähapparat von Dr. A. von Petz mit 12 Paar Nähnadeln nach Dr. Koegel (D.R.P. 641 000 im Auslande).
- E- 605 Ein feines Holzgerät enthaltend 2 Nähzangen, 1 Füllpatent (D.S.M. 100 000 im Auslande) und 1 Klammerklammer.
- E- 605 Magen- und Darmnähapparat von Dr. A. von Petz mit 12 Paar Nähnadeln nach Dr. Koegel (D.R.P. 641 000 im Auslande) mit Klammermarken.
- E- 606 Darm-Nähapparat von Dr. A. von Petz - D.R.P. - Patent im Auslande. Ein feines Holzgerät enthaltend mit 1 Nähzange, parallel-schließend mit Klammermarken nach Koegel für 12 Paar Nähnadeln ein 1. Korbteil, 1. Füllpatent (D.S.M. 100 000 im Auslande), 1 Füllpatent (D.S.M. 100 000 im Auslande) und 1 Nadelhalter (D.S.M. 100 000 im Auslande) dazu.

- E-607 Darm-Nähapparat von Dr. A. v. Petz (D.R.P. 641 000 im Auslande). Ein feines Holzgerät enthaltend mit 1 Nähzange, parallel-schließend mit Klammermarken nach Koegel für 12 Paar Nähnadeln ein 1. Korbteil, 1. Füllpatent (D.S.M. 100 000 im Auslande), 1 Füllpatent (D.S.M. 100 000 im Auslande) und 1 Nadelhalter (D.S.M. 100 000 im Auslande) dazu.
- E-608 Magen- und Darmnäh-Apparat von Dr. A. v. Petz (D.R.P. 641 000 im Auslande). Ein feines Holzgerät enthaltend mit 1 Nähzange, parallel-schließend mit Klammermarken nach Koegel für 12 Paar Nähnadeln ein 1. Korbteil, 1. Füllpatent (D.S.M. 100 000 im Auslande), 1 Füllpatent (D.S.M. 100 000 im Auslande) und 1 Nadelhalter (D.S.M. 100 000 im Auslande) dazu.
- E-609 Magen- und Darmnäh-Apparat von Dr. A. v. Petz (D.R.P. 641 000 im Auslande). Ein feines Holzgerät enthaltend mit 1 Nähzange, parallel-schließend mit Klammermarken nach Koegel für 12 Paar Nähnadeln ein 1. Korbteil, 1. Füllpatent (D.S.M. 100 000 im Auslande), 1 Füllpatent (D.S.M. 100 000 im Auslande) und 1 Nadelhalter (D.S.M. 100 000 im Auslande) dazu.

Die in den obigen Patenten beschriebenen Apparate sind durch die vorliegenden Zeichnungen dargestellt. Die Zeichnungen sind in der Größe gezeichnet, die in der Patentbeschreibung angegeben ist. Die Zeichnungen sind in der Größe gezeichnet, die in der Patentbeschreibung angegeben ist.

Von Petz' Stomach and Intestinal Sewing Apparatus

comprising:

- 2 Sewing apparatus, 1 axle, filling stand, stilette, tweezers
 - screwdriver and 300 sewing clips, german silver, in metal container.
- Fitted into polished wood case.

For obtaining best results in stomach-intestinal resection it must be strictly observed that:

The hands, instruments and the operation field be kept as clean as a countess and the patient be kept as quiet as possible. The first division of the stomach and the first division of the intestine be made with the use of the Apparatus with the following instructions:

The instrument is used in the following manner: It consists of a board, metal, with a handle, a screwdriver, a stilette, tweezers, a filling stand, a screwdriver and 300 sewing clips, german silver, in metal container. The instrument is used in the following manner: It consists of a board, metal, with a handle, a screwdriver, a stilette, tweezers, a filling stand, a screwdriver and 300 sewing clips, german silver, in metal container.

The clip is used in the following manner: It consists of a board, metal, with a handle, a screwdriver, a stilette, tweezers, a filling stand, a screwdriver and 300 sewing clips, german silver, in metal container.

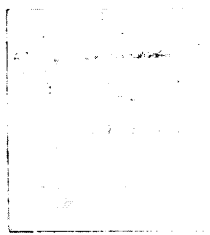

Abb. 11.

an. Dann fragte er: 'Warum wurde das Instrument von zwei Leuten hergestellt?' Ich war überrascht. Das muß ja ein großartiger Fachmann sein! Das Instrument war nagelneu verchromt! Trotzdem sah er, daß der Stiel von einem anderen gemacht worden war. Ich erklärte ihm, mit welchen Schwierigkeiten ich zu tun hatte, bis ich überhaupt so weit war, zwei Apparate zu besitzen. . . [Abb. 10—12]

Nachdem wir die Maschine auseinandergelegt hatten, sagte Scheerer nur so viel: 'Alles in Ordnung, wir werden sie fabrizieren.' Ein Mann, ein Wort. In einigen Monaten war schon die erste 100-er Serie fertiggestellt."

1924 veröffentlichte Petz in dem in Leipzig erscheinenden Zentralblatt für Chirurgie seine Arbeit mit dem Titel: „Zur Technik der Magenresektion. Ein neues Magen-Darminähergerät“. Die Druckfarbe auf der Arbeit war kaum getrocknet, als sich schon die ersten Gegner meldeten.

Ein Vertreter der Tuttlinger Fabrik zeigte das Instrument in London einem prominenten Chirurgen. Der spielte damit herum, öffnete es, schloß es und sagte: „*Es ist ein wunderbares Produkt. Nur derjenige, der es verwendet, ist ein Mörder*“. Seine Argumente waren nicht stichhaltig, da niemand eine Meinung äußern sollte, bevor er eine neue Konstruktion im Gebrauch gesehen hat. Die Firma verständigte Petz von dieser Meinung. Seine Antwort war kurz und bündig: „*Als zwischen Stockton und Darlington das erste englische Eisenbahnnetz gebaut wurde, stimmte der Magistrat von Stockton erst dann zu, wenn entlang der Schienen ein so hoher Zaun aufgestellt wird, daß die Eisenbahn bei der Durchfahrt nicht sichtbar wird. Der hohe Magistrat vertrat die Meinung, daß nicht nur diejenigen, die im Zug sitzen, sondern auch alle Zuschauer von der Geschwindigkeit (25 km in der Stunde!) verrückt werden*“.

Mit diesem Argument bewaffnet, besuchte der Vertreter erneut den Professor. Dieser wurde rot, als er das Beispiel hörte und antwortete: „*This Doctor Petz seems to be a very outspoken gentleman*.“ (Dieser Dr. Petz scheint ein sehr offener Mensch zu sein.)

Es blieb aber nicht bei dem einzigen Widerspruch. Der Privatdozent für Orthopädie an der Technischen Hochschule in Dresden, Dr. Göckel, veröffentlichte 1926 im „Chirurgisch-Technischen Korrespondenzblatt“ einen Artikel „Plauderei vom Chirurgenkongreß 1926“ und schrieb u. a. über das Petz'sche Nähergerät wie folgt: „*Eine verblüffend arbeitende Magennahtzange von dem Ungarn Dr. Petz, die mit einem Druck zwei Wundränder zusammenheftet, hat hier wohl mancher zum ersten Male in natura bestaunt und abgelehnt. Es gibt auch eine Übertechnik!*“

Petz antwortete wieder mit einem Beispiel:

„*Als im August 1783 Professor Charlière seinen ersten Ballon auf der Marsch-Wiese in Paris aufstiegen ließ und dieser eine Stunde später bei einem Dorf landete, glaubten die einfachen Leute, daß der Mond heruntergefallen sei. Sie gerieten in panische Angst. Der Ältestenrat wurde berufen, der beschloß, das Ünding, das sie nicht kannten, zu vernichten. Die ganze Dorfbevölkerung rannte mit Heugabeln und Stöcken heraus und prügelten den Ballon «zu Tode». Göckel behandelt meine Nähmaschine ähnlich. Er versucht, das Produkt eines Gehirns totzuschlagen, von dem er als Orthopäde keine Ahnung hat.*“

In Italien wurde die Petz'sche Magen- und Nähmaschine durch einen Streit zwischen zwei Professoren bekannt. Noch 1926 hatte Professor Taddei, der Direktor

der Chirurgischen Universitätsklinik in Pisa, einen Vortrag über die technischen Möglichkeiten der Operationen am Magen- und Darmkanal gehalten. Dieser Vortrag ist in den offiziellen Zeitungen der Italienischen Chirurgischen Gesellschaft erschienen. Taddei berichtete u.a. von 12 Operationen, die er mit der Petz'schen Magen- und Nähmaschine durchgeführt und sie für vorzüglich gehalten hat. Einige Jahre später, 1931, erschien ein Gegenangriff aus der Feder von Professor Bastianelli, der im St. Giovanni-Krankenhaus in Valdorno, nicht weit von Pisa, Chefarzt war. Bastianelli hat diesen Artikel zum Anlaß genommen, Taddei, den er beneidete, eines auszuweisen. Dem viele 100 km entfernt wohnenden Autor hatte eigentlich dieser Angriff nicht gegolten. Bastianelli hatte Taddei theatralische Elemente in Verwendung der Chirurgie vorgeworfen und behauptet, wohin das führen würde, wenn nur Maschinen in der Chirurgie verwendet werden, anstatt eine gute chirurgische Technik zu haben. Er hat Taddei kurz einen Snobisten genannt, da er mit ausländischen Instrumenten arbeitet. Allerdings hatte dieser Angriff so viel Wert, daß ganz Italien über die Petz'sche Magen- und Nähmaschine unterrichtet war. Das bestätigte eine Studentin, die Petz erzählte, daß der Professor in Padua in der Vorlesung den Nähapparat vorführte, ihn aber für eine holländische Erfindung hielt. Als die Studentin ihn darauf aufmerksam machte, daß diese von einem Ungarn erfunden worden war und auf dem Stiel des Apparates darauf stünde: Apparat nach von Petz, hat das der Professor eingesehen, daß er irrtümlicherweise das 'von' als 'van' gelesen hatte und deswegen Petz für einen Holländer hielt.

In Frankreich wurde die Nähmaschine durch die Dissertation von André Nègre 1935 bekannt. In Deutschland, wo eigentlich der Petz'sche Apparat hergestellt wurde, ging es nicht so einwandfrei, bis die Maschine in das medizinische Inventar aufgenommen wurde. Erst als Professor Martin Kirchner von der Universität Tübingen, der bekannteste Chirurg der dreißiger Jahre, mit dieser Maschine operierte, wurde sie „hoffähig“. Es ist bekannt, daß der Ruhm der Petz'schen Nähmaschine bis Australien vorgedrungen ist. Sir Heneage Ogilvie hat in Sidney darüber einen Vortrag gehalten (1947). Der Vortrag erschien in „The Australian and Journal of Surgery“.

In Rußland, wo man sehr gerne und sehr häufig mit den verschiedensten Nähmaschinen operierte, und die Russen selbst über eine vorzügliche Gefäß Nähmaschine verfügen, wurde die Petz'sche Maschine schnell bekannt, zumal der jetzige Gesundheitsminister Professor Petrowski in den Fünfziger Jahren in Budapest an der Universität für Medizin einen Lehrstuhl hatte und dort den Apparat kennen ernte.

Auch in den Vereinigten Staaten verwendet man diese Maschine, sie ist auf der chirurgischen Station unentbehrlich. Petz selbst erzählt eine kleine, für ihn typische Geschichte:

„In den fünfziger Jahren wurde ein englischer Major mit einem Oberschenkelbruch ins Krankenhaus Győr eingeliefert. Während seines Aufenthaltes hatte er mehrere Besuche von einem amerikanischen Arztmajor bekommen, der sonst in Baltimore an der Johns Hopkins Universität Assistent war. Bei einer Vorstellung versteht man meist die Namen nicht richtig. Während einer Konsultation sagte ich dem Amerikaner, daß er mich höchstwahrscheinlich kennt. Er war recht erstaunt, weil er vorher nie in Győr gewesen war und glaubte, daß ich völlig verrückt geworden bin. Ich habe dann erwähnt, daß ich eine Magen- und Nähmaschine konstruiert habe. 'Dann sind Sie Dr. Petz',

schrie der Amerikaner auf. 'Ja', habe ich gesagt, 'in meiner ganzen Größe'. Die Freude des Amerikaners war unermeßlich“.

Die Nähmaschine wurde ab der vierziger Jahre ohne weiteren Tadel anerkannt. Der Name Petz wurde sogar in ein Tätigkeitswort umgewandelt, was in der Medizin nur selten geschah, und somit kam der Name Petz neben Röntgen in die chirurgische Sprache. Professor Loeweneck in Hamburg war der Vater dieses Ausdrucks. Er sagte zum ersten Mal anstelle von „wir werden jetzt die Magen- und Nähmaschine ansetzen“ „wir werden petzen“. Andererseits wurde die Magen- und Nähmaschine kurz 'der Petz' genannt, oder man sagt, jetzt wird durchgepetzt.

Heute ist es unmöglich, sich einen Operationssaal vorzustellen, wo die Petz'sche Magen- und Nähmaschine nicht vorhanden wäre. Man könnte denken, daß Petz wenigstens von seiner Entdeckung profitiert hätte. Aber er hatte überhaupt keine finanziellen Vorteile, da ihm die Fabrik für sämtliche Unterlagen, Patentrechte usw. so viel von seinen Tantiemen abgezogen hat, daß er sich davon nicht einmal ein Auto kaufen konnte. Wenn man bedenkt, daß Petz mehreren hunderttausend oder millionen Menschen geholfen hat, dann ist das eine sehr magere Bilanz für einen Entdecker. Glücklicherweise war Petz ein sehr zurückhaltender Mensch, der in äußerster Zurückgezogenheit lebte. Bis zu seinem Tode 1956 leitete er das Krankenhaus in Győr, das heute nach ihm genannt ist. Sein Name aber blieb durch seine Maschine auf der ganzen Welt verewigt.

Összefoglalás

Száz évvel ezelőtt egy hasműtét valóságos hőstettnek számított – orvos és beteg részéről egyaránt. Semmelweis és Lister aszeptikus és antiszeptikus elveinek térhódítása nyomán nagy mértékben csökkent ugyan a műtéti halálozások száma, de az operáció közben a hasüregbe jutó gyomor- és béltartalom még mindig gyakran okozott végzetes fertőzést. Ezért több sebész is fáradozott olyan módszer kidolgozásán, amelynek segítségével pl. a reseált gyomor összekapcsolható a bélcsatornával anélkül, hogy közben a gyomor- vagy a bélnedvekből a legcsekélyebb mennyiség is a hasüregbe kerüljön. *Florian Hahn* csupán kuriózumnak számító „bélyarrógépe” után a budapesti *Hültl Hümér* professzornak sikerült *Fischer Viktor* szerszámkészítő mester közreműködésével 1907-ben olyan „sebészeti varrógépet” konstruálnia, amelyet már a gyakorlatban is lehetett alkalmazni. Az 1908-ban szabadalmazott gép egyszerre 4 sorban, gyors egymásutánban nyomta be az U-alakú drótkapcsokat az egymásra szorított rétegekbe. A sikeres konstrukciónak azonban több hátránya is volt: több kilós súlya miatt nehezen lehetett kezelni, új kapcsokat csak a készítője tudott beletenni, a forróvízes fertőtlenítés után órákig kellett a lehülésére várni, s végül, de nem utolsósorban: igen sokba került. Ezek után érthető, hogy a Hültl-féle gépből az egész világon mindössze kb. 50 darabot használtak.

A budapesti I. sz. sebészeti klinika tanársegéde, *Petz Aladár* (1888–1956) mindennapi tapasztalatából ismerte a Hültl-féle varrógép árnyoldalát s elhatározta, hogy maga kísérli meg egy jobb konstrukció megtervezését. A négy sor kapocs helyett csak kettőt alkalmazott, s minden tekintetben könnyebbé és könnyebben kezelhetővé tette a gépet. De nehezen tudott kivitelezőt találni. Végre egy órastanonc-iskola művezetője készítette el az első példányt. Petz kutyákból és hullákból kioperált gyomrokon próbálta ki gépét. A gyomrokat a vízvezetékre kötve vizsgálta, milyen erős kapcsaiknak záróképesége. Az ezüstkapsok megállták a próbát, a gépbe töltésük pedig oly egyszerű volt, hogy a nővérek elvégezhették.

Az új gyomorvarrógépet 1920-ban próbálták ki a budapesti I. sz. sebészeti klinikán egy gyomorfekélyes fiatalemberen. Az operációt *Kuzmik Pál* professzor végezte a feltaláló, Petz Aladár segédletével. Az új műszer fényesen bevált. A következő évben a Magyar Sebészek Kongresszusán mutatta be Petz a találmányát. Az ülés végén Hüttl professzor, a nagy rivális — miután szemüvegtokján maga is kipróbálta az újonnan ismertetett gépet — gratulált a feltalálónak, majd páratlan lovagiassággal azonnal intézkedett a versenyben alulmaradt saját készüléke további gyártásának megszüntetéséről.

A Petz-féle gyomorvarrógép tömeges gyártására idehaza nem akadt vállalkozó, ezért a feltaláló először Amerikában, majd Németországban próbálkozott kivitelezőt találni. 1923-ban aztán a tuttlingeni *Jetter und Scheerer* céggel kötött megállapodást. Megindult a sorozatgyártás, de a sebészek idegenkedését nem sikerült egy csapásra legyőzni. Egy kiváló londoni sebész pl. így nyilatkozott: „Csodálatos egy gyártmány! De gyilkos, aki használja!” Petz a tudomány- és technikatörténetből vett szellemes párhuzamokkal pírított rá ellenfeleire, mint minden újítás makacs ellenzőire. Az igazi sikert azonban nem a szópárbajok, hanem a gyakorlati eredmények vívták ki. A Petz-féle gyomorvarrógépek elterjedtségét, „népszerűségét” talán mi sem bizonyítja jobban, mint hogy feltalálójuk nevéből a német nyelv — Röntgen nevéhez hasonlóan — igét képzett: „petzen” annyit jelent, mint „petzelni”, vagyis „Petz-féle készülékkel varrni”.

G. SILLÓ–SEIDL, Dr. med.
D-6000 Frankfurt a. M. Thorwaldsen-Str. 19. B.R.D.

SZUMOWSKI'S INFLUENCE ON THE DEVELOPMENT OF MEDICAL HISTORY IN HUNGARY*

BY DÉNES KARASSZON

Research in medical history has older traditions in Hungary than the medical school itself. István Weszprémi had begun to collect related historical records in 1766, three years before the first Medical Faculty was founded at the University of Nagyszombat by Queen Maria Theresia. The first volume of the reputed biographical series written by Weszprémi was published in Leipzig, Germany, in 1774.

Ten years later Pál Adami, who had temporarily held the chair of Veterinary Professor at the University of Krakow, (Poland), published one of the first bibliographies on epizootology under the title "Bibliotheca Loimica" (1784).

A century later F. X. Linzbauer (1807 - 1888) compiled all data and legal orders related to the history of public health in Hungary in seven vast volumes, entitled "Codex Sanitario-medicinalis Hungariae" (1852-1861).

The teaching of medical history has been pursued in Hungary from the very beginnings of academic professional training. Already the first medical professors had been anxious to train the undergraduates in the history of medical sciences. However, no comprehensive review was then written in the Hungarian language on the history of development in medicine. Hungarian doctors were engaged in healing the wounds of the warriors fighting in the Hungarian War of Independence rather than in investigations into their own historical past. So it happened that the first book dealing with the history of the development of medicine in Hungary was written by a non-professional, the historian Kálmán Demkó, who did his best in good faith, but without the proper sense of criticism and, alas, with an entirely non-professional approach to the field.

After Demkó's pioneer effort, professional medical writers took charge of the subject. The spirit of professional commitment, which had inspired Weszprémi, Adami and Linzbauer in the past, was revived in the historical contributions of F. Cl. Mayer, Gy. Magyary-Kossa and T. Györy, to mention only the most outstanding authors of the many who volunteered investigations into the history of medicine.

In this flourishing era of medical history the Hungarian translation of Szumowski's book was published in 1939.

The Hungarian edition was the first to unite the originally separately written three main parts of the book in a single volume, making thereby possible a comprehensive survey of the entire subject and a synthesis of all knowledge in the field

* Paper delivered at the session of the Polish Society for the History of Medicine, Krakow, 6th November 1975.

on the basis of a new outlook furnished by the author. The Hungarian edition won great recognition not only to Szumowski himself, but also to the translator, Árpád Herczeg, reputed Hungarian expert of medical history, who had an excellent knowledge of the Polish language and was a personal friend of Szumowski.

Herczeg added data on Hungarian medical history and information about historical Polish—Hungarian professional connections to the translation of Szumowski's book. These contributions greatly reinforced the good connections between the writers of medical history in the two countries. The correspondence of Szumowski with the Hungarian professors Herczeg and Györy is now kept among the important documents in the Semmelweis Archives of Medical History in Budapest.

In our days investigations into medical history are actively pursued in Hungary by many professional and non-professional experts of the field. For the Hungarian expert Szumowski's name is inseparably linked with medical history, just as the ancient town Krakow is associated in our minds with the notion of the higher education, because the old university school in that town had been the Alma Mater to many Hungarian students in the past times, when academic training had not been available in our home country.

Through Szumowski's work Krakow has become a source of not only professional knowledge, but of medical history as well, still offering ample resources to those engaged in the field.

May I now cite what Szumowski himself wrote in his Preface to the Hungarian edition: "*It were my great delight if my work in medical history could contribute to the reinforcement and stabilization of the spiritual connections which have traditionally existed for many centuries between Hungary and Poland.*"

Szumowski's mind has been fulfilled: all Hungarian experts of medical history regard it as a professional obligation that they pay their tribute to professor Szumowski's honourable memory in Krakow, where he lived and worked.

Összefoglalás

Az orvostörténelmi kutatás Magyarországon régebbi időkre tekint vissza, mint az orvosi oktatás. Wespriemi, Adami és Linzbauer hagyománya alapján, Demkó tiszteletreméltó kezdeményezését követően e század első felében Mayer Ferenc Kolos, Magyary-Kossa Gyula és Györy Tibor művelte legnagyobb hozzáértéssel a medikohistoriát. Éppen az ő működésük tette éretté a helyzetet Szumowski könyvének magyar nyelvű megjelentetésére (1939). Az eredetileg három, külön megírt rész a magyar kiadásban jelent meg egységes kötetben. A szerző mellett egycsapásra híres lett a könyv fordítója, Herczeg Árpád is, akit kitűnő lengyel nyelvismeretén kívül személyes jó barátság fűzött Szumowskihoz. Herczeg a könyv magyar kiadását a magyar orvostörténelmi adatokon kívül a lengyel—magyar orvostörténelmi kapcsolatokra vonatkozó jegyzetekkel is kiegészítette, ezáltal jelentős mértékben járult hozzá ezeknek a kapcsolatoknak ápolásához.

D. KARASSZON, Dr. med. vet., C. Sc.

Lecturer, Leader of the Neurological Research
Laboratory, University of Veterinary

Állatorvostudományi Egyetem

H-1400 Budapest, Bethlen Gábor u. 20—24. Hungary

ADATTÁR

Ó-EGYIPTOMI GYÓGYÁSZATI KIFEJEZÉSEK

(MAGYARÁZATOKKAL, IDÉZETEKKEL, SZÖVEGLELŐHELYEK
FELTÜNTETÉSÉVEL ÉS GLOSSZÁRIUMMAL)

REGÖLY-MÉREI GYULA

I. PROLEGOMENA

Megjegyzések

1. Az ó-egyiptomi szövegeket magyarul *Grapow* német nyelvű fordítása alapján [12/III, IV—1. és IV—2] idéztük.

2. Az ó-egyiptomi és az ó-görög szavak és nevek esetén nem a magyaros írásmódot, hanem a nemzetközi tudományos átírási elveit követtük (pl. *Isis* és nem *Izisz*; *Erasistratos* és nem *Eraszisztratosz*). A jobb áttekinthetőség miatt mellőztük az ó-görög éta és omega betűket jelző vízszintes vonalkát az „e” és az „o” betűk felett (pl. *Hippokrates* és nem *Hippokratēs*).

1. Az Orvosi papyrusokról általában

A papyrus elnevezés a *pa puro* („a fáraó”) kifejezésből származik. A fáraó (pr. 3) szó eredeti jelentése: „nagy ház”. Az írásra használt tekeresek a ciprusféle- ségekhez tartozó *Papyrus antiquarum* L. rostjaiból készültek. Az írás — a keleti nyelvknél megszokott módon — jobbról balra halad. Az általunk tudományos célból használt hieroglyphák azonban nyomdatechnikai okból balról jobbra irányulnak. A hieroglyphák eredetileg diszítésre is szolgáltak, ezért a két oldalon levő függőleges oszlopok jelei tükörcépszerűek, a figurális elemek egymásra tekintenek. Az orvosi papyrusok hieratikus írással készültek, ami a hieroglyphák egyszerűsített formája. A hieratikus írás nagyszámú rövidítésre ad lehetőséget, melyek történelmi korok és egyének szerint változtak, ezért nehezebb az olvasása. Ezt *Erman* úgy fejezte ki, hogy a hieroglyphák mintegy megfelelnek a mi nyomtatott betűinknek, a hieratikus forma pedig folyóírásunknak. A könnyebb olvashatóság kedvéért újabban hieroglyphákba írták át az orvosi papyrusokat (*Breasted, Grapow, Wreszinski*).

A papyrusok nagysága igen különböző. Az *Ebers*-papyrus 20 m hosszú, a különben is erősen sérült *kahuní* papyrus pedig alig 1 m. A legmagasabb a *kahuní* és a *Smith*-papyrus (32 cm), a legalacsonyabb a *Carlsberg*-VIII (10 cm). A legrégebbi a *kahuní*, melyet *Dawson* szerint [3] a középbírodalomban írtak le, a legfiatalabb a *Carlsberg*-VIII (i.e. 1200 körül). A *Smith*- és az *Ebers*-papyrusok kb. egyidősek, *Grapow* szerint [12/II] i.e. 1550-ből valók.

A tekereseket két rétegből készítették, ezeket összeragasztották egymással. A mellső oldalon a ragasztással párhuzamosak, a hátlapon viszont függőlegesek a rostok. A mellső oldal felszíne tehát simább, erre szivesebben írtak; ha azonban helyhiány, kiegészítés vagy más ok miatt szükségessé vált, akkor a hátlapot is felhasználták

(Beatty-, berlini-, Ebers-, kahuni-, londoni és Smith-papyrus). A Hearst-papyruson csak a mellő oldalon található írás. A londoni papyrus ún. *palimpsest*, tehát a tekerestet már előzetesen is használták, majd a lemosott lapra írták az újabb szöveget.

A papyrusok egyrésze sérült (pl. a Beatty-VI., a berlini- ill. a kahuni papyrus). A berlini-, valamint a Hearst-papyrusban befejezés is van: „*elejétől a végéig elkészült*”. A Smith-papyrus szövege váratlanul megszakad, ennek okát nem ismerjük. *Grapow* [12/II] szerint olyan benyomásunk támad, mintha az írnok folytatni kívánta volna a papyrust, és ebben valami megakadályozta. Az Ebers-papyrus végén megtalálható az írnok neve, ami azonban sérült helyen van. *Grapow*, valamint *Ranke* [12/II] analógia alapján kiegészítették a hiányos nevet. Ez szerintük (*p3r'*) *hr wnnj.f* lehet, aminek jelentése: „*Ré a jobbján van*” (a név kiegészített része van zárójelben). A többi orvosi papyruson nincsen név, ami azonban nem jelenti azt, hogy azok anonymok voltak. Feltehetően vagy a sérült részlet tartalmazta, vagy az írnok mulasztotta el nevének feltüntetését.

A papyrusokat kákavesszővel írták. A folyószöveg, továbbá az istennevek és az azokkal kapcsolatos megjegyzések mindig fekete színnel rajzoltak. A feliratok — melyeket az egyszerűség kedvéért diagnosísznak, ill. utasításnak (*šš3w*), vagy pedig receptnek nevezünk — valamint a drogok mennyiségi adatai vörös színűek (*rubrum*).

A papyrusok egyrészét (pl. az Ebers-papyrust) már az ó-egyiptomi írnok ellátta számozással. A szöveget tévesen 110 részre osztotta. Ugyanis kihagyta a 28. és 29. columnát* [*Grapow*, 12/II] Az Ebers-papyrus egyes részeit — mint azt *Grapow* kiemeli [12/II] — az „itt kezdődik” (*h3.tj'm*) megjegyzés választja el egymástól. A könnyebb áttekintés kedvéért napjainkban valamennyi orvosi papyrus szövegét megszámozták. Ez történetet kétféle módon: vagy az esetek alapján, vagy pedig a columnának megfelelően. Pl. Ebers 308. eset = 53,6–9 columna; Smith 43. eset = 14,22–15,6 columna. Glosszáriumunkban a columna szerinti számozást követjük. Az első szám tünteti fel a columnát, a második pedig a szövegsort. Ha a papyrus mindkét oldalán van szöveg, gyakran megadjuk azt is, hogy a mellő oldalról (*recto*) vagy pedig a hátlapról (*verso*) van-e szó. Egy columna általában 18–26 sor. Az Ebers-papyrusban a 22. columnától kezdve megváltozik azok szélessége, keskenyebbé válnak.

A papyrusok egy része ún. „könyvek”-re (*md3.t*) tagozódik, ilyen pl. az Ebers-papyrus érkönyve. Léteznek még ún. „gyűjtőkönyv”-nek is (*dmd.t*), összesen négy ilyen található, és pedig 2 az Ebers-papyrusban (a has, továbbá a szem betegségei), 1–1 pedig a Hearst-tekercestben (az *mt*-erek fájdalmai), ill. a berlini papyrusban (érkönyv).

A papyrusokat — legalább is a főszöveget — mindig ugyanaz az írnok írta, a hátlapon azonban több esetben (Beatty-VI., berlini-, kahuni-, Smith-pap.) másik kéztől származó írást is találunk.

Az eseteket olykor ún. *glosszák* magyarázzák (Ebers-, Smith-pap.). Példaként idézzünk néhány glosszát:

a) Ebers 101, 14–15: „*Ami azt illeti: sok a dhr („keserűség”) az íb-szívben. Ez azt jelenti, hogy besüppedt az íb-szíve, mert lefelé süllyedt. Nincsen a megfelelő helyén.*”

b) Smith 2,17–3,1: „*Ami azt illeti: széttört a koponyája, megnyílt koponyájával az aggyelő.*”

* Columna = a kódexek oldala

Az sd-törés nagy, megnyit a koponyájának belseje és a bőr, ami körülveszi az agyat (meninx?), ezért az agy feltört (sd) és előbuggyant a fej belsejéből.

Ami azt illeti: ilyen tekervények keletkeznek az öntött fémén.

...amit kiönt a fémmíves, mielőtt egy kövel valamivé kalapálja (Grapow által ki-gészített szöveg, [12/IV/1]).

A grandiózus és jelenleg is helytálló leírás is bizonyítja az ó-egyiptomi orvosok kiváló megfigyelőképességét.

Az orvosi papyrusok közül az *Ebers-félének* a legszebb az írása. Élményt jelentett számomra, amikor 1958-ban tett látogatásom alkalmával *Grapow* a kezembe adta a papyrust. Az írnok — aki voltaképpen igen megbecsült írástudó volt — lelkiismeretességére jellemző a sok javítás. Az *Ebers-papyrus* margóján 35 betoldás, 15 kiegészítés, a szövegben pedig 15 törlés ill. javítás látható [12/III]. Az írnok a lapszélén a *nfr* (jó, helyes) szó lant-alakú jelével tüntette fel a javítások elvégzését. Hasonló korrekció történt a *Smith-papyruson*. A *Beatty-VI.* papyruson azonban nem az eredeti írnoktól, hanem másik kéztől származnak a javítások.

Az óryosi papyrusok írnokei elvileg arra törekedtek, hogy rendszerbe foglalják a betegségeket. Több besorolás mégis teljesen logikátlan. Ez nyilván avval kapcsolatos, hogy utólagosan jegyezték fel valamely, már az előzőkben tárgyalt betegsége-re vonatkozó adatot. Így pl. az *st.t* (rheuma?) előbb szerepel az *Ebers* 25,3—8 colum-nában, majd az 52,1—7 ismét foglalkozik ezzel a körképpel. *Grapow* eléggé nem hangoztatható érdeme, hogy a különböző papyrusok gyógyászatilag összetartozó részeit, a diagnosisoknak megfelelő összeállításban ismertette [12/IV—1, IV—2, V—1]. Műve alapján az ó-egyiptomi gyógyászati szövegeket synopsis módjára olvashatjuk. A hieratikus írást hieroglyphákba tette át, munkatársaival pedig kitűnő — német — fordítást és bőséges kommentárt is készített [Med. T. = 12/IV—1, IV—2,].

A gyógyászati szövegek leírásakor eredetileg különböző szempontok (vagy inkább lehetőségek) érvényesültek. Több helyen szakkifejezés és pontos leírás szerepel, pl. *Hearst* 1,15—16: „Gyógyszer az első napra, ha eltörtek a bordák”; vagy *Ebers* 103,19—104,6: „Gyógyászati előírás a nyak elülső oldalán levő hnhn.t-zsirdaganat esetén”. Máskor viszont kitűnő a betegség leírása, de hiányzik a terminus technicus. Erre példa *Eb.* 91,3—5: „Egy [másik] gyógyszer a fül számára, ha az bűzös vizet ad”. Olyan esetek is vannak, melyek feltűntetik az ó-egyiptomi kórismét, erre az *Eb.* 92,16—18-ban találhatunk példát az *nssk*-betegségben, melyről azonban csupán annyi olvasható, hogy a fejen fordul elő és kezelése belsőleg történik. Ezekben az esetekben a recept számunkra nem mond sokat, mert hiányzik a tünetek leírása. A papyrusok szövege általában igen szűkszavú, csak elvéve található olyan részletes leírás, mint a *Smith-papyrus* sebészeti könyvében vagy akár az *Ebers-papyrus* gyomor fejezetében, valamint a daganatokról írt utasításaiban. Rendszerint csak kurta utalások vannak, mint pl. *Eb.* 48,3—5: „Gyógyszer fejreszketés ellen”, továbbá *uo.* 13,2—11: „A has duzzanatának megszüntetése”, valamint *berl.* 2,3—4: „Egy másik gyógyszer az mē-mell számára, ha az beteg”. Az ilyen esetekben a legtöbbször már nem lehetséges a körlényeg megállapítása. Nyilvánvalóan olyan diagnosisokról lehet szó, melyeket jól ismert az egyiptomi orvos, és ezért nem vált szükségessé a részletesebb

leírás, mint ahogyan a mi „klinikai receptkönyveink” szerzői sem tárgyalják részlete- sen a közismert betegségtüneteket.

Az orvosi papyrusok áttekintésekor feltűnik, hogy minél régebbi, annál több az empiriás elem, míg az újabbakban megszorodik a mágikus gyógymódok száma. Az 1200 tényleges recepttel szemben a *kahuni*-, *Smith*-, *Ebers*- és *Hearst*-papyrusok- ban mintegy 80 varázsmondás fordul elő, ezzel szemben a *londoni* papyrusban 35 ráolvasás és 25 valódi kezelési mód található. Még inkább eltolódott ez az arány a *Zaubersprüche für Mutter und Kind* szövegében, ahol 15 varázsmondás és mindössze 3 racionális gyógyeljárás kerül említésre [19]. Összegezve: varázsszöveg recept kísé- retében 36, gyógyszerkészítéskor vagy valamely más orvosi beavatkozáskor 10 eset- ben varázsmondás is szerepel, míg 31 alkalommal — objektív gyógyeljárás nélkül — kizárólag ráolvasás a gyógymód [19].

2. Nyelvtani kérdések

Az ó-egyiptomi betűkkel, kiejtésükkel és átírásukkal — helyhiány miatt — nem foglalkozhatunk részletesebben. Az érdeklődő a következő művekben találhat ilyen irányú felvilágosítást:

- a) *Harmatta, J.*: Világtörténet, I. köt. Bpest, 1962.
- b) *Erman, A.*: Hieroglyphen, Berlin — Leipzig, 1923.
- c) *Handbuch der Orientalistik*, Band I. Ägypten. I. eiden 1952. (ed. *Spuler*)

A szavak kiejtésekor nehézséget jelent, hogy az ó-egyiptomi írásból hiányzanak a magánhangzók. A szavak átírása és kiejtése ezért háromféle módon történhet:

1. *A görög elnevezés* alapján, ami főként isten- és személynevek esetén, ill. földrajzi fogalmaknál szokásos. Ez a módszer azonban tetemesen eltér az eredeti írástól. Így pl. *Amenhotep* neve (melynek ó-egyiptomi értelme egyébként: „*Amun megelégedett*”) görögös alakban: *Amenophis*.

2. *Vokalizált ó-egyiptomi szavak* szerint, éspedig a görög átírás és a kopt analógia alapján. Pl. az ó-egyiptomi *lb* (megbolondulni) és a kopt *libé* szavak [12/III]. Ezzel az eljárással is bőven adódnak hibák; valahogyan úgy járunk el, mintha az olasz alapján akarnók meghatározni a latin szavak kiejtését.

3. *Nem-vokalizált írás*. Az analógia okozta hibák elkerülésére *Erman* azt javasolta, hogy mellőzzük az önkényes betűpótlást és csak a valóban megadottakat használjuk, a hiányzó magánhangzókat pedig a kiejtéskor helyettesítsük „e” hanggal. Pl. *mt* = met.

Az egyiptológiában — a nevek kivételével — mint tudományos átírás, *Erman* módszere terjedt el, glosszáriumunkban ezért mi is ezt követjük.

II. GLOSSZÁRIUM

A szavak összeállítása az ó-egyiptomi abc sorrendjében történt

3

3h = szenvedni, betegnek lenni: *Sm*.

3šj.t = sebváladék: *Eb.* 71,13; 71,14; *H.* 3,8–9; 3,9–10.

3kwt = egy bőrbetegség: *Eb.* 71,21–72,1; 72,1–3; 72,3. *Grapow* szerint [12/IV–2] feltűnő, hogy a kezelése megegyezik a *k3k3.wt*-hólyagok (lásd: ott) gyógyításával.

Ebbell [6, 7] bullának tartja.

ʒd.t = valamely szembetegség: *Eb.* 59,10–13; 62,10–12. A szó pontosabb értelmezése nem volt még lehetséges.

ı

iʒd.t = járványos betegség, amit legyek, ill. a *hʒj.tjw*-daemonok okoznak: *Sm.* (hátold.) 18,1–11; 18,11–16; 18,17–19; 19,14–18; 19,18–20,8. *Grapow* – ugyan kérdőjelesen – pestisnek fordítja [12/III].

ib = szív. Szerepel még több helyen a *hʒj.tj*-szív is, aminek jelentése ugyanaz. *Eb.* 101,15 szerint a szív a bal oldalon van, zsírszövetbe ágyazva. „Az *ib*-szív bágyadt, nem beszél”, „a *hʒj.tj*-szív *mt-erei* nem beszélnek” (*Eb.* 100,14–15). A szív „^cw – *félelme*” gyomorpanaszokat is kisugárzó fájdalmakat okoz. Az ó-egyiptomi felfogás szerint a gyomor: „a szív szája” (*rʒ* – *ib*). A szív lehet „feledékeny” (*berl.* 5,11–12), érezhet szúrásokat (*Eb.* 45,6–8), olykor pedig „*tülletit*” (*Eb.* 102,15–16, glossza). Végezhet a szív „*táncmozdulatok*”, mert „*nincsen a helyén*” (*Eb.* 101,11–14). Feltehetően ezekben az esetekben szívdobogásról, rythmuszavarról, ill. extrasystoliáról lehet szó. Másutt ismét arról olvashatunk, hogy a „szív a hasban van”, ezért összezavarodtak az érzelmek. A *Sinûhe*-elbeszélés szerint [lásd még: *Grapow*, 10] a főhős az egyiptomi hadseregben harcol, amikor híre érkezik, hogy a fáraó meghalt és Egyiptomban belviszályok vannak, ezért megrémül és az egyik arab törzsnél kér menedéket. Csak évek múltán tér vissza hazájába, leborul *II. Senwosret* (görögösen *Sesostris*) fáraó trónja előtt, aki trónörökös korában annak a hadseregnek volt a vezére, ahol *Sinûhe* katonáskodott. „... *semmit sem tudtam magamról*”, – írja *Sinûhe* – „*miközben a király barátságosan üdvözölt. Olyan voltam mint az az ember, akit elborít a sörétedés. Elszállt a lelkem. Elbágyadt a testem, a szívem nem volt a hasamban. Az élet mégis közelebb került hozzám, mint a halál, mert meghallottam a fáraó hangját...*” (*Sin.* 253–256. sor). Az *Eb.* 45,6–8 ilyen felfogásban ismerteti a *dm.w.t* *ib*-szívgöresöt. A legtöbb ősi kultúra a szívet tartotta az érzelmek, a gondolkodás és a mozgás székhelyének. A homéroszi eposzok hőseinél is ez a helyzet. Ebből a hiteleből származik a „szívből szeret”, „harag gyúlt a szívben” stb. szólásmondás. *Aristoteles* is a szívet tekintette a mozgás, értelem és érzelem központjának. *Alkmaion* és *Hippokrates* azonban már határozottan állította, hogy ezek a tulajdonságok az agy működésével kapcsolatosak.

imw.t = egy közelebről nem definiált betegség amit a *whd* (lásd ott) okoz: *Eb.* 27,17–19. Előfordulhat a karban: *berl.* 14,6–9, az ujjakon: *berl.* 10,5–7; 10,7–9, valamint a fogakon: *berl.* 10,9–10; 18,1–2.

c

^{c3} = egyik legvitatottabb betegségnévezés. *Ebbell* [6] szerint haematuriát jelent, mert, az ilyen receptek között szerepel (*Eb.* 16,7–14; *II.* 2,4–5; *berl.* 16,6–7). *Jonckheere* [14] véleménye ugyanez. *Grapow* tagadja ennek helyességét [12/III], mert *Eb.* 34,10–13 felirata a következő: „Egy másik [ti. gyógyszer] valamely isten, valamely halott által egy ember hasában [előidézett] varázslat ^{c3} mérgeanyagának kiküszöbölésére”. *Ebbell* [6] továbbá *Jonckheere* szerint bilharziosis, az *Eb.* 19–11 ben említett *hwr.t*-férget pedig *Bilharzia* haemotobiának tartják [6,14]. *Grapow* arra hivatkozik [12/III], hogy a betegség a „szívben és hasban”

együtt előfordulhat (Eb. 44,15–17 skv.), továbbá aligha képzelhető el, hogy ugyanazon írásmóddal kétféle ^{ε3ε} létezne. Adott esetben a determinatív nem dönti el a kétkedést, mert az „folyás a penisből”, ami mind spermium, mind haematuria esetén teljesen indokolt lenne. Az ó-egyiptomiak ismerete a vizelet-képzésről igen gyér volt. Az orvosi szövegekben a vesékről egyáltalában nem történik említés, csupán annyit írnak más papyrusok (Gardiner: Onomastica II. 244) és Diodorus Siculus, hogy a bebalzsamozáskor nem vették ki a vesét (gr. tj). Azt nem tudták, hogy hol választódik el a vizelet. Mindössze annyi említés történik, hogy „a vizelet a hasban van” (Eb. 49,2), 2 mt-edény (uréter?) vezet a hólyaghoz a vizeletet (Eb. 100,11), „a hólyag elől van a hasban” (šptj.t hnt mh.t: Eb. 106,11). Ruffer [24] mumiavesében megtalálta a Bilharzia haematobia tojásait. Ebből nem dönthető el az ó-egyiptomiak ismerete. Ezért szerintem is helytálló Grapow tagadó nézete, s már azt is kifejtettem régebben [19], hogy az uroszkópia — amit az ó-egyiptomiak végeztek — nem adhat a haematuria tényéről bilharziosis esetén biztos választ, mert a vizelet színe többféle okból lehet vörhenyes.

^{ε3g} j.t = sebváladék: Eb. 71,14–16.

^{ε3.t} = általában daganatnak fordítják [Grapow, 12/III]. Eb. 106,7–13-ban azonban szerepel „a has falának tetején levő daganat” (^{ε3.t} nt hbs.w mw h.t), ami köhögéskor megnagyobbodik, tehát sérvnek tartható. Nyelvtani ok miatt Grapow [12/IV-2] köldök-, Ebbell [5] pedig lágyék-sérvnek tartja.

^{ε3.t} šnj = „hajas daganat”: Eb. 107,14–16; kerekded, puha, rugalmas tapintatú képlet, Ebbell [6] szerint atheroma.

^{ε3.t} nt d = „zsírdaganat”: Eb. 107,1–5.

^{ε3.t} nt mt.w = „érdaganat”. Kigyóző lefutású, többször csomókat képez. „Késkézeltéskor erősen vérzik”: Eb. 108,3–9. Megítélésem szerint varicositas lehet.

^{ε3.t} nt h^w = „húsdaganat”: Eb. 106,2–7

^{ε3.t} nt hbs w nw h.t = hasfali daganat: Eb. 106,7–13

^{ε3.t} nt hns w = „Chons-daganat”: Eb. 108,17–109,2; berl. 5,1–4. A felszín egyenetlen, a daganatban olyasvalami képződik, mint a levegő, aminek hatására kifehélyesedik. A leírás alapján gázoedema lehetőségére is gondolnék. Feltűnő az elnevezés, mert Chons voltaképpen gyógyítóisten, akinek szobra Bentreš bachtenti hercegnő (Bentr.) és az egyik Ptolemaida fáraó számára hozta meg — a legenda szerint — a gyógyulást.

^{ε3.t} nt st = „lánydaganat”: Eb 107,5–9. Grapow [12/IV-2] metastasisnak, Ebbell [6] pedig kocsányos daganatnak tartja. Részemről Grapow nézetét fogadom el.

^{εw} = valamely „félelmi állapot”. Az arc sápadt, szívdobogás jelentkezik. A szöveg szerint „túl bőven fogyasztott sült hús” okozza, a gyomortúlterhelés gondolata jogosnak látszik.

^{εn} r.t = véralvadék: Sm. 5,16–6,3 C. glossza. Az orr hsb-törések az alvadék a vízben levő féregre hasonlít. A törés következtében az orr elferdült és benyomódott, az arc szélesebb lett. Az ó-egyiptomiak nem tartották a vért (snf) az élethez nélkülözhetetlennek, sőt sokszor valami károsnak: Eb. 75,19,87,17 [lásd még: 12/1].

^{εnt} š^ε hns w = „Chons-mészárlás”. Eb. 109,18–110,9. Kifehélyesedett duzzanatok, melyek csúcsa hegyes, alapja széles. Gennyes anyagot tartalmaznak. Grapow [12/IV-2] szerint a megbetegedés kezelése azonos a hnhn.t-fekélynél szokásossal, a Chons-istennév viszont az ^{ε3.t} betegségre emlékeztet. Ebbell [6] lepra mutilans-

nak tartja, amit *Møller-Christensen* igen valószínűtlennek gondol [17]. Az orvosi papyrusokban nem szerepel olyan leírás, mely biztosan megfelelne leprának, a keresztény korai periódusig ilyen múmia-lelet sem ismert. *Møller-Christensen* szerint [17] különböző korból származó 1844 múmia körül mindössze 2 esetben sikerült kimutatni a leprát (korai keresztény periódus, isz. VI. század). A bibliai poklosság (*tsara'at*) — amit a görög és a latin szövegben helytelenül fordítanak leprának — voltaképpen gyűjtőfogalom [*Gramberg* és mtsai, idézve: 17]. Az ó-görögök is leprának nevezték valamennyi pikkelyes bőrbetegséget [*Meenan*, 19]. *Lepis* ugyanis görögül pikkelyt, lemezt jelent.

ḥ.t ntmwm ḥr.tj = vízpangás a szemben: *Eb.* 60, 3–6. Az ó-egyiptomi, ó-görög és római orvosi felfogás szerint az agy „tisztulásakor” folyadékot választ ki. Az arabok azt hitték, hogy az agyból víz kerül a szemtekébe. Ezt a salerno-i iskola is elfogadta. Ezáltal megszürkülne a lencse és hályog keletkezik. Ez a *cataracta* (*kattarrhakta* görögül = vizesés). Az analógia alapján felmerülhet annak lehetősége, hogy a *ḥ.t* is *cataracta* lenne.

W

w3j = betegséget okozó daemon: *berl.* 6,9–10.

w3šš = haematoma: *Eb.* 88,16–19; 88,19–2; 88,21–22; 89,1.

wbnw = seb: *Eb.* 70,2–4; 70,20–21; 70,21–22; 70,1–2. Mellen: *Eb.* 71,1–3.

Tarkón: *Eb.* 71,3–4. Gyógyítása' szárítással: *Eb.* 70,9–10; 70,10–11; 91,5–19. *wbd.t* = égési hólyag, égés nyílt sebbel; *Eb.* 68,5–7 skv. 69,1–2-ig; *Lond.* 6,1–2; 6,2–4; 6,4–5; 15,4 15,5–6; 47,1; 50,4–5; *Ram. III. B.* 5.

wnh = ficam. Állkapcsón: *Sm.* 9,2–6. Nyakcsigolyán: *Sm.* 10,12–22. Kulcsosonton: *Sm.* 11,17–12,2. Bordán: *Sm.* 14,22–15,6.

whj = *Ebbel* szerint [6], hasmenés: *H.* 2,5. *Wreszinski* [*Eb.* szótár], továbbá *Lefebvre* [15] azonban a fogalmat székrekedésre helyesbítette, mert *Eb.* 47,15–48,3 ezt a megbetegedést sörben oldott ricinussal (*dgm*) kezeli.

wh3.w = bőrbetegség, ami „*a hasban is van*” (*Eb.* 25,8–11; 25,11–13) és amit *whdw* okoz (lásd: ott). A *whdw*-anyag elpusztításával megszűnne a betegség (*Eb.* 25,8–11). Bőrjelenség, *Ebbel* szerint [6] orbánc, amit én is igen valószínűnek gondolok. *L. még:* *Eb.* 25,8–11-től egészen 27,4–5.-ig.

wh3.t = egy szembetegség: *Eb.* 57,4–5; 62,7–8.

whdw = *Grapow* szerint „fájdalomanyag” [12/IV-2], *Steuer* [30] *pyaemianak* tartja. Az *mt*-erek terjesztik: *Eb.* 103,1–103,18; *berl.* 15,1–17,1. *Előfordulása:* a szemben (*Eb.* 56,16–17; 61,1–3), a karban (*Eb.* 27,17–19; *berl.* 14,6–9); a szívben és hasban (*berl.* 13,3–8), a hasban (*Eb.* 23,2–4; 24,9–12; *berl.* 13,3–8; 13,11–14,3; 18,2–3; *H.* 4,1–2), a lábban (*berl.* 10,7–9; 10,9–10; 18,1–2; *Eb.* 32,15–17; *H.* 2,11–12; *leid.* verso XXIII. 1.), a sebben (*Eb.* 30,4–6). *Proksch* azon nézete, hogy a jelenség syphilis lenne, nem fogadható el. A leírás ennek nem felel meg [12/IV-2], de ezenkívül sem palaeographiai, sem palaeopathológiai ismereteink nem bizonyítják, hogy Ó-Egyiptomban létezett volna syphilis [20,29].

wšš snf = vérvizelés; *Eb.* 16,7. *Lásd még:* *c3c*

wš'n mt = vizsketés; az *mt*-ereken (lásd ott:); *Eb.* 82, 20.

wt = orvosi kötés.

wd3 = egészséges.

wdh = becseppentés a fülbe, vagy a szembe, beöntés a végbélbe, vagy a genitáliákba.

b

bjd = valamely szembetegség, leírása nincsen: *Eb.* 59,6–10/a.

bc = valamely gyermekbetegség, leírás nincsen. A megadott gyógyszereket az anya vegye be. Ez az ó-egyiptomi gyógyászatban nem szokatlan. Az anyának, ill. a dajkának adták a gyógyszereket, hogy azokat a szoptatással kapja meg a csecsemő: *Zaub.* H. 7,1–3; J. 7,3–5; K. 7,5–6; *Ram.* III. B. 20–23; III. B. 23–34.

bnw.t = gylladás: A fogakon, a foghúson (fájdalmas): *Eb.* 69,10–11; 72,14–16. A mellen: *Sm.* 39,45, a mellen (ütésre): *Sm.* 13,2–12, a mellen (labdaszerű): *Sm.* 15,9–19. A hüvelyben: *Eb.* 72,10–12. A végbélen: *Br-VI.* 4,1–10. A hólyagon és a végbélen: *Br-VI.* 5,8–12. Az egész testen: *Eb.* 72,10–12. Széteső fekélyen: *Eb.* 72,13–14. Valamely sebbel kapcsolatosan: *Eb.* 70,24–71,1.

bsj = fekély, duzzanat; a női mellen: *berl.* 2,1–2, másutt a testen: *berl.* 5,4–5; 5,5–6, (*bsj* = előbuggyan).

btw = a középbírodalom orvosi szövegeiben valamely gyógyíthatatlan betegséget jelent, a késői periódusban az *Apophysis-Zivatarkigyóval*, ill. *Méregkigyóval* kapcsolatosan használják [8]. *Grapow* szerint: reménytelen esetet is így jeleztek [12/IV.2]. *Lásd még:* *Eb.* 36,4–43,2. Az orvosi szövegekben többször előfordul, de a kigyó-determinatív nélkül, ami viszont szerepel a *dfjt*-féreg szóban. *Mahler Ede* még bélgörcsnek fordította. 1959-ben arra hívtam fel a figyelmet (*Orvosi Hetilap*), hogy ez a determinatív nem jelenthet általában betegséget, mert akkor több ilyen értelmű kifejezésben előfordulna, hanem valamely féreg (bélféreg?) által okozott bántalom (bélgörcs?) jele. Mindez azonban nem bizonyosság, hanem csupán feltételezésem.

p

pnd = betegséget okozó féregfajta: *Eb.* 20,16–22-től 23,1–2-ig.

phr.t = gyógyszer; *sp:* (gyógyító) szer; *hrw^c:* gyógyital; *gs.w:* kenőcs; *nwd.t:* sebkendőcs; *wrlt:* kenőcsös gyógyszer; *tmtw:* hintőpor; *mt:* végbélkúp; *k3p.t:* füstölőszer; *šdm:* szépítőszer.

Néhány ó-egyiptomi gyógyszer:

a) *empiriás:* ricinus növény (*dgm*). Belsőleg, de olajjal (*mrh.t*) elkészítve, külsőleg is, a bőr vagy a haj kenőcsözésére (*gs*) használták [*Grapow*, 12/IV-1]; malachittal készített zöld szemkenőcs (*w3dw*), antimont tartalmazó fekete szemkenőcs; valeriana (*š3š3*); juniperus (*w^cn*); mák (*špn*); therebentina (*ibnw*) stb.

b) *mágikus:* ürülékek (*k3j.t*): pl. emberi vizelet, gazella-, kandúr-, kecske-, krokodil-bélsár; patkány feje (*^cn^m.w*); denevér, gyík vére; állatok belső szervei stb.

Jenny szerint [13] *Thot*-isten jelzője volt: *phar-maki* (biztonságot kölcsönző), ami a görög *pharmakon* szó alapját jelentené. Ezt az ó-egyiptomi írásmódot – mint vokalizált szót – azonban nem tekinthetjük biztosan helyesnek.

pšn = repedéses csonttörés; a koponyán: *Sm.* 2,2–11; az arcon *Sm.* 6,17–21; a nyakon: *Sm.* 9,18–10,3; a felkaron: *Sm.* 12,21–13,2.

psjt = harapás. Ember: *Eb.* 64,5–7-től 64,16-ig; *H.* 2,6–7; 2,7; 2,7–8. Oroszlán: *H.* 16, 8–9. Krokodil: *Eb.* 64, 11–13. Víziló: *H.* 16,7–8; 16,8–9. Sertés: *H.* 16,5–6; 16,6–7. Ide tartozik a skorpiószúrás is: *berl.* 7,6; 7,7. A *psjt* alatt szerepelnek a rovarcsípések is: légy: *Eb.* 97,20–21; szúnyog: *Eb.* 97,21–98,1.

A skorpiószúrásról szól a *Ré*-legenda (*tur.* 31 + 37; rövidebb változatban a *Br-VII.* verso 2,5–7). Ebből megismerhetjük „az isteni titkos név” mágikus jelentőségét. A mindenhatóságot biztosító névnek *Ré* a tudója; *Isis* a mágia úrnője, érthető követelmény tehát, hogy birtokba vehesse a fennhatóságot biztosító varázslatot. Ezért, fondorlatos módon, mérgezett tövist készít, mely megsebzí a Napistent. *Ré* szenvedései elviselhetetlenek, képtelen kinyitni száját, ajkai vonaglanak, teste reszket, hidegrázása van. A kiváló toxikológiai leírás mellett, megragadó a szöveg költői szépsége: „*Hidegebb vagyok, mint a víz, forróbb, mint a tűz... nem látok tisztán... az ég esője hull az arcomra...*” (*Grapow* szerint proffuz verejtékezés). Csak *Isis* hozhat gyógyulást, ennek ára, hogy *Ré* árulja el a „titkos nevét”. Megtévesztő módon előbb „*Felkelő*”-nek és „*Lenyugvó*”-nak nevezi magát. *Isis* ezt nem fogadja el. A tűznél is erősebben égetett a mérge, *Ré* végre megmondja a „titkos nevet”, *Isis* pedig meggyógyítja. A legenda végén skorpiócsípésokról használatos ráolvasás van. Érdekes, hogy az ó-egyiptomiak szerint az istenek is megbetegedhetnek és megöregedhetnek. Párharcuk során az atyja megölését megbosszuló *Horus* a szemén, az *Osiris*-gyilkos *Seth* pedig a heréin megsérül. *Ré* is megöregedik, haja lapis lazulivá, csontjai ezüstté, izmai pedig arannyá változnak (*tur.* 131).

psjt *ib* = elmebaj, szellemi zavartság. *Grapow* fordításában: „*mezavarodott a szíve*” [*Sinúhe elb.* 12/III]. *Grapow* szerint [12/III] *Amenemope* (*Bölcs. K.* 24,9–12) „isten kezében levő ember”-nek nevezte az elmebetegét. Az ókori keleti kultúrák orvostanában előfordult, hogy valamely betegséget nemcsak eredetét illetően, hanem elnevezésében is az istenekkel hoztak kapcsolatba. Ilyen pl. a sumér *šudingiraku* („isten keze”) mely hidegrázással járó láz, valamint a *kišitti ili* („isten hódítása”; *kišittu* = hódítás, *ilu* = isten, ami az apoplexiával azonos kórkép).

pds.t = *Ebbell* szerint [6] hordeolum: *Eb.* 57,15–17; 63,11–12.

prognosisok = lásd előbbieket, *mr.* . . . címszónál.

f

fnj = féregfajta. *Grapow* [11, 12/IV-2] képletes kifejezésnek tartja. A *H.* 13,5 receptje szerint az ujjban levő féreg eltávolítása koloquinthával és vörös okkerrel történt, ezért mégis tényleges megbetegedésre gondolnék. Lásd még: *berl.* 2,5–7; *lond.* 11,2–3 és az erősen sérült *berl.* 2,5.

m

mn = fájdalom.

mr = betegség. Az ó-egyiptomi szemlélet szerint betegség keletkezhet:

1. *Tényleges ok következtében* (Pl. a sérülések). Igen jelentős az *Eb.* 100,8 10: „*Négy ér halad a májhoz. Ezek azok, amelyek számára vizet, levegőt adnak, és végeredményben ezek okozzák, hogy a vérel túltelítődés miatt, minden betegség benne keletkezik.*” Az idézet nemcsak az ó-egyiptomiak hepatogenetikus betegségmagyarázatára jellemző, hanem tetemes mértékben hatott a görög pneumatanra és az alexandriai *Erasistratos* vérbőség-tanának (*plethora*) is kiindulópontja.

Babylóniában a bűnök büntetésének tartották a betegséget. Ó-Perzsiában a perzonifikált gonosz, *Angra Mainyu* hatáskörébe tartoztak. Ó-Egyiptomban csak ritkán fordul elő, hogy a betegség bűn büntetése. Ilyen pl., amikor a thébai nekropolisz istennője ellen vétkező férfit „szülési görcsök” (vesekőroham?) lepi el, a hamis esküt elkövető pedig megvakul. Az ó-egyiptomi vallás volt az első, mely a földi bűnökért személyes felelősséget hirdetett (a túlvilági osirisi ítélet). A „mérlegelő mester”, aki előtt „egyenlő a hatalmas és a szegény” (Halottak Könyve), leméri a halott szívét. A másik serpenyőbe *Maát*-nak — az igazság istennőjének — tollat ábrázoló hieroglyphja-jele kerül. Ha a szív egyensúlyban marad, akkor a halott üdvözlül és Osirisszel egyesül. Ha a szív súlya a könnyebb, akkor a halott fejét leharapja az *Imu*-szörny.

A tapasztalat és igen jó megfigyelőképesség miatt néha egészen nagyvonalúak a betegségleírások. Példaként két esetet idézünk:

a) Subilcusra emlékeztet az *Eb.* 37,10–17 leírása: „*Ha olyan embert veszel kezelésbe, aki a gyomrával szenved, összes tagjai, mintha bénultak volnának, akkor helyezd a gyomrára a kezedet, s ha azt felfüvódottnak találod, ujjaid alatt úgy érzed, mintha ott jövés-menés lenne, akkor mondd: ez az étel maradéka*” (Kákósy László fordítása. Azt is tudták, hogy csupán akkor gyógyul meg az olyan beteg, akinek elakadt a széklete, ha ismét megindul a bélműködés, s „*eltávozik az étel maradéka*” (*Eb.* 42,8–43,2).

b) *Courville* véleményével [2] megegyezően meningitisnek kell tartanunk a *Sm.* több esetét. Egészen nagyvonalúak tartom ezek közül a 3,2–4,4 columnában foglaltakat. Áthatoló, tátongó koponyasérülés. A beteg nehezen mozgatja arcát. Tarkómerevsége (*tsw*) van. „...*ib-szive fáradt a beszédhez...*”. Nyála besűrűsödött és az ajkához tapad. Orrán és száján vér ürül (koponyaalapi törés?). Homlokát izzadság borítja. Száját nem képes kinyitni. A fájdalom fogai-ba is kisugárzik. Arca kipirult, olyan mintha sírna. Fejének szaga a baromfi ürülékére emlékeztet.

Ezzel ellentétben — csekély pathológiai ismereteik miatt — jó empiriás megfigyelés esetén is gyakran folyamodnak mágikus magyarázatokhoz. Pl. *Sm.* 4,5–1 esete biztosan sérülés. A leírás is kitűnő. A koponyatörés szélén terime nagyobbás látható, mely úgy mozog és remeg az ujjak alatt, mint a csecsemő fejbübjának lágy része (nagy kutacs). A szemtekék a sérült oldal felé tekintenek. Az alsó végtagok bénultak. A lábfej gyenge, a lábujjak a talp felé csúngenek. Orr- és fülvérzés. Tarkómerevség. A gyógymód is objektív. Mégis mágikus magyarázathoz folyamodnak, noha a *Sm.* meningitisre, ill. koponyaalapi törésre utaló — többi leírásában ilyen utalás nem található. Ezúttal azonban azt olvashatjuk, hogy „*ez valamely isten vagy halott lehelete, ami kívülről jutott be, nem olyasvalami, amit a test képez*”. Az ó-egyiptomiak egyébként tudták, hogy az agy mozog (pulzál): *Sm.* 2,2–11; 2,11–17; 2,17–3,1; 3,2–4,4.

2. *Mágikus ok*: az istenek, istennők, daemonok, halottak (kísértetek) is előidézőnek betegségeket. Azonban barátságos isten (pl. *Chons*-Holdisten) is okozhat megbetegedést (*Chons*-daganat, *Chons*-mészárlás: lásd ott).

mr^h3.j hn^c = prognózis: „egy betegség, amivel küzdeni fogok”.

mr lj.j = prognózis: „egy betegség, amit kezelni akarok”.

mr.n *irw-nj* = prognózis: „egy nem kezelhető betegség”.

mr.t *ksn.t* = „gonosz betegség”: *Eb.* 95,2–11; *berl.* 17,9,10; 18,6–7. Valószínűleg magas lázzal járó betegség, mert *Grapow* szerint [12/IV-2] a kezelésére rendelt gyógyszer (*Eb.* 95,19–21) „lehülést” okoz.

mhs = *Ebbell* szerint parotitis: *Eb.* 92,19–20; 92,20–21.

msj = szülés. A *Westc.* részletesen leírja az egyiptomi szülés menetét. A *Westc.* célja, hogy bizonyítsa az V. dinasztia isteni eredetét. Enélkül ugyanis csupán trónbitorlók lennének és nem kapnának helyet az istenpantheonban. A papyrus legendája szerint, *Reddet* – az egyik *Ré*-pap felesége – a Napistentől jut teherbe. Amikor elérkezik vajadásának ideje, *Ré* küld segítségére istennőket (*Isis*, *Nephtys*, *Heket*), akik a mese mindennemű thaumaturgiás díszítése nélkül, földi asszonyok képében vezetik le a szülést, látják el az anyát és az újszülöttet (*Westc.* 10,7). Csoda történik, amikor a szülészék megjövendöli az újszülöttek (hármaskikre) későbbi uralkodását (*Westc.* 10,12–14). A papyrus első részében egyébként *Dedi*-varázsló is megjövendöli a IV. dinasztia fáraója, *Chufu* (görögösen *Cheops*) előtt az új dinasztia uralkodását. A *Westc.*-ből és a *Denksteine A (Erman)* szövegeiből megtudjuk, hogy Ó-Egyiptomban a szülés ülő helyzetben, téglából készült szülészéken történt. Férfi a szüléskor nem lehetett jelen. Az istenek és a fáraók tiszteletére épített templomrész (*mammisi*) fali képein is csak asszonyok láthatók (*Weindler*, 32). A *Westc.* szerint *Chnum*-isten – az istennők kísérője – is az ajtó előtt várakozott a szülés idején.

Az ó-egyiptomi orvostan szerint a szülés lehet: 1. kielégítő (*htp*) 2. nehéz (*bmd*) és 3. elhúzódó (*wfd*). Tudtak a méhösszehúzódás zavarairól is: *Eb.* 96,5–7.

mšpn.t = *Ebbell* [6] herpes tonsuransnak fordítja.

mt = gyűjtőfogalom, mely jelent eret (*Eb.* 82,7–9; 99,2–5 skv; 103,1–2 skv.; *berl.* 15,1–5 skv.), továbbá köteget, mint in, ideg (*Eb.* 82,7–10; *H.* 8,11–12; *Ram. V.* Nr. II). A római orvostanban a „*nervus*” sem jelentett kizárólagosan ideget, hanem általában köteget [19]. Az uréter is az *mt*-edényekhez tartozott. *Eb.* 100,11 szerint ugyanis „2 *mt*-edény vezet a hólyaghoz (*spj.t*). Ezek azok, amelyek vizeletet adnak”. Nehezebb a megítélés az *Eb.* 100,11–14 esetében, ahol 4 *mt*-edényről van szó, amelyek „belsővel telítettek” és „a végből felé nyitottak”. Vajon valóban belet jelent-e ez a leírás vagy pedig csak egyszerűen spekuláció?

Az *Eb.* 100,2–5 szerint: „4 *mt*-ér vezet a fülhöz, 2 ér a jobb vállán, 2 ér a bal vállán. Az élet lehellete lép be a jobb fülbe, a halál lehellete a bal fülbe”. Az ó-egyiptomi felfogás szerint – mely tetemes mértékben hatott az ó-görög *pneuma-tanára* – az erek vért, de levegőt is tartalmaznak. *Eb.* 99,12–14 leírja, hogy „... levegő lép be az orrba, belép a hd.tj-szívbe és a tüdőbe, ezek azok, amelyek azt a hashoz adják”. *Eb.* 100,10 szerint pedig „4 ér halad a tüdőhöz, léphez. Ezek azok, amelyek vizet, levegőt adnak, mindegyik külön, egyenlő mértékben.” Éppen úgy, mint a görög-római orvostan hasonló nézeténél, ezáltal is helyes megfigyelésből vontak le helytelen következtetést, és pedig abból, hogy az artériák a hullában üresek. Az *mt*-erek tehát tartalmazhatnak vért és levegőt (*Eb.* 100,10; 103,2–3), vizet (*Eb.* 99,6–10), nyákot (*Eb.* 99,5–6), vizeletet (*Eb.* 25,3–8), spermát (*Eb.* 100,7) és székletet (*Eb.* 100,11–14). Műtétkor óvatosság szükséges, mert a megsérült *mt*-ér nagyobb vérzésre adhat lehetőséget (*Eb.* 105,4; 107,20), ami megtüze-

sített késsel, a *hnm*-berendezéssel, vagy a megtüzesített *d β* -faszilánkkal megszüntethető. Ezek az ismeretek alapult *Hippokrates* tüzes vassal végzett égetéses gyógymódja.

A szív „az ereken át beszél”, ezek különböző régiókban tapinthatók és „mérhető járásuk” is (Eb. 99,2–5; Sm. 1,6–7). A pulsus akkor gyenge, ha „nem beszél a szív” (Eb. 100,14). Az *mt*-erek továbbítják a betegséget (Eb. 103,7; 103,9; berl. 15,5–6). Felveszik a gyógyszereket is (Eb. 80,15), ugyanis „kinyitják szájukat” (tur. P+R 10,31), nyitottak azonban a szervek felé (*ibid.*). A szervezetben elterjedt betegségek kiválasztódnak, éspedig széklettel, a végbélen át (Eb. 37,10–17; 42,8–43,2), hányással (Eb. 39,19–21), vizelettel (Eb. 25,3–8), orrváladékkal (Zaub. D-mondás; berl. 7,4–5). Az *mt*-kötegek „megmerevedhetnek” (Eb. 85,12), „ugrálhatnak” (Eb. 80,18; 84,13), „viszkethetnek” (Eb. 82,20), „rángatódhatnak” (Anastasi IV. 13,6), valamint „remeghetnek” (Eb. 91,6). Az *mt*-erek „felélénkíthetők” (Eb. 81,17), „felfrissíthetők” (*ibid.*), „megerősíthetők” (Eb. 84,21), „kellemessé tehetők” (Eb. 81,14) „megnyugtathatók” (Eb. 85,2) és „megpuhíthatók” (Eb. 81,7).

mdh = orvosi fejkötés: Eb. 91,18–92,2.

n

nj β = *Jonckheere* és *Ebbel* szerint [6] tüsszentéssel járó orrbetegség: Eb. 90, 14–15.

nmsw = nőgyógyászati megbetegedés: *kah.* 1, 5–8. Az elválózásnak „sült hús szaga” van. *Griffith* (*kah.*), illetve *Ebbell* [6] szerint carcinoma, amit azonban *Sudhoff* [31], továbbá *Grapow* [12/III] nem fogad el.

nrv.t = distorsio. A nyakcsigolyán: Sm. 10,8–12. A háti csigolyán: Sm. 17,15–19. A bordán: Sm. 14,16–22.

nh β t = szembetegség: Eb. 57,10–11; 57,12–13; 60,12–13; 62,7–8; 69,18–20. *Ebbell* [6], valamint *Grapow* [12/IV-2] szerint: trachoma.

nswt = dislocatiós ficam csigolyán: Sm. 11,1–9.

nsj = masculin betegségaemon: *Bt.-VI.* verso 2,2–5, *lond.* 8,8–9,4. A *tmf.t* betegséget okozza, melyről azonban semmit sem tudunk.

nsj.t = feminin betegségaemon, a szemem hatol be: Eb. 89, 18–20. *Ebbell* szerint [7–1927] epilepsia a megbetegedés.

nss \acute{c} = hajhullással járó betegség: Eb. 66,12–13; 66,13–15

n $\acute{s}w$ = „gyermek tagjaiban” megnyilvánuló betegség: *Zaub. E*-mondás. Ez megemlíti, hogy kiüzendő a *bnw*, mely a ráolvasás szerint „a vér testvére”, „a geny barátja”, „a daganat atyja”, mert perszonifikálja a betegséget és azt „mészáros”-nak nevezi.

ndr.wt = végbéltenesmus: Sm. 22,11–14.

r

r β -i \acute{l} = gyomor („szív szája”) betegségei: Eb. 36, 4–17-től 44, 4, 4–5-ig; menstruációs zavar esetén: Sm. 20, 13–21, 3. Az egyik esetben a tünetek: szívdobogás, szív táji fájdalom, sápadtság, halálfélelem (Eb. 42, 8–43, 2). Megítélésem szerint valószínűleg stenocardia.

rhn.w = „fájdalomanyaggal” kapcsolatos szakkifejezés [*Grapow* 12/IV. 1. és 2.]: Eb. 85, 14–16.

rš = nátha: *Eb.* 90, 14; 90, 15–91, 1.

rkw.t. = valamilyen resistentia, duzzanat: *H.* 9, 15–16.

h

h(š)k(š) = a bal halánték betegsége (migrén?): *Bt.-V.* verso 6,5–7; 6,7–9.

hj.t = daemonogenetikus betegség: *Eb.* 40,10–14; *Ebbell* szerint [6] uraemia.

hhj.t = hallászavar: *berl.* 6,10–11.

h

hšj.t = orvosi kötés;

šd: varrófonal (tátongó sebek összevarrására),

ftt: vattaszerűen használt növényi rostok,

šjwj: pólya,

vászongöngyölegek (*párnák*) rögzítéséhez és *csíkok* vérváladék kitörlésére. Orr-töréskor: *Sm.* 6,7–14; 5,10–15; 5,16–6,3. Kulcsosonttöréskor: *Sm.* 11,17–12,2; 12,3–8;

friss hús kötés az első napra (vérzéscsillapítás?): *Sm.* 1,12–18; 6,7–14; *Eb.* 64,9–11; 64,11–18.

hš.w = előttünk már ismeretlen betegség; *Ostr. K.* ODM 1091 verso 4–5.

hšrw = látászavar: *Eb.* 62,18–21.

hštj = szem elfátyolosodása: *Eb.* 56,11–15; 62,18–21.

hwš = (égés utáni) gangraena: *lond.* 15,14–15.

hm šš = *Kees* szerint [*Äg. Ztschr.* 57, 113, 1922] „látásgyengesség”, míg *Grapow* „rövidlátásnak” fordítja (bár kissé „modernnek” tartja ezt a fogalmat).

hfš.t = féregfajta: *berl.* 1, 1–4; 1, 4–5; 1,7–9; *Eb.* 16,15-től 20,1–8-ig; *Ram.* III. A. 28–29. Szerintem valódi bélféreg, mert *Eb.* 19,11–19 a hasat említi a megbetegedés helyének, *Eb.* 16,15–18 pedig gránátalmával [!] történő kezelést ír elő.

hmš = „*labdaszerű*” daganat: *berl.* 5,6–7; 5,7–8.

hmw.t-sš = boszorkányos rontás: *Eb.* 88,13–16; *H.* 11,1–3.

hn^c.w = összehúzódások (a lábszárban): *Eb.* 32,15–17; *H.* 2,11–12.

hnw.t = gyomorbetegség, erős lesaványodással: *Eb.* 39,7–12.

hnhn = végtag mozgászavara: *berl.* 18,1–2.

hnhn.t = fekély – *Grapow* szerint [12/IV–2] – a gégén, nyakon (*šššj.t*): *Eb.* 103,19–104,6.

hnhn.t nt^d *Grapow* szerint [12/IV.–1] „*zsirfefekély*” a nyakon: *Eb.* 105,1–9. A leírás szerint lágy tapintatú, fehér képlet.

hsb = törés (kettétört csont). Az orron: *Sm.* 5,10–15. Az „*orrkamrában*” *Sm.* 5,16–6,3. Az állkapcsón: *Sm.* 8,22–9,2. A kulcsosonton: *Sm.* 12,3–8. A bordán: *Sm.* 15,6–9. A felkaron: *Sm.* 12,8–14, a felkaron „*szébbel*”: *Sm.* 12,14–21.

hkšw = varázslat, varázsmondás: *Eb.* 34,3–5; 34,5–6; 35,2–4.

hs-mr = köros („*beteg*”) bélsár, ami a hasban van: *Eb.* 10,9–14; 9,15–11,2. *Grapow* szerint [12/IV.–2] székrekedés vagy hasmenés.

h

hšj.t = betegség, kórforma, pathosz (?)

h3j.tjw = halotti szellemek, amelyek az *i3d.t* (pestis?) járványt okozzák: *Sm.* 19, 18–20, 8. Érdekes megegyezés van a kutui *Nergál*-templom (*Emišlamta*) feliratával. *Kathili* király bűnei miatt *Irra* pestisisten hollőfejű halotti szellemekkel elpusztítja az akkád haderő nagy részét; amikor a király bűnbánatot tart, *Nergál*-hadisten parancsára megszűnik a járvány.

hnsj.t = hajas fejbőrön levő nedvedző kiütés: *Eb.* 64, 14–15-től 65,1–2-ig; *H.* 2,8–9. *Ebbell* szerint [6] achorion.

hnt = *Ebbell* [6] által használt írásmód, jelentése szerinte: nátha, catarrhus. *Eb.* 63, 2–3-ban valóban, mint orrbetegség szerepel; *Eb.* 37,17–38,3 és 38,17–39,2 szerint a tünetek: gyomorpanasz, hányás, orrhurut, könnyezés. Oka: „a nyákanyag megromlása”. *Eb.* 52,10–13 mint fejbetegséget tárgyalja.

hsf.w = egy szembetegség (kétoldali): *Eb.* 63,7–8.

hsd = daganatféléseg: *lond.* 1,1–2; 1,11–2,1. *Ebbell* szerint [6] leishamniosis tropica lenne. Lásd még: *Eb.* 74,2–3 skv.; *H.* 12,1–3.

s és š (korán egybeesett „sz” hang)

s3 = fereg az ujjban, tünetei: bűz, fájdalom: *Eb.* 78,6–10; *H.* 12,1–3.

swnw = orvos

sw.t = egy betegség az ujjakon: *H.* 13,10–11.

spj.w = feregfajta (?): *Ram.* IV. E. I.2–3.

sft = érdaganat: *Eb.* 109,11–18. A leírás szerint: kivörösödött, golyószerű tárgulatok (varicositas?).

smn = előttünk már ismeretlen betegség: *lond.* 11,6–7; *leid.* recto VI.2–VIII. 10.

snf = vér (vérzés?) a szemben: *Eb.* 57,6–8.

sr = *Ebbell* szerint [6] orchitis, mert az *mhs* betegségnél kerül említésre, mint szövödmény, amit *Ebbell* parotitisnek tart (*l. o.*): *Eb.* 92,20–21. *Grapow* elutasítja ezt a feltevést [12/IV.–2.].

srjt = köhögés: *Eb.* 53,1–2 skv. Az ó-egyiptomi felfogás szerint: „a köhögés a hasban van” (*srjt n h.t*): *Eb.* 54,10.

srwh = orvosi kezelés.

srf.t = gyulladás, láz: *berl.* 9,4–5; *Eb.* 27,2–4; *H.* 17,4–5; *Ram.* III. B. 10.

srhj = *Sethe* [id. 12/IV.–2-ből] diabolosznak fordítja, *srhj hrj* = „az elátkozottak (betegséget okozó daemónok) vezére” [*Grapow*, 12/III].

shdw = vitiligo: *Eb.* 57,5,6-től 69,16–17-ig; *berl.* 15,6–7 skv.

shr = duzzanat a mellen, ami sérüléskor keletkezik: *Sm.* 15,20–16,16.

sh = ütési duzzanat: *berl.* 5,8–9.

sqr = ütési sérülés: *Eb.* 69,18–19 skv.

st.t = nyákanyag. A has feszes. Fájdalmak, gyomorpanaszok. A hasban a „nyákanyag rothad” és „fereggé alakul át”: *Eb.* 25,3–8; 52,1–7. A hasban: *Eb.* 25,3–8; *berl.* 11,5–6. A gyomorban: *Eb.* 37,17–38,3. Az uterusban: *lond.* 14,5–8. A fülben: *berl.* verso 2,8–10; 2,12. A medencében: *Eb.* 51,15–19; *H.* 3,4–6. A tarkóban: *Eb.* 51,19–52,1 52,6. Az ujjakban: *berl.* 15,10–16,1.

st,3 = sebváladék = *Eb.* 70,6–7-től 71,19–21-ig.

sd = darabos csonttörés, szilánkos csonttörés: *H.* 14,13–14 skv. A koponyán: *Sm.* 2,11–17; 2,17–3,1; 4,5–18, Az arcon: *Sm.* 7,1–7. A halántékon és a járomíven: *Sm.* 8,9–17. Az orron: *Sm.* 6,3–7.

sd? = remegés a fülben: *Eb.* 91,6.

š

šrw = szembetegség, ami „fátyolosodással” jár: *lond.* 11,8–12,1. „A szembe” (*Eb.* 57,11–12) vagy „a fülbe jutott halott is okozhatja” (*berl.* 6,11).

šwt = betegséget okozó halotti kísértet, „árnyék”: *Sm.* 20,9; *berl.* 6,5; *tur.* 12,2.

šwt = duzzanat a hasban: *Eb.* 13,2–11; 75,5–7 skv.

špt = vakság: *Eb.* 57,17–21; 63,6–7.

špt nt mt: *Eb.* 84,18–20. Determinatív jele: „folyás a penisből”, *Ebbell* [6] szerint gonorrhoeának felel meg. Mivel e kezelés meglehetősen megegyezik az aranyér gyógy módjával (*Eb.* 32,3–4), ezért *Grapow* [12/IV–2] erre a megbetegedésre gondol. A szöszegény szöveg alapján aligha dönthető el a kérdés, azonban a determinatív nehezen egyeztethető össze aranyérrel. Kétségtelen, hogy a gonorrhoea nemcsak a hippokratészi orvostan óta került említésre, hanem létezett már Babylóniában is, szerepel a *Pentateuch*-ban (III. *Móz.* 15,1–13), az ó-perzsi *Yast* és *Vidēvdāt* gyűjteményben. A gonorrhoea az ókori Keleten igen elterjedt betegség lehetett.

šfw.t = duzzanat: *H.* 9,6–7. skv.; *Eb.* 73,18–19 skv. A térden: *Eb.* 75,16–18; *berl.* 11,1. Az alszár erein: *berl.* 10,10–11. A lábakon: *berl.* 11,1; *Eb.* 73,6–7; *leid.* recto XXVI, 7–9. Lábujjakon: *H.* 13,7–8. Fekély miatt a végbélben: *Bt–VI.* 1,1–2,9.

šnc = dugulás a gyomorban: *Eb.* 44,12; 45,12–13; *H.* 4,4–5; *berl.* 10,2–3; 12,8–9.

šnj = *Sethe* szerint vajúdás.

šnt = varázsmondás.

šš.w = diagnosis, utasítás.

šmw.t dšr = „szemek vörös gyulladása”: *Eb.* 62,9–10.

x

kn.t = egy szembetegség: *Eb.* 64,4–5.

k

k3pw = forróság. A szíven: *Bt–VI.* 7,3–4. A szíven és a végbélben: *Bt–VI.* 7,5–6. A végbélben: *Bt–VI.* 7,6–8; 7,8–9.

k3k3.wt = *lond.* 6,6; *Eb.* 72,3–6 skv. *Ebbell* szerint [6] hólyag, bulla. Mivel a szó determinatívja valamely *büzös dolgot* jelent, a folyamatra pedig az „elégetett, megfeketedett (*wbd*)” valami jellegzetes, ezért a kórfolyamatot magam és *Buchheim* pustulákkal járó olyan tünetcsoportnak tartottuk már régebben is [21, 22], amelybe a variola vera is tartozik. Ó-Egyiptomban létezett himlő [20], *Ruffer* és *Ferguson* [25], XX. dinasztiaiabeli leleten, *Smith* és *Dawson* [29] pedig *V. Ramses* múmiáján találtak ilyen jellegzetes elváltozásokat.

kmj.t = valamely méhbetegség, a hüvelyben levő fekélyekkel: *Eb.* 96,2–4.

kkw = a szem elsötétedése: *Eb.* 63,18–18,21.

g

ggb = végtagbénulás: *Eb.* 77,4–5.

ghw = Ebbell szerint [6] asthma: *Eb.* 55,2–4.

gs.w = Ebbell szerint [6] abortálni: *Eb.* 95, 3–5.

gs m^{3c} = *Bt–V.* verso 4,19 és *gs tp*: *Eb.* 47,14–15; *Bt–V.* verso 4,14 skv. Mindkét elnevezés migrént jelent.

t

t3w = forróság: *Eb.* 106,7–13. A szíven: *Eb.* 44,8–10; *Bt–VI.* 7,9–10. A végbélcen: *Eb.* 31,15–16; 32,15–17; 32,17–33,1; A hólyagon: *Eb.* 49,6–8; *H.* 5,6–7. Az alhasban: *H.* 5,6–7, *Eb.* 35,4–5 skv.; *berl.* 13,3–8 skv.

t3-nt-^{c3}m.w = valamilyen ázsiai betegség, aminek nem ismerjük körleányegét: *H.* 11,12–15.

tw3.w = „kiemelkedések”: *Ram.* IV. C. 8–10. Zsirdaganatnál: *Eb.* 105,1–8. *hnln.t* fekélynél: *Eb.* 104,6–13. Gennyes fekélynél: *Eb.* 105,8–16.

tp3.w = egy betegség a fejen: *Eb.* 86,15–21; *H.* 2,1–4; 11,9–10; *Ram.* III. B. 8–10.

tmj.t = *Zaub.* B. 1,4–9, *Grapow* szerint [12/IV–2] betegségkókozó daemon; *Erman, Peipper* azonban perszonifikált betegségnek véli. Az eredeti szöveg, mint „csonttörő”-t említi.

tnj = valamely öregségi jelenség: *Sm.* verso 21,9–22,10.

thm = szemsérülés: *Ram.* III. A. 20–21; *Eb.* 56,6–10; 57,8–9; 60,8–10.

t

ts.t nt mwj.t = vizeletrekedés gyermekekben: *Eb.* 48, 22–49, 2.

d

dns n msdr = fülnyomás: *berl.* verso 2, 6–8.

dhr.t = *Grapow* „keserűség”-nek fordítja [12/IV–1], *Ebbell* szerint [6] hadrops, oedemás duzzanat: *H.* 9,9–10; *Eb.* 52,19–20; 89,16–18; 100,18–101,2.

dhr.t sbj.t = scabies, esetleg a daemogenetikus betegségek gyűjtőneve: *Eb.* 89,18.

dgm = ájulás: *Sm.* 8,9–17 C-glossza.

d

dfdf.t = könnyezés: *Eb.* 29,21–30,1.

dm.w.t ib = szivgörcs: *Eb.* 45,7.

III. IRODALOM

I. Ó-egyiptomi papyrusok, rövidítések

Bent. = Bentreš elbeszélés = *De rouge: Étude sur une stèle égyptienne appartenant à la Bibliothèque impériale, Paris 1858.*

berl. = *Wreszinski, W.*: Der grosse medizinische Papyrus des Berliner Museums (Pap. Berl. 3038) in Facsimile und Umschrift mit Übersetzung, Kommentar und Glossar, Leipzig 1909.

Bölcs. K. = *Lange, O.*: Das Weisheitsbuch des Amenemope, Kopenhagen 1912.

Bt. = Beatty pap. = *Gardiner, A. H.*: Hieratic Papyri in the British Museum. III. Serie (Chester Beatty Gift). Vol. I. Text, Vol. II. Plates, London 1935.

Jonckheere, F.: Le Papyrus Médical Chester Beatty (La Médecine Égyptienne No. 2), Bruxelles 1947.

Carls. = *Iversen, E.*: Papyrus Carlsberg No VIII with popular birth prognose, Copenhagen 1939.

- Eb.* = *Wreszinski, W.*: Der Papyrus Ebers, I. Teil. Umschrift, Leipzig 1913. *Ebbell, B.*: The Papyrus Ebers. The greatest Egyptian Medical Document, Copenhagen 1937.
- Harris* = *Harris*: Facsimile of an Egyptian Hieratic Papyri of the Reign of Ramses III., London 1876.
- H.* = *Reisner, G. A.*: The Hearst Medical Papyrus. Hieratic Text with Introduction and Vocabulary, Leipzig 1905.
- kah.* = kahuni pap. = *Griffith, F. Ll.*: Hieratic Papyri from Kahun and Gurob. Plates. Text, London 1898.
- leid.* = *Massart, M.*: The Leiden Magical Papyrus I. 343 + I. 345. Mededl. Rijkmus. Leid. Suppl. XXXIV., Leiden 1954.
- lond.* = *Wreszinski, W.*: Der Londoner Medizinische Papyrus (Brit. Museum Nr. 10,059) und der Papyrus Hearst in Transkription, Übersetzung und Kommentar mit Facsimile des Londoner, Pap., Leipzig 1912.
- Med. T.* = *Grapow, H.*: Die medizinischen Texte in hieroglyphischer Umschreibung. Autographiert, Berlin 1958 (Grundriss der Medizin der alten Ägypter, 12/V.); lásd még: *Deines, H. v., Grapow, H., Westendorf, W.*: Übersetzung der medizinischen Texte, Berlin 1958 és Erläuterungen, Berlin 1958 (előbbi sorozat IV/1. és IV/2. kötet).
- Ostr. K.* = Ostrakon Kairo 1062+1091 = *Posener*: Ostr. Deir-rel Medineh.
- oxyrhyn.* = *Grenfell B. P. and Hunt, S. A.*: Hellenica Oxyrhynchia, Oxford 1909. (görögnyelvű hellénisztikus papyrus):
- Pyr.* = *Sethe, K.*: Altägyptische Pyramidentexte, I—II, Leipzig 1903—1922.
- Ram.* = *Gardiner, A. H.*: The Ramasseum Papyri (Plates), Oxford 1955.
Barns, J. W. B.: Five Ramasseum Papyri, Oxford 1956.
- Sm.* = *Breasted, J. H.*: The Edwin Smith Surgical Papyrus. Vol. I. Hieroglyphic Translation and Commentary. Vol. II. Facsimile and line for line Hieroglyphic Translation, Chicago 1930.
- tur.* = *Pleyte et Rossi*: Les Papyrus de Turin, Leyde 1869—1876.
- Westc.* = *Erman, A.*: Die Märchen des Papyrus Westcar. Mitt. kgl. Mus. Berl., Berlin 1890.
- Zaub.* = *Erman, A.*: Zaubersprüche für Mutter und Kind aus dem Papyrus 3027 des Berliner Museums, Berlin 1901.

2. Felhasznált közlemények

1. *Breasted, J. H.*: Ancient Records of Egypt, I—IV, Chicago 1906—1907.
2. *Courville, C. H.*: Injuries to the skull and brain in ancient Egypt, Bull. Neurol. Soc. 15: 1, 1950.
3. *Dawson, W. R.*: The Egyptian Medical Papyri (*Brothwell, D. and Sandison, A. T.* ed.: *Diseases in Antiquity* c. műben, Springfield, 1967).
4. *Ebbell, B.*: Acta Orientalia VII. 42.
5. *Ebbell, B.*: Die altägyptische Chirurgie: Die chirurgischen Abschnitte des Papyrus Smith und Papyrus Ebers, Oslo 1939.
6. *Ebbell, B.*: Altägyptische Bezeichnungen für Krankheiten und Symptomen, Oslo 1938.
7. *Ebbell, B.*: Die altägyptischen Krankheitsnamen, ZÄS, 55, 144, 1924; 13, 1927; 71, 115, 1928; 117, 1929.
8. *Erman, A. und Grapow, H.*: Wörterbuch der ägyptischen Sprache, I—V. Ergänzungsbände: I—V. Leipzig 1926—1931.

9. *Ghalioungui, P.*: De médecine pharaonique, ses origines, ses réalisations, son héritage, J. Liban, 22: 159, 1969.
10. *Grapow, H.*: Der stilistische Bau der Geschichte Sinuhe, Berlin.
11. *Grapow, H.*: Die bildlichen Ausdrücke des Ägyptischen, Leipzig 1924.
12. *Grundriss der Medizin der alten Ägypter* = Bd. I. *Grapow, H.*: Anatomie und Physiologie, Berlin 1954. — Bd. II. *Grapow, H.*: Von den medizinischen Texten, Berlin 1955. — Band III. *Grapow, H.*: Kranker, Krankheiten und Arzt, Berlin 1956. — Band IV — I. *Deines, H. v., Grapow, H., Westendorf, W.*: Übersetzung der medizinischen Texte, Berlin 1958. — Bd. IV—2. Erläuterungen, Berlin 1958. — Bd. V. *Grapow, H.*: Die medizinischen Texte in hieroglyphischer Umschreibung, Autographiert, Berlin 1958. — Bd. VI. *Deines, H. v.*: Wörterbuch der Drogenbezeichnungen, Berlin 1959. — Bd. VII. *Deines, H. v., Westendorf, W.*: Wörterbuch der medizinischen Texte, Berlin 1960.
13. *Jenny, J.*: Die Arznei im alten Ägypten, CIBA Ztschr. S. N. 1942.
14. *Jonckheere, F.*: Une maladie $\epsilon\beta\epsilon$, l'hématurie parasitaire, Bruxelles, 1944 (La Médec. Égypt. No. 1).
15. *Lefebvre, G.*: Essai sur la Égyptienne Médecine du l'époque pharaonique, Paris 1956.
16. *Meyerhof, M.*: Über die Untersuchungen des chirurgischen Teils des Papyrus Ebers, durch den norwegischen Arzt und Sprachforscher B. Ebbell, Acta Orientalia, 1, 7.
17. *Møller-Christensen, V.*: Evidence of Leprosy in Earlier Peoples. (*Brothwell, D. and Sandison, A. T.* ed.: *Diseases in Antiquity* c. müben, Springfield, 1967.)
18. *Meenan, F. D. C.*: Note in History of Psoriasis, Jr. Med. Scient. 356, 141, 1955.
19. *Regöly-Mérei Gy.*: Az ó-egyiptomi orvostudomány, mint az archaikus gyógyászat fejlődésének egyik típusa, Ant. Tanulm. 7: 4, 1960.
20. *Regöly-Mérei Gy.*: Palaeopathologia, II. köt. Az ősemberi és későbbi emberi maradványok rendszeres kőbonctana, Bpest. 1962.
21. *Regöly-Mérei, Gy.*: Paläopathologische und epigraphische Angaben zur Frage der Pocken in Altägypten, Sudhoffs Arch. 50, 411, 1966.
22. *Regöly-Mérei, Gy.*: Palaeographiai és palaeopathológiai adatok az ó-egyiptomi és a kínai himlő kérdéséhez, Orv. Hetilap (Horus) 702, 1966.
23. *Regöly-Mérei, Gy.* und *Nemeskéri, J.*: Paläopathologische Untersuchungen an ägyptischen Mumien aus der Römerzeit, Virchows Arch. 331, 569, 1958.
24. *Ruffer, M. A., Sir*: Studies in Paleopathology of Egypt, Chicago 1921.
25. *Ruffer, M. A. Sir* und *Ferguson, P. A.*: Note on an eruption resembling that of variola in the skin of a Mummy of the twentieth Dynasty (1250—1000 BC.), J. Path. & Bact. 15: 1, 1911.
26. *Sandison, A. T.*: Parasitic Diseases (*Brothwell, D. and Sandison, A. T.* ed.: *Diseases in Antiquity* c. müben, Springfield 1967.)
27. *Sethe K.*: Serapis und die *καταγοι* des Serapis, Berlin 1913.
28. *Sigerist, H.*: A History of Medicine. I. Primitiv and archaic Medicine, New York 1951.
29. *Smith, E., (Sir Grafton)* and *Dawson, W. R.*: Egyptian Mummies, London 1924.
30. *Steuer, O.*: whdw etiologial princip of Pyemia in Ancient Egyptian Medicine, Suppl. Bull. Hist. Med. No 10, 1948.
31. *Sudhoff, K.*: Krebsgeschwülste in altägyptischen Papyri, Mschr. Krebsbekämpf. 171, 1933.
32. *Weindler, F.*: Geburts- und Wochenbett-darstellungen auf altägyptischen Tempelreliefs, München 1915.

ROHRBACHER KÁLMÁN, ANNABERG XVI. SZÁZADBELI FŐORVOSA

BUGYI BALÁZS

Bánya- és iparegészségügyünk történetével foglalkozva feltűnik, hogy az idevágó adatok mennyire hiányosak bányászatunk 15–18. századbeli fejlettsége dacára. Még kevesebb adattal rendelkezünk a török megszállás idején külföldre szakadt bányaorvosaink, technikusaink tevékenységére vonatkozóan. Ezért érdekes és hasznos minden ilyen irányú adat feljegyzése.

A cseh-morvaországi Annaberg bányaváros krónikájában 1520. évben *Albinus Petrus* említést tesz a magyarországi *Rohrbacher Kálmán* dr.-nak Annaberg városi orvosává történő megválasztásáról. Közelebbi adattal Rohrbacher Kálmán személyére vonatkozóan nem rendelkezünk. Tudjuk azonban, hogy Joachimstahl, Annaberg és környéke hűbérura a gróf Schlick család volt abban az időben. E család egyidejűleg kiterjedt birtokokkal rendelkezett Délmagyarországon, elsősorban Fehértemplom és környékén. A törököktől veszélyeztetett, vagy már megszállott birtokairól a Schlick család cseh-morvaországi birtokaira igyekezett menteni minden mozgathatót, és feltehetően velük együtt vándoroltak ki a hozzájuk közel álló személyek, bizalmasaik is. Ennek alapján úgy véli *H. Wilsdorf*, hogy Rohrbacher Kálmán is a Schlick család révén került Annabergbe, kinek tanulmányairól, valamint arról, hogy melyik egyetemen szerezte meg orvosi doktorátusát, mit sem tudunk. Bizonyos csupán az, hogy 1520-ban Annaberg városában, mint választott orvos gyakorlatot kezdett. Rövidesen megnősül és az egyik tekintélyes annabergi bányatulajdonosnak, *Andreas Sturz*nak 1504–1505 körül született Ursula lányát veszi feleségül. Ezzel maga is bekerült a bányakapitalisták sorába. *Andreas Sturz* fia, György maga is orvosi tanulmányokat folytatott és Prágában, 1524-ben doktori diplomát szerezve, szülővárosában kezd orvosi praxist. Rohrbacher Kálmán 1522–1533 között Annaberg városának tanácsura. E magas megtiszteltetés elnyerésében bizonyára orvoskénti elismertetése, de feltehetően bányatulajdonosi mivolta is szerepet játszott. 1552-ben, 72 éves korában hunyt el Rohrbacher Kálmán. Felesége öt évvel élte túl férjét.

Az annabergi krónikások, így *Arnold*, *Jenisius*, *Richter* a városban gyakorlatot folytató orvosok között rendszeresen említik Rohrbacher Kálmánt is, nevét néha *Vorbachernek*, *Rharbachernak* írva, de minden alkalommal helyesen tüntetve fel a *Kálmán*, *Coloman*, *Colomanus* keresztnévet. Így bizonyosnak vehető, hogy mindvégig róla van szó.

1527-ben Rohrbacher Kálmán és sógora, *Georg Sturz* városi orvosok mellé egy harmadik városi orvost is választottak Annabergben, *dr. Johann Neefét* — latinosan:

dr. med. Johannes Naevius, aki — *Georg Baueral* — ismert nevén: *Georgius Agricola* — együtt tanult az olaszországi egyetemeken és onnan együtt tértek haza a cseh-morvaországi érceghység bányavárosaiiba gyakorló orvosként. *Georgius Agricola* Joachimsthal városának lesz orvosa, míg barátja a másik nagy bányaváros physikusa lesz. Rohrbacher halálával *dr. Matthias Klingeisent* választják helyébe egyik városi orvosnak, ahol akkor még *dr. Neefe* praktizált. Később *Klingeisent* is városi tanácsúrrá választják, bizonyítva a bányavárosoknak orvosok iránti tiszteletét.

G. Agricola joachimstahli bányavárosi és ennek kapcsán bányaorvosi tevékenysége során mind jobban elmélyült a bányaművelés tanulmányozásában, amelynek során a *Schneeberg*, *Geyer*, *Altenberg*, *Marienberg*, *Platten*, *Gottesgab* bányatelepeken és aknában szerzett tapasztalatokat is hasznosította. Első, bányaműveléssel foglalkozó munkája a „*Bermannus*” — *Bergmann* — a klasszikus „szimpóziumok” példáját követve társas beszélgetés formájában az egyes nézeteket szembeállítva, különböző nézőpontokból megvilágítva mintegy szintetizálva foglalja össze az ismereteket. Eszerint a bányaterület hűbérurának, gróf *Schlick*nek temetéséről visszatérve a három, a bányászat iránt érdeklődő, eltérő nézeteket valló, különböző irányú képzettséggel rendelkező és más-más munkaterületen dolgozó ember Joachimstahl főterén vitatkozik a bányászat különböző területeiről és tárja fel ennek során a bányászattal kapcsolatos ismeretek egész tárházát. A szimpózium résztvevői: *Lorenz Bermann*, a kitűnő bányász, akit *Agricola* „*Bermannus*”-ként említi. Lehetséges azonban, hogy a *Bergmann* — bányász — szóból latinosította a *Bermannus* megnevezést *Agricola*. A bányászokat is gyógyító gyakorló orvos *Naevius Agricola*ának volt *conscolarisa* és *Annaberg* bányavárosban volt orvos. Az „*Ancon*” néven említett bányaorvos megszemélyesítője *Wenceslaus Payer* volt, aki 1523-ban az első bányaorvoslással foglalkozó munkát megírta. *Payer* műve a klasszikus nézeteket foglalta össze. A bányamérnök, a gyakorló orvos és a klasszikus felfogást valló bányaorvos három különböző szempontból látja, értékeli és juttatja kifejezésre a bányaművelés kérdéseit és így sokszínűen tárja fel ezt az addig irodalmilag is alig feldolgozott területet. *Bermann*, *Neefe* és *Payer* mellett még egy negyedik személyről is említés történik a „*Bermannus*”-ban. Ez „*Colomannus*”, „*aki sürgősen elsieltet a három beszélgető mellett és dicséretes módon igyekezett bányász teendőinek ellátására*”. E „*Colomannus*” személyét eddig nem méltatták különösebb figyelemre. *Hoover Agricola* könyvéhez írott bevezetőjében *Colomannus*ról említést sem tesz. *Colomannus*t etimológiailag származtathatjuk a „*Kohle-Mann*”-tól, azaz egyszerűen „szénbánya embernek”, „bányásznak” tarthatjuk, aki a bányamunkát a szokott módon végzi anélkül, hogy a bányászatot alaposabban, tudományosan ismerné, vagy iránta akár csak érdeklődne is. Rohrbacher *Kálmán* személyének ismeretében valószínűbbnek látszik *H. Wilsdorf* feltevése, hogy Rohrbacher *Kálmán*t fedné a *Colomannus* megjelölés.

Wenceslaus Payer von Elnbogen 1523-ban jelentette meg 1 1/2 oldalnyi terjedelmű bányaegészségügyi röplapját, amelynek címe „A nevezetes St. Joachimstahli Bányában és más hasonló bányákban dolgozó egyszerű ember részére hasznosan alkalmazható megfelelő gyógyszer, amelyet alkalmazzon mindenki más olyan helyen is, ahol fémmel vagy fémet tartalmazó kőzetekkel dolgozik és amelyet röviddel ezelőtt *Wenzeslau Payer von Elnbogen* — akit *Dr. Cubitó*-nak is neveznek — jelentetett meg. Nyomta *Wolfgang Stöckle* Lipcsében 1523-ban.”

Payer munkáját és annak magyar vonatkozásait *Franz Koelsch*, a német ipar-egészségügy kimagasló személyisége, történeti művének 132. oldalán tárgyalta. Payer hat receptet ad meg a bányászok foglalkozási betegségeinek gyógyítására. Egy folyadék leírását, amelyet a beteg maga elkészíthet saját részére és öt tablettareceptet, amelyet a gyógyszerész készít el a beteg részére. Magyar vonatkozásban említésre méltó *Koelsch* alábbi kijelentése:

„Diese Rezepte gehen zurück auf alte Verordnungen eines slowakischen Bergarztes aus der Zeit 1410–1430. In dieser Zeit erschien nämlich in Ungarn ein Schriftstück eines Bergarztes aus dem Bezirk der Slowakei. Hier wurde in einem Rezept gegen Husten empfohlen ein Gemisch von Ingwer, Zimt, Ziegenmilch, Nusskern, Fichtensamen?, Isop, Salbei, Feige und Honig. Vielleicht auch Tragant. Der letztere war ein Volksheilmittel. Vgl. dazu auch eine entsprechende Anweisung im Antidotarium des Nicolaus Praepositus. Es wurde auch als Latweg empfohlen gegen Husten. Vermutlich wurde auch das beliebte Hustenmittel des Mittelalters, Eibisch, verordnet, auch empfohlen vom Nicolaus Praepositus. . . . Der zur Extraktion verwendete Wein soll dabei um ein Drittel eingedampft werden. Aehnlich lautet auch die Formel aus dem Rezeptbuch der Herzogin Eleonore Maria Rosalie, ein altmagyarisches Rezept, welches vielfach als Hausmittel und gegen die Bergsucht verwendet wurde.“

Magyar vonatkozásban *Agricola* műveivel kapcsolatosan is felmerülnek kérdések. *A Bermannus*-ban *Agricola* a mű középső részén hét orvos nevét említi: John Clément, Pierre Brissot, Matteo de Corte, Wilhelm Kopp, Jean de Ruelle, Giovanni Manardo és Battista Opizo. Giovanni Manardo 1513–1518 között Magyarországon tevékenykedett. Feltehető, hogy *Agricola* olaszországi egyetemi tanulmányai során megismerkedett Manardóval, akivel talán annak magyarországi tartózkodása alatt sem szakította meg a kapcsolatát.

A cseh-morvaországi és az osztrák bányakapitalistáknak, így a Sturzoknak is a Thurzó, a Perényi és más magyar bányamánásokkal való kapcsolatai ismeretesek. *A Fuggerek* nemcsak üzleti, hanem rokoni kapcsolatokban is állottak a magyar bányamánásokkal. E kapcsolatok, amelyekre egyébként *Agricola* a „*De re metallica*”-ban Thurzóra – latinositva: Thursius – utalással hivatkozik is, magyarázhatja azt az egyébként meglepő tényt, hogy *Agricola* művében milyen sok megbízható bányaművelési adatot sorol fel a felvidéki bányákra, így Selmece, Körmöcse, Besztercebányára és Urvölgyre vonatkozóan.

IRODALOM

G. Agricola: De re metallica. Angolra fordította, magyarázatokkal ellátta és a bevezető tanulmányt írta H. C. Hoover és L. H. Hoover. Dover Publications, New York, 1950. [Facsimile kiadás].

Albinus Petrus: Annabergische Annales de anno 1492 bis 1539. Kiadta Böhnhoff: Mitteilungen des Vereins für Geschichte von Annaberg und Umgebung. Vol. 11. 1908–1910. Annaberg.

F. Koelsch: Beiträge zur Geschichte der Arbeitsmedizin. Schriftenreihe der Bayerischen Landesärztekammer. Band 8. München, 1967.

W. Payer von Ellnbogen: Fruchtbare ertzney mit irem rechten gebrauch vor den gemeinen man / So auff dem hochberumbten berckwerck J. Joachymsthal und der gleychen an anderen berckwerckenn sich enthelth. Leipzig, 1523.

H. Wilsdorf: Dr. Georgius Agricola und dr. Kálmán Rorbacher aus Ungarn und die Begründung der Bergbaumedizin durch Dr. Wenceslaus Payer von Elnbogen, Magister Magnus Hund von Magdeburg und Dr. Theophrastus Paracelsus von Hohenheim. Jahrbuch des Staatlichen Museums für Mineralogie und Geologie zu Dresden. 1959. Th. Steinkopff. 1960. 112. oldal.

B. BUGYI, Dr. med. et Dr. phil., C.Sc.
H-1053 Budapest, Ferenczy I. u. 18. Hungary

CSANAKI MÁTÉ ORVOSI DIPLOMÁJA

KÖRMENDY KINGA

Csanaki Máté I. Rákóczi György alumnusa, később udvari orvosa, 1618-tól tíz évig különböző egyetemeken tanult. Herepei János felsorolja ezeket a helyeket, hozzátéve, hogy közben megszerezte az orvosdoktori fokozatot.¹ Herepei felsorolásában nem szerepel a padovai egyetem de Veress Endre említi, hogy 1626. okt. 5-én iratkozott be Csanaki a padovai egyetem, orvosi fakultására.² Eddig csak az volt ismeretes, hogy Csanaki 1629-ben távozott Padovából.³ A szerencsés véletlen folytán tudjuk, hogy tanulmányait 1628. októberében fejezte be a padovai egyetemen. Ekkor kelt ugyanis oklevele, amely az Országos Levéltár kolozsmonostori konvent anyagában az F 15/33. kötet borítólapjaként található. A megmaradt fél lapon a név első fele Czanaki alakban olvasható⁴. A kiállítás helye, dátuma (sajnos a nap nélkül), a professzorok aláírásai kétségtelenné teszik, hogy az előkerült oklevelet Csanaki Máté számára állította ki a padovai egyetem, és a következők hitelesítették aláírásukkal: Camillus Fusarius syndicus; Caesar Cremonius (1550–1631) híres filozófus, aki negyven éven át tanította az arisztotelészi filozófiát a padovai egyetemen, mint „prefectus presidii ita attestatur”; Joannes Colle vagy Collibus (1558–1631), mint „prime sedis practicus ita affirmat”; Jo. Dom. Sala (†1644), az orvostudományok doktora és professzora Padovában; Benedetto Salvatico (1575–1658), a practica professzora, II. Ferdinánd, majd a lengyel király orvosa; Joannes Prevotius (1585–1631), bázeli tudós, az egyetem tanára és 1616-tól haláláig a botanikus kert prefektusa; Bartholomeus Rodolphus Hostias a practica extraordinaria professzora; Jacobus Zabarella „prefectus et medicus Parminius, medicus prof. ordinarius”; Joannes Thuilius (†1630), a tiroli születésű tudós 1623-tól volt a humaniorák professzora a padovai egyetemen.

Csanaki Mátét 1631-ben állította a kolozsvári református iskola élére I. Rákóczi György.⁵ Innen kerülhetett orvosi diplomája ma már nyomon nem követhető módon a kolozsmonostori konvent anyagában borítólapként felhasználásra.

¹ Herepei János: *Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. Bp.—Szeged, 1965. I. 281. p.

² Veress Endre: *A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és íratai* (1264–1864.) Bp. 1915. 116. p.

³ Uo. 120. p.

⁴ Veress Endre a nevet mindig Czanaki alakban közli.

⁵ Herepei id. m. 279. p.

K. KÖRMENDY, Mrs., M. A.
 Research Worker at the Library of the Hungarian Academy of Sciences
 MTA Könyvtára
 H-1361 Budapest, Akadémia u. 2. Hungary

HENRICUS JOHANNES FRIDERICUS SOPRONI ORVOS BEBÖRTÖNZÉSE 1652-BEN

SZEPESINÉ BENDA MÁRIA

Sopron korán kifejlődött, ipart-kereskedelmet is űző, a korabeli higiéniával törődő város, lakói meglehetősen vagyonosak. Mégis állandó gondja, hogy nem kap városi orvost. Községi jegyzőkönyvek bizonyítják,¹ hogy Sopron város tanácsának tíz évenként megismétlődő gondja egy városi orvos szerzése:

1639: „Egy városi orvos meghívandó... Az officinák [Barbierstuben] ellenőrzendők... A Lazarethumban egy kezelő orvosnak hiánya miatt gyakori a halálozás; a képviselőket kéri a tanácsot, hogy e bajon lehetőleg segítsen.”

1644: „A képviselőket egy tanult és gyakorolt orvost kíván: 'Es trägt Eine ganze Gemeinde Verlangen nach einem gelehrten und erfahrenen Medico'.”

1645: „Egy gyakorolt orvosnak alkalmazása sürgettetik.” „Es hat ein Ehrsame Rath in unsere Betrachtungen de Annis 1641, 1642, 1643 und 1644 gnugsam vernommen, wie heftig und eifrig eine Ehrsame Gemeinde nach einen gelehrten und erfahrenen Medico Verlangen trägt.”

1646-ban a város szerződést kötött egy orvossal.² A szerződésben arra kötelezte, hogy a tanácsnak engedelmességgel, a városból engedély nélkül ne távozzék, a gyógyszer-tár állapotát évenként vizsgálja meg, a romlott gyógyszereket távolíttassa el, a gyógyszerkészítésnél legyen jelen, szegényt, gazdagot veszedelmes járványok idején is méltányos díjért látogasson meg. Ezért fizetése évenként 100 tallér, szabad lakás, 15 mérő gabona, 10 akó bor, 10 öl fa. Felmondási ideje fél év. Vajon betartotta-e az orvos ezeket az előírásokat?

Egy érdekes — és tudtommal eddig ismeretlen — kézirat alapján³ úgy tűnik, hogy nem. Az időpontok egyeztetése azt mutatja, hogy Henricus Johannes Fridericus volt az a „tudós orvos”, akit a városi tanács 1646-ban alkalmazott, aki a fenti megkötéseket tartalmazó szerződést aláírta, később azonban összeütközésbe került a soproni polgárokkal, sőt Sopron város egyik jelentős és befolyásos személyiségével.

¹ *Sopron sz. kir. város monographiája*. Sopron, 1890. 83., 89., 91. pp.

² *Magyar művelődéstörténet*. Szerk. Domanovszky Sándor. Bp. é. n. 393. p.

³ A kézirat címe: „*Soproni Doctor Részéről ualó Attestatok*”, jelzete Ol. M. Kanc. A-120 (Acta miscellanea, 7. csomó 12. köteg). A kézirat Mikó István Sopron megyei főszolgabíró és Fenessy Mihály esküdt vizsgálati jelentése Henricus Johannes Fridericus soproni orvos bebörtönzéséről. A jelentés kelte: „*Actum Sopronii, die mensis Februarii, anno 1652.*”, aláírások: „*Coram me Stephano Miko iudice nobilium comitatus Soproniensis mp. et coram me Michaele Fenesi jurato sedos comitatus Soproniensis mp.*”

Az orvost 1652-ben eddig ismeretlen vétke miatt börtönbe vetették. Az eseményt a kézirat a következőképpen rögzíti:

Henricus Johannes Fridericus orvosdoktor 1652. február 10-én este 9 óra körül Fekete György városbíró (aki a német nyelvű tanácsi jegyzőkönyvekben Georg Schwartz-ként szerepel) a városi tanács parancsára bezáratta. Vitnyédy István (Sopron megye jegyzője, soproni ügyvéd) sürgetésére maga a bíró ment az orvos lakására felfegyverzett emberekkel. Mikó Istvánt, Sopron megye főszolgabíráját és Fenessy Mihályt, a vármegye esküdtjét másnap Püsky János kalocsai érsek és győri püspök Fekete György bíróhoz küldte ünnepélyes tiltakozásának tolmácsolására, mert szerinte jogtalanul és igazságtalanul járt el a doktorral, aki őt és sok más fő és alacsony rendbeli embert gyógykezelnéi szokott. Figyelmeztette Fekete városbírókat arra is, hogy az orvost nem volt joga fogságra vetni, már csak azért sem, mert védelmező irat van a kezében a királytól, amit olyan országosan ismert emberek írtak alá, mint Batthyány Ádám, Nádasdy Ferenc és Eszterházy László, sőt a védelmező iratot maga a soproni tanács is aláírta. Ha valakinek keresete van a doktor ellen, indítson eljárást ellene törvényes úton, annál is inkább, mert a doktor „nem is elszekő, hanem itt Sopromba lakozó és fő városi személlel házasaiban lévő jó possessionátus ember” . . .

A közbenjárásra Fekete György, Sopron városbírája a következő választ adta: a tanács fő- és jószágvesztés terhe mellett megparancsolta a bírónak, hogy az orvost fogassa el és vigye a városházára.

Az orvos tiltakozott az erőszak ellen és kijelentette: ha kell, még a királyhoz is fordul. A két küldött még az ellen is tiltakozott, hogy az orvost a szállásán fogva tartásuk, mert — szerintük — a püspök, de mások is megtámadhatják a tanácsot, ha közben egészségükben kár esnék. De a bíró Zachariás Stroisl városi kamarás előtt megismételte, hogy miután Vitnyédy István minden értékét, sőt életét is ehhez a dologhoz kötötte, nem marad más hátra, mint a doktort fogságba vinni a városházára.

Az orvos kijelentette, hogy „*semmint ilyen gyalázatosan nem is ismérvén semmi gonosz cselekedetét, ártatlanul az város házába vittetnének, inkább kész volna az ő maga szálásán tisztességesen meghalni.*” De mivel a fegyveres erőszaknak nem tudott ellenállni (két sereg muskatirost a követek maguk láttak), 11-én elment a városházára, ahol a bíró és a tanács többi tagja „*némely könyvben való írássáért*” őrizetbe vették. A városi tanács két tűz közé került. Félték attól, hogy a király, a püspök és a grófok keresetet indítanak ellenük, másrészt félték Vitnyédy István elszánt és fenyegető fellépésétől is.

A győri püspök ismétellen elküldte követeit a városházára Henricus Johannes Fridericus vigasztalására. A városháza „*kapuja közt*” találják Vitnyédyt. A kíséretükben levő Hodászy Mihály rákosi tisztartóval kéri Vitnyédyt, legyen tekintettel a győri püspök beteges állapotára, hiszen amióta az orvost becsukták, nem tudja a kúrát folytatni. Amire azt válaszolta Vitnyédy, hogy „*nagyobbnak tartaná az úr méltóságánál az maga böcsületit, kire Hodászy uram kérdé Vitttedy uramat: uram, mit cselekeszel hát véle? Az doktort értvén. Felelvén Vitttedy uram azt, hogy vágják el ugymond, elsöben az kezét, azután vegyék fejét, minekutánna az minemő írásokatt írt, szakasszák ki az könyvbül és szegezzék az plengérre, és így gyalázódják ő inkább, hogysem mint enni emberséges ember*”.

illata, de quibus & bris Testimonialis tibi ab Inlyto. Senatu
 curam nobis petit episcopi dari.

Circa horam quartam pomeridianam eisdem diei külszettünk ujod
 ban regiam eo Nagya Rakochay Ersek es Györi Püspök Urunk
 által azon Comes Varos Szagához az fleül migh neveget Hen-
 ricus Joannis Fridericus Medicines Doctor ut consolatiójára
 mellink aduan eo Nagya Rakochay Híftartóját János Hódvagy
 Mikaly Uramat, az mely oda uals mentelankkört, talal-
 tuk uals Vitédy János Uramat, azon Varos Házának ka-
 roja kévze, mindnan azt eo kelmink, hogy esen dologhod
 nizon Rakochay Ersek es Györi Püspök Urunk es Nagya
 méltóságatis, holt defactus beteges alapattal kint es
 Nagya, azon Doctornak utno curaciójával es szolgálattjával,
 az mellint az Drefombul nem profallhatna, kinc azt foltte
 Vitédy János Uram hogy nagyonak tartana az Urmit-
 tságával az magha töhülltetit, kinc Hódvagy Uram keddi
 Vitédy Uramat, Uram mit chulekípel kett uide, az do-
 ctort utniti, folteln Vitédy, Uram azt, hogy maghjak
 ell egy mond alsébe az kezei, azutal Végük Fejt,
 mink utanna az minneü irasokatt irte, pakapatt ki
 az Könnből es Pezeget az Hingjone, es igit gyalagod-
 gyik eo inkább hogy jön mint anny Embertig. Ember.

Ezek alatt érkezvén az fleül migh neveget Sopron Györi
 Uram kinc azt monda Vitédy János Uram, mink hogy
 azt az Urak bessen kelték Kromafatt az doctort az legh
 Rasban nem tette: ezen mondasan azért es egyt mgh
 Anainis

Hosszas huzavona után végül is Vitnyédy kijelenti, hogy a püspök méltóságára, egészségére és a tanács közbelépésére tekintettel megbocsát a doktornak, ha a tanács-házán vagy a kalocsai érsek házánál bocsánatot kér tőle, különben „*sokkan volnának mások is, az kiket injuriált a Doctor...*” Február 14-én végül a városi tömlőcből kiengedik, de a házát nem hagyhatja el. Fekete bíró jelenti a püspöknek, hogy addig nem bántja a doktort, amíg a lakásában marad, „*de ha kijön az ő nagysága házatul, az hol találom, megfogom, mert nekem azt fogadta, hogy arestombul ki nem mégyen, kimenvén pedig engemet keresnek érette, kit az én nyakambul ő véle akarok letennem*”. Hogy az orvos tényleg megígérte-e a bírónak, hogy a házát el nem hagyja, azt a követekek nem hallották.

Eddig a jelentés.

Az olvasóban felmerül a kérdés, mi volt Henricus Johannes Fridericus vétsége, amivel annyira maga ellen ingerelte Vitnyédy Istvánt — és az utóbbi szerint — másokat is. Vitnyédy korának tekintélyes embere, művelt, sok nyelven beszélő, kitűnő ügyvéd, Sopron vármegye választott országgyűlési követe, 1647-ben Sopron megyei főadószedő, Zrínyi Miklós tanácsadója, a Wesselényi-féle összeesküvés egyik értelmi szerzője. Józan ember, de nem mentes a heveskedéstől. Hörk József⁴ szerint akaratos, sokszor a makacsságig nyakas ember. Vitnyédynek sokszor voltak kellemetlenségei Sopronban, a „soproniak izetlenkedése” miatt⁵ többször el akart költözni. Nem egészen tiszta boreladási ügye is volt lengyel kereskedőkkel. De jó hazafi volt, szívesen hozott anyagi áldozatot a törökök elleni harcok céljaira és Zrínyinek önfeláldozó híve volt.

A soproni tanács pedig — holott Vitnyédyvel sokszor szembe került már — az orvost csak immel-ámmal, saját bőrét féltve védelmezi és könnyen enged a fenyegetéseknek. Tudnia kell pedig, hogy igen nehezen kap városi orvost. Henricus Johannes Fridericus tudós orvos hírében áll, főurak, püspökök kezeltek vele magukat, a tanács mégis börtönbe veti, még a király védelmező levele ellenére is.

Az orvosoknak pedig abban az időben Magyarországon már van tekintélye. A III. Ferdinánd által 1656-ban kiadott „Praxis criminalis” például az orvost mentesíti a kárpád büntetése alól.⁶

Sajnos nem sikerült kideríteni, mi volt az orvos vétsége és mi volt az a könyv, amelynek lapjait Vitnyédy ki akarta tépetni és pellengérré állítani.

A kézirat azonban önmagában is érdekes fényt vet a 17. századi magyar orvos társadalmi helyzetére.

M. SZEPESI BENDA, Mrs., M. A.

Research Worker at the National Medical Library and Center for Documentation

Országos Orvostudományi Könyvtár és Dokumentációs Központ

H-1088 Budapest, Szentkirályi u. 21. Hungary

⁴ Hörk József: Muzsaji Vitnyédy István. *Századok*, 1907, 51. évf. 296. p.

⁵ u. o.

⁶ *Magyar művelődéstörténet*. Szerk. Domanovszky Sándor. Bp. é. n. 395. p.

1836. ÉVI RENDTARTÁS A PESTI GÖRÖGÖK SZEGÉNYINTÉZETÉBEN

FÜVES ÖDÖN

A pesti görögök történetét kutatva a Budapesti Magyar Ortodox Egyházközség Levéltárában az 1836. évi akták közt találtam egy görög nyelvű kézírásos okmányt, amelynek egyik oldalán a pesti görög szegényház szolgájának, a másik oldalon pedig az ápolottnak kötelességei vannak felsorolva. Ennek az érdekes dokumentumnak magyar fordítását az alábbiakban közlöm.*

I.

A SZEGÉNYHÁZ RENDJE

1. A szegényház lakói minden ünnepen menjenek templomba istentiszteletre.
2. Bizonyos meghatározott órában — mind télen, mind nyáron — mindenki legyen otthon.
3. Amikor mindnyájan már ágyba feküdtek, egyikük sem maradjon fenn gyertyával, hogy írjon vagy olvasson, így az időt úgy töltsse, hogy a másikat és a betegeket ne zavarja.
4. A szegényházban meg kell akadályozni, hogy oda büzt árasztó dolgot hozzanak be, mint pl. ételmaradékokat, szárítani valókat, lábbeliket és kapcákat és más piszkos holmikát s hogy azokat téli időben a kályhába rakják.
5. Amikor mindnyájan lefeküdtek s a gyertyát leoltották, hagyják abba a beszélgetést és társalgást, nehogy a többieket zavarják.
6. Az idegenek közül annak, akinek nincs ott rokona, vagy sürgős ügye, vagy aki nemcsak időtöltésre jön, hanem énekelve és dalolva a többieket s a betegeket is zavarja, annak a belépést meg kell tiltani.
7. Veszekedést, hangos beszédet, kiabálást teljesen meg kell akadályozni.
8. Mindenféle munkát, amely zajt, lármát, vagy valami büzi idéz elő, meg kell tiltani a szegényházban.
9. A szegényház lakói minden évben egyszer vagy kétszer áldozzanak az egyház parancsolata szerint, miután kis írásbeli igazolást kaptak a paptól a gyónás elvégzéséről.
10. A gondnok parancsára a szegényházi emberek kötelesek szorgoskodni és segíteni a templomban, ha a körülmények úgy kívánják.

* Vö. Füves Ödön: A pesti görög szegényápolda. *Comm. Hist. Artis Med.* 50 (1969). 133—136.

II.

A SZEGÉNYHÁZI SZOLGÁNAK
ÉS FELESÉGÉNEK KÖTELESSÉGEI

1. *A szegényházi szolga Óvári János az egyházköztségben tett esküje szerint köteles, mint Miklós templomgondnok segítője a (szegényházi) gondnok parancsára felelőségével együtt a szegényház szolgálatára tevékenykedni.*
2. *A szegényházi szolga egyáltalán nem parancsolhat a bennlakóknak sem ő, sem pedig a felesége.*
3. *A szolga felesége köteles minden nap reggel megtisztítani a szobát a portól és más piszoktól.*
4. *A szolga felesége téli időben naponta kétszer fűtsön be a szegényház kályhájába, éspedig reggel 6 órakor és délután 5 órakor.*
5. *A szolga felesége ügyeljen a betegre, adjon neki orvosságot az orvos rendelése szerint és gondoskodjék a fekhelye tisztaságáról is.*
6. *Ha a beteg meghalna, tüstént értesítsék a gondnokot, miután az megérkezett, pecsételjék le fennmaradt holmijait, ha pedig éjjel halna meg, két ember jelenlétében összes fennmaradt holmiját pecsét alatt zárják be egy üres ládába.*
7. *A pénzben, ételben vagy más módon a szegényházbba küldött vagy hozott alamizsnákból nem részesülhet sem a szolga, sem a felesége.*
8. *A szegényháznak küldött külső pénzbeli adományokhoz ne nyúljon sem ő, sem pedig a felesége, hanem az illető adakozó maga adja át azokat mindegyiknek, akik személyesen mondjanak köszönetet neki.*
9. *Az idegeneknek meg kell tiltani a főzést a szegényház konyhájában s hogy ott mosakodjanak s benyomulva a templom előudvarába ingeket mossanak, hacsak azok nem a szegényházi gondozottaké.*
10. *A jelen parancsnak legyenek alávetve mind a szegényházi bennlakók, mind pedig a szolga a feleségével, viszont ugyanezt hozzák a gondnok tudomására is, hogy az a tisztelt egyházközség minden ügyét támogatva ítéljen és határozzon.*

Kiadva a tisztelt egyházközség gyűléséről
Szakellariu Demeter gondnok

Ö. FÜVES, Dr. phil., C. Sc.

Director of the Linguistic Institute
of the Technological University in Budapest
Budapesti Műszaki Egyetem Nyelvi Intézete
H—1111 Budapest, Egrý J. u. 20. Hungary

„AETHER DAY” SZEGEDEN

HABERMANN GUSZTÁV

A múlt század közepéig minden műtétnek velejárója volt az egyik legnagyobb gyötrelmem: a fájdalom. Elrettentő hatása sokakat tartott vissza az egyedül gyógyulást hozó késtől, s nem egy esetben nem a műtét, hanem a fájdalomtól való rettegés sokkoló hatása okozott halált.

Az Amerikai Egyesült Államok területén a Massachusetts-beli Boston városában élt a múlt század második negyedében John Collins Warren, a Massachusetts General Hospital sebészprofesszora, aki kiterjedt praxisának eredményeként tanította, hogy „*sebészkesünk elválaszthatatlan a fájdalomtól*”.¹ Érthető tehát, hogy lekicsinylő szarkazmussal hallgatta meg a nála jelentkező Horace Wells hartforti fogorvos kérését, ki engedélyével a vezetése alatt álló kórházi műtőben bódítással, fájdalommentesen ígért műtétet végrehajtani. De a fájdalom kiküszöbölése minden, még oly kilátástalan kísérletet megért, és Warren az engedélye alapján a műtőben megjelenő Wells-t azzal mutatta be a jelenlevő hallgatóságnak, hogy van itt valaki, aki ki szeretné küszöbölni a fájdalmat a műtételnél, akinek kedve van, nézze végig a kísérletet.

Wells azonban még nem ismerte ki az alkalmazott anyagnak egyéni hatását az emberre. Így történt, hogy olyan személynél kísérlet meg bódításban foghúzást, akire az alkalmazott anyag nem fejtette ki teljes hatását. A paciens az első nagyobb fájdalomra magához tért, ordítani kezdett, nekiment az orvosnak, dulakodás kezdődött, az egész kísérlet nyilvános botrányba fulladt. Ezt Wells többé nem heverte ki.² Így nála — látszatra — okosabbnak bizonyult az a Jeffersonban működő, Georgia

¹ Jakab Tivadar — Lencz László (szerk.): *A műteti általános érzéstelenítés alapjai*. Budapest 1972, 15. p. — Warrenra l. még: Harkányi István: *Narcosis története*. *Orvosi Lexikon*, főszerk., Hollán Zsuzsa, Budapest 1972. III. k. 620. p.; Koelsch Adolf: *Narkose*. *Der Roman vom Kampf gegen den Schmerz*. Zürich und Leipzig 1938, 36, 46, 53—58, 100. stb. p.

² Thorwald, Jürgen: *A sebészek évszázada*. Budapest 1959. című munkájában Hartmann Henry Steven szemtanú feljegyzéseinek felhasználásával írja le Wells szerepét a 111—117. lapon, a 128. lap után képét is közli. Wellsre l. még: Jakab Tivadar—Lencz László (szerk.): *A műteti általános érzéstelenítés alapjai*, 15. p.; ahol közlik személyi adatait. Morton sikere után elkeseredve 1848. január 24-én öngyilkossággal vetett véget életének. Továbbá: Sigerist, Henry E.: *Grosse Ärzte*, München 1932, 278. p.; Harkányi István: *Narcosis története*. *Orvosi Lexikon*, III. k. 619. p.; Koelsch, Adolf: *Narkose*, 96—132. p. Kívánatos itt megjegyezni, hogy a többször hivatkozott szerző: Koelsch, Hahn Géza szerint (*Orvosi Lexikon* III. k. 82. p.) higiénikus és a müncheni egyetem tanára, kinek említett munkáját Benedek István, Mortonnól írt rövid élet-

állambeli William Crawford Long, aki ugyan már évek óta kísérletezett bódítással, de annak ellenére, hogy már 1842 márciusában ilyen állapotba helyezett betegen kisebb műtétet is végzett, a társadalmi előítéletektől való félelmében elért eredményeit nem hozta a nyilvánosság elé.³

Wells az 1845 januárjában végrehajtott eredménytelen kísérlet után tájékoztatta egyik munkatársát a bódítás terén szerzett tapasztalatairól. Ez a munkatársa William Thomas Green Morton orvos volt,⁴ kinek figyelmét Wells kísérletei felkeltették. Arra gondolt, hogy a bódítást valóban lehetne műtéteknél fájdalom kiküszöbölésére alkalmazni és ezzel a kérdéssel érdemes foglalkozni. Morton is Bostonban élt és miután tudomása volt arról, hogy egyik orvostársa, kinek néha segédkezett, Charles Thomas Jackson⁵ mint vegyész és geológus évek óta dolgozik bódító anyagokkal, hozzá fordult ilyen anyagért. Jackson aethert adott Mortonnak, aki ezzel megkezdte — a legnagyobb titokban — kísérleteit. Nem akart Wells sorsára jutni. Kutatásai azonban hamarosan világra szóló felfedezést sejtettek s végül is meggyőzték Mortont arról, hogy tovább nem várhat, ha a szenvedő embereken segíteni kíván. Vállalta tehát 1846. szeptember 30-án egy foghúzásnak aether sulfuricus alkalmazásával előidézett bódításban való eszközölését és amikor azt tapasztalta — szemben Wells eredménytelen kísérletével —, hogy eljárása teljes eredménnyel járt, jelentkezett ugyancsak Warren professornál ugyanazzal a kérelemmel, mint másfél évvel azelőtt Wells.

Az ember azt hinné, hogy Warren kereken elutasítja a kérés teljesítését. Ám a sebész haladó gondolkodású valaki volt és meghallgatva Mortont, kijelölte 1846. október 16-át, mely napon egy torokdaganatot kívánt műtőjében eltávolítani. Alkalmat adott Mortonnak, hogy e műtétnél alkalmazza aether-bódítási eljárását. Morton, ki az utolsó percig is tökéletesítette készülékét, emiatt negyedórás késéssel érkezett a műtőbe, ahol a beteg már a műtőasztalon rettegve várta, Warren pedig a segédkező orvosokkal, közöttük John Henry Bigelow-val⁶ és a hallgatósággal, iróniával szemlélte a végül is az ajtón berobbanó Mortont.

Rövid kimentés után Morton a beteg elé lépett. Közölte vele, hogy eljárása veszélytelen, teljes fájdalommentességet eredményez. Bemutatta a vele érkezett egyik betegét, aki bizonyította a mondottak valóságát. Erre a műtésre váró Gilbert Abbot nyomdász, húsz éves fiatalember megnyugodott és kijelentette, hajlandó magát Morton kísérletének alávetni. Ez megmagyarázta neki, hogy a készülékén keresztül fel kell

rajzában (*Orvosi Lexikon* III. k. 534. p.) forrásként hívja fel. A szerző kimerítő munkáját regénynek nevezi ugyan, a közlési formára tekintettel, de adatai történetileg hűek és megbízhatók.

³ Benedek István: Long. *Orvosi Lexikon*. III. k. 279. p.; Harkányi István: Narcosis története. *Orvosi Lexikon*. III. k. 619. p.

⁴ Thorwald, Jürgen: *A sebészek évszázada*. 125—128. p. A 128. lap után Morton és a műtét szereplőit is közli képekben. L. még: Benedek István: Morton. *Orvosi Lexikon*. III. k. 534. p.; Koelsch, Adolf: *Narkose*, e mű tulajdonképpen Morton életrajza; Sigerist, Henry E.: *Grosse Arzte*, 278. p.

⁵ Benedek István: Jackson. *Orvosi Lexikon*. II. k. 1156—1157. p.

⁶ Henry Jacob Bigelow (1818—1890), közölte a *Boston Med. and Surg. Journal*-ban 1847. november 18-án a műtét lefolyását. Később megírta a felfedezés történetét is „*Ether and Chloroform: a Compendium of their History and Discovery*” címen, megjelent 1848-ban. L.: Benedek István: Bigelow. *Orvosi Lexikon*. I. k. 407; Klimkó Dezső: *Az általános érzéstelenítés*. Budapest 1933, 46. p.

szívnia a kiáramló gázt, az eleinte köhögést eredményez, ami később elmarad. A beteg alkalmazkodott és rövid idő alatt teljesen elbódult.

Warren hozzáfogott a műtéthez. Óvatosan alkalmazta az első metszést, de a beteg nem jajdult fel és nem mozdult. Tovább dolgozott. Kifejtette fokozatosan a dagantot. Még mindig semmi mozgás. A műtőben dermedt csend. Gyorsan végez, bevarrja a sebet. Felegyenesedik. Minden szem a megműtöttre irányul, aki lassan magához tér és semmiről sem tud, kijelenti semmit sem érzett. Warren meggyőzték. „Gentlemen, this is no humbug” („Ez már nem szemfényvesztés, uraim”) mondotta Wells kudarcára utalva. És amíg mindenki a beteg körül forgolódik, Warren csendben elfordul, s akik figyelik, látják: könnyezik.⁷

*

Az első fájdalommentes műtét híre szenzációként hatott. A helyi, majd más lapok Amerikában, majd Európában – mint németül szokás volt mondani – „grosse Aufmachung”-ban hozták a műtét ismertetését.⁸ A felfedezés vihként járta körül a Földet. Már két hónappal később Párizsban, ezt követően negyedik napra Londonban kísérletnek meg december 19-én fájdalommentesítést.⁹

Az elsők között volt Magyarország is, ahol Balassa János, a pesti orvosi kar professzora,¹⁰ a párizsi kísérlet után három hétre, 1847. január 11-én, operált először aetherrel elbódított beteget. Néhány nappal a kitűzött határidő előtt fiatal orvosok közül választott egészséges egyéneknek kipróbálta az altatást. A továbbiak miatt érdemes ideiktatni Győry Tibor megállapítását: „A jó eredmény híre gyorsan terjedt, mert febr. 27-én már két műtétet végzett altatással Cseresnyés Sándor dr., Veszprém-megye főorvosa, Pápán. És Cseresnyéssel egyazon napon végzi Schuh Bécsben a Balassa által már több ízben alkalmazott és kipróbált aethernarcosist.”¹¹ Neuburger pedig kiemeli, hogy Balassa „megelőzve az összes német sebészeket” alkalmazta eljárását.¹² Ügyeljünk a továbbiakban e dátumokra.

A hírszolgálat gyorsaságára jellemző, hogy az aether sulfuricusnak műtéti fájdalommentesítésre való alkalmazásának szenzációja napok alatt elérte Szegedet is.

⁷ Thorwald, Jürgen (Hartmann, Henry Steven): *A sebészek évszázada*. 125–128. p.; Harkányi István: *Narcosis története*. *Orvosi Lexikon*. III. k. 620. p.

⁸ Jakab Tivadar – Lencz László: *A műtéti általános érzéstelenítés alapjai*. 16. p.

⁹ Harkányi István: *Narcosis története*. *Orvosi Lexikon*. III. k. 620. p. Az aethernarcosis első európai ismertetése megjelent a *London Medical Gazette* Vol. VII. alatt 1846. december 18-án (Verworn, Max: *Narkose*. Jena 1912, 30. p. 4. jegyzet).

¹⁰ A Balassa Jánosra vonatkozó irodalomból: Markusovszky társaság, *Az orvosi tudomány magyar mesterei*. Budapest 1924. Jendrássik Jenő: *Balassa János*. 47–64. p., Balassa munkáinak bibliográfiájával; Réti Endre: *Nagy magyar orvosok*. Budapest 1954, 90–96. p. hol arcképét is közli; Magyary-Kossa Gyula: *Magyar orvosi emlékek*. I–III. k. Budapest 1929–1940, I. k. 363–365. p. hol Kriehuber rajzában képét is közli; Jáky Gyula: *Orvosok a szabadságharcban*. Szeged 1954. Csongrád megyei füzetek: 6. sz. 2–14. p. képét is közli Barabás lithográphiájában; Hahn Géza: Balassa. *Orvosi Lexikon*. I. k. 354–355. p.; *Magyar Életrajzi Lexikon*. I. k. 82–83. p. hol a Balassára vonatkozó irodalom bibliográfiája is feltalálható.

¹¹ Győry Tibor: *Az orvostudományi kar története 1770–1935*. A kir. magy. Pázmány Péter Tudományegyetem története. III. k. Budapest 1936, 426. p. Balassa képével a 420. lapon. Egyébként Balassa munkáinak könyvészete feltalálható: Győry Tibor: *Magyarország orvosi bibliográfiája*. Budapest 1900.

¹² Neuburger, Max: *Die Entwicklung der Medizin in Österreich*. Wien é. n. 60 p.

A század elején élt Szegeden Steinhardt János sebész-borbélysegéd, ki szorgalmasan dolgozott Tessely József városi kórházi másodorvos borbélyműhelyében, s munkájával elismerést és hírt szerzett. Egyenes jellemű ember volt, ki amikor Horváth Zsigmond elcsábítani törekedett, biztatva, hozza magával a műhely megrendelőinek „Stock”-ját is hat arany ellenében, ezt az ajánlatot kereken elutasította, jelentette főnökének, ki a tanácsnál bejelentette az esetet. Főnöke halála után a műhelyt az özvegy — Lenhardt Anna — megbízásából ő vezette tovább, főnöknője és a városi tanács megelégedésére.¹³

Steinhardt Jánosnak hét gyermeke született. Öt fiú és két leány.¹⁴ Harmadik és ötödik fiát: Antalt¹⁵ és Ignácot,¹⁶ sebészeknek nevelte.

Steinhardt Antal tehát orvosnak készült és tanulmányai elvégzése után Pesten habilitált. „Dissertatio inaug. de congestionibus sanguinis” című doktori dolgozata Budán 1837-ben megjelent. Steinhardt nyomban visszatért Szegedre és a város szolgálatába állott. Már 1839. november 24-én feleségül veszi a város nagyhírű családjának, a Kolb-oknak egyik leányát, Rozáliát, de nincs adatunk arról, hogy gyer-

¹³ Csajkás Bódog: *Szeged egészségügyének története a XVIII. században*. Kolozsvár 1944, 113—114, 118. p. Továbbá: Cs. M. L. 1. Szeged város tanácsi jkve 1729/1800, 1730/1800. sz.

¹⁴ Steinhardt János gyermekeinek születési adatait a Szeged-Belvárosi rk. egyházközség Plébánia hivatala tartja nyilván. A kereszteltek anyakönyve bejegyzései szerint György 1802. december 29-én, Thérézia 1804. április 5-én, János-Károly 1807. április 9-én, Antal 1808. december 30-án, Borbála 1811. évben, János-László 1814. január 14-én, Ignác pedig 1815. július 31-én született. E helyen mondunk köszönetet az esperes plébános szíves készségéért, mellyel a kutatást lehetővé tette.

¹⁵ Steinhardt Antal további éleadatai: 1838-ban kezdő orvosként kórházi bentlakó volt. A szabadságharc mellé áll és 1848-ban vállalja egy vitéz egy évi tartását. Még ebben az esztendőben megválasztják főorvosnak. A független magyar minisztérium kinevezése után ettől nevének „Eröskövy”-re való változtatásának engedélyezését kéri és ettől kezdve ezt a nevet használja. E névváltoztatásokat a Bach-korszakban hatálytalanították és csak újabb kérelemre, királyi engedély alapján, újabb díj lefizetése ellenében járultak hozzá a névmagyarosításhoz. Nincs arra adatunk, hogy Steinhardt Antal utóbb újabb kérelmezte volna a névváltoztatást, de tudott, hogy továbbra is az „Eröskövy” nevet viselte és ezt a hatóságok is tolerálták. (*Századunk névváltoztatásai*. Budapest 1895, bevezető közlemények). 1849-ben tiszti főorvosnak választják meg. Állásában továbbra is megmarad. 1864-ben faiskolatulajdonosként is szerepel, majd pedig megválasztják a tankerületi igazgató tanács tagjának. (Reizner János: *Szeged története*. I-IV. k. 1899—1900 Szeged, II. k. 78, 85, III. k. 193, 204, 360, továbbá III. k. 163, 215, 237, 445. p. 4. jegyzet). Meghal — közvetlenül a nagy szegedi árvíz után — 1879. április 7-én. (Kulinyi Zsigmond: *Szeged új kora*. Szeged 1901, 345. p.)

¹⁶ Steinhardt Ignác ugyancsak a város szolgálatába lép Szegeden és 1839-től kezdve seborvosként szerepel. 1845. október 18-án nőül veszi Adler Teréziát, valószínűleg orvos leányát, s még 1860-ban a borbély czéh, illetve gremium seniora. (Reizner János: *Szeged története*. III. k. 204, 453. p.) Házasságából három gyermek származik: Lajos, ügyvéd (1850. febr. 27—1890. jún. 13.), Irén (szül. 1852. nov. 20.), Vilma (szül. 1854. nov. 30.), kinek Hummelstein Józseffel kötött házasságából (Hummelstein nevét Ditrői-ra változtatta) származott Ditrői Gábor szegedi egyetemi szemész professzor. (Dr. Várkonyi Tiborné sz. Szobonya Anna szíves közlése alapján) Talán még érdemes megemlíteni, hogy eme Vilma leszármazottja — ezek szerint — Ditrői Zsófia, későbbi Mesterházi Lajosné. Steinhardt Ignác névváltoztatása „Eröskövy”-re, 1861. Udv. Kam. 8788/861 sz. a.

mekei lettek volna. Amikor a tárgyalat felfedezés híre elér hozzá, Szabad királyi Szeged város másodorvosa.

Nyomban cselekvésre határozza el magát. Körülnéz, kit lehetne Szegeden az anaesthesiáláshoz¹⁷ munkatársként megnyerni. Sógorára esik a választása.

Nénjét, Borbálát még 1831-ben választotta élettársul Stuhl Sándor seb orvos.¹⁸ Stuhl kész segíteni a sógorának és így elhatározzák, hogy a legelső adandó alkalommal aethernarkózisban végezzék műtétet. Az alkalom nem váratott magára.

Jelentették Steinhardt Antalnak, hogy Horváth János béres-napszamos 32 éves, nős, vagyontalan 1846. szeptember 29. – mint akkor mondták Szent Mihály napja – óta ágyban fekvő beteg, heredaganattal. Megvizsgálva a beteget, megállapította Steinhardt, hogy az – előadása szerint – „előre ment tők gyulladás után lóra ültében újból megsértette a beteg részt”. Hússérv (sarcocele) származott. Víz sérv (hydrocele) is keletkezett és a daganat rákosodásnak indult. A beteg megmentésére – ha ez egyáltalán lehetségesnek mutatkozott – egyedül a műtét állott rendelkezésre.

A két orvos megbeszélte az esetet és úgy döntöttek, hogy a műtétet végrehajtják és ezúttal aether sulfuricus alkalmazásával narkotizálják a beteget. Szükségesnek tartották azonban kikísérletezni egyrészt az alkalmazott anyag hatását, másrészt az alkalmazás módszerét. Evégből felkérték a város egyik neves gyógyszerészét, Aigner Károlyt¹⁹, alá vetné e magát mint egészséges ember az aetheraltatásnak. Nevezett késznek nyilatkozott. De az altatás „a készülék tökéletlensége és ismeretlensége miatt soká nem sikerült”. Erre a két orvos hólyagba öntötte az aethert és tollcsövön át szívatta fel Aignerral. Az, ennek hatására „teljesen kába lett”. Hiába cibálták haját, bajuszát, szurkálták testét gombostűvel és vágta bele végül is a kezébe, Aigner érzéketlen maradt. Mikor magához tért „részeseg mámor” utáni állapot volt rajta észlelhető, „kábán ébredt”. Azt álmodta, hogy gyermekek játszani hívták, de nem mehetett, mert fáj a szíve. A testi beavatkozásokról mit sem tudott. Így tehát teljes volt a siker és vállalkozni lehetett a tervezett műtétre.

A nevezetes nap – a szegedi „aether day” – 1847. február 19-e lett. A két orvos kiszállt tehát Szeged-Felsővárosra, a Gyevi utcába, Báló József gazda házához, ahol

¹⁷ Harkányi István közlése nyomán ismert (*Orvosi Lexikon*. III. k. 620. p.), hogy Oliver Wendell Homes-nak 1846. november 21-én Mortonhoz írt levelében már javasolta az aether alkalmazásával előidézett bódulatnak „anaesthesia”-kénti elnevezését.

¹⁸ Stuhl Sándorról még annyit tudunk, hogy 1847-ben seb orvosként elődje volt hivatali állásban annak a Dr. Aigner Károlynak, kinek atyja kísérleti alanyként szerepelt az általa először alkalmazott aethernarcosisnál. (Reizner János: *Szeged története*. III. k. 204. p. 2. jegyzet). Ezekben az években rendszeresen szerepelnek orvosi szakvéleményei büntető ügyekben a testi fenytés kiszabása, illetve végrehajtása előtti orvosi vizsgálatokról (pl. Cs. M. L. I. Szeged város tanácsi iratai [nem büntető iratszám] 1348/732/1847. szám). 1849-ben a 104-es honvédszászlóalj orvososa, ahol Lumníter Sándor VII. hadtesti igazgató fő orvos útján a hadügyminisztérium egészségügyi osztályán – júniusban – főorvossá kinevezését kéri. (Zétényi Győző: *A magyar Szabadságharc honvédorvosai (1848–49)*. Budapest 1948, 211. p., továbbá OL. Hadügyminisztérium egészségügyi osztályának 1849. évi. 2303. H. számú ügyirata. Szül. 1805, meghalt Szegeden 1865. szept. 4-én.

¹⁹ Aigner Károlyra vonatkozólag L. Reizner János: *Szeged története*. III. k. 211–212. p. valamint szerzőnek befejezés alatt álló biográfiáját Rengey (Aigner) Ferdinándról, szeged reformkori háromszoros országgyűlési követéről, illetve képviselőjéről.

a zsellérlakáson feküdt a beteg Horváth. A műtétet meghívták Aigner Károly gyógyszerészt, akin előzőleg kikísérletezték az aethert és aki ennek hatására öt percen át volt eszméletlen. Meginvitálták Dr. Sperlágh Endre főorvost,²⁰ Vadász József Szeged-Rókusvárosi sebészt,²¹ valamint tanúként alkalmaztak két Szeged-Felsővárosi lakost, kiknek nevét azonban később már nem sikerült rögzíteni. Ezek társaságában és ellenőrzése mellett fogtak a műtétet.

Kezdték adagolni az aethert. Amikor jelentkezett hatása, óvatosan alkalmazták az első bevágást, a beteg azonban magához tért, mert — mint kitűnt — az adagolt aether mennyisége nem volt elegendő. Újból folytatták tehát annak felszívását. Amikor pedig a beteg most már narkotizálódott, folytatták a műtétet. A bódulat hat percig tartott és ezalatt eltávolították a beteg egyik heréjét. Az operáció bevégzése után a beteg magához tért, de csak az első vágás okozta fájdalomra emlékezett, semmi másra. Azt sem tudta, hogy megműtötték. Mikor a két felsővárosi ember mindezt látta, felkiáltottak: „*Uram Isten! de nagy vagy!*”. A két orvos pedig hozzátette „*Igen! de Isten tudomány!s valóban mi is felkiáltjuk 's hisszük hogy a Mindenható az emberi nyomor enyhítésére fübe-fába rendelt orvosságot.*”

Nyomban a műtét befejezése után a két orvos részletes jelentést intézett a városi tanácshoz,²² amelyben leírták a történeteket és nem mulasztottak el köszönetet mondani a felfedezésért Dr. Jackson-nak és Dr. Morton-nak, „*akik ezerekre vannak tőlünk*”, a felfedezésért, amely annyi embert mentett meg a műtétekkel járó fájdalom kínjától.

Szeged város tanácsa 1847. február 22-én vette tárgyalás alá tanácsülésében a beérkezett jelentést, melyben „*e' jelen korban sebészi műtétek fájdalom nélküli véghez vitelére feltalált 's alkalmazott Kénégeny használata által merénylett sebészi műtétek eredményét bejelentik*” az eljáró orvosok. A tanács úgy határozott, hogy „*Ezen az emberiségre legjótékonyabb hatású Szerek használata mellett merénylett Sebészi műtétet végrehajtása e'helyen a jelentő Orvosoknak e'Tanács által is ünnepélyesen nyilvánított dicséretükre válván, ugyanazon jelentő Orvosoknak a sinlődő emberiség érányában e'tettyük által is elegendően tanusított buzgalmuk jövőre is Szívükre köttetik...*”²³

²⁰ Dr. Sperlágh Endre Pesten 1823-ban habilitál. „*Dissertatio inaug. med. sistens descriptionem olearum synopticam*” címmel Pesten 1823-ban adják ki doktori értekezését. Ezt követően Szeged város tanácsának szolgálatába lép és részt vesz az 1831. évi kolera-járvány leküzdésében mint városi másodorvos. (Reizner János: *Szeged története*. III. k. 181. p.) 1849-ben már mint Sobay András utóda városi phisicus. A Szegedi Jótékony Nőegylet által létrehozott Kisdedóvó Intézet egyik alapító tagja. (Reizner János: *Szeged története*. III. k. 239. P. 1. jegyzet és 240. p.) Az ő utóda lett később Steinhardt — Erőskövy — Antal. Már 1840-ben olvasója Szegeden az Orvosi Tárnak. (Bugáth Pál—Flór Ferenc: *Orvosi Tár* új folyam V. félév, 1840, 406. p.) Ezt megelőzően a Pesti orvoskar Baromorvosi Intézetének tagja. (Bugáth Pál—Flór Ferenc: *Magyarországi orvosrend névsora*. Pesten 1840. 5. p. Nevét 7934/1848. UK. sz. alatt „Szelényi”-re változtatja, de a határozatot később hatálytalanították. (*Századunk névváltoztatásai*. 17, 213. p.)

²¹ Vadász Józsefről egyelőre annyi ismert, hogy 1838. év óta Szeged-Rókusvárosi sebészorvos. (Reizner János: *Szeged története*. III. k. 204. p.)

²² Cs. M. L. 1. Szeged város tanácsi iratai 461/1847 iktató számú ügyirat a levéltárban 851/1847. szám alatt.

²³ Cs. M. L. 1. Szeged város tanácsi jkve és ügyirata 851/1847. szám. A „Kénégeny” = Aethaer sulfuricus-ra L. (Somogyi) *Magyar Lexikon* X. k. 213. p. Itt jelentése „Aethylaether” vagy „Kénaether”.

Szeged orvosai e műtéttel elősegítették az altatásos műtést és ezzel leküzdve az emberek félelmét a műtét nyomán fellépő fájdalommal szemben nagyban hozzájárultak a hatásos gyógyítás általánosításához s nem utolsó sorban annak az ellenszenvnek a leküzdéséhez, amely a betegekben a műtéttel és az orvosokkal szemben élt.

*

Steinhardt Antal és Stuhl Sándor első szegedi narkotizálása időbelileg Balassa kísérletét követő és Cseresnyés, valamint a bécsi és német orvosok hasonló kezdeményezéseit megelőző időre esik.

Morton kezdeményezését több emlék őrzi. Így a napot, amelyen az általa vezetett altatás mellett először műtöttek, ettől kezdve „aether day”-nek nevezi a szakirodalom.²⁴ A bostoni Massachusetts General Hospital, az „ETHERDOM” ama termének falán, amelyben a Morton—Warren műtét lefolyt, emléktábla hirdeti:

„1846. október 16-án ebben a szobában, akkor a kórház operációs termében történt az anaesthesiának első nyilvános demonstrációja, a fájdalommal szemben való érzéstelenség beálltáig komoly sebészi műtét kapcsán. Aether sulfuricust alkalmazott William Thomas Green Morton bostoni fogász, a beteg Gilbert Abbot volt, akinél állkapocsdagaganatot távolított el John Collins Warren sebész. A beteg kijelentette, hogy a műtét alatt fájdalmat nem érzett és gyógyultán bocsátották el december 7-én. A tudománynak ez a felfedezése ebből a helységről elterjedt az egész civilizált világon és a sebészet új korszakát nyitotta meg.”²⁵

A Boston melletti Mont Auburnon felállított emlékkövön pedig ez olvasható: *„W. T. G. Morton, feltalálója és felfedezője a narcosisnak, melyet megelőzően a sebészet egyenlő volt a halállal. Általa a kés okozta kínok elhárultak és megsemmisültek. Az ő ideje óta a tudományé a hatalom a fájdalom felett. Allították Boston polgárai.”²⁶*

Balassa János munkásságát — benne a narkózis kezdeti alkalmazását — számos irodalmi megemlékezés idézi. Cseresnyés Sándor emlékét is őrzi — itt-ott — néhány sor. De ki tud ma már a két szegedi úttörőről? Pedig ők is elősegítették annak az évszázadnak kialakulását, melyet Gasset sorai oly maradandóan jellemeznek:

„A sebészet története — az utolsó száz év története. 1846-ban kezdődött a narcosis felfedezésével és a fájdalommentes operáció lehetőségével. Mindaz, ami előtte volt, csupán éjszakája a tudatlanságnak, a kinnak és a sötétségben való meddő tapogatózásnak. A 'száz év története' azonban az emberiség által ismert legnagyobb távlatokat tárja fel előttünk.”²⁷

G. HABERMANN, Dr. jur.

H-6720 Szeged, Roosevelttér 6. Hungary

²⁴ Harkányi István: Narcosis története. *Orvosi Lexikon*. III. k. 620. p.

²⁵ Klimkó Dezső: *Az általános érzéstelenítés*. Budapest 1933, 45. p.

²⁶ Koelsch, Adolf: *Narkose*. 362. p.

²⁷ A nyilatkozatot választott mottóként közli Thorwald, Jürgen: *A sebészek évszázada*, első lapon; részben ismétli Jakab Tivadar—Lencz László: *A műtéti általános érzéstelenítés alapjai* című munkában.

Könyvekről

Barandé, Ilse: *Sandor Ferenczi*. Paris, Petit Bibliothèque Payot, 1972. 211. p.

Ferenczi Sándor életének hiteles megírásához a szerző (francia pszichológus) az okmányokon kívül felhasználta *Ferenczi* munkatársainak, barátainak feljegyzéseit, sőt személyes nyilatkozatait is.

Az eseményekben gazdag élet, melynek külön fejezetet szentel az írónő, érthetővé teszi, hogyan bontakozhatott ki *Ferenczi Sándor* rendkívül tevékeny, ugyanakkor kifinomult kultúrájú, színes és érzékeny egyéniséggé.

Ferenczi Sándor Miskolcon született 1873. júl. 7-én. Szüleinek 11 gyermeke közül a nyolcadik volt. Édesapja részt vett 18 éves korában a 48-as szabadságharcban, majd Miskolc városában könyvkereskedést nyitott és rövidesen komoly szerepet vitt a város életében.

Ferenczi Sándor középiskoláit Miskolcon végzi, de orvosi diplomáját Bécsben szerzi meg. Budapestre hazatérve 1897-től mind lázasabb tevékenységgel folytatja orvosi munkáját. Kezdetben a Rókus kórház depandanszában, majd az Erzsébet árvaház neurologia-pszichiatria osztályán dolgozik, 1904-ben a Betegsegélyző Intézet konzultációs osztályának vezetője, egy év múlva törvényszéki orvosszakértő.

Ezalatt szakirodalmi munkásságot is folytat, 1899-től számos munkája jelenik meg, kezdetben a *Gyógyászat és Orvosi Hetilap* hasábjain.

Dr. Stein budapesti orvos ismerteti meg *Freud* munkáival. Elragadtatásában levelet ír *Freud*nak (1908. febr. 2.), sőt kevéssel a *Jung* vezette kongresszus előtt meg is látogatja. *Freud*ra olyan jó benyomást tesz, hogy két hétre meghívja Berchtesgadenbe, ahol családjával nyaral. Ez időtől kezdve e két nagy tudós között komoly barátság fejlődik, mely minden ellenkező híresztelés ellenére halálukig tart.

A *Freuddal* való találkozása után *Ferenczi* teljes odaadással vetette bele magát a „lélekelemzés” megismerésének munkájába. De hazájában hosszú éveken át magányos maradt, míg végül 1913. május 19-én — előbb, mint Angliában [!] — sikerült megalakítania a Pszichoanalitikai Egyesületet.

1919-ben egyetemi tanár lesz, de a Tanácsköztársaság bukása után az Orvosi Egyesületből is kizárják. Munkáját ennek ellenére változatlan energiával folytatja. Rövidesen a Magyar Analitikai Társaság munkássága külföldön is ismertté lesz, és a New York-i New-School of Research meghívására *Ferenczi* nyolc hónapon át (1926—1927) tartott előadásokat az Egyesült Államok különböző városaiban.

Hazatérése után, 1931 májusában megkezdi működését a Pszichoanalitikai Rendelő Intézet a Mészáros u. 12. sz. alatt.

Ferenczi Sándor ekkor már súlyosan beteg. 1933. május 24-én meghal.

Munkásságát *Ilse Barande* 9 fejezetben foglalja össze s közli *Ferenczi* műveinek teljes bibliográfiáját.

Sajnálatos, hogy mialatt Svájcban *Ferenczi* német nyelven kiadott válogatott művei a második kiadást is megérték, egész munkásságát felölelő összes művei pedig nemrég jelentek meg német, olasz, francia nyelven, itthon a nagy magyar ideggyógyorvos és pszichiáter alig néhány írása olvasható magyarul.

Nyilván e mulasztást kívánták pótolni azzal, hogy 1971-ben a *Buda Béla* szerkesztésében megjelent „A pszichoanalízis és modern irányzatai” c. könyvben közlik két jelentős tanulmányát. E célt szolgálták az Orvosi Hetilapban *Ferenczi*ről megjelent írások is.

Ma, amikor tudjuk, hogy a fejlődés lépcsőfokai nem hagyhatók ki az igazi fejlődés károsodása nélkül, szükség lenne a pszichoanalitika elméleti és gyakorlati munkáinak ismertetésére is.

H. Szende Klára

Bunge, Mario (ed.): *The methodological unity of science.*

Dordrecht — Boston, D. Reidel Publ. Co., 1973., VIII + 264 p.

A szerkesztő, *Mario Bunge* vándorfilozófusként Buenos Aires után most Montrealban dolgozik, a McGill egyetemen hirdetve az „egységes tudományfilozófiát”. Előző állomásán még a fizika és filozófia határán állva adta ki „Az okság” c. könyvét, amelynek magyar fordítása 1967-ben jelent meg (Gondolat k.). Azóta egyre jobban a filozófia felé tolódott, amelyet a szerkesztésében megjelent könyv két tanulmánya is bizonyít. E gyűjteményes kötet válogatás a *Bertrand Russell* emlékére rendezett filozófiai szimpozion anyagából. 12 szerző tanulmányait a szerkesztő 9 fejezetbe csoportosította. Mindegyikhez bevezető autoreferatum és irodalmi jegyzék, ill. jegyzetfüggelék tartozik.

A szerkesztő előszava indokolta a tárgyi csoportosítást, majd az I. fejezet bevezető tanulmányában „*Bertrand Russell's Regulae Philosophandi*” címmel (per analogiam Newton regulái) *Russel* filozófiai fejlődését és *Wittgenstein*hez való viszonyát elemzi. Itt szójátékot is megenged magának, a filozófia „LSD”-jét „Learn, Solve problem, Discuss” szavakból vonva össze.

A II. fej. („Formal science”) 1. cikkét *Ch. Castonguay* (Ottawai egy. Matematikai Int.) írta „Matematika és ontológia” c.; e két „formális” tudomány egymáshoz való viszonyát elemzi matematikusokra (mint a legendás N. Bourbaki) és logikusokra (pl. nálunk is ismert *Quine*) hivatkozva. A 2. cikkben *J. Corcoran* (New York State Univ., Filozófiai Int.) „A logikai elmélet és a metodikai gyakorlat közti szakadék” hálás tárgyáról írt.

A III. fej. egyetlen cikke „Physics” tárgykörből *Roger B. Angel*-től (Filozófiai Int.): „Relativitás és kovariancia”. A fizika és ismeretelmélet határáról szóló fogalomkör és viszonylatok az elméleti fizikán kívül állók számára nehezen elképzelhetők.

A IV. fejezet (Biológia) 1. cikke *P. Pirlot* és *R. Bernier* (Montreal, Egy. Zoológiai és Filozófiai Int.): „Bevezető megjegyzések a szerv—működés viszonylathoz”. E fogalom párt inkább „szerkezet—működés” (structura-functio) szavakkal használjuk a

biológiában és ezen belül a medicinában is. A szerzők e fogalmak mélyebb szintű szabályozó tényezőit (gének) is tárgyalják és ezzel kapcsolatban helyet adnak a finalitas vitalista koncepciójának is, *Cuénot* nyomán. A 2. biológiai cikk *Mary B. Williams* (North Carolina, Egy. Statisztikai Int.): „A természetes kiválasztás elméletének logikai helyzete és más vitás evolucionista kérdések”. Meglepő módon vitathatónak látja az evolucionizmust, bár, helyeselhető axiomatizálási törekvése szempontjából kétségtelenül nehézségekkel kell megküzdenie. Idevágó előzetes kísérleteit maga is naivnak mondja és valóban, a biológia exaktsága még messze áll az axiomatizálhatóságtól. Szerző próbálkozását Newtontól, Einsteintől és Darwintól vett példákkal és idézetekkel támasztja alá.

Az V. fejezet (Pszichológia) 1. cikke *M. Bunge*: „«Méret» és «mérték» (ill. «mérés») összetévesztése a behaviorista tudományban”. A szerző fizikus-volta érvényesítésével lényegében a „mérhetőség” fogalmát tisztázza és rámutat a közvetlen észlelés alá nem vonható jelenségek hatására. A 2. cikk *R. Tuomela* (Helsinki, Egy. Filozófiai Int.): „Elméleti fogalmak a neobehaviorista irányzatban”. Ez nyelvészeti-semiotikai fogalmakat határoz meg logikai jelekkel és képletekkel operálva.

A VI. fejezet a politikai tudományokból tartalmaz cikket: *H., Beatty* (McGill-Egy., Filozófiai Int.): „Választási hatalom és összehangolási (koordinációs) problémák”.

A VII. fejezet Historiografia; *W. Leinfellner* (Nebraskai egy. Filozófiai Int.): „A történelmi idő és a történettudomány új fogalma”. A régebben németországi szerző (egyben e könyvsorozat egyik szerkesztője) gazdag irodalmi apparátusa eltér a többiétől, amelyek mind csak legújabb művekre hivatkoznak. L. még *Herder* 1803-as angol fordításából is idéz és természetesen *H. Rickert* 1910-es kultúrfilozófiájából, de a biológus *Monod*-tól is („Lehetőség és szükségszerűség” 1971). Ennek során áttekintést ad néhány történetfilozófus történelmi „modellkísérletéről”.

A VIII. fejezet: Etika. *P. Kirschenmann*, (Wayne, áll. egy.): „Az utilitarizmus, értékelés és deontológiai logika néhány problémája”.

Végül a IX. fejezet Metafizika tárgykörből: *T. Settle*, (Guelph Egy. Filozófiai Int.): „Emberi szabadság és a determinizmus—indeterminizmus 1568 változata”. A klasszikusok közül csak *Laplace*-t, *Millt*, valamint a híres *Bohr-Einstein* vitát idézi. A szabadság szép, de mégis fiktív fogalma igazolási szándékát egyik alcíme „az ontológiai determinizmus összeomlása” jellemzi, egyben a szerző álláspontját is, ami természetesen nem jelenti egyértelműen az igazát is.

A tanulmányok tárgyalási módjára a legkülönbözőbb tudományok logikai megalapozásának kísérlete jellemző. Amilyen természetes ez a matematikában és fizikában, annál nehezebben érvényesül a többi tudományban. A biológiai alap kutatás még mindig a ténygyűjtés állapotában van és az eredmények bősége lassan az exaktosodás akadályát képezi, a bennük rejlő gyakori ellentmondások révén. Így az axiomatizálás irányát kereső egyszerűsödés folyamata tulajdonképpen a bonyolultság felé fordult. A logikai apparátus használatának szorgalmazása helyes szándék. Ezzel jellemezni azonban a tudományok módszertani egységét még korai lenne. És bármennyire érdekes egy ilyen, módszertani hangsúlyú könyvet olvasni, a ki nem mondott cél mégis vitatható. U. i. valami receptféleséget, divatosan szólva „paradigmát” adnak a modern kutatás mikéntjéhez. Kérdés azonban, hogy a kutatók mennyire

veszik igénybe az ilyen metodikai útmutatót (aminek különben régen is gazdag irodalma volt). Newton az ő kutatási reguláit a Principia 3. kötetébe beépítette; így aki a XVIII. században vagy később is mechanikával foglalkozott, olvasta a Principiát és akaratlanul is hatottak rá a „regulák”. Viszont módszertani elődjének, Fr. Baconnak induktív módszeréről mondták rossznyelvű filozófusok, hogy ő maga se fedezett fel semmit ajánlott módszerével. (De maga az anekdota sem akarja egyben az indukciót negligálni!)

Így tartani lehet attól, hogy korunk kutatói se külön könyvből tanulják, hogyan kell kutatni, illetve az eredményeken elmélkedni. A többségben filozófiai pályán működő szerzők esszégyűjteménye elsősorban e disciplina művelőit érdekelheti.

Lambrecht Miklós

Bünning, Erwin: *Wilhelm Pfeffer. Apotheker, Chemiker, Botaniker, Physiologe. 1845–1920.* (Große Naturforscher, Bd. 37). Stuttgart, Wissenschaftliche Verlagsgesellschaft, 1975., 166 S., 22 Ill.)

Pfeffer egyike azoknak a klasszikus biológusoknak, akiket ma ritkán emlegetnek (legfeljebb botanikai szakkönyvekben), pedig munkásságuk eredményei szerves részei, alapvető fogalmai mai tudásunknak is. *Pfeffer* jelentősége túlnő életpályája kezdeti gyógyszerész, majd végig botanikus mivoltán, mert az osmosis jelenségének exakt vizsgálatával és az ingerélettanban elért eredményeivel az orvosképzésben is nélkülözhetetlen általános biológiai oktatás maradandó tényeit szolgáltatta.

A kitűnő sorozat jelen kötetében a szerző, *Bünning* a megszabott, viszonylag szűk terjedelmet ökonomikusan használta ki, ahogyan 21, különböző hosszú fejezetben *Pfeffer* életpályáját és a művelt szakterületben elért eredményeit ismertette. Az életrajz lényeges adatai: régi gyógyszerész családba született, maga is gyógyszerész-szégéd lett, de már 1871-ben növényélettani témakörből habilitált. 1877-ben Tübingenben növényélettan professzor lett, majd 1887-ben Lipszbe került és ott működött élete végéig.

1865–1916 között 101 tanulmányt publikált, köztük 1875-ben kezdődő osmosis-vizsgálatait, valamint 1881-től több kiadást megért, standardműnek számító „Pflanzenphysiologie” c., egyre bővülő terjedelmű kézikönyvét.

A növényélettan és mikromorfológia területén főleg a csírázás, gyökérképződés jelenségével, fotoszintézissel és ingerélettannal foglalkozott, az élő anyag alapegységeire vonatkozó hipotéziseket a „tagmák” fogalmával gazdagította (ezzel megközelítve a mai biokémiában ismert óriásmolekulák világát) és e téren *Nägeli* micella-elméletével is kapcsolatba került. A sejthártyát tanulmányozva a mai membranelmélet egyik előfutára lett és e substratum fizikai és kémiai vizsgálata során tette exakttá a *Dutrochet* óta ismert osmosis („átszivárgás” biológiai határhártyákon) fogalmát (pl. az osmosisnyomás manométeres mérésével).

Ingerélettani tanulmányai során az életfolyamatokban *ritmusos* jelenségeket ismert fel, amelyek manapság is a biológusok tematikájába tartoznak. Ez is mutatja, hogy *Pfeffer*, viszonylag régen élve is, modern fogalomkörünkbe illeszthetően gondolkodott.

Szaktanulmányaiból határozott világnézeti állásfoglalásai is megismerhetők. Elvetette az „életerő” oly gyakran felbukkanó fogalmának feltételezését, ezzel szemben az életre jellemző tulajdonságokat kizárólag fizikai és kémiai természetűeknek tartotta.

Az életíró érdeme, hogy az egyes témák tudománytörténeti előzményeire utal és még inkább a modern vonatkozások szinte geneológiai pontosságú levezetése. Ezek is a Pfeffert foglalkoztató problémák aktualitását jellemzik (pl. a „tagmák” hypothetikus világából szinte egyenes út vezet a molekuláris biológiához). Mindezekkel kapcsolatban megismerjük Pfeffer kortársait, akik nem csupán barátai voltak, hanem hozzá hasonló jelentőségű kutatók (így *Nägeli, H. v. Mohl, A. de Bary, W. Hofmeister*).

A kisméretű könyvben is bőven méretezett függelékek munkatársai közlemény-jegyzékét, a 265 főnyi tanítványtábort, valamint a szellemi elődök, kortársak és utódok rövid életrajzi adatait tartalmazzák, részletes név- és tárgymutatóval. Ezek közt három magyar munkatárs is található: *Paál Árpád, Szűcs J. és Dietz, S.* (Mágócsy-Dietz Sándor).

A szerzőről érdemes tudni, hogy Pfeffer tübingeni katedrájának késői örököse, akinek munkássága is részben a Pfeffertől művelt témákat érinti (ismert műve „Die physiologische Uhr” 1963 és ennek angol fordítása).

Lambrecht Miklós

Cantlie, Neil: *A history of the Army Medical Department. Vol. I-II.* Edinburgh and London, Churchill Livingstone, 1974., 519+448 p., 10+18 ill.

A kétkötetes katonáorvos-történeti munka szerzője angol kutató, *Sir Neil Cantlie* altábornagy. Mint az előszóban írja, a krími háború története keltette fel érdeklődését az orvostörténelem iránt. De megdöbbenéssel vette észre, mennyire szakszerűtlenül számoltak be e háború történetírói az orvosi vonatkozásokról, elhatározta hát, hogy a valós tényeket tanulmányozza és ismerteti. A krími háború iránti érdeklődése azután oda vezetett, hogy beszámolót írt a Katonaorvosi Osztályról, amely felölelte az állandó hadsereg (Standing Army) felállításától, 1660-tól, a Királyi Orvosi Hadtest felállításáig, 1898-ig terjedő időszakot. Ezt a beszámolót tartalmazza az angol szemszögből írt értékes orvostörténeti munka.

A katonáorvosi szolgálat jelentőségét a szerző számos adattal aláhúzza. Idézi például *Walton* ezredest, a *History of the British Standing Army* szerzőjét, aki az orvosi szolgálat történetét bemutató fejezetben azt olyan „fegyvernem”-ként jellemzi, amely ugyan nem abszolút lényeges egy hadsereg számára, de nélküle az tökéletlen, száználmasan elégtelen; enélkül nem tud létezni. *Cantlie* megírja továbbá, hogy a II. világháború folyamán Burmában a malária néhány hónapon belül megsemmisítette volna a hadsereget, ha nincsen hatékony orvosi szolgálat, amelyeknek munkája nyomán a harcosok hamar visszatérhettek a tűzvonalba. A történelem folyamán sok parancsnoknak nem volt kétsége afelől, hogy az orvosi szolgálat hozzájárult a győzelemhez. *Wellington* például a *Peninsular War* (*Napóleon* spanyolországi hadjárata) során elismerését fejezte ki *James McGrigornak*, főorvos tisztjének azért a segítségért, amellyel megnyerték a vitoriai ütközetet, mert a kórházakból az emberek

ezrei visszatérhettek a harcosok közé, a szerencsétlen burgosi visszavonulás után. Vagy például idézi egy parancsnok véleményét a modern időkben. *Montgomery* a II. világháború után Berlinből írta üzenetében, 1945. szeptember 28-án: „A Királyi Orvosi Hadtestnek csodálattal és nagy tisztelettel, amelynek hozzájárulása a győzelemhez minden elképzelést felülmúlt.”

1660-ig is álltak orvosok és sebészek a hadsereg szolgálatában valamennyi hadjárat alatt, otthon és külföldön egyaránt. A civil életből hívták be őket és szolgálatuk akkor végződött, amikor a békét deklarálták. Ezekkel a régmúlt időkkel foglalkozik az 1. fejezet. Csak az állandó zsoldos hadsereg (Standing Army) megeremtése után volt állandó hivatásos orvosi szolgálat a szigetországban. A szerző végigvezeti az olvasót a spanyol és osztrák örökösödési háborún, (utóbbiban Mária Teréziát, mint Magyarország királynőjét többször említve), a hétéves háború és az amerikai függetlenségi háború érintésével Napóleon hadjáratáig, majd egészen a XIX. század végéig, egy lényeges ütközetet sem hagyva ki. A 2. kötet részletesen foglalkozik a krími háborúval. Az utolsó fejezetekben emléket állít katonarvos íróknak és nevezetes orvostiszteknek. A számos illusztráció és térkép-vázlat, táblázat és jegyzet igen alapos munkára vall. Nemcsak a katonarvos-történelem, hanem általában a történelem iránt érdeklődők számára is érdekes olvasmány.

Honti József

Cauthery, Philip: *Student Health*. London, Priory Press Lt., 1973. 160 p.

Az iskolai egészségvédelem régebben elsősorban környezeti higiénét jelentett, s művelői érdeklődésének homlokterében a tanítás helye, az iskola állott. Az utóbbi időkben a megelőzés elvének mindinkább előtérbe nyomulása révén az iskolahigiéné hovatovább egy korcsoportnak, az iskolába járó fiatalságnak, egészségvédelmévé váltott. A modern iskolahigiénikus minden egészségi problémájukat figyeli, mind a tanuló, mind a szűkebb közösség, az iskola és a tágabb értelemben vett közegészségügy szempontjából.

A diákok sajátos egyéni és tanulási kérdéseinek megoldása, lelki-testi zavarainak orvoslása jelentőségében egyre növekszik, mert évről évre nő a számuk, nehezedik a munkájuk. „A népesség ezen 10%-os elitje” — ahogy őket Malleson, Cauthery könyvének előszavában nevezi — olyan kollégiumi, egyetemi orvosokat igényel, akik abban különböznek az üzemi orvostól, hogy pácienseik egyszersmind „gyártmányaik” is. És ezek között a gyártmányok között nem szabad selejtnek lennie, mert ők a jövő vezető emberei.

Cauthery könyvét nemcsak orvosoknak írta, de mindenkinek, aki diákokkal foglalkozik. Nem akar orvost nevelni olvasójából, de ki kívánja tágítani látókörét. Tanácsokat ad a nevelőknek és rámutat azokra a nehézségekre, melyekkel az orvosnak meg kell küzdenie. Nem psychoanalitikus, nem is pszichiáter, általános orvos, de mint egyetemének orvosa, feladatának tartja, hogy kifejlessze a reábízott hallgatók intellektusát, távol tartson tőlük mindent, ami csökkentheti mentális kapacitásukat. Meg akarja őket tanítani, hogy hogyan fejlesszék maximálisra saját erejüket választott munkatérületeiken, hogyan győzzék le gyengeségeiket. Gyógyítani akar tanáccsal és tettel. Úgy gondolja, akkor szolgál legjobban kollégáinak és nem-orvos munka-

társainak, ha saját tapasztalatait írja le, és a saját gyakorlatában előfordult eseteket hozza fel véleményének alátámasztására. Feltétlen híve Freudnak. Ez fejtegetéseinek bizonyos egyoldalúságot ad és ez magyarázza, hogy a sexuális probléma minden vonatkozásában átszövi megállapításait. A szerző ezt maga is érzi s azzal védekezik, hogy ez a kérdés a gondozása alatt álló korcsoport legnagyobb nehézségeinek egyike. Ilyen irányú nevelésre szükség van: anatómiát, élettant, a psycho-sexuális fejlődést felölelő komoly előadásokkal.

Cauthery könyve 12 fejezetre oszlik, tárgyalja mindazokat a kérdéseket, melyek a diák társadalmi, iskolai és személyes életében felmerülnek, a serdülő psychés zavarait, félelmeit, munkája nehézségeit, viszonyát tanárával, orvosával, társaival. Ír a szerző a külföldi, a házasi diákról, a nőhallgatóról. Különösen figyelemre méltók a depressziót és a vizsgák előtti szorongást tárgyalók. Pontokba foglalja a vizsgázás helyes technikáját. Hú képet ad a lusta diákról és a túl ambiciózus lelki beállítottságáról is. A kábítószerrel való élés és a diák-öngyilkosságokról szóló fejezetekben e két súlyos jelenség megszüntetésére ad tanácsokat. Röviden a diákság leggyakoribb fizikális betegségeiről is megemlékezik. A vizsgálatnál, bármilyen irányú legyen is az, legfontosabbnak tartja a diák bizalmának megnyerését, még a jelentéktelennek látszó panaszának is figyelemre méltatását és azt, hogy sohasem szabad tanács nélkül elengedni a hozzánk forduló diákokat.

A könyvet lapozgatva, valamelyes képet nyerünk az angol diákok lelki világáról, ami más, mint a mi diákjainké; de Cauthery bő és hasznos tapasztalatait — mutatis mutandis — a mi kollégiumi és főiskolai orvosaink is felhasználhatják.

Zsindely Sándor

Dalchow, Johannes — Duda, Gunther — Kerner, Dieter: *W. A. Mozart. Die Dokumentation seines Todes*. Pähl, Franz. v. Bebenburg Vlg., 1966., 260 S., 17 Abb.

Nagy emberek váratlan halála gyakran, szinte minden esetben, felkelti a misztikumra hajlamos, mindenütt gyanút látni vágyó emberek kétkedését. *Mozart* halála esetében ez különösképpen fennállott. Halálának időpontjában már feltételezték. Ennek a „legendának” újbóli felvetésével, a meglevő irattári és egyéb anyagok felhasználásával, Mozart személyes kijelentéseinek értékelésével és minden, több mint másfél évszázaddal a halál bekövetkezése után rendelkezésre álló adat felhasználásával a három orvos társszerzőségében írott könyv bizonyítani kívánja, hogy a „legenda” valóságban nyugodott, hogy *Salieri* higanyal megmérgezte *Mozartot* és a nagynevű zeneszerző valóban a magát riválisának érző komponista irigységének, bosszújának vált áldozatává. A könyv érdekes olvasmány — bár a benne foglalt „bizonyítékok” elolvasása után sem érzi az olvasó bizonyítottnak, hogy valóban mérgezés áldozatául esett a zenetörténet e kimagaslóan nagy alkotója. Kétségtelenül, a munka az orvostörténetírás egyik csemegéje, amely mutatja, hogy az orvostörténet mennyire aktuális, sőt aktualizálendő egyéb kultúrtörténeti kérdések felvetésekor, vitás problémák megoldásakor.

Bugyi Balázs

Ernst, Elmar: *Das „industrielle“ Geheimmittel und seine Werbung. Arzneifertigwaren in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts in Deutschland.* Würzburg, Jal-Verlag, 1975. 353 S., 52 Abb.

Porosz levéltári adatokra, a volt császári egészségügyi hivatal egykorú aktáira alapozott kutatásaival a szerző olyan témát vizsgált, amelynek feltárását úttörő jellege is indokolja. A csak korlátozott számban fellelhető eredeti — elsődleges — források miatt a gyógyszerészeti időszakos kiadványokra, folyóiratokra — mint másodlagos forrásmunkákra — is támaszkodnia kellett.

A terjedelmes mű a bevezető után 3 főrészsre, ezen belül 16 fejezetre oszlik. A recenzió megszábotott terjedelme nem teszi lehetővé a tárgyalt, igen bőséges anyagnak még vázlatos ismertetését sem. Így szinte csak a fontosabb fejezet-címek felsorolására kell szorítkoznunk. Ilyen pl.: a gyógyszerkészítmény fogalma, kialakulása, fontosabb ismérvei, a gyógyszerkülönlegesség, az eredeti csomagolás, a védjegyzett szerek kérdése. A gyógyszergyártás tárgyalása során a gyógyszerformák kialakulása, az alkotórészek és az indikációs területek felől közelíti meg a témát a szerző. Itt olvashatjuk, hogy a titkos szerek száma az 1872. évi 550-ről néhány évtized alatt több mint hatszorosára nőtt. Ez a szám a ma hazánkban forgalomban levő alig 1000 gyári készítménnyel összehasonlítva még akkor is rendkívüli, ha az egykorú források szerint is sok volt ezek között a csak kozmetikai célra szolgáló készítmény, és a közönség ténylegesen e cikkeknek csak egy töredékét vásárolta. A szerző szerint a németországi gyógyszerárak az 1874. év 57 millió márkára becsült forgalmából ezek a készítmények kb. 12%-ot, tehát 6–8 millió márkát képviseltek.

Az áttekintő összesítést részletekbe menő adatok követik. Az előállítók mellett a forgalombahozott készítményeket is nagy részletességgel ismerteti. Vizsgáltunk néhány olyan elnevezést, amellyel a ma még praktizáló idősebb orvos- és gyógyszerész kollégák gyakorlatuk során biztosan találkoztak (pl. Pain-Expeller).

Külön főrész foglalkozik a hirdetésekkel, ezen belül azok költségeivel. Bár az itt közölt adatok részben becslésen alapulnak, az így megállapított, a bruttó forgalom 10–15%-ra becsült hirdetési költség mai összehasonlításban is igen figyelemreméltó.

A harmadik főrészben a gyógyszerforgalom felügyeletét és ellenőrzését tárgyalja a titkos szerek szempontjából. E jogszabályi előírások a múlt század utolsó harmadában kezdtek hatásosak lenni, ez részben az egységes német állam kialakulásával is összefüggésben van.

E kérdéscsoport tárgyalásánál a szerző — könyve alcímével ellentétben — a XX. század első éveinek néhány ez irányú intézkedését is megemlíti. Ezt az indokolja, hogy ekkoriban öltött határozott formát a titkos szerek forgalmának korlátozása. A nehézségeket fokozta, hogy a titkos szerek és a gyógyszerkülönlegességek között fogalmi és meghatározási szempontból nehezen sikerült a minden tekintetben alkalmazható határvonalat meghúzni.

Külön fejezetben elemzi a szerző a gyógyszerészeknek és az orvosoknak a titkos szerekkel kapcsolatos álláspontját.

Fokozza a kötet értékét a függelék. Itt a tablettagyártás kialakulásának néhány érdekes adatát, valamint a gyógyszerforgalommal kapcsolatos korabeli iratok (beadvány, köszönőlevél stb.) szó szerinti idézetét, ill. reprodukcióját közli a szerző,

számos korabeli gyári fénykép, gyógyszeres címke, hirdetés és egyéb nyomtatvány mellett. A könyvet irodalomjegyzék, név- és tárgymutató zárja.

A gyógyszerrendelés és forgalmazás mai — nem kis — problémáinak számos gyökere a régmúlt időkre nyúlik vissza. Ezért nemcsak a gyógyítás története iránti érdeklődés kielégítését, hanem az előrehaladás jobb lehetőségeinek felismerését is szolgálja, ha tényanyaga szélesebb szakmai körökben válna ismertté.

Kempler Kurt

Genner, J.: *The Medical Society of Copenhagen 1772–1972*. Odense, University Press, 1972. 345 p., 12 fig.

Az európai orvostudomány fejlődésének egyik jellegzetes szervezeti formája a tudományos társaság. E tudományos társaságok megalakulásának, pályafutásának körülményei nagy vonalakban hasonlóak, bármelyik európai intézményt tekintjük is. Ezért tarthat számot érdeklődésünkre a 200 évet átfogó időszak gazdag adatgyűjteménye, mely a kopenhágai orvosi társaság működését mutatja be. Az olvasó, érdeklődésének megfelelően, egyaránt tájékozódhat szervezeti, gazdasági, tudományos, társadalomtörténeti vonatkozásokban.

Az alapítás eseményeinek központi, kezdeményező alakja, *Johan Clemens Tode* (1736–1806), a legtöbb érdemet szerezte a társulat létrejöttében, melynek mintája az edinburghi királyi társaság volt. A 18. sz.-i egyesület, mely elnevezésében, hamarosan a „királyi” címet is felvehette, kezdetben arisztokratikusan exkluzív, tudományos üléseinek rendjét szigorúan meghatározták, jellemző tematikája: botanikai, farmakológiai felolvasásokból, fejlődési rendellenességek bemutatásából adódott.

A tudományos aktivitás egyébként a valóságban a társaság tevékenységének egész időszakát tekintve, sohasem érte el a megkívánt mértéket és rendszerességet. Részben ezen próbáltak segíteni különböző reformokkal. A 19. sz. kezdetén már felvettek a társaságba nem orvostagokat is (sebészeket, vegyészeket stb.). Elfogadtak továbbá a medicinával rokontémájú előadásokat a tudományos programban.

A témák tükrözik a közérdekű problémák hullámozását. 1815 körül a galvanizmus, magnetizmus, ásványvizek kémizmusa szerepelnek. Az 1830-as években a köképződések kémiai magyarázatairól, kolerajárványok terjedési módosatairól hallani. A század közepén a kórbonctani és élettani irányzatok vitái, járványstatisztikai kérdések kerülnek előtérbe. Az érlelődő speciális érdeklődésnek megfelelően megalakulnak az első szakbizottságok (statisztikai, közegészségügyi, törvényszéki orvostani). Értkeznek a klinikai és elméleti oktatás helyes arányáról az orvosképzésben.

1872-ben egyesülnek a közel 50 éves philiatriai társasággal. Az egyesülés, melyet a királyi társaság néhány tagja, elsősorban a tudományos aktivitás fokozása érdekében kezdeményezett, tovább oldotta az exkluzivitást. Sok új fiatal tag került be. A megváltozott orientációt többek között a társaság nevének megváltoztatása is kifejezte. 1880-tól kezdve elhagyták a királyi előnevet és az azóta is használatos elnevezést vették fel.

Érvényesült a fiatalabbik társaság intenzivebb kórbonctani és közegészségügyi érdeklődése az előadások témaválasztásában. Újabb specialitások kerültek előtérbe: a nőgyógyászat, a gyorsan fejlődő sebészet, a század utolsó harmadában halmozódnak

a bakteriológiai ismertetések. 1881-től kezdve rendszeresen hangzanak el orvostörténeti előadások is. 1896—1920 között 12 speciális társaság alakult. E specialitások összefogása egyre több gondot okozott az anyaegyesületnek.

A könyv igen bőségesen foglalkozik a társaság otthonának, a domus medicának létrehozásával, fenntartásának kérdéseivel. A létesítmény részben a gyarapodó szakkönyvtár elhelyezésére szolgált, részben társadalmi és tudományos események színhelye volt. Az első épületet a húszas években nyitották meg. Ez 1944-ben politikai színezetű merénylet következtében elpusztult. 1949-ben költöztek be a második, nagystílűbb új domusba.

A társaság életének eseményei között, egyebek mellett, megismerkedhetünk irodalmi kiadványuk, a „Nordisk medicin” megjelentetésének körülményeivel, alapítványok, pályadíjak létesítésének adataival.

A kiadvány a dán orvostársadalmi élet utolsó 200 évének színes, bőséges összefoglalása.

Birtalan Győző

Grynaeus Tamás: *Engi Tüdő Vince — a legenda és a valóság*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. 1972/73. Szeged, 1974. 155—183. p.

A szerzőnek Engi Tüdő Vince (1864—1922) alakjával foglalkozó és az Évkönyvben megjelent dolgozata a szegedi néprajzi kutatásnak egyik régi, súlyos adósságát törleszti.

A századforduló szegedi újságcikkeiben, írói alkotásaiban elmarasztaló, sőt megbélyegző céllal sűrűn felbukkan a „népbolondító” *Tüdő Vince* alsótanyai javasember neve. E beszámolók, ítélezések mindig a társadalmi összefüggésekből kiszakítva, a kényszerű negatívumok számbavétele, tehát helyes valóságismeret nélkül történtek. Soha nem esett bennük egy árva szó sem arról, hogy milyen hagyománynak, illetőleg gyakorlatnak örököse, milyen népi funkcióknak és szükségleteknek hordozója *Tüdő Vince*. *Grynaeus Tamás* ennek tisztázására, a századforduló tanyai nép életében szinte szükségszerűen betöltött szerepének feltárására vállalkozott. Szigorúan a paraszti utókor élőszevas, sokéves fáradozással összegyűjtött hagyományaihoz ragaszkodik, ezért kézírata egyúttal elsőrangú néprajzi és orvostörténeti forrás. Nem a fölényeskedő városi ember szemléletével, apriori tételeivel közeledik földadatához. Előadásában belülről, *Tüdő Vincéből* mint közösségi fenoménből indul ki és lehetőség szerint mindig a népelemlekezetből jellemzi. Ebből egy hatalmas parasztszemélyiség összetett alakja bontakozik ki, amely kivételes szuggesztivitással magában hordozza a szegedi táj irracionalizmusra is hajló, franciskánus színeződésű hagyományait, a hódoltság licenciátus, azaz a fölszentelt papot helyettesítő elnépiesedett vallási gyakorlatot őrizgető feladatkörét, a boszorkányvilág szegedi képzetvilágát, a lelki gyógy módok magatudatlan ismeretét és alkalmazását. Rámutat arra, hogy a *Tüdő Vince* tanyájában „berendezett” ispotályféle egyrészt még középkori gyakorlat maradványa, másfelől korszerűtlensége, együgyűsége mellett is reális egészségügyi funkciót tölt be az akkori orvosi ellátás gyér volta, meg a városi kórház messzesége, nem utolsó helyen a szegény nép bizalma, sajátos betegségfelfogása miatt is.

Grynaeus a gyűjtött anyagot megfelelő néprajzi és orvostörténeti párhuzamokkal kíséri. Nem ítélezik, értelmezni, megjeleníteni akar. Szól az egyházi és a közigaz-

gatási hatóságok hivatalos eljárásairól, amelyek rendőri közbelépéssel akarták több ízben is *Tüdő Vince* tevékenységét, szinte mozgalmát elfojtani. Nem vették észre, hogy egyidejűleg jobb egyházi, közegészségügyi, közművelődési feltételekről is kellett volna gondoskodni. Nagy kő esett le az illetékes hatóságok bürokrata szívéből, amikor *Tüdő Vince* aránylag fiatalon meghalt. Sajnos *Tömörkény* is, *Móra* is az ő személyében és működésében csak a kétségtelen elmaradottságot látta meg és ítélte el, pedig egyéniségének szamaritánus vonásával mindenképpen joga volt a méltóbb megértéshez.

Grynaeus dolgozatának egyes, főleg önkényesen kiragadott részeivel, megállapításaiival az olvasó bizonyára nem mindig ért egyet. Értéke éppen abban van, hogy következetesen végiggondolt, szinte átélt képet rajzol hőséről és ezzel a paraszti személyiségvizsgálattal, orvosi lélektanokkal, néprajzi és orvostörténeti kutatásnak rendkívül gazdag, sokrétű dokumentációt és vitaanyagot bocsát rendelkezésére.

Bálint Sándor

Hickel, Erika: *Arzneimittel-Standardisierung im 19. Jahrhundert in den Pharmakopöen Deutschlands, Frankreichs, Großbritanniens und der Vereinigten Staaten von Amerika*. Stuttgart, Wissenschaftliche Verlagsgesellschaft MBH, 1973. 294 S.

A szerző a braunschweigi egyetem gyógyszerésztörténeti tanszékének docense; ismertett könyve szolgált alapul docensi habilitációjához. Az óriási feldolgozott anyagot (kb. 300 forrás és irodalom), ill. az azokból leszűrt következtetéseit logikusan 3 részre csoportosítja. Az első részben a négy ország gyógyszerkönyveinek kialakulását taglalja az illető ország gyógyszerészeti és egészségügyi irányítási sajátosságának figyelembevételével.

A második részben a természettudományok hatását elemzi a gyógyszerkönyvekre. Foglalkozik a kémiai, botanikai és gyógyszerészi nomenklatúra alakulásával; a gyógyszervizsgálatok kialakulásával, külön fejezetekben az azonossági ill. a tartalmi meghatározások fejlődésével és a különböző módszerekkel, továbbá a mikroszkópiai drog-ellenőrzésekkel.

A harmadik részben a társadalompolitikának a gyógyszerkönyvekre való hatását vizsgálja; érdekes szempontokat tárgyal egyes fejezeteiben: pl. a gyógyszerkönyvek kiadói ill. törvényes helyzetük. Ugyanis Német- és Franciaországban az állam a kiadó, míg Angliában és az Egyesült Államokban szakmai szervezet. Külön fejezet foglalkozik a gyógyszerkönyvek szerzőivel és használóival, hiszen erre a századra esik a gyógyszerkönyvek szerkesztőbizottságaiban a gyógyszerészek nagyobb számban való helyfoglalása és a nagyipari gyógyszerelőállítás kezdete. Párhuzamot von az egyes országok gyógyszerkönyvei között, hogy hogyan válnak az előírat- és készítmény-gyűjteményből analitikai kézikönyvvé. Vizsgálja, mennyire törvénykönyv, tankönyv ill. előírat-gyűjtemény; milyen a formája, stílusa, nyelvezete, tagozódása és beosztása. A mérlegek, súlyok, mértékek; a metrikus rendszerre való áttérés, továbbá a latin nyelv szerepe, ill. a nemzeti nyelv használata az újabb fejezetek anyaga. Az utolsó fő fejezet a gyógyszerek egységesítési törekvését tárgyalja, az egyes gyógyszerkönyvsorozatokban államonként; ír a nemzetközi gyógyszerkönyv szerkesztési törekvéseiről.

ről, a brüsszeli egyezményről és ennek az egyes gyógyszerkönyvekre gyakorolt hatásától.

Az egyes alfejezetek végén közölt bőséges jegyzetanyag a könyvet vitaszerűen élénkké teszi.

A könyv szellemében méltó a „braunschweigi iskolához”. Annak ellenére, hogy a bennünket közelebbről érintő és érdeklő osztrák gyógyszerkönyveket nem tárgyalja részleteiben, nemcsak történészeink, hanem az új gyógyszerkönyv szerkesztői is haszonnal forgathatják, hiszen egyes megállapításai törvényszerűek; egészében pedig képet ad, milyen úton jutottunk el a „barokk enciklopédia”-szerű diszpenzatóriumoktól korunk gyógyszerkönyveig, amelyek szabványok a gyógyszeriparnak és gyógyszerészeknek egyaránt.

A könyv kezelését személy-, forrás- és irodalomjegyzék, tárgy-, személy- és helységmutatók teszik könnyebbé.

Szigetváry Ferenc

Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 1971 in Mogersdorf. Das Nationalitätenproblem im pannonischen Raum. Ein Beitrag zur Völkerverständigung. Eisenstadt 1973. 174 l.

A Mogersdorfban megrendezésre került nemzetközi történeştalálkozó 1971. július 4. és 17. között lezajlott ülészakáról számol be a burgenlandi Landesarchiv gondozásában megjelent kötet, amely az előadássorozat kiemelkedő tanulmányait közli magyar és szerb-horvát összefoglalásokkal.

A kötet problémafelvető tanulmányát *Fredo Hauptmann*, grázi egyetemi tanár írta (9–11. l.). Vázolta a Duna-medence nemzetiségi kérdésének fejlődését a Monarchia felbomlásáig. Konceptiójában mindössze annyi kifogásolni való van, hogy a Habsburg birodalom felbomlását okozó nemzetiségi kérdésnek a gyökerei távolabbra nyúlnak vissza, mint 1848.

A bevezetőben vázolt problémák kifejtése szempontjából lényeges tanulmány *Benda Kálmán* referátuma (A feudális nemzettől a polgári nacionalizmusig. 115–126. l.), amely először áttekinti a 18. századi Magyarország nemzetiségi és vallási képét, majd az osztály és rendi alapon tagolódott magyar társadalom hungarus-tudatát vizsgálja. Ez a tudat addig volt összefogó erő, míg a jozefinista reformok és a jakobinus szervezkedés bukása után a mindent kizáró nemzetiségi — elsősorban értelmiségi — mozgalmak lehetetlenné tették a megegyezést a magyarok és a nemzetiségiéik között, ami aztán az 1848/49-es helyzethez vezetett, amikor is a magyar állam területén élő népek ellenségként álltak egymással szemben.

Ugyancsak e korszak magyarországi nemzetiségi fejlődésével foglalkozik a Bécsben élő *Gogolák Lajos* is, aki a Nép, nemzet és állam a pannóniai térségben a 18. századtól a 19. századig című tanulmányában (67–114. l.) a nemzeti öntudatot ébresztő irodalom tükrében vizsgálja a címben kiemelt három fogalom megfogalmazásának és tartalmának alakulását. Válogatásának fő szempontja, hogy a fogalmakat kifejítő szerzők — írók, tanárok, történészek — melyik nemzetiséghez, annak milyen rétegéhez tartoztak, kikhez kívántak szólni és milyen befolyás alatt álltak. Alapos kutá-

táson nyugvó, összehasonlító tanulmánya az egyes fogalmak fejlődésének bemutatásakor felhívja a különböző buktatókra is a figyelmet, amelyek az egyes nemzeti történetírásokban túlzásokhoz vezettek.

A következő tanulmányok már a Duna-medence egyes nemzetiségeinek fejlődésével foglalkoznak. *Franc Šebjanič* jugoszláv történész a magyarországi szlovén protestáns mozgalmakat kíséri végig (A pannóniai szlovének protestáns mozgalma a 16. századtól a 18. századig, 55–66. l.). A nemzeti nyelvet előtérbe helyező protestáns mozgalmak kialakulása során a Mura és a Rába között viszonylag erős szlovén evangélikus egyház jött létre, amely gazdaságilag megerősödve került ki az ellenreformáció időszakából. Az 1627. évi vizitációs jegyzőkönyvet vizsgálva fejlett iskolahálózattal rendelkeztek, sőt a 18. századtól kezdve egyre több szlovén evangélikus ifjú tanult a pozsonyi liceumban. Az innen kikerült Bakos Mihály és Kuzmics István szlovák kapcsolatait vizsgálja az előadó és azt, hogy milyen hatást gyakoroltak a magyarországi szlovén nemzeti öntudat kialakulására.

Horváth Ferenc előadása már 16. századi kérdéssel foglalkozik: A kanizsai határörvidék nemzetiségei és a török veszedelem (43–54. l.). A szerző részletesen ismerteti azokat az okokat, amelyek kialakították a kanizsai határörvidéket és azokat a nemzetiségi betelepülési (horvát, szlovén, német) folyamatokat, amelyek átalakították e terület települési rendjét, erősítették a nemzetiségek egymásra utaltságát. E kérdéseket figyelmen kívül hagyva nem lehet e térség történelmét kutatni.

A magyarországi román nemzeti törekvések a II. József reformintézkedéseinek kapcsolatát vizsgálja tanulmányában (127–128. l.) *Mathias Bernath* müncheni történész, aki a jozefinista államigazgatási és igazságszolgáltatási intézkedések tükrében tekinti át az udvar céljait és a hatásukra kibontakozó román mozgalmak lényegét. Tanulmányának másik lényeges vonása, hogy figyelemmel kíséri a román korabeli köztudatban élt *II. József* képet, a hamis illúziók következtében kialakult korabeli véleményt veti össze a polgári és a marxista történettudomány eredményeivel.

A Monarchia nemzetiségi kérdését lezáró két tanulmány *Szász Zoltán* és *Rudolf Neck* tollából származik. *Szász Zoltán* referátumában (155–164. l.) a magyarországi nemzetiségi kérdés helyét vizsgálja a Habsburg birodalom általános kérdései keretében. Bevezetésként áttekinti a neoabszolutizmus idején a szabadságharc alatt az udvarral szimpatizáló nemzetiségek sorsának alakulását, majd a kiegyezés után a liberális parlamenti rendszer és a magyar hegemoniát biztosító közigazgatás ellentmondásainak tükrében folytatja vizsgálódását. Ugyanakkor áttekinti az udvar és a nemzetiségi mozgalmak kapcsolatát, de lényeges tényezőként emeli ki a magyar gazdasági liberalizmus ösztönző hatását a nemzetiségi burzsoáziára, amely bizonyos mértékig korlátozta a magyarosítási törekvéseket.

Rudolf Neck A nemzetiségi kérdés és a szociális fejlődés Közép-Európában (165–174. l.) című tanulmányában a Monarchia felbomlását a nemzetiségi társadalom rétegződése szempontjából tekinti át. A Habsburg birodalom gazdasági lemaradása gyorsította a társadalmi rétegződés folyamatát, amely a Monarchia különböző területein különböző formában jelentkezett. A századforduló munkásmozgalma szempontjából különös figyelemmel kíséri a Monarchia munkásmozgalmában jelentkező internacionalista és nacionalista vonásokat, amelyek következtében a helyi problémákon felülemelkedő szociáldemokrata vezetők képtelenek voltak egységes irányvonalat

kidolgozni. Ez utóbbi tényezőt a német és a cseh munkásság célkitűzéseinek tükrében világítja meg.

A kötet még két olyan tanulmányt tartalmaz, amely nem közvetlenül kapcsolódik az alcímben megjelölt témához. *Harold Pickler* — az eisenstadti Landesarchiv munkatársa — Mogersdorf múltját és jelenét dolgozza fel az első levéltári és ásatási adatoktól napjainkig, érintve a környék települési viszonyainak fejlődését, uradalmi szerkezetét, gazdasági- és kultúrtörténeti vonatkozásait is (13–42. l.). A másik tanulmány szerzője — *Cennerné Wilhelmb Gizella* — témájának Közép-Európa népeinek viselettörténetét választotta és elsősorban képi ábrázolásokon keresztül tárja fel az érdeklődők előtt a térség népszokásainak, népviseletének jellegét, egymásra való hatását és jegyzetapparátusában megadja e témakör teljes irodalmát.

Kapronczay Károly

Ionescu, Mihai: *Istoricul anatomiei umane moderne*. Craiova, Scrisul Românesc 1974. 157. p., 187 ill. Francia és angol nyelvű összefoglalás.

A Román Írás — Scrisul Românesc — kiadásában megjelent munkát *Prof. Joan Iancu* előszava vezeti be. A könyv lényegében két részre tagolódik, az első az anatómia történetét, a második pedig a román anatómia történetét foglalja össze. Az első részben a szerző érdekesen és didaktikusan áttekintést nyújt a legrégebb időkől kezdve *Vesalius*ig a bonctan fejlődéséről, részletesen taglalja *Vesalius* életét és anatómiai kutatásait, majd a *Vesalius*t követő kutatók működését ismerteti. Ismeri a magyar irodalmat, így *Charles Baudelaire*-nek a dolgozó csontvázzól írt költeményét franciául és románul közölve említi, hogy a vers magyarul is megjelent *Tóth Árpád* fordításában. Tárgyalja az anatómusok szerepét a sebészeti műtéttan és a kísérletes orvostudomány fejlődésében, majd a szövettan kifejlődését ismerteti érdekes összefoglalásban. A könyvnek ez a része jó összefoglalás és a világirodalom alapján készült korszerű anatómia-történet.

Fontosabb a könyvnek második része, amely önálló feldolgozása alapján a román anatómia történetét dolgozza fel. Feltételezi *Huttman Arnoldra* hivatkozással *Vesalius* héber fordítójának és munkatársának *Lazarus Hebraeus de Frigeis*nek erdélyi származását, ismerteti az erdélyi könyvtárakban előforduló *Vesalius* munkákat, más korai anatómiai jellegű műveket, így *Galeotto Marzionak* a „*De homine*” című művét tárgyalva szól *Galeottónak* Mátyás király udvarában betöltött szerepéről is. *Fialla Lajos* (1831–1910) bukaresti anatómus professzor tanított elsőként Bukarestben emberi holttesten anatómiát, azonban magyar származásáról nem tesz említést. Az 1775–1872 között Kolozsvárott működött Orvos-Sebész Tanintézetéről és az ott folyó anatómiai oktatásról, így *Lenhossék* professzoráról sem szól. Viszont a kolozsvári tudományegyetem orvostudományi karán anatómiát oktató *Czifra Ferencet*, *Török Aurélt*, *Davidá Leót* megemlíti és ír a 4000 emberi koponyát magában foglaló értékes anatómiai múzeumról is. Szól még a magyar származású *Rainer L. Ferencről*, aki a román embertan megteremtője és a funkcionális anatómia bevezetője Romániában. *Rainer* munkásságát *Ionescu*, *Maros Tibor* és *Spielmann József* egyaránt ismertették. Említés történik *Apáthy Istvántól* is, akinek fontos politikai szerepéről, a magyarság

és a románság megbékítésére irányuló törekvéséről nem emlékezik meg a munka. Ionescu munkájában ismételtlen utal a magyar, elsősorban a budapesti könyvtárakkal való szoros együttműködésére.

Ionescu könyve érdekes, jól olvasható mű, amely elsősorban az erdélyi anatómia története hiteles és alapos feldolgozása révén részünkre is hasznos segítség.

Bugyi Balázs

Keil, Gundolf—Assion, Peter: *Fachprosaforchung. Acht Vorträge zur mittelalterlichen Artesliteratur*. Berlin, Erich Schmidt Verlag, 1974. 257 S.

A nyolc előadást tartalmazó gyűjteménykötet kiadói az előszóban azt ígérik, hogy gyakrabban fognak hasonló, tudománytörténeti szempontból jelentős előmunkálatokról beszámoló szakirodalmi kutatás-eredményeket közölni, és talán kötetlen folyóirati formában.

Az 1. előadást a nagylevárdi egészséggtan ismertetője, s a szakirodalmi kutatásnak mint önálló tudománynak kb. 50 év előtti megalapozója, a heidelbergi Gerhard Eis professzor tartotta 1967-ben Texas egyetemén, Austin-ban. A címe: *Ónémet szakiratok mint a civilizációs haladás okmányai*. („Altdeutsche Fachschriften als Urkunden des zivilisatorischen Fortschritts”; 9—23 p.) A klasszikus filológia művelői, s különösen makacs kitartással a németországi humanista gimnáziumok olyan történelem-szemléletet terjesztettek el, amely szerint haladás a múltban csak az ókorban s aztán a klasszikus ókort megújító reneszánszban létezett. Az utóbbi évtizedekben különösen a mechanika és az orvostudomány történetének kutatói mutattak rá határozottan, mennyire torzító ez a középkort leértékelő felfogás. Utal néhány ismert tudománytörténész párhuzamos megállapítására, majd rátér a középkori kéziratok tanulmányozásának a nehézségeire. Itt nyújthat segítséget a filológus a szaktörténésznek. Sőt, előfordulhat, hogy pl. a germanista fedez fel kutatásai közben olyan kéziratokat, amelyeknek a tudománytörténeti jelentősége vitán felüli. Eis 4 ilyen esetet ismertet, amely közül 3 orvostörténeti fontosságú. Az egyik a mesterségesen előidézett *gyógyláz*, amelynek alkalmazásáért Julius Wagner-Jauregg bécsi pszichiáter megkapta 1927-ben az orvosi Nobel-díjat. Az igazság ezzel szemben az, hogy maga Wagner-Jauregg tudatosan fordult régebbi és újabb orvosoknak ahhoz az alap gondolatához, amely szerint a láznak gyógyító hatása van. Saját „Visszaemlékezései” („Lebenserinnerungen”) szerint Parmenides, Hippokrates, az efezusi Ruphos, Galenos, Boerhaave és Sydenham voltak ezek. Eis rajtuk kívül rámutat a következőkre: Antoine Mizauld, XVI. sz.-ban élt párizsi orvos és matematikus „Memorabilium, utilium ac jucundorum Centuriae IX Arcanorum” c. 1566-ban megj. könyve egyik aphorismus-ára; a bárftai születésű Henisch György, későbbi augsburgi orvosnak és matematikusnak az előbbi műről készült német nyelvű átdolgozására; Wolfgang Hildebrand paracelzista 1616-ban Erfurtban megj. „Magia naturalis...” c. könyvére, amely szintén Mizauldra hivatkozik, és Walter Pagel megjegyzése alapján Robert Fludd (†1637) angol orvosra. De már Sudhoff közli, hogy egy Montpellier-ből való müncheni latin kódexben a salernói Rogerius sebész XII. sz.-i glosszája mellett megtalálható ez a XIV. sz.-i kézzel írt bejegyzés: „Ad provocandum febrem accipe adipem passerum..., fac unguentum et unge pulsum utriusque brachii...” stb. — A másik eset antropológiai

tárgyú, s az egyes német törzsek jellegzetes arcformájára vonatkozik. Itt „csak” a XVII. sz. elején mutatható ki egy a századunk első felében publikált felismerés első előfordulása.

A harmadik példa a *narkózis* történetével foglalkozik. E téren eddig *Paracelsus*-t tartották a legfontosabb előfutárnak. A valóság az, hogy ő csupán az emberre történő alkalmazásának az úttörője. Állatokra való alkalmazásáról már középkori receptgyűjteményekből értesülünk, sőt, a *XI.* és a *XIII. sz.-ból* származó régi költeményekből is. Kifejezett receptet egy *XV. sz.-i* kódexből mutat be, amelyet egy bambergi kolostorban írtak, és oktatási célú szövegeket tartalmaz a pestisről, vérhasról, szülészetéről, de mező- és szőlőgazdálkodásról, valamint műszaki eszközökről is. *Eis* végül a köv. 3 tételben foglalja össze kutatása eredményeit:

1. Helytelen az az állítás, hogy a természettudományos kutatás véget ért Plinius-szal, és a *XVI. sz.-ig* szünetelt.

2. A középkor civilizációs haladásának, amely jelentős és egyenrangú a *XX. sz.* újításaival, megtalálható a leszűrődése részben az ónémet szakiratokban.

3. E szakiratok kutatásában megengedett és kifizetődő a germanisták közreműködése.

Bizonyára olyan eredmények ezek, amelyek – mutatis mutandis – hazai orvostörténeti és általában tudománytörténeti kutatásaink terén is megszívlelendők!

A 2. tanulmány egy holland (vagy flamand) előadásvázlat erősen bővített változata *Ria Jansen-Sieben* brüsszeli egyet. tanárnő tollából a középnémetalföldi szakirodalomról. („*Middelnerlandse Vakliteratuur*”, 24–69. p. német nyelvű összefoglalással.) Tekintettel az adatok csekély számára, nincs szó kimerítő felsorolásról, hanem csak az első, szerény kísérletről. Több mint háromszáz művet szerepeltet, zömmel kéziratot az első kezdetektől a *XVI. sz.-ig*, miközben nyomtatott művek is sorra kerültek. Csaknem 14 oldalon keresztül tart az *állatorvosi, orvosi, sebészi és gyógy-szerészi* művek felsorolása. Nem sikerült minden esetben a talált szövegek azonosítása, de ez talán serkentés lesz fiatal kutatók számára, hogy hozzáállssanak e sok szempontból feltáratlan terület problémáinak a kibogozásához.

A 3. előadást a szalvatoriánus *Rudolf Rainer* tartotta 1972-ben a bécsi Katolikus Akadémia német nyelv- és irodalomtudományi munkaközösségének a „*Versus de materia, fine et ordine scientiarum omnium*” s ennek német prózai fordítása („*Die, Versus de materia, fine et ordine scientiarum omnium' und ihre deutsche Prosaübersetzung*”, 70–87 p.) címmel. Előbb a korai kutatókat korrigálva megállapítja, hogy a címben szereplő műnek nem *Heinrich von Langenstein*, középkori skolasztikus író és népszerűsítő a szerzője. Belső és külső érvek alapján csak annyi biztos, hogy *Aegydius Romanus* „*De regimine principum*” c. művének és a „*Versus de materia*” etc. c. műnek egy és ugyanazon személy a németre fordítója. Aztán 4 különböző kódex alapján (valamennyi *XV. sz.-i*) adja a latin verseket és német prózai fordításuk szövegét. Mindjárt az elején levő német rubrika szerint a négy tudomány: a szentírás, az egyházi és világi jog, az orvoslás és a hét szabad művészet. A *sebészekről* és az *orvosról* szóló verseket hadd idézzem: „*Presto per ingenium curamus vulnere lesum, / Gracius ut sani famulentur cuncta regenti.*”

„*Arte leuo vires morborum pondere pressas, / Vt mortalis homo valide colat omnipotentem.*”

A 4. előadás szerzője a nyugatberlini Gerhard Baader, aki az orvosi szaknyelv fejlődéséről ír a középkor delelőjén és végén. („*Die Entwicklung der medizinischen Fachsprache im hohen und späten Mittelalter*”, 88–123. p.) Előadását előbb olaszul, majd németül tartotta, s az nyomtatásban is előbb olaszul látott napvilágot. Egyik korábbi tanulmányára utalva megállapítja, hogy az orvosi szaknyelv már az ókorban a *beszélt latinhoz* igazodott, nem a Ciceró-féle hellenizált irodalmi latinhoz. Ennek egyik okát abban is látja, hogy az antik Rómában az orvostudomány sohasem tartozott a „*septem artes liberales*” körébe. Ez lényegében így maradt a keresztény ókorban is, majd az ún. *karoling reneszánsz* idején, amikor a középlatin lett az iskolázott európai emberek közösségének az irodalmi nyelve. Ám az orvosi szövegekben a VI.-tól a XI. sz.-ig a neolatin (román) nyelvek kialakulását megelőző vagy máris román népnyelv kifejezései jelentkeznek. Eleinte *Salerno* se volt kivétel, ahol 848-ból ismeretes az orvosok első említése, de salernói orvosmagisterekről csak a XI. sz.-ból tudunk. Közülük *Gariopontus*, *Alphanus* és *Constantinus Africanus* orvosi szakkifejezéseit teszi Baader vizsgálata tárgyává, majd a Toledo-i orvosi főiskola nagy fordítójának, Cremona-i *Gellértnek* a működését, hogy végül *Nagy Alberten*, *Saliceto-i Vilmoson* és *Ricardus Anglicus*-on keresztül eljusson a XIV. sz. küszöbére, ahonnan egy pillantást vet *Mondino de'Luzzi* 1316-ban írt anatómiájára.

E szerzők nyelvezetéből megállapítható, hogy ők már koruknak, a skolasztika fénykorának *írott latin* nyelvére támaszkodtak az orvosi műnyelv kialakításában. Ezzel létrehozták azt a tudományos orvosi nyelvet, amely *egyetemes jellegével* áthidalta e téren a nemzeti különbözőségeket, olyannyira, hogy *alapjául szolgált a mai mértékadó orvosi terminológiának*.

Az 5. előadásnak, amit Bernhard Haage (Mannheim) tartott 1971-ben a Nijmegen-i Katolikus Egyetem Német Nyelvtintézetén (Hollandiában) az „*artes*” szakirodalmának területén folytatott germanista kutatások alkotják a tárgyát. („*Germanistische Wortforschung auf dem Gebiet der altdeutschen Fachliteratur der Artes*”, 124–139. p.) Érdemes feljegyezni G. Eis-nek a skolasztikára visszamenő anyagfelosztását e kéziratok terén. A 7 szabad művészetben, mint első csoporton kívül a második csoportot alkotják az „*artes mechanicae*”, ugyancsak 7 szakmával: kézművesség, hadászat, tengerészet a földrajzzal, és kereskedelemmel, földművelés és gazdálkodás, erdő és állatok, emberi orvostudomány a gyógyszerészettel és végül a „*theatrica*”, vagyis az udvari tudományok ága, amely a mai szórakoztató ipar őse. A harmadik csoport az „*artes magicae*”, az ún. tiltott tudományoké, ahová a mágia és a jóslás, a zsványkodás és a hamisítás „művészetét” sorolták. Mindezeknek megvan a sajátos szókincse, amely a legnehezebben az *alkímiánál* érthető, úgyhogy ott valóságos *titkos nyelvről* lehet beszélni. Idézi Eisnek azt a megállapítását, hogy a késő középkorban *Prága* mint bírodalmi székhely és az első német egyetem városa mekkora mértékben járult hozzá az ónémet irodalmi nyelv kialakulásához. A szókincs vizsgálata talán unalmasan aprólékos munkának látszhatik, de éppen a neves francia sebész, Guy de *Chauliac* írta: „*Scientiae enim per additamenta fiunt, non enim est possibile eundem incipere et finire*” — kissé szabad magyar fordításban: Adalékokból lesz a tudomány, nem lehet ui. ugyanazt megkezdeni és befejezni!

A kötet egyik társkiadója, a badeni Freiburgban élő Peter Assion 1971-ben tartotta meg a 6. előadást az ottani egyetem német nyelvi szeminárium a népismereti osztályán

„Szakirodalmi kutatás és népismeret” („*Fachprosaforshung und Volkskunde*”, 140–166. p.) címmel. Előljáróban rámutat, mennyire termékeny újabban az etnológia számára az a segítség, amit a filológia tud nyújtani a népi kultúra írásos emlékeinek feltárásával és elemzésével. Ezek sorából felhívja a figyelmet egy eddig meglehetősen elhanyagolt rétegre: kézművesek és hadi technikusok, tengerészek és keresedők, gazdasági intézők és kertészek, vadászok és halászok, orvosok és fürdősök, alkímisták és jósök, tanult szerzetesek és iskolamesterek szakmai feljegyzéseire. Mindez nemcsak régmúlt idők emlékeinek a gyűjtése és feldolgozása, mert bizonyos közvetítő folyamatokon keresztül, különösen a *népi orvoslás* és a *népies mágia* terén napjainkban is érvényesülnek a régi „receptek”.

A szerző a *szappankészítés* esetében mutatja be, mennyire torz tudománytörténeti képet lehet alkotni egy témáról, ha valaki figyelmen kívül hagyja az etnológia és a szakirodalmi kézirat kutatás vonatkozó eredményeit. Persze, azt sem lehet minden esetben bizonyítani, hogy pl. a népi gyógyászat sajátos elképzelései folyamatosan megvoltak az ókortól a középkoron és újkoron keresztül mindmáig. Érdekes és megszívlelendő az is, amit a *kölcsönhatás* történelmileg kimutatható *kettős irányáról* közöl: egyfelől a népi gyógyászatban hátrahagyta a nyomát mindegyik kultúrperiódus orvosi rendszere; másfelől népi receptek és gyógymódok behatoltak az egyes korok „hivatalos” orvostudományába. Mindebből következik, hogy a kutatónak rugalmasnak kell lennie szövegei elemzése közben. Következtetnie kell nemcsak a fennmaradt szövegek íróinak, rendelőinek stb. személyéből magára a szövegre, hanem megfordítva is: a szövegből az emberekre, akik olvasták és felhasználták. Az általános alapelvek levonásáig azonban még hosszú utat kell megtennie a fáradságos forráskutatásnak.

A 7. közlemény annak az előadásnak bővített kézírata, amelyet Wolfram Schmitt, a heidelbergi egyetem tudományos tanácsosa tartott 1968. januárjában Düsseldorfban, a Tudománytörténeti Társaság 5. szimpoziumán; címe megadja egyben a tárgyát is: A titkos tudományok irodalmához a későközépkorban. (*Zur Literatur der Geheimwissenschaften im spätem Mittelalter*, p. 167–182.) E titkos tudományokon a mágiát, mantikát, asztrológiát és az alkímiát érti. A középkori egyetemeken nem tanították, sőt, tiltották e „művészeteket”, ezért alárendelt jelentőségűnek tartották őket, vagyis olyanoknak, amelyek nem vezetnek mélyebb ismeretre. Ennek ellenére – vagy éppen ezért – bőven akadtak művelői, még udvari körökben is. Közülük az ismertebb nevűek a német nyelvterületen: Hans *Hartlieb*, Hans *Lobenzweig*, *Hartung* testvér és a prágai *Szegény Miklós*. Különösen az elsőnek idevonatkozó írásműveivel ismert meg bennünket a szerző; *Hartlieb* orvosdoktor volt, orvosi művek fordítója és a bajor hercegi udvar megbecsült diplomatája. E körülmény jellemzőnek látszik arra, hogy milyen volt a későközépkor viszonyulása az „*artes magicæ*”-hoz.

A befejező, 1969-ből származó előadás mintegy összefoglalóként is tekinthető, hiszen elvi kérdésekkel foglalkozik „Az irodalom fogalma és a prózai szakirodalom kutatása” címmel Gundolf *Keil*, würzburgi egyet. tanár tollából. (*Literaturbegriff und Fachprosaforshung*, 183–196. p.) Amikor – elsősorban Karl *Sudhoff* munkássága nyomán – kiderült, mennyi ónémet orvosi és rokon szakmai tárgyú kézirat található németországi és külföldi levéltárakban, s ezeknek mennyire szerteágazó mind térben, mind időben a hatása, egyre inkább kitágultak a hagyományos irodalomfogalom határai, ahová most már a szépirodalmon túl beleférnek a középkori „artes”

írott emlékei is. A kutatásukban alkalmazott módszer tekintetében az előadó megállapítja: E kutatás először is irodalomtörténet; aztán irodalomtudomány. Viszont a szakirodalmi prózai művek kutatása nem nyelvtudományi munka, még kevésbé pedagógiai tudományág, ellenben germanisztika, szolgáló tudományág, amelynek feladata a tárgyi tartalmak megragadása. Ebben az értelemben az irodalomnak lehető legtágabb fogalmával dolgozik.

A kötetet részletes név- és tárgyjegyzék zárja.

Vida Tivadar

Keys, Thomas E.: *The history of surgical anesthesia*. New York, Dover Publ. 1963. 200 p. 44 ill.

Thomas E. Keys, a Mayo Clinic könyvtárosa, könyvében tömör történeti összefoglalást ad elsősorban szakemberek — orvostörténészek, anesthesiológusok — számára az emberiség több évezredes harcáról a fájdalom ellen. Bár a legrégebbi korokban is ismertek számos érzéstelenítési eljárást, anesthesiáról a szó mai értelmében csak a XIX. századtól kezdve beszélhetünk. Ekkor indult — a kémiai és fizikai felfedezések hatására — az anesthesia igazi fejlődésnek; az úttörők és továbbvivők felfedezéseit, harcát részletesen megismerhetjük e könyvből, amely az első kiadás (1945) átdolgozott s jelentősen bővített változataként jelent meg újra.

Az anesthesia fejlődésének kronológikus bemutatása mellett a szerző tárgyalja az érzéstelenítés különböző fajtáit (lokális, regionális, általános stb.), az altatás technikáját, az alkalmazható módszereket (inhalációs, intravénás, rektális stb. anesthesia). Ismerteti a különféle altatógépeket s ezek történetét, az egyes narkotikumokat s biokémiai hatásukat, az anesthesia fiziológiai, farmakológiai tényezőit. A művet részletes eseménynaptár és 50 oldal terjedelmű bibliográfia teszi teljesebbé.

A könyv értékét növeli még három, Keys művéhez szorosan kapcsolódó tanulmány. C. A. Leake, az anesthesiológia professzora írta a „Bevezető esszé”-t, amelyben kitér saját kutatásaira is. N. A. Gillespie esszéje (*Az anesthesia jövője*) az anesthesiológia, mint önálló tudományág jövőbeni feladatait jelöli ki, lehetőségeit tárja fel. J. F. Fulton „Függelék”-ként közli Morton és Warren értekezését az éterről.

Az illusztrációk közül számunkra az anesthesia kiváló képviselőinek fényképei a legérdekesebbek. Részletes név- és tárgymutató zárja a könyvet.

Szlatky Mária

King, S. Lester: *The medical world of the eighteenth century*. New York, Robert E. Krieger Publ. Co., 1971. 346 p.

A XVIII. századdal foglalkozik King professzor legújabb könyve, azzal a századdal, amely egyik legérdekesebb korszaka az orvostörténelemnek. Ekkor alapozódott meg a mai értelemben vett modern, tudományos medicina, ebben a korban szakadtak el végleg a klasszikus, ókori szerzők tanításaitól, s ez az a kor, mikor végre helyükre kerülnek, értelmet nyernek a XVII. század nagy tudományos felfedezései is.

S. L. King tíz fejezetre osztja művét, s teljes képet igyekszik adni a XVIII. századi orvosok életéről, munkásságáról, az orvosi gondolkodás fejlődéséről, ennek filozófiai háttéréről s az elért tudományos eredményekről.

Az első fejezetben az orvosok és gyógyszerészek képzésével, társadalmi helyzetével, helyzetük kialakulásának történetével és jogi szabályozásával foglalkozik, gazdagon idézve korabeli szépirodalmi munkákból is.

A második fejezetben a racionalista dogmatizmus és az empirikus orvoslás harcát mutatja be, legkiválóbb képviselőik munkásságán keresztül.

Hermann Boerhaave, a nagy rendszerező és kiváló képzettségű orvos-tudós életét, munkásságát ismerteti a következő két fejezetben. Rámutat *Descartes*, *Leibniz*, *Newton* elméleti; *Sylvius* és *Bacon* gyakorlati, módszertani hatására *Boerhaave* műveiben, aki – mint *S. L. King* mondja – első ízben írt *Summa medicá*t *Summa theologia* helyett, megkezdve s nagyrészt meg is határozva ezzel a XVIII. századi jelentős orvosi tudományos művek sorát.

Az V–VII. fejezetekben mintegy keresztmetszetét kapjuk a korabeli orvosi ismereteknek. Részletesen ismerteti a kor tudósainak a lázról vallott koncepcióit, *Boerhaave*tól *Van Swietenen* keresztül *Colin Chisholmig*, valamint a betegségek osztályozását célzó új, *Linné* nyomdokain haladó kísérleteket, kiemelve *François Boissier de Sauvages* munkásságát, a „*Traité des classes des maladies*” című, 1731-ben megjelent művét.

„*Similia similibus*” címmel a VI. fejezetben a homeopathia leírását, *Hahnemann* életének, munkásságának ismertetését s *Organon* című művének elemzését találjuk.

A VII. fejezet az orvosi etika fejlődésével, s XVIII. századi ismérveivel, valamint *Thomas Percival* „*Medical ethics*” (1792) című művének részletes ismertetésével foglalkozik.

Négy orvos, *Joseph Lieutaud* (1703–80), *Giovanni-Battista Morgagni* (1682–1771), *John Hunter* (1728–1793) és *Xavier Bichat* (1771–1802) munkásságának tömör ismertetését és értékelését foglalja magában a következő fejezet.

A könyv zárófejezete az orvosi gyakorlattal foglalkozik, ismertetve azokat az eljárásokat, amelyeket a kor leggyakoribb betegségeinek leküzdésére alkalmaztak. A himlőoltás körüli viták rövid leírásával zárul a mű.

S. L. King alapos, felkészült tudós. Széleskörű filozófiai, történeti és orvosi ismeretei, valamint élvezetes stílusa eredményeként kiemelkedően értékes orvostörténeti munka fent ismertetett könyve is.

Szlatky Mária

Kloppe, Wolfgang: *Erinnerung an Carl Gustav Carus 1789–1869*. Berlin, Medicus Verlag, 1969. 38 p. 3 t.

A könyv Carus halálának centenáriumára jelent meg, emléket állítva az orvosnak, a tudósnak és a művésznek.

Lipcseben született 1789-ben. Az orvosi és természettudományi pálya hagyomány a családban. Carus 1804-ben iratkozott be az orvosi egyetemre, s e döntésével egyúttal háttérbe szorította művészi törekvéseit. Egyetemi tanulmányainak befejezése után megnősült. 1813-ban, Napóleon németországi hadjárata idején átvette egy francia katonai kórház vezetését Pfaffendorfban, Lipcse közelében, e kórházat azonban a népfelkeléskor lerombolták. A következő évben ajánlatot kapott egy újonnan szervezett sebészeti és orvosi akadémia szülészeti osztályának vezetésére – így került a szász fővárosba, Drezdába. 1827-től már udvari orvosként működött.

Carus a francia forradalom évében született, de a forradalmi szellem távol állott tőle. Rá is illettek Stefan Zweig Erasmusról írott sorai: „Egy ember, aki csöndben és szakadatlan munkában teremti meg a maga életét.” Életművét, egyéniségét a sokoldalúság jellemezte: zoológus, fiziológus, pszichológus volt, foglalkozott nőgyógyászattal, szüléssel, filozófiával és a művészet különböző ágaival. A gyógyítást hivatásként értelmezte és e hivatáshoz élete végéig hű maradt. Természettudományos nézetei Goethe szellemiségének jegyeit tükrözték. Barátságuk 1818-ban kezdődött; Carus tisztelete jeléül elküldte Goethének egy akkor megjelenő anatómiai művét. Levelezésük a költő halálával szakadt meg. Személyes találkozásra egyetlen alkalommal került sor: Carus 1821-ban meglátogatta Goethét Weimarban.

1822-ben volt a német természettudósok és orvosok első ülése, ahol Carus előadást tartott „A természettudományok jövőbeli művelése iránti igények” címmel. Az előadás a természettudományok szerepének, feladatának kérdését próbálta tisztázni. 1854-ben megjelenő esszéi, az „Alkalmi vizsgálódások a természettudomány jelenlegi állásának jellegéről”, ugyancsak elvi kérdéseket érintett. A mikroszkóppal, mérlegekkel, anatómiai késekkel felszerelt tudományos kutatás messzemenő eredményekhez vezetett, de Carus meg volt győződve arról, hogy ezek a mechanikai eszközök nem elegendők a szellem megismeréséhez. Goethehez hasonlóan Carus is mindig az ésszerű, észszel megközelített természeti megfigyelésből állította föl a hipotézist és nem fordítva, mint a tipikusan romantikus kortársai tették.

Jelentős műve volt az „Előadások a pszichológiáról”, melyben a jellegzetesen pszichológiai kérdéskörből — az alvás, az álom, a tudatalatti problémáiból — kiindulva érkezik el egy tágabb értelmű kérdéscsoportig: az emberi lélek, a lét jellegének, lényegének magyarázatához. 4 év múlva, 1835-ben jelent meg „Az emberi alak, forma szimbóluma” c. munkája, melyben a testi alak, az alkat lelki megfelelőit ill. kifejezéseit tárgyalta. Útirajzok, Goethéről írott előadásai és négykötetes önéletrajzi írása teszik teljessé életművét. Tudományos tekintélyének elismerését jelentette, hogy 1862-ben elnyerte a Német Academia Leopoldina elnöki tisztét.

A könyv elsősorban Carus filozófiai és természettudományos nézeteinek ismeretetését, elemzését nyújtja — ennek kapcsán az olvasó bepillantást nyer a 19. századi német szellemtörténetbe.

Friedrich Ildikó

Lampe, Hermann: *Die Entwicklung und Differenzierung von Fachabteilungen auf den Versammlungen von 1828 bis 1913.* (Schriftenreihe zur Geschichte der Versammlungen Deutscher Naturforscher und Ärzte, Band II.) Hildenheim, Gerstenberg Vlg., 1975., 301 S.

A német vándorgyűlések teljes forrásanyagát (levéltár, monográfiák, sajtó stb.) feldolgozandó, 7 kötetre tervezett munka második kötete hagyta el a nyomdát. Az első kötetben az általános ülések teljes bibliográfiáját tette közzé a szerző, míg a másodikban a részletes feldolgozó munka eredményeként a szakosztályokkal foglalkozik.

A német természetvizsgálók és orvosok 7. gyűlésétől kezdve szervezték meg a különböző szakosztályokat, s ettől az időtől kezdődően a vándorgyűlések története

egyenlő a szakosztályok működésének történetével. Az iratanyag túlnyomó többségét a szakosztályi iratanyag alkotja. E kötetben mintegy 22 000 előadáscím került feldolgozásra. A pontos regiszter elkészítése nagymértékben megkönnyíti a kutatók dolgát, hisz eddig nagy nehézségekbe került a korabeli sajtó és lajstromozatlan iratanyag felhasználásával egy-egy szakosztály történetét nyomon követni. Pedig Németország XIX. századi tudománytörténetét a gyűlések története nélkül vizsgálni nem lehet.

A kötet 3 részre tagolódik. Az elsőben a szakosztályok keletkezésével és problematikájával foglalkozik — történeti áttekintést nyújtva. Részletesen ismerteti a gyűlések szellemi atyjának, *Lorenz Okennak* és a szakosztályoknak a kapcsolatát. Tárgyalja a különböző felfogásokat a tudományról, valamint az új szakágak keletkezését és megváltozott körülményeket a medicinában. A 60-as évektől kezdve a szakosztályok burjánzása és különböző szakegyletek keletkezése egyben a német vándorgyűlések válsága is, amely a szabályzatok többszöri módosításában csúcsozódik. A megalakult tudományos központi bizottság szerepe éppen a szakosztályok működésének koordinálása miatt nőtt meg. A második és harmadik rész a szakosztályok mutatója. A pontos regiszterek kronológiai és tematikai szempontok szerint készültek.

Szemkeő Endre

Macdermot, Violet: *The cult of the seer in the ancient Middle East*. London, Wellcome Institute of the History of Medicine, 1971. 829 p.

Az emberiség legizgalmasabb rejtélyei közé tartozik a látnokoké. A vízióikról szóló leírásokat olvasva megdöbbsent: hogyan lehetséges, hogy egy-egy közösség minden külső látszat szerint többnyire jelentéktelen tagja általában megfogható előzmények nélkül egyszer csak „látni” kezd? Tülvilági alakokkal találkozik, a hétköznapi életben végrehajtandó parancsokat kap; nem egyszer egész népe, közössége jövőjét irányító tetteket kezdeményez? Egyszerű lenne persze, ha a sok látnok, próféta, jóvendőmondó, jós titkát mint szélhámosok machinációját vethetnénk el. De nem lehet, mert víziók körülményeinek leírásából az elfogulatlan kutató rendszerint teljes őszinteségüket, látomásaik valóságát hámozza ki.

A történelem sokáig tehetetlenül állt a rejtély előtt, míg a modern neurológia meg nem alkotta a magyarázatot. Kiderült, hogy a látomások hallucinációk, tartalmuk pedig a hallucinációkat észlelők mindennapi gondolataiból, beszédtemáiból, élményeiből alakul. Az élet valamely problémáján megszállottan töprengők látomásai az éber lét gondolkodására jellemző gátlások feloldottságában teremtenek a realitás elemeiből tülvilági víziókat. A ragyogó magyarázat után csak egy lényeges vitatéma maradt; töprengeni lehet: vajon egészséges, vagy pszichotikus állapotot tételez-e fel a hallucinációk diagnózisa.

A történész problémaállítását azonban ilyen viták már lényegében nem érintik. Megnyugodott, mert tisztázódott a feladata. Legyenek akár egészségesek, akár betegek, a látnokok látomásaiból a valóság bonyolultan elrejtett elemeit kell kihámozni, a víziók mögé bújó élményanyagot kell megkeresnie.

Macdermot vaskos könyve most mégis megzavar. Ő éppen a víziók ilyen, mondhatni anyagi szemléletű magyarázatával vitatkozva vizsgálja a korakeresztény látókok, misztikusok látomásainak leírásait. Éppen azt kívánja bizonyítani, munkája a jelenleg folyó hallucináció-kutatásokhoz kapcsolódik, hogy az ősi múlt víziói, a korakeresztény látomásélmények nem azonosak a kísérleti körülmények között, vagy gyógyszeres befolyásolttságban észlelt és elemezhető hallucinációkkal.

Óriási apparátussal dolgozik. A könyv körülbelül háromnegyed részében a látomások leírását tartalmazó szövegeket közöl. Szemelvényesen, motívumokra bontva állítja az olvasó elé a különböző elbeszélések azonos elemeit azzal a céllal, hogy bemutassa rokonságukat, egy-egy eredetinek tekinthető történet variációjával építkező módszerüket.

A hatalmas szöveggyűjtemény összeállítása igen nagy munka lehetett, de lévén, hogy kizárólag már kiadott, sőt angolra, elenyésző arányban franciára fordított, tehát a kutatás számára messzemenően hozzáférhető szövegekről van szó, nem világos a funkciója. A korakeresztény és későbbi viták egymást továbbfejlesztő, variáló rokonsága az egyház- és irodalomtörténet közismert ténye; e tekintetben Macdermot csak azzal adott volna valóban újat, ha a szöveg-családok kapcsolatait, hierarchiájukat konkrétan kidolgozza. Az összehasonlító szövegkritikát annál is inkább hiányolja az olvasó, mert így a hatalmas apparátus csak azt bizonyítja, hogy a munkában tárgyalt látomások tartalma és körülményeik eltérnek a ma észlelt hallucinációk tartalmától és körülményeitől. Kérdés azonban, hogy érdemes-e ezt a tényt ilyen óriási munkával bizonyítani.

A tartalom különbségei ugyan egy pillanatra talán valóban elgondolkoztatnak, de ezek regisztrálása nem jelent újat, hangsúlyozásuk pedig inkább eltávolít, mint közelebb visz a látnokok rejtélyének megoldásához. Mert az igazán lényeges nyilvánvalóan nem az, hogy a régiek konvencióktól kevésbé kötött és ezért szárnyalóbb fantáziájú világában a víziók tartalma még csak nem is hasonlítható a ma hallucinálók földön járó képzetekkel alakuló vízióiéhoz. Nem is az, hogy a régmúltnak a természet által kiválasztott különösen érzékeny lelkű látnokai és a mai kísérleti alanyok látomása mint ég és föld különböznek egymástól. A laikus nem is ezeknek az eltéréseknek a feltárását várja egy orvostörténeti igénnyel készült monográfiától; arra a kérdésre vár választ, hogy eltér-e az agy működésének mechanizmusa a látnoki víziók, illetve a mai hallucinációk létrejötténél.

Macdermot könyve igenlő választ sugall, de mivel magyarázattal nem szolgál, nem gyógy meg.

Péter Katalin

Orland, Frank J. (ed.): *The first fifty-year history of the International Association for Dental Research*. Chicago, The University of Chicago Printing Dpt., 1973. IX+417 p., 90 ill.

Az orvostudomány egyes klinikai szakágazatainak történetében 50 esztendő rövid idő; a stomatológiában azonban az 1920 és 1970 között eltelt 50 év olyan alapvető változásokkal járt, hogy indokolt ezen időszak tudománytörténeti áttekintése olyan szakemberek által, akik e változásokat részben személyesen is átélték ill. tekintélyes

részen létrehozták. Ezen 50 év alatt megváltozott a fogorvoslás tudományos perspektívája, nemkülönben gyakorlati művelése, s a következő rövidebb időszakban további alapvető változásokkal kell számolnunk. A szaktudományos tevékenység minőségi és (ezt követő) mennyiségi fejlődését a szakemberek ama kis csoportja indította meg s determinálta ütemében és irányában, akik 1920-ban az *International Association for Dental Research* formájában létrehozták azt az addig hiányzó fórumot, amely a régebben szinte teljes egészében a klinikai empiriára épülő, bár különböző anyagok felhasználásában magas szintre jutott tudományágban megteremtette az inkább csak egyéni hobbyként űzött alap kutatás rendszeres művelésének indítékát, s megalapozta — számos nemzeti fogorvosi egyesület létesülte után — a stomatológiai alap kutatásban résztvevők nemzetközi együttműködését. A nevében eleve „international”-ként jelentkező, de valójában az Egyesült Államokban létesült, s eleinte csak ott működő egyesülés megteremtője jellemző módon nem fogorvos, sőt nem is orvos volt, hanem a New York-i Columbia Egyetem biokémiai professzora, *W. J. Gies*, aki kutatásai során botlott stomatológiai vonatkozású részletkérdésekbe, s ennek kapcsán a korszerű — a morfológián túlmenő — stomatológiai alap kutatás szinte teljes hiányába. *Gies* két évvel eme kezdeményezése előtt teremtette meg az első — csak kutatási eredmények közlésére szolgáló, a fogorvost felszerelő és anyagokkal ellátó cégektől független — tudományos fogorvosi folyóiratot, az azóta is megjelenő *Journal of Dental Research*-öt. Előbb New Yorkban, Bostonban és Chicagóban sikerült *Gies*nek néhány fogorvost és fogászati problémákkal foglalkozó kutatót e nemzetközi tudományos egyesülés haladó eszméje mellé állítani. A *Gies* elképzelése szerint a helyi kutatói szakcsoportokat egybefogó Associationhoz hamarosan csatlakoztak azonos célkitűzésű sectiók nem csupán az Egyesült Államokban és Kanadában, hanem Európában is; így 1934-ben néh. *Bonyhárd Béla* és néh. *Köszeg Ferenc* kezdeményezésére Budapesten is létesült IADR Sectio. Az eleinte sok nehézséggel küzdő egyesülés egyre gyarapodott, túlélte a gazdasági depressio éveit, s megérte a II. világháború utáni időszakot, amikor az orvostudomány minden területén világszerte állami feladattá vált (s éppen ezért állami támogatásban részesül) nem csupán a gyógyításban, a betegségek megelőzésében közvetlen hasznot nyújtó alkalmazott, hanem az alap kutatás is. Hogy ilyen támogatásban a fogászat — ha szerényen is, de mégis rendszeresen — részesül, nem csekély mértékben éppen az IADR eredményes tevékenységének köszönhető (közvetlenül vagy közvetve). Az 50 éves időszakban az IADR néhány kényszerszülte kieséstől eltekintve évenként megrendezett kongresszusa volt a seregszemléje a stomatológia területén dolgozó alap kutatóknak, az a fórum, ahol a végzett munka, sőt sokszor részben a folyó munka eredményeiről beszámoltak, az eredményeket megvitatták.

Az egyesülés New Yorkban tartott kongresszusán 1970-ben ünnepelte alapításának 50. évfordulóját; az évforduló ünneplését, a maradó megemlékezést szolgálja az első 50 év történetéről beszámoló mű. *Orland* érdeme, hogy ezúton ennek az időszaknak minden jelentős szaktudományos eseményéről, az egyesülés egyes sectióinak létrejöttéről, működéséről, esetleges megszűntéről, az egyesülés világszerte ismert elnökeiről, tudományos rendezvényeiről, elhalt tagjairól tájékozódhat nem csupán a ma fogorvos-kutatója, hanem az a nemzedék is, amelynek feladata a szervezeti formájában az utolsó évek során az amerikaiból valóban nemzetközivé vált s egyre inkább nem-

zetközivé való egyesülés fenntartása, további működtetése. Kiderül *Orland* könyvéből, mennyi odaadás, tudomány- és szakmaszeretet, emberség, áldozatkészség, megértő kollegialitás kellett az egyesülés létrehozásához, működtetéséhez különösen az alapítást követő első 15–20 évben; mennyire sikerült az IADR-ben a fogorvosi tudományos kutatás ill. kutatók mindmáig legismertebb és legelismertebb nemzetközi szervezetét létrehozni, az egyén, a gondolat és a közlés szabadságát akkor is biztosítani, amikor Közép-Európában a tudományt is majdnem sikerült fasizálni; a fiatalokat pályájukon támogatni, az idősebbeket holtukig, sőt azután is megbecsülni. Ennek talán legszebb megnyilvánulása a *Who in IADR Was Who* fejezet; ebben a referens örömmel fedezte fel számos 1970 előtt elhunyt magyar stomatológus itthon már-már feledésbe merülő nevét (az Ausztrián át Amerikába szakadt *Orbán Bálinton* kívül *Bánhegyi István, Bonyhárd Béla, Földi Elek, Kömüves Oszkár, Kőszeg Ferenc, Máté Dénes, Rehák Rudolf, Salamon Henrik, Szabó József*, akiknek sok biográfiai adatáról, részben *Huszár Györgytől* nyert információi nyomán, a referens tájékoztatta *Orlandot*), számos egykori bécsi tanítójának, idősebb kollégájának a nevét, nemkülönben a fogorvoslás-stomatológia számos olyan művelőjét is, akit ifjú fogorvos korában mint a fogorvosi szaktudomány „nagyját” ismert meg, s egy-egy olyanét is, akihez későbbi időben személyes ismeretség, levelező kapcsolat, a nagy távolság ellenére is kialakuló kollegiális barátság szálai fűzték. A megszűnt Budapest Sectionról szóló sorokban *Balogh Károly, Hattyasi Dezső, Ferenczy Károly, Sugár László* és *Lőrinczy-Landgraf Ervin* nevével is találkozunk. Nem esik szó a könyvben — nyilván szerénységből — arról a szerepről, melyet az IADR játszott az Ausztriából Hitler által elűzött kutatók elhelyezkedésének megkönnyítésében az USA-ban, amikor módot adott még Ausztriában végzett kutatásaikról szóló beszámolóik előadására.

Az *Orland* vezette Bizottság, főleg azonban *Orland* professzor személyes munkája révén olyan könyv keletkezett, amely reális képet nyújt az IADR első 50 esztendejének történetéről, amelyből a figyelmes olvasónak végső fokon azt a conclusiót kell leszűrnie, hogy a haladást szolgáló — egy ember agyában született — gondolat valóra váltása sok nehézséggel jár ugyan, sok önzetlen munkát követel meg, de végül — ha időszerű — mégis sikerrel jár. A siker azonban nem a kezdeményező egyéné, hanem a megvalósult eszméé: ma már világszerte természetes, hogy a stomatológia különböző tudományos problémáival nem csupán fogorvosok foglalkoznak, hanem a legkülönbözőbb tudományágak jól képzett, e munkára *irányított* kutatói. Ezek közös fóruma, mindmáig egyetlen valóban működő nemzetközi tudományos szervezete az IADR, amelynek egykori Budapest Sectiója nem működik, s jelenleg a referensen kívül magyar tagja sajnálatos módon nincs.

Érdeemes lenne — szaktudományunk alapkutatási szintű fejlesztése érdekében is — megfontolnunk, milyen kötelezettségekkel, előnyökkel s esetleges hátrányokkal járhatna az IADR European Continental Division keretében a magyar, „Árkövy” Sectio létrehozása, az Árkövy Vándorgyűlések lebonyolítása eme sectió rendezésében (amikor is az előadások kivonatainak közlését nemzetközi szinten biztosíthatnók). *Orland* könyvének talán legnagyobb sikere az lenne, ha ezt megvalósíthatnók.

Peumery, Jean Jacques: *Les origines de la transfusion sanguine*. Amsterdam, B. M. Israel, 1974. 82 p., 12 ill.

A monográfia azokat az izgalmas éveket írja le és azokkal az úttörő orvosokkal foglalkozik, akik a XVII. században néhány éven belül igyekeztek a vérátömlesztést a gyógyításban használható eljárássá kifejleszteni. Bár a monográfia nem bővelkedik frappáns, újonnan feltárt adatokban, mégis erényeül tudható be, hogy nem kompilál, hanem minden szerző munkásságával kapcsolatban az eredeti művet idézi és így jobb betekintést kapunk arról a néhány viharos évről, amely elindította a vérátömlesztést és amely végül is a párisi törvényszék (Chatelet) ítéletével végződött. Ebben a bírósági határozatban — a szomorúan végződött esetek kapcsán — a vérátömlesztést haszontalannak és veszélyesnek minősítették (inutile et dangereuse). S ezzel le is zárult a transfusio történetének első fejezete. Lassan elfelejtették, amíg 120 év múltával Modenában, majd további 30 év elteltével Angliában el nem kezdődött a feltámadás: az úgynevezett második fejezet. A transfusio valódi története azonban, mint ismeretes, a századfordulón Landsteiner felfedezésével kezdődik.

A monográfia eredetileg folytatásban jelent meg a *Clio Medicában* és később foglalta össze szerzője kötetben. A könyvében közölt képek szintén ismert metszetek lenyomatai. Az ára a mi könyvárainkhoz képest meghökkentően magas (36 holland forint).

Kenéz János

Putscher, Marielene: *Geschichte der medizinischen Abbildung, Band II*. München, Heinz Moos Verlag, 1972. 207 p., 372 ill.

Robert Herrlingert, a jeles tudománytörténész korai halála megakadályozta abban, hogy az orvosi ikonográfia történetéről szóló, rendkívül dokumentált művének második kötetét megírassa. Herrlinger félbemaradt kezdeményezését most Marielene Putscher, kölni docensnő váltotta valóra. A szerző nem könnyű munkára vállalkozott. Herrlinger ugyanis a XVI. század végéig követte a tudományos ismeret és a művészi reprodukció nagyjából párhuzamosan haladó útjait. Putscher viszont az orvosi ismeret és művészi ábrázolás gyorsan fejlődő és változó formáit igyekszik felmérni a XVII. század kezdetétől napjainkig. Az általa elemzett három században nemcsak az emberre vonatkozó biológiai ismeretek differenciálódtak, gazdagodtak, mélységben és szélességben, hanem ennek megfelelően az orvosi ikonográfia formái, — a nyomdatechnika fejlődésével párhuzamosan — döntően megváltoztak. A test egyszerű anatómiai ábrázolását felváltotta a mikroszkópos és kórbonctani kép, a XIX. század végétől a fényképezési technika fejlődése, a laboratóriumi és funkcionális vizsgálatok szaporodása pedig olyan ábrázolási módokat tett lehetővé, amelyekben az összképet a részkép váltotta fel; az orvosi ismeretekkel együtt, az emberről szóló ábrázolás is látszólag „atomizálódott”. A szerző feladatának tekinti megmutatni, hogyan erednek mégis egységes forrásból ezek a szerteágazó erecskék.

A művészi látásmódban is döntő változás következett be. A hagyományos realista optikát az impresszionista, szürrealista és más formabontó törekvések követték, a hagyományos, valóság-hű emberábrázolást a lélek kivetített látomásai váltották fel.

A szerteágazó orvosi ismeret és fölötte differenciált művészi ábrázolás eleve kizárja azok egyszerű kronológiai és párhuzamos bemutatását. Csupán dicsérhetjük Putscher módszerét, aki műve tizenkét fejezetében, rendkívül gazdagon és szuggesztíven illusztrált anyagával igyekszik tudományos megismerés – művészi látásmód – valóságábrázolás fölötte bonyolult dialektikus kölcsönhatásának legjellemzőbb fordulópontjait, állomásait bemutatni. Az adott korok, a szerző által legjellemzőbbnek tartott műveinek és azok illusztrációinak kiválogatásával és kommentálásával szemlélteti Putscher a változó ismeretek, illetve művészi látásmód fokozatos átalakulását.

Művének rövidre szabott konklúziójában a szerző hangoztatja, hogy a XVIII. századtól orvosi ikonográfia és művészi ábrázolás útjai gyakran szétváltnak, de századunk művészete sem képes csupán önmagára utalva átfogó, integratív képet kidolgozni az emberről, mert azt csak a tudományos megismerés egésze nyújthatja. Művészet és orvostudomány, mint az emberi megismerés különböző formái, továbbra is ki kell egészítsék egymást. A mai művészet, de ugyanígy az elmebetegek rajzai – melyekből Putscher könyve érdekes válogatást közöl – az emberi lélek mélysegeibe világítanak be, arról nyújtanak figyelemreméltó tudósítást.

Nem tekintjük feladatunknak Putscher művének elemzését, csak néhány kiragadott példával kíséreljük meg a szerző munkamódszerét szemléltetni.

Putscher a barokk művészetben látja az orvosi és művészi ábrázolás szétválásának kezdetét. A barokk a test egészének pontos ábrázolása helyett a részletek kidomborításával igyekszik plasztikusabb emberképet nyújtani. Ugyanakkor az orvosi ikonográfia is hasonló szellemben fejlődik, a rézkarcok segítségével, lehetővé válik az emberi test egyes szerveinek pontosabb bemutatása, az orvosi nomenclatúra részletes kidolgozása, az emberi test belső „terének”, harmóniájának előtérbe helyezése.

A XVIII. században a statikus ábrázolást még fokozottabban váltja fel a mozgó emberi test bemutatása, mind az orvosi, mind a művészi ikonográfiában. A tudományos ábrázolás homlokterébe a cselekvés kerül, s a művészet is, a maga sajátos módszereivel, ennek szemléltetésére vállalkozik. Az orvosi ikonográfiáról szólva, Putscher az izomélettan, az idegrendszer és érzékszervek felépítését és működését szemléltető orvosi ábrák bemutatásával és kommentálásával igyekszik a fenti tételt igazolni.

Érdekesen taglalja a szerző a kórbonctan kezdeteinek hatását az orvosi, illetve a művészi ikonográfiára. A tudományban a kórbonctan az ismereteket szilárdabb alapokra helyezte, a művészetben a fejlődési rendellenességek tág lehetőséget biztosítottak az alkotó fantáziájának játékához a valóságtól való elkanyarodásra.

A kísérletes tudomány szilárd megalapozása az orvosi ikonográfia gyökeres átalakulását eredményezte. Putscher nem csupán a mikroszkópos szerkezet képeinek példáján, hanem a test-funkció mechanikus módon egyszerűsített példáival is igazolja, hogy a XVIII. század ikonográfiája, a tökéletes technikai kivitelezés ellenére, gyakran sematizál, egyszerűsíti a létező viszonyokat. Ugyanez a sematizálási törekvés mutatkozik meg a tankönyvirók, a reális viszonyokat gyakran didaktikus célokból egyszerűsítő törekvéseiben. A tudományos megismerés azonban mintegy „feed-back” mechanizmus révén, további fejlődése során korrigálja ezeket a valóságtól eltávolodó, egyszerűsítő ábrázolási módokat.

Rendkívül érdekesek Putscher művének azon fejezetei, melyek az orvos alakjának tükröződését szemléltetik három évszázad műalkotásaiban. A hol dicsfényvel övezett, hol szatirikus rosszindulattal ábrázolt orvos alakja egyben tükörképe az illető kor megbecsülésének, illetve elmarasztalásának, az akkori orvosi gyakorlat hatékonyságával szemben. Ugyancsak érdekes betekintést enged a kor orvosi ismereteibe a kialakuló sebészeti, szülészeti, ortopédiai művek ikonográfiájának méltatása.

A XIX. század második felének és a XX. század gazdag orvosi ismereteiről és változó művészi látásmódjáról szólva, a szerzőnek igen heterogén anyagot kellett egységbe foglalnia. A hagyományos emberábrázolás ugyanis átadja helyét az egyszerű, majd színes fényképezésnek, a szervezet egészéről nyújtott képet fokozatosan kiszorítja a részábrázolás. A korszerű diagnosztikai eljárások eredményeinek (röntgen, laboratóriumi vizsgálatok, funkcionális próbák stb.) grafikai megjelenítése mintegy „atomizálja” a szervezetet. E részképek csupán egységes orvosi szemléletben válnak az egész emberről alkotott kép szükségszerű összetevőivé. Putscher műve éppen egy ilyen integrációs látásmód szükségességét hangoztatja, azért száll síkra.

Nem feledkezik meg a szerző a mind formájában, mind funkciójában változott művészi ábrázolás elemzéséről sem. Analíziséből az cseng ki, hogy a szubjektív látásmód különösen lélektani adalékokkal szolgálhat egy elmélyültebb antropológiai kép kialakításában.

Marielene Putscher szerénységét tanúsítja a tény, hogy műve konklúziói igen szűkszavúak, megelégszik a tények összefoglalásával, a jövőre vonatkozó következtetések levonását olvasójára bizza. Végszávaiból azonban mégis kicsendül a szilárd hit, hogy a tudomány és a művészet, mint a valóság megismerésének különböző módjai, a jövőben is egymásra vannak utalva.

A szemléltető anyag kitűnő kiválogatása és kivitelezése egyaránt dicséri a szerzőt és a kiadót. Putscher monográfiájában a szöveg hű kommentárja az ikonográfiának, a tudós szerző külön érdeme, hogy magyarázatait tömören, szinte aforisztikus formában fogalmazza meg. (Ez a tömörség azonban helyenként megnehezíti Putscher szövegének megértését.)

Megítélésünk szerint Marielene Putschernek sikerült a maga elé tűzött feladatot megoldania. A XVII—XX. század orvosi ikonográfiájáról, művészi alkotásairól nyújtott összképe nagy vonalakban érzékelteti a fejlődés fő állomásait. Persze akadhatnak tudomány- és művészettörténészek, akik az orvosi tudás és ikonográfia viszonyát egyrészt, művészi látásmód és ábrázolás kapcsolatát másrészt, történelmi perspektívában, eltérő módon ítélik meg. De minden tudománytörténész szuverén joga a tények sokaságából felfogásának megfelelően válogatni és szintetizálni. Eltérő optika mellett, eltérő periodizálás avagy összkép jöhet létre, de ez a Putscher nyújtotta szintézis hitelességét semmivel sem kisebbíti. Marielene Putschernek Robert Herrlinger alkotását szervesen kiegészítő műve hézagpótló az orvosi irodalomban s egyaránt dicséri alkotójának sokoldalú tudását, elmélyült kutató tevékenységét, szintetikus látásmódját.

Spielmann József

Renbourn, E. T.: *Materials and clothing in health and disease*. London, H. K. Lewis and Co. Ltd., 1972. 599 p., 59 ill.

Az öltözködés rendkívül szerteágazó problémakörét tekinti át szinte hiánytalanul E. T. Renbourn alapos munkája. A mű létrejöttét elsősorban gyakorlati szempontok indokolták — a szerző a Ministry of Defence számára végezte kutatásait. A könyv elméleti értékét növeli, hogy mindvégig hű marad a történetiség elvéhez, s hogy olyan szempontokat is figyelembe vesz (az öltözködés művészettörténeti, szociális vetülete stb.), amelyek nem tartoznak szorosan a címben megjelölt témához, de színesebbé, teljesebbé teszik a monográfiát.

Az első részben az öltözködés és az öltözködési anyagok funkcióinak történeti áttekintését adja a szerző, a klasszikus ókortól napjainkig, ismertetve az öltözködés-higiéniá korai koncepcióit, s az anyagok biofizikájának kérdését is.

Az öltözködési anyagok biofizikai szempontból való részletes elemzését *W. H. Rees*, a szerző munkatársa végezte el a második részben, amelyből megismerjük a természeti eredetű és a mesterséges anyagok különböző fajtáit, s ezek funkcionális tulajdonságait (vastagság, puhaság, szellőzőképesség, hőállás, radiatív képesség stb.).

A harmadik rész az emberi test felületének biológiai, anatómiai, fiziológiai problémáival foglalkozik, vizsgálva pl. a szőrzet, bőrszín stb. kialakulását és összefüggését az éghajlati tényezőkkel; a csecsemőkortól a felnőttkorig bekövetkező anatómiai változásokat; a bőr védő, hőszabályozó, érzékelő, reflexkövetítő funkcióit stb.

A környezet, az időjárás, a klíma és a különböző biometeorológiai problémák felvetése és megválaszolása után, a következő részben az öltözködés „anatómiájával” és „fiziológiájával” foglalkozik a szerző, megállapítva, hogy az ilyen irányú kutatások eddig főként ipari és katonai területre korlátozódtak.

Az egészséges és célszerű öltözködés az ötödik rész témája. Megismerjük a textil-laboratóriumok különböző vizsgálati szempontjait (sűrű, laza szövés, súly stb.), az egyes ruhadarabok, mint pl. kalap, cipő hasznos illetve káros voltát, funkcióit, majd annak fontosságát, hogy speciális alkalmakhoz, helyzetekhez (sport, munka, trópusok stb.) öltözködésünkkel hogyan alkalmazkodjunk.

A hatodik rész (385—449. pp.) arra a szoros viszonyra mutat rá, amely az öltözködés fejlődése és az orvostudomány között áll fenn. Az öltözködési kultúra, szokások ismerete és az ettől való eltérés különösen a pszichiáter számára lehet érdekes.

A záró részben az öltözködés pszichológiájával foglalkozik a szerző. Ez egyben a könyv leghosszabb és laikusok számára legérdekesebb, legélvezhetőbb fejezete. Ebben a részben kerül sor a személyiség és az öltözködés, az öltözködés és a viselkedés, a „sex” és az öltözködés, a mágia, a rítus és az öltözködés viszonyának elemzésére, a Flugel-féle típusok bemutatására, valamint a divat pszichológiájának ismertetésére is.

Az egyes részeket a felhasznált irodalom jegyzéke zárja, a könyv végén részletes név- és tárgymutatót találunk.

Szlatky Mária

Sanchez, José López: *La medicina en la Habana*. I. Parte (1550–1730), II. Parte (1731–1799). La Habana, Consejo Científico Ministerio de Salud Pública, 1970., 318 + 313 p.

A havannai orvostörténeti intézet igazgató tanára, Prof. José López Sanchez kimagasló munkát végzett, amikor nagyszámú tanítványával és munkatársával feldolgozta a havannai levéltárak anyagának alapján igen nagy alapossággal és minden részletre kiterjedően Havanna orvosainak, felcsereinek, egyéb gyógyító személyzetének meglévő oklevelekben, iratokban fellelhető írott anyagát, összefoglalta az egészségügyi kérdésekkel, a gyógyítással foglalkozó iratanyagot. Munkája sokban emlékeztet *Magyary-Kossa Gyula* Orvostörténeti emlékeihez, amelyet orvos- és kultúrtörténészeink egyaránt nagy haszonnal forgatnak munkásságuk során. Ettől a munkától azonban jelentősen el is tér, amennyiben *J. L. Sanchez* professzor nem elégszik meg az egyes adatok említésével, azokat nem is értékeli, hanem teljes szövegében közli az orvostudományra, a közegészségügyre vonatkozó teljes levéltári iratanyagot, minden egyes iratnál megadva a levéltáron belüli elhelyezési és azonosítási adatokat is.

Kuba orvostudománya természetszerűen messze áll tőlünk. A nagyfontosságú iratanyagban ismertetett adatok felhasználása a magyar orvostörténet fejlődése tekintetében aligha várható, mégis nagy érdeklődéssel forgatható e kítőnő levéltári anyaggyűjtemény. A két kötetben megjelent dokumentumanyag *Juan Gomez* borbély- és sebész-mesternek 1552. augusztus 26-án a kormányzói hivatalban letett szakmai vizsgájának igazolásával veszi kezdetét, hogy azután végigkövesse a Kubába érkezett, egyetemi oklevéllel rendelkező – licenciatus – vagy gyakorlati oktatásban részesült borbély- és sebész-mesterek alkalmaztatásának, anyagi és erkölcsi helyzetének, rivalitásának problémáit a meglévő levéltári anyag alapján. Hiteles dokumentumok alapján ismerhető meg Havanna betegellátó intézményeinek kialakulása, a gyógyítás fedezete, a betegségek természete, a kórházak orvosi és egészségügyi személyzetének neve, adatai, a tevékenységéről való beszámolók. Sorra veszi a havannai egyetem megalakulásának történetét az előkészülettel foglalkozó iratoknak, a szervezésnek, a jóváhagyásnak és az egyetem megindulásának okmányai alapján. Részletes névmutató egészíti ki a minden tekintetben mintaszerű művet, amely nagy mértékben dicséri a kubai orvostörténészek alapos levéltári kutatói képzettségét, munkájuk alaposságát és mintaképpül szolgálhat más országokban folyó orvostörténeti levéltári kutatásokhoz is.

Bugyi Balázs

Schneider, Wolfram: *Pflanzliche Drogen*. Teil 1, A–C (420 S.), Teil 2, D–O (400 S.), Teil 3, P–Z (488 S.). (Lexikon zur Arzneimittengeschichte, Band V.) Frankfurt am Main, Govi Verlag, 1975.

A szerző – a braunschweigi Műszaki Egyetem Gyógyszertörténeti Tanszékének vezetője – e szakszótárban 1135, gyógyászati szempontból fontos növényt ismertet. Gyógyászati felhasználhatóságuk értékelése mellett sok esetben felemlíti egyéb érdekes tulajdonságaikat is.

A magyar olvasókat bizonyára érdekelní fogja, hogyan keletkezett ez a hatalmas munka. *Robert Herrlinger* professzor az orvostudományok enciklopédiáját tervezte

összeállítani, ő szőlitotta fel *Schneidert* (e mű szerzőjét), hogy gyűjtse össze a gyógy-szertörténetre vonatkozó adatokat. E munkát a Deutsche Forschungsgemeinschaft is támogatta, *Henriette Lange* rendelkezésére bocsátásával, kinek értékes segítségével dolgozta fel az összegyűjtött anyagot a jelen formájában. A gazdag tartalmú könyvben való eligazodást elősegíti a mű végén levő 60 oldalas, betűrendbe szedett mutató. A régi irodalomban szereplő, gyógyításra felhasznált növényeket, gyógyszereket — a népi elnevezésüket gyakran kellő nehézség árán — egyezteteti a ma elfogadott latin nevekkal, ami néhol, érthetően, csak feltevésig sikerülhetett.

Művének összeállításához régi népek (egyiptomiak, indiaiak, arabok, görögök stb.) egykori írásait éppúgy végigtanulmányozta, mint a középkor „Pflanzenkunde”, „Kräuterbuch” stb. címen megjelent munkáit, s természetesen a mai szakirodalmat.

A növények ismertetésénél első szempont mindig azok gyógyhatása, de ahol alkalom kínálkozik reá, ott felemlíti a konyhai felhasználásra alkalmasságukat, az ínyencfalatokat nyújtó, az üdítő italok készítésére és egyéb célra megfelelő növényeket, növényrészeket is. A homeopáták által kedvelt különlegességeket is rendre felsorolja.

A több célra alkalmas és a kiválóan értékes anyagokat szolgáltató növényeket nagy részletességgel ismerteti, nemegy helyt 10—12 oldalt szentelve nekik. Ilyen a lázcsillapító szereket szolgáltató kínafa, a kámforfa, a citrom, a tea, a mák stb. Bár a III/18—27. old.-on a *Papaver* címszó alatt a mákkal kapcsolatos ópium stb.-ről 9 oldalon át sokat olvashatunk, sajnálatos módon a *Kabay*-féle, nemzetközileg elismert, kiváló morphint gyártó magyar eljárást egy szóval sem említi.

Éppen így nehezményezhető, hogy a *Vinca minor*: télizöld néven ismert törpecserjéről csak néhány sorban emlékezik meg, (III. 400. old.), arról, hogy mily fontos gyógyszer: a Devin-Camin készül belőle, semmit nem olvashatunk — pedig nálunk már nemcsak gyűjtögetik, hanem a módszerét kidolgozva, nagyban termesztik is, sőt fontos kiviteli cikkünké vált.

Több oldalon át ír (II. 298—302) a székfűvirágról, de csak a „germán Chamomillae”-t említi, azt, hogy a legkiválóbb minőségű, s szerte a Földön ismert magyar kamilla — fontos exportcikkünk — is létezik, agyonhallgatja.

Nem helyeselhető az a módszer, ahogy az *Amanita muscaria* L.-t, a légyölő galócát tárgyalja (I. 80. old.). Azt írja, hogy az oroszok baj nélkül fogyasztják ezt a nálunk kimondottan mérgesnek ismert gombát. Ki kellene itt hangsúlyozni, hogy az *Amanita muscaria*nak több helyi típusa van, a mienk mérges, halált okozhat, míg a messze keleten élő típusa csak kábító hatású, mondhatjuk úgy, gyengén mérgező. Aki azt olvassa „diesen Schwamm ohne Schaden speisen”, könnyen hitelt ad a tudós *Schneider* professzor véleményének, s alaposan póruljárva, súlyos mérgezést szenvedhet.

A *Taxus*nál a III. 322. oldalon idézi a múlt századi megállapítást: „termését a madarak szívesen fogyasztják” — s nem helyesbíti azt, pedig a madarak csupán a mérge nélküli piros magköpenyt fogyasztják el, gondosan kilökvé először belőle a mérges magot. A madarak érdekes módon „tudják”, hogy a mérges mag megártana nekik!

Kár, hogy néhol (pl. I. 47. o., de egyebütt is) nem nevezi meg a tárgyalt növény hazáját, meglegszik azzal, hogy „...in Deutschland nicht heimisch”.

Pár helyreigazítani való apró hiba is található a könyvben. Az I. 35. oldalon az Acer saccharinum L. nem „Zucker-Ahorn”, hanem Silber-Ahorn. A cukorjuhar latin neve: Acer saccharum L. Az I. 58. oldalon régiesen, két z-vel írva olvasható a fátyolakác latin neve. Helyesen = Albizia.

A II. 13. oldalon szereplő Daphne mezereum nem évelő, Staudé, hanem cserje, Strauch.

Ez a néhány észrevétel semmit nem von le a komoly mű értékéből, s kár, hogy magyar munkánk nincs hozzá hasonló. A mi cca 500 oldalas, 1948-ban megjelent Augustin-Jávorka című művünk után is „Magyar gyógynövények”-ről szól, a legfontosabb külföldi drogokat pár oldalra sűrítve ismerteti csupán. Nagy értéke viszont a német munkával szemben a kiegészítő rész: a 100 fekete fotó, s a majdnem 200 színes, művészi kép. Akkor lenne igazán minden igényt kielégítő a tárgyaló német mű, ha negyedik részül ily reprodukciókkal egészíthetné ki a sorozatát.

Papp József

Wernher, Juraj: *O podivuhodnych vodách Uhorska*. Martin, Vydavateľstvo Osveta, 1974. 87 p., 1 ill.*

Wernher György sárosi várkapitánynak első ízben Bazelben 1549-ben megjelent kis munkáját, az orvostörténeti szempontból jelentős DE ADMIRANDIS HUNGARIAE AQUIS HYPOMNEMATION-t jelentette meg szlovák fordításban a turócszentmártoni „Osveta” Könyvkiadóvállalat. Az egyszerű, de izléses külsőben megjelent munka tk. kétnyelvű kiadásnak számít, mert az egészoldalas illusztráció nem más, mint az 1556-i kiadás címlapjának fénymásolata, a 11–29 lapokon pedig a fordítás alapjául szolgáló latin szöveg olvasható ugyancsak facsimile-ben. Talán itt tűnik szembe, hogy a kék színű betűtípust jobb lett volna fekete színűvel felcserélni. A latin szöveg így mindenesetre olvashatóbb lett volna...

Igaz, a fordításnak nem ez a célja. Viszont mind a fordítás előtti cikk (Humanista műveltség, tudósok és Szlovákia, Ján Tibenský, Dr. Sc.-tól), mind az utána következő méltatás (Wernher György és műve Augustin Rebro-tól), valamint a magyarázó jegyzetek és a szaklektorok személye arra vall, hogy tudományos igénnyel készült. Sajnos, az már vitatható, vajon eléggé megfelel-e ennek a célkitűzésnek. Mint az, aki az 1963-ban Görgényi Gézáne Erdősi Laura által bemutatott magyar fordítást 1962 decemberében elkészítettem, jól tudom, mennyire nem könnyű feladat a klasszikus latin nyelv ismeretére támaszkodva ezt a 16. századi latinsággal megírt kis értekezést úgy lefordítani, hogy olvasható is legyen, de megfelelően — a tudományos munkák elengedhetetlen — szövegűsége-követelményének is. A mostani szlovák fordítás e második szempontból nem elégítheti ki a szakembert.

Wernher nemcsak a felvidéki (vagyis a jelenlegi Szlovákia területén levő) gyógyvizekről írt, hanem pl. a budaiakról is. Ezekkel kapcsolatban a fordító tárgyi tájékozatlanságáról, illetve a szövegösszefüggés figyelmen kívül hagyásáról árulkodnak az alábbi mondatok. A latin szöveg:

* A recensens bővebben ismerteti a művet a *Magyar Könyvszemle* 1975. évi 3–4. számában

„Hic propter ipsam Danubii ripam calidae sunt multae, inter quas differentia maior est, quam pro loci discrimine.” — Fordításban:

„Itt a Duna mentén sok melegvíz-forrás van, amelyek nagyon különböznek egymástól előfordulásuk helye szerint.” (Vö. a 13. ill. a 38. lapot egymással!)

Wernher nyilván a hőforrások körül épült fürdők nagyszerűbb vagy egyszerűbb jellegére utal a „Regiae”, illetve „communes” jelzőkkel. Fordításuk „királyi”, illetve „közös” (a szlovák szövegben „královské”, illetve „spoločné”; vö. 13. és 38. l.) szavakkal nem elég szabatos, mert a közös fürdön ma általában olyant értünk, amely egyképpen nyitott férfiak és nők számára. Itt a szabatos fordítás „közönséges” (szlovákul „obecné”, esetleg „všeobecné”) lett volna.

Folytathatnám a téves vagy nem szabatos fordítások felsorolását. Jórészők elkerülhető lett volna, ha a fordító tekintettel lett volna a fentebb említett magyar fordításra. Sajnos azonban ehhez — úgy látszik — hiányzott a magyar nyelv ismerete. Legalábbis erre enged következtetni a 84. lapon olvasható megállapítás, hogy „*a magyar fordítás, amely 1963-ban jelent meg, számunkra nyelvileg idegen*”. Gondolom, a magyar, cseh és szlovák orvostörténészek között az elmúlt években kialakult szívélyes együttműködés lehetővé tette volna ennek a nyelvi nehézségnek a leküzdését.

E fenntartások ellenére örömmel lehet üdvözölni ezt az orvostörténeti kezdeményezést, és a 4300-as példányszám okot ad arra a reményre, hogy sokakban kelti fel az érdeklődést az orvostudomány, nevezetesen a balneológia története iránt. Egy ilyen pozitív fejlemény később elvezethet a mostani kiadás hibáinak kiküszöbölésére is.

Vida Tivadar

Zimmermann, Heinz: *Arzneimittelwerbung in Deutschland von Beginn des 16. bis Ende des 18. Jahrhunderts*. Würzburg, Jal-Verlag, 1974. 218 S., 78 Abb.

A szerző olyan témát dolgoz fel művében, amely napjaink egyre élesedő és a gyógyszeripart sem elkerülő gazdasági versenyében különös érdeklődésre tarthat számot.

Bevezetőként megállapítja, hogy a XVII., de főként a XVIII. század üzletembere számára is rendelkezésre állt a hirdetés, a reklám lehetősége, de abban az időben ennek szükségessége kevésbé állt fenn. Nemcsak a termékek viszonylag szűkebb kínálatára, hanem arra is visszavezethető ez, hogy a gazdasági verseny akkoriban ritka volt.

Ennek ellenére a gyógyászat terén számos korabeli propaganda-anyaggal találkozhatunk. Ezek a gyógyítás pszichikai faktoraként effektív terápiás hatásként is számbavehetők; emellett az adagolás, a felhasználás módjára vonatkozó hasznos információkat is tartalmaznak.

Az öt részből álló munka I. részében az ókori és középkori gyógyászat példáin keresztül a szerző konkrét idézetekkel bizonyítva mutat rá arra, hogy már abban az időben is alkalmazták a reklámot a gyógyászatban. Kitér a „propaganda” szó etimológiai származására (21. oldal).

A II. részben megállapítja, hogy ebben a korban a gyógyszerek előállításá szinte kizárólag a gyógyszerészek feladata volt, akik már elkülönültek egyfelől a gyógyszerrel készítő orvostól, másfelől a drogokkal nagybani kereskedést folytató személyektől.

A III. részben tér rá a könyv címében megjelölt tulajdonképpeni tárgyra: a gyógyszerhirdetések külső megjelenési formájára és belső, tartalmi elemeire. Ennek keretében külön tárgyalja a szóbeli, az írásbeli és a képpel illusztrált hirdetéseket. Bemutat számos szabadalmi okiratot, valamint a gyártási privilégiumot propaganda-anyagként alkalmazó iratot. De idesorolja a szerző a használati utasításokat és az orvosoknak a közönséghez intézett propaganda felhívásait is. Az ilyen orvosi hirdetmények száma is jelentős volt. A számos ábrával illusztrált anyag a XVII. századból származó több oldalas prospektusokat is ismertet. Nem hiányoznak a felsorolásból a gyógyszerkatalógusok, árjegyzékek sem. Külön — részletesen — ismerteti az újságokban megjelent gyógyszerhirdetéseket. Érdeklődésre tarthat számot a reklám céljából osztogatott ajándékokkal foglalkozó fejezetrész.

A hirdetések tartalmi elemei között kiemelten tárgyalja a minőségre vonatkozó utalásokat. Vásárlásra való buzdításként a kedvező ár propagálása is szerepelt. Az ajánlattevő személyére vonatkozó pozitív, bizalmat kelteni tudó tényezők sem voltak elhanyagolható vagy mellékes körülmények. Ennek bizonyítására Paracelsust idézi a szerző, aki már a XVI. században rámutatott arra, hogy az orvosnak jól öltöztötnnek kell lennie, hogy ezzel is fokozza a beteg bizalmát.

A IV. részben a gyógyszer-reklámozást az egészségügyi politika szemszögéből vizsgálja. Megállapítása szerint a hivatalos szervek az ilyen jellegű hirdetéseket már ebben a korban is többször tiltották és korlátozták, általában kevés eredménnyel.

Az V. rész röviden összefoglalja a tárgyalt anyagot, utalva egyúttal a hirdetéseknek a német kultúra különböző területeire gyakorolt hatására.

Megállapíthatjuk, hogy e kétségtelenül mennyiségileg is imponáló forrásanyagot feldolgozó kötet nemcsak a gyógyszerészet története iránt érdeklődők, hanem az azt elmélyülten művelők számára is értékes tájékoztatást nyújt. Haszonnal forgathatják — és felhasználhatják — azok is, akik a mai gyógyszerismertetés felelős beosztásaiban működnek.

Kempler Kurt

Folyóiratokból

ACTA HISTORICA LEOPOLDINA – 1975

Nummer 9

Az *Acta Historica Leopoldina* a *Deutsche Akademie der Naturforscher Leopoldina* történeti levéltárának (Halle) 1962-ben alapított kiadványsorozata. Kötetei rendszertelen időközökben, nem is egyforma alakban (méretben), különböző címmel jelennek meg. Részben kismonográfiák, részben gyűjteményes jellegűek. Csak a sorozatcím azonos. Jelenleg a 9. kötetnél tartanak, amelynek címe: Beiträge zur Geschichte der Naturwissenschaften und der Medizin. (= Adalékok a természettudományok és az orvostudomány történetéhez). A 472 oldalas, 102 illusztrációt tartalmazó gazdag kötetet *Georg Uschmann*nak, a levéltár igazgatójának és a sorozat szerkesztőjének 60. születésnapjára adták ki. Összeállítói: *Kurt Mothes*, az Akadémia elnöke és *Joachim-Hermann Scharff*.

Artelt, Walter: Christian Mentzel und sein Index nominum plantarum universalis (9–16. p.). — Ezen az 1682-ben Berlinben kiadott 107 nyelvű botanikai szótáron a Mentzel család két nemzedéke dolgozott: *Christian Mentzel* (1622–1701), az apa, és *Johann-Christian Mentzel* (1661–?), a fiú. Ebben még semmi különös nem volna, a rendkívüli csak az, hogy a fiú kezdte és az apa

folytatta a munkát. A botanika iránt mindig élénken érdeklődő idősb Mentzel élete javarésze porosz katonáorvosi szolgálatban telt el, nem maradt érkezése a tudományos munkához. Legnagyobb bánatára három fia közül kezdetben egyik sem adta jelét valamiféle tudományos ambíciónak. Aztán a középső — *Johann-Christian* — mégiscsak apja vágyainak beteljesítője kívánt lenni. Gyakorló feladatként azt kapta apjától: foglalja listába a különböző nyelvű növényneveket. A fiú oly alaposan dolgozott, hogy az apa maga is elámult: milyen komoly, tudományos értékű szótár kezd kialakulni a fia keze között. Munkatársként most már ő is bekapcsolódott és befejezéshez segítette a művet, amely végül is 331 folio lapon ábécé rendben sorolta fel a növényneveket az akkor hozzáférhető valamennyi nyelven. Forrásai az előző századok *Kräuterbuchjai*, útleírások és szótárak voltak. Ezek jegyzékét pontosan megadja műve elején, sőt minden egyes szó után feltünteti, hogy melyik forrásműből merítette. Külön említést érdemel a mű címlapja, amelyen négy realiztikusan megrajzolt emberalak jelképezi az akkor ismert négy földrészt.

Lesky, Erna: Eine Wiener Hofchirurgin (93–94. p.) — E. Lesky az „első női orvosok” galériáját gazdagítja egy

új személlyel, akinek neve rejtve marad ugyan, de Van Swieten levelezéséből mégis megtudunk róla egyetmást. A Mária Terézia udvarában élő csinos fiatal hölgy kedvtelésből űzte a sebészetet, időnként tanácsért fordult Van Swietenhez, s a regni protomedicus nemhogy leintette volna a makacs kis kuruzslót, hanem még könyveket is kölcsönzött neki az alaposabb önképzés érdekében. 1748. november 23-án Antonio Nunez Ribeiro Sanchez (1699–1783) barátjához írt levelében mégis megkönnyebbülten sóhajt fel, mert a „bécsi udvari sebésznö” férjhez ment s ezzel egyidejűleg felhagyott a sebészet gyakorlásával. Elmúlt hát a veszély, hogy a bécsi udvarban „krinolinós sebészi testület” alakul.

Rothschuh, Karl E. — Tutte, Elisabeth: Emil du Bois-Reymond (1818–1896). Bibliographie. (113–136. p.) — Emil du Bois-Reymond (1818–1896) bibliográfiáját három csoportba rendezve közli a cikk: 1. Fiziológiai, fizikai, kémiai művek (118 tétel); 2. Általános tudománytörténeti, tudományelméleti, filozófiai írások, beszédek (72 tétel); 3. A legfontosabb szekundér-irodalom (95 tétel). Rövid előszó és évről évre haladó életrajzi táblázat előzi meg a bibliográfiát.

Knorre, Heinrich von — Schierhorn, Helmke: Karl Ernst von Baer (1792–1876). Eine ikonographische Studie. (227–268. p.) — Karl Ernst von Baer (1792–1876) német orvos és természettudós sokoldalú munkássága négy korszakra osztható: 1. 1817–1834 mint a königsbergi egyetem kórboncnoka főleg anatómiával és embryológiával foglalkozott. — 2. 1835–1846 pétervári tartózkodásának első felében földrajzi érdeklődése nyomult előtérbe, sarkvidéki és szibériai expedíciókban vett részt. — 3. 1846–1866 a pétervári akadémia tagjaként

összehasonlító anatómiával, fiziológiával, kraniológiával és filozófiai antropológiával foglalkozik. — 4. 1867–1876 egy csendes kis egyetemi városkába, Dorpatba vonul vissza, és Darwin tanainak kritikáját mondja tollba titkárának. A szerzők a különböző életszakaszokból kiválasztott 26 portréval illusztrálva kísérik nyomon Baer sorának, testi és szellemi habitusának alakulását.

Berg, John R.: J. E. Purkyne's Summary of his Physiological Research, Prepared for the French Academy of Sciences. (301–314). Jan Ev. Purkynet (1787–1869) 1861-ben a Francia Tudományos Akadémia levelező tagjává választották. Ebből az alkalomból francia nyelven összefoglalót kezdett írni tudományos tevékenységéről. A helyenként németül folytatott, befejezetlen kéziratot a Prágai Nemzeti Múzeum Könyvtára őrzi.

Engelhardt, Dietrich von: Wissenschaftsgeschichte auf den Versammlungen Deutscher Naturforscher und Ärzte im 19. Jahrhundert. (337–359. p.) — A Német Orvosok és Természetvizsgálók gyűlésein elhangzott tudománytörténeti előadásokat vizsgálja 3 szempontból: témájuk szerint, a tudományos haladásról vallott nézeteiket illetően és történelmi tudatukra vonatkozóan. Másfelől azt kutatja, hogy a gyűlések milyen szerepet és jelentőséget tulajdonítottak a tudománytörténetnek. Történeti témák az egész század folyamán (pontosabban 1822–1900) szerepeltek a gyűlések napirendjén, de feltűnően gyakran 1820 és 1840, valamint 1870 és 1900 között. Az 1840 és 1870 közti időben alig foglalkoztak történeti témákkal.

Germann, Dietrich — Knöll, Hans — Otto, Ludwig: Über Goethes Mikroskope. (361–401. p.) — A weimari

Goethe-Múzeumban négy olyan mikroszkópot őriznek, melyek egykor Goethe tulajdonát képezték. Ezeket veszik minden részletre kiterjedő vizsgálat alá a szerzők. (Milyen gyártmányú? Honnan, mikor és mi módon szerezte be Goethe? Milyen fajtájú és milyen nagytású?)

Querner, Hans: Darwins Deszendenz- und Selektionslehre auf den deutschen Naturforscher-Versammlungen. (439–456 p.) — A szerző az 1863 és 1913 közti időszakban vizsgálja a Német Orvosok és Természetvizsgálók gyűlésein Darwin származási és kiválasztódási elméletével kapcsolatban elhangzott előadásokat. Az első Ernst Haeckel (1834–1919) tartotta a stettini 38. gyűlésen 1863-ban. A fogadtatás általában kedvező volt, sőt akadtak német tudósok, akik maguknak vagy a német tudománynak vindikálták az elsőséget a darwini tanok meghirdetésében. Pl. Schultz-Schultzenstein (1789–1871).

Sajner, Josef: Johann Ev. Purkynes Bibliothek. (457–461. p.) — Jan. Ev. Purkyne (1787–1869) közel 9000 kötetet számláló magánkönyvtárát az örökösök igyekeztek minél hamarabb pénzé tenni, de csak hat évvel Purkyne halála után sikerült egy prágai antikváriusnak eladni. Innen aztán a legkülönfélébb helyekre (intézményekbe, magánszemélyekhez) szóródtak szét a könyvek. A hagyatéki iratok közt viszont fentmaradt a könyvek listája, amelynek alapján képet kaphatunk Purkyne könyvtárának tartalmáról és beosztásáról.

Némethy Ferenc

ARCHIWUM HISTORII MEDYCINY — 1976.

Tom. 39. Nr. 1.

Az évfolyam első számának bevezető tanulmánya visszaemlékezés *Robert Rembielinskire* (1894–1975), a lengyel gyógyszerésztörténetírás és -oktatás elhunyt

kiválóságára. Halála előtt a lódzi egyetem gyógyszerésztörténet tanszékének élén állt, számos lengyel és idegen nyelven írt szakközlemény szerzője, a Lengyel Gyógyszerésztörténeti Társaság elnöke, számos külföldi társaság rendes és tiszteletbeli tagja. Élete főműve az eddig csak lengyel nyelven megjelent Gyógyszerésztörténet (1972), amelyben az ókortól napjainkig tekintette át a gyógyszerésztörténet főbb jellemzőit.

Az „Európa jelentős orvostörténeti gyűjteményei és intézeteinek ismertetése” — sorozat következő közleménye *Piotrowski, Feliks: Muzeum Polskiej Wojskowej Służby Zdrowia.* pp. 61–67. címmel jelent meg. A szerző — egyben a Varsóban működő Katonaorvostörténeti Intézet és Múzeum vezetője — bevezetőjében ismerteti a gyűjtemény megalapításának körülményeit, amelynek első vezetője Boleslaw Szarecki (1874–1960) orvostábornok volt. A gyűjtemény felöleli a lengyel katonaeorvoslás legrégibbi emlékeit (a középkortól), de jelentős mennyiségét az első és második világháború emlékműve adja. Az intézet egyben oktatási-továbbképzési hely is, így közel 50 000 kötetes könyvtárral és folyóiratgyűjteménnyel is rendelkezik. Állandó kiállítása 1972-től van.

Tom. 39. Nr. 2.

E szám bevezető tanulmánya *Konopka, Stanislaw: Polski Wydział Lekarski w Edynburgu.* pp. 125–139 p. A szerző a második világháború alatt Edinburghban megalakult (1941) lengyel emigráns egyetem orvosi karáról emlékezik meg. Ez az egyetlen olyan egyetem volt a második világháború alatt, ahol lengyel oktatási nyelven lehetett felsőbb tanulmányokat végezni és diplomát szerezni. Ennek orvosi karáról, munkásságáról, hallgatóiról emlékezik meg a szerző, va-

lamint az edinburgh-i lengyel orvostanári kar tudományos munkásságáról mellékel bibliográfiát.

Barycz, Henryk: Dwa kobiece doktoraty medycyny w dalekiej przeszłości. pp. 165—168. A szerző két olyan orvosnőt idéz, akik a középkorban férfi álnév alatt orvosi diplomát szereztek. Páduában 1533 Dominica de Rubeis, majd 1799-ben Maria delle Donne Bolognában szerzett orvosi diplomát. Az előző több alkalommal rektor és dékán is volt.

Buzinkay, Géza—Kapronczay, Károly: Muzeum, Biblioteka i Archiwum Historii Medycyny im. I. F. Semmelweisa w Budapeszcie. pp. 185—195.

A közlemény az „európai orvostörténeti gyűjtemények és intézetek” sorozatában jelent meg. Bevezetőjében áttekinti a magyar orvos- és gyógyszerésztörténeti múzeum alapítási törekvések történetét, majd a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár megalakulásának, történeti elődeinek történetét ismerteti. Ezután a ház történetét és Semmelweis életútját vázolja. Ezután következő két fejezetben a „Képek a gyógyítás történetéből” és az Arany Sas Patikamúzeum állandó kiállításának főbb vonásait találhatja meg az olvasó. A közlemény befejező fejezete a Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár történetével, gyűjteményeivel foglalkozik.

A közlemény szerkesztői megjegyzése közli, hogy ez az intézet és kiállításai egyedülállóak Európában, sőt a világ egyetlen jelentős orvostörténeti intézetének tartják számon.

E sorozat következő közleménye *Roeske, Wojciech: Muzeum Farmacji Akademii Medycznej w Krakowie. 1946—1976. pp. 197—208.* A közlemény korrekt leírása az 1946-ban Krakóban

alapított gyógyszerésztörténeti gyűjteménynek, amely egyben kiállítási hely és raktár. A szerző — egyben az intézet vezetője — felsőfokú jelzőkkel ír gyűjteményükről és Európában a harmadik helyre teszi ebből a szempontból (Basel, Heidelberg és Krakkó), és a szocialista országok legjelentősebb gyűjteményének nevezi, miközben egyetlen szóval sem említi a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum gyógyszerésztörténeti gyűjteményét és kiállításait, amelyek számban és kiállításban felülmúlják a krakkói múzeumot. Feltehetően nem ismeri.

Kapronczay Károly

BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DER PHARMAZIE — 1976

A *Nemzetközi Gyógyszerésztörténeti Társaság* lapja mint a *Deutsche Apotheker-Zeitung* melléklete 1949-ben indult „Zur Geschichte der Pharmazie” címmel. Szerkesztője mindmáig *Georg Edmund Dann*. Címe 1971-ben változott — a „Beiträge” szó eléjefűzésével — a jelenlegire. Évente négyszer jelenik meg, összesen 16 oldal terjedelemben. Kizárólag német nyelvű cikkeket közöl. Témáját a gyógyszerésztörténet köréből meríti: életrajzok, a gyógyszerészet fejlődése, kapcsolata a képző- és iparművészettel (patikaberendezések, patikaedények), valamint más természettudományokkal, régi gyógyszerkönyvek ismertetése stb. Minden szám gazdagon illusztrált. A lap folyamatosan tájékoztat a Nemzetközi Gyógyszerésztörténeti Társaság eseményeiről, az újonnan felvett tagokról, a tisztségviselők sorában történt változásokról.

Jg. 28 (1976) No. 1

Ganzinger, Kurt: Apotheke und Universität (1—4. p.) — A gyógyszerészek

képzése hosszú időn át nélkülözte az intézményességet. 1180-ban Montpellierben látott napvilágot az első, gyógyszerészettel foglalkozó törvényes rendelet. Ennek létrejöttét Nyugat-Európa szellemi életének változása is elősegítette. Az orvostudomány egyetemet végzett orvosokat kívánt, akik tudásban és képzettségben felülmúlják segítőiket (a seborvosokat és a borbélysebészeket). Hasonló helyzet alakult ki a gyógyszerészetben is: a gyógyszerek készítőinek képzettségüknek kellett lenniük, mint azoknak, akik csak kereskedtek a medicinával. Az egyetemen a gyógyszerészetet sokáig mint az orvos számára nélkülözhetetlen ismeretet oktatták. Bécsben az 1670-es évektől kezdve az egyetemen teendő vizsgához kötötték a gyógyszerészeti működési engedélyének kiadását. 1749-től pedig a patikussegédek is kötelezték, hogy egy éven át látogassák az orvosi kar előadásait. Ezt először csak Bécsben vezették be, de rövidesen a többi Habsburg fennhatóság alatt álló egyetemen is.

Kapronczay Katalin

CLIO MEDICA – 1975

Vol. 10., No. 1.

Benison, Saul: Speculation and experimentation in early poliomyelitis research (1–22. p.)

Az amerikai Rockefeller Intézet szervezője, Simon Flexner a gyermekparalízis kóroktanának tisztázásában is jelentős érdemeket szerzett. Karl Landsteinernek 1908-ban sikerült ugyan emberből majomba átváltania a betegséget, de a majomról majomra való átvitelt célzó kísérletei eredménytelenek maradtak. Flexnernek ez is sikerült, s 1909-től újabb adalékokat szolgáltatott a polio fertőző jellegének bizonyításához. Ki-

mutatta, hogy a kórokozó nem baktérium, hanem jóval kisebb nagyságrendű, s akkor még alig filtrálható lény: vírus. Kísérleti munkája közben széleskörű levelezést folytatott más kutatókkal, sőt gyakorló orvosokkal is, akik nemegyszer kétségbe vonták a polio önálló betegség voltát s inkább az influenza szövődményének tartották.

Howard-Jones, Norman: Kitasato, Yersin, and the plague bacillus (23–27. p.)

Howard-Jonesnak *Kitasatóról* és *Yersinről* írt tanulmányát nem lehet egyszerűen a felfedezésekkel kapcsolatban gyakran felmerülő prioritási vitáirak műfajába sorolni. Itt ui. nem egyszerűen az a kérdés, hogy a két nagynevű kutató közül melyik fedezett fel előbb valamit, hanem hogy *Kitasato* valóban azt fedezte-e föl, amit felfedezni vél, ill. aminek a felfedezését az utókor neki (is) tulajdonította.

Ahhoz, hogy a svájci *Alexandre Yersin* (1863–1943) 1894-ben Hong-Kong-ban felfedezte a pestis-bacillust, nem fér kétség, de majdnem valamennyi amerikai, angol és német történeti és bakteriológiai kézikönyv megjegyzi, hogy *Robert Koch* tanítványa, a japán *Shibasaburo Kitasato* (1856–1931) Yersintől függetlenül és vele szinte egy időben (egyések szerint néhány nappal előbb) ugyanezt a felfedezést tette. Az 1897. évi X. nemzetközi Egészségügyi Kongresszuson, amelyet teljes egészében a pestis kérdésének szenteltek, a résztvevők egyszerűen „*Kitasato–Yersin-bacillus*”-ról beszéltek és senki sem vonta kétségbe e kettős elnevezés jogosultságát, amely mind a mai napig fennmaradt.

Ha azonban *Kitasato*nak és japán kartársainak angol, francia és német nyelven hozzáférhető írásait alaposabban szemügyre vesszük, úgy tűnik, hogy a

Kitasato-bacillus valószínűleg egyfajta pneumococcus volt. S valóban *Kitasato* maga is úgy nyilatkozott, hogy bacillusának tenyésztulajdonságai nagyon hasonlítanak a „diplococcus pneumoniae”-t jellemzőkre.

Az ügy úgy kezdődött, hogy a japán kormány 1894-ben *Kitasato*t két kollégájával (*Tanemichi Aoyama* és *Tohiu Ishigama*) Hong Kong-ba küldte az ottani pestisjárvány tanulmányozására. *Kitasato* nemsokára kijelentette, hogy megtalálta a pestis kórokozóját s közzé is tett erről egy nem egészen egyértelmű leírást a *Lancet*-ben (1894, 2, 428—430. p.) *Yersin* néhány nappal *Kitasato* után érkezett Hong-Kong-ba és igen hamar sikerült elkülönítenie a pestis valódi kórokozóját az áldozatok bubóiból. Ezt a felfedezést soha senki sem vonta kétségbe. Más volt azonban a helyzet a *Kitasato*-bacillussal. *Kitasato* japán kortársai szinte egyhangúan azt vallották, hogy a pestis kórokozója nem a *Kitasato*, hanem a *Yersin*-bacillus. Így pl. 1895-ben *Aoyama* ezt írta: „*Kitasato* vér-bacillusai nem tekinthetők másnak, mint streptococcusoknak” (Mittheilungen aus der medizinischen Facultät der kaiserlichen-japanischen Universität zu Tokio, 1895, 3, 115—238 p.).

Két évvel később *Masanori Ogata* megerősítette *Yersin* állításait és elsőként izolálta a *Yersin*-bacillust patkánybolhákából. Ugyanakkor határozottan kijelentette, hogy a YB és a KB „két egészen különböző bacillusfajta” (Zentralblatt für Bakteriologie, Parasitenkunde, Infektionskrankheiten und Hygiene. I. Abt. Medizinisch-hygienische Bakteriologie und tierische Parasitenkunde. Originale, 1897, 21, 769—772. p.). 1900-ban *Tatsusaburo Yabe* szintén kimutatta, hogy a YB és a KB gyökeresen különböznek egymástól, habár — amint

mondotta — „szinte az egész orvosi világ azonos bacillusnak fogadta el a kettőt.” (Archives de Médecine Navale, 1900, 74, 469—472.). *Yabe* személyesen tanulmányozta a KB-kultúrákat *Kitasato* tokiói laboratóriumában s megállapította, hogy azok pneumococcusok. „Sajnálatos — mondotta —, hogy kiváló mikrobiológusunk ilyen, szinte hihetetlen tévedést követett el.” A korabeli japán szakemberek közül pl. *Horiuchi*, *Nakamura*, *Okada* és *Yamagiva* is tagadták, hogy a KB a pestis kórokozója. Mindezek a japán tudósok természetesen abban a kedvező helyzetben voltak, hogy eredetiben olvashatták *Kitasato* japán nyelvű közleményeit. A legtöbb nem-japán olvasó *Kitasato*-nak kizárólag arra az első, nem eléggé világos közleményére volt utalva, amely a *Lancet* 1894-es évfolyamában jelent meg, s figyelmen kívül hagyta későbbi közleményeit.

Pedig éppen ezek a későbbi közlemények szolgáltatják a legcsattanósabb bizonyítékot amellet, hogy *Kitasato* óriásit tévedett a pestis kórokozójának megállapításakor. Egy 1897 januárjában megjelent japán nyelvű dolgozatában, amelyből *Ogata* még ugyanabban az évben részleteket közölt angol fordításban, *Kitasato* így nyilatkozott:

„Dr. *Yersin* ugyanabban az időben tanulmányozta Hong Kongban a betegséget, mint én. Az általa talált bacillus azonban más, mint az enyém... *Yersin* ún. pestis-bacillusait természetesen én is fölfedeztem a nyirokmirigyekben és más szövetekben... De nemigen tudok vele egyetérteni abban, hogy ezeket kell a pestis vírusának tekinteni”. (Sei-I-Kwai Medical Journal, 1897, 16, 279—281. p.)

A következő évben *Kitasato* még nyíltabban beszélt. A KB-ról szólva ezt írta: „Általában feltételezték, hogy a fent

leírt bacillus azonos a Yersin-félével, ez a feltételezés azonban helytelen. A kettő egészen más, amint majd kitűnik, ha a továbbiakban felsorolom a köztük levő különbségeket. A fűrésztő ismétlések elkerülése végett a Yersin-bacillust YB-vel, a Kitasato-félélet KB-vel fogom jelölni". (Twentieth Century Practice. An international encyclopedia of modern medical science by leading authorities of Europa and America. New York, W. Wood and Co., 1898. V. 15., pp. 327–352).

Kitasato ezután felsorolja azokat a „szembetűnő” különbségeket, amelyek a morfológia, a tenyésztés, a mozgékony-ság és a festési reakciók terén mutatkoznak, majd ezt a következtetést vonja le: „A fent említett eltérések elégségesek ahhoz, hogy egyiket a másiktól megkülönböztessük”.

1900-ban Kitasato hűséges tanítványa, Ishigama kiadott egy japán nyelvű kézikönyvet a pestisről, amelynek angol fordítása 1905-ben jelent meg. (A Text-Book on Plague. Adelaide, Vardon and Pritchard, 1905). A címlap tanúsága szerint a művet ellenőrizte Prof. Shibasaburo Kitasato. Ez idő tájt azonban Kitasato már ingadozni kezdett. Yersin bacillusai most már nem voltak „egészen mások”, mint a KB, hanem emennek „elsatnyult alakváltozatai” (pleomorphic involution forms), miközben természetesen a KB számított a „nagyobb jelentőségű” változatnak. Ez a furcsa átértelmezés azonban csakhamar feledésre ítélt közjáték volt csupán, mert a KB-nek szép csendben teljesen el kellett tűnnie a süllyesztőben, miközben felfedezője hallgatólagosan osztozott Yersinnel a színen immár egyedül maradt igazi pestis-kórokozó — a YB — felfedezésének dicsőségében.

Az azóta eltelt több mint fél évszázad folyamán többször is kétségbe vonták

ugyan, hogy Kitasato joggal tart igényt „a pestisbacillus felfedezője” címre, de a kétkedőket mindig letorkolták a „hivők”, akiknek épp oly erős volt a meggyőződése, mint amennyire fogyatékos az ismerete a tárgyba vágó irodalomról és különösen Kitasato saját nyilatkozatairól. Végül még Japánban is elismerték Kitasatót mint a YB Yersintől független fölfedezőjét, a KB pedig élvezti az örök nyugodalmat, békésen eltemetve azokban a kötetekben, amelyek csak a legnagyobb orvosi könyvtárakban lelhetők fel.

A francia orvosi irodalom kivételével szinte általánosan elfogadottá vált Kitasato társszerzősége a pestis-bacillus felfedezésében. (A francia kivételnek talán az a magyarázata, hogy Yabe 1900-ban írt cikke franciául jelent meg).

1925-ben Severn, a Hong Kong-i közegészségügyi intézet orvosa, közzétett egy cikket a Hong Kong-i pestis történetéről (Journal of the Royal Sanitary Institute, 1925, 46, 34–41. p.). Ebben ezt írja: „Kitasato professzor japán bakteriológus fűradózásait hamarosan siker koronázta: 1894. június 14-én felfedezte a Bacillus Pestis-t.” Yersinről csak azt említi, hogy 1896-ban Hong Kong-ba jött pestis-széruma kipróbálására.

A következő évben Lagrange, Yersin egykori asszisztense, megpróbálja helyreigazítani Severn tévedését, s egészen korrekt módon arra hivatkozik, hogy japán tudományos körökben nem fogadták el Kitasato felfedezését. (The Journal of Tropical Medicine and Hygiene. 1926. 29. 299–303. pp.) Lagrange tudományos igényű tanulmánya a tárgyba vágó irodalom alapos ismeretéről tanúskodik, mégis egy újabb Kitasato-mítosz forrásává lett. Lagrange ui. azt állítja, hogy 1925-ben Tokióban a távol-keleti trópusi betegségekkel foglalkozó 6. konferencián

Kitasato 400 kongresszusi küldött előtt visszavonta állítását és „nyíltan elismerte, hogy egyedül *Yersin* volt a *pestis-bacillus* felfedezője”. A baj csak az, hogy a konferencia terjedelmes iratanyagában semmi nyoma ennek a nyilatkozatnak, amely egyébként nemcsak az előzményeknek, hanem — ami fontosabb! — a további fejleményeknek is ellenemond. Ennek ellenére 1943-ban *Hauduroy* (Schweizerische Medizinische Wochenschrift, 1943. 73, 751. p.), majd 1953-ban *Sir Harold Scott* (British Medical Journal, 1953. 2. 1327. p.) ismét elmondja Lagrange nyomán a történetet, de hiteles forrást ők sem jelölnek meg. Azzal a jellegzetes és gyakori jelenséggel van tehát dolgunk, hogy ha egy tévedés egyszer nyomdafestéket látott, akkor már szinte lehetetlen kiirtani a köztudatból. *Kitasato* állítólagos nyilatkozata is ezt példázza.

1927-ben ismét megszólal a vitában *Severn*, aki történetesen jelen volt az 1925-ös tokiói konferencián, s Lagrange állítását olvasva azonnal tollat ragadott annak megcáfolására. Mint írja: „*egészen biztos abban, hogy sem Kitasatótól, sem mástól nem hallott ilyen nyilatkozatot*”. Ellenkezőleg, a közös vacsorán, ahol *Kitasato* díszvendégként jelent meg, ismét „*úgy beszéltek róla, mint a pestis-bacillus nagynevű felfedezőjéről*”. (The Journal of Tropical Medicine and Hygiene. 1927. 208–209. p.).

De ezzel még koránt sincs vége a bonyodalmaknak! Néhány hónappal azután, hogy *Severn* hazatért a tokiói konferenciáról, levelet kapott *Matsuziro Takenouchi* professzortól, a tokiói egyetem bakteriológiai intézetéből. A japán professzor olvasta *Severn* cikkét a Hong Kong-i pestis történetéről, s most felhívja a szerző figyelmét arra, hogy „*a Kitasato-bacillus nem az igazi pestis-bacillus*”.

*Severn*t, akinek történeti cikke egyébként meglepő tájékozatlanságot árul el a tárgyra legszorosabban vonatkozó irodalmat illetően, teljesen megrendíti *Take-nouchi* közlése, s elhatározza, hogy most már egyenest ahhoz fordul, aki a legilletékesebb a kérdés tisztázására: magához *Kitasato*hoz. Levelet írt tehát *Kitasato*nak, s erre 1926. április 6-i kelettel kapott több szempontból is figyelemre méltó választ. Először is a válasz nem *Kitasato*tól, hanem egyik tanítványától, *Mikinosuke Miyajima*-tól érkezett. *Severn* ezt azzal magyarázta, hogy *Kitasato* „*csak nagyon gyengén tudott angolul*”. (Ez azonban nem lehet indok, hiszen *Kitasato* tudományos cikkeket is publikált angolul, beleértve a 32 évvel azelőtt a *Lancet*-ben megjelent közleményét is.) A második érdekesség: a levél valóságos mesterműve a köntörfalásznak és torzításnak. A többi közt pl. ez áll benne:

„*Dr. Kitasato tanulmányozott és végül felfedezett egy olyan bacillusfajtát, amelyet szoros kapcsolatban állónak vélt a betegség aetiológiájával*”.

Miyajima aztán még hozzáfűzi, hogy *Yersin* *Kitasato*tól „*egészen függetlenül felfedezett egy bacillusfajtát*”, majd így folytatja: „*E két felfedezés további tanulmányozása azt igazolta, hogy mindkettő ugyanarra a bacillusfajára vonatkozott, mégpedig a pestis valódi kórokozójára, amely ma Bacillus Pestis néven ismeretes*”.

E levélben a leghalványabb utalás sem található arra, hogy *Kitasato* mintegy 5 éven át erősen hangsúlyozta: az ő és a *Yersin* bacillusa gyökeresen különböznek egymástól, s a kettő közül az övé az igazi pestis-kórokozó. Arról sem történik említés, hogy létezett valamikor egy ún. *Kitasato-bacillus*, mégkevésbé arról, hogy mi lett ennek a további sorsa. Elképzelhetetlen, hogy *Kitasato* ne lett

volna tudatában annak, hogy a *Severn* kérdezősködésére írt közvetett válasza száználmasan kiforgatja az igazságot. *Miyajima* jóhiszeműségéhez is szó férhet. Mindenesetre a négy évvel mesterének halála után kiadott emlékirataiban *Miyajima* egyértelműen azt állítja, hogy *Kitasato* „1894-ben felfedezte a pestisbacillust”. (Teacher and Pupil, Tokyo, 1935.).

Hogy *Kitasato* az orvosi bakteriológia hőskorának egyik óriása volt, ez vitathatatlan. Méltán tisztelik őt ezért nemcsak saját hazájában (ahol egyetemet is neveztek el róla), hanem szerte a világon. De a fenti bizonyítékok alapján az is kétségtelen, hogy néhány évig teljesen hibásan azonosította a pestis kórokozóját, s hogy ezt a tévedését sohasem ismerte be. Sőt a *Miyajima* aláírásával *Severn*nek küldött félrevezető válaszával maga is cselekvően hozzájárult annak a mítoszhoz meggyökereztetéséhez, miszerint 1894-ben Hong Kong-ban *Yersinen* kívül ő is felfedezte a pestisbacillust. *Kitasato* halálakor mindenütt úgy emlékeztek meg róla mint a *Pasteurella Pestis* (akkor így hívták) felfedezőjéről, és a kiváló *Richard Pfeiffer* szerint éppen ezzel tette a legnagyobb szolgálatot az orvostudománynak. (Zentralblatt für Bakteriologie, Parasitenkunde, Infektionskrankheiten und Hygiene. I. Abt. Medizinhygienische Bakteriologie und tierische Parasitenkunde. Originale, 1931. 121. III.).

Tanulásként az elmondottakból talán levonható annyi, hogy a legnagyobb embereknek is megvannak a maguk gyöngéi, s nekik is igen keserves a tévedésüket beismerni.

Rosen, Georg: Nostalgia: A „forgotten” psychological disorder (28–51. p.)

A „nostalgia” keresztaja *Johannes Hofer*, aki 1678-ban Baselban kiadott

disszertációjában a honvágýról mint lelkibetegségről értekezik, s a görög *nosteo* (= hazatérek) és *to algos* (fájdalom, szenvedés) szavakból alkot a megnevezésére új terminus *technicum*. A betegséget azonban — különböző neveken — már régóta és sokféle ismerték. (Talán *Odüsszeusz* óta — bár róla nem szól a szerző.) A harmincéves háború vége felé a Flandriában állomásozó spanyol katonák körében „el mal de corazon” (= „szív baj”, kedélybetegség) volt a neve, vagy „estar roto” (= letörttség). Franciaországban „maladie du pays”-nek (= szülőföld-betegség) hívták, s megfigyelésük szerint főként az idegenben szolgáló svájciakat sújtotta; de a németek körében sem volt ritka a „Heimweh” (= honfájdalom). *Hofer* éles szemű megfigyelőnek bizonyul: részletesen leírja a betegség tüneteit (kedvetlenség, étvágytalanság, szorongás, nyomasztó álmok, láz, a normálisnál gyorsabb vagy lassúbb érverés stb.), s okát lelki és szociális tényezőkben keresi. A szintén svájci *Scheuchzer* a 18. század elején már fizikai okokra vezeti vissza: a nosztalgiát szerinte a megnövekedett légnyomás okozza, ezért kapják meg a hegyvidéki svájciak, ha a ritka levegőjű magaslatokról a mélyebben fekvő tájakra költöznek. *Van Swieten* és *Auenbrugger* elsősorban katonabetegségnek tekintik s azt hangsúlyozzák, hogy a mentális zavarok organikus elváltozásokat is okozhatnak. Nagy-Britanniában a skótok (hegyilakók!) és a tengerészek körében gyakori jelenség a nosztalgia, amelynek gyökeres gyógyszere csak egy van: a hazatérés. Franciaországban a forradalom társadalmi változásai és a napóleoni korszak hadjáratai mozdítottak ki sok embert megszokott környezetéből: ugrásszerűen nőtt is a nosztalgiások száma. A 19. században a nosz-

talgiát már nem tekintették önálló betegségnek, hanem a melancholia egyik válfajának. Az aetiologia tekintetében pedig megoszlottak a vélemények a pszichológiai ill. a fiziológiai okok elsőbbségét vallók között. Az amerikai nosztalgianak megint jellegzetes típusai alakultak ki: a bevándoroltak körében az óhaza utáni vágy sokszor több nemzedéken át váltott ki súlyos depressziót, főleg nőkben. A polgárháború idején (1861—65) pedig elsősorban a tizenéves gyerekkatonák közül kellett egyre többet leszerelni súlyos nosztalgias tünetek miatt. Az első világháborút megelőző években már úgy beszéltek a nosztalgiáról, mint a múlt egyik elfeledett betegségéről, az újabb háborúk, emigrációk azonban ismét időszerűvé tették és teszik a nosztalgiával való foglalkozást.

Némethy Ferenc

GESNERUS — 1976

Vol. 33., No. 1—2

A Gesnerusnak ezen kötete köszönti a 70 éves Erwin H. Ackerknechtet, a jeles svájci orvostörténészt. A rövid méltató cikk után Ackerknecht 1965 után megjelent könyveinek, fordításainak és cikkeinek időrendi bibliográfiáját kapja kézhez az olvasó (*Publikationen von Prof. Dr. med. Erwin H. Ackerknecht. — 3—7. p.*). Az 1965 előtt megjelent műveinek bibliográfiája a Gesnerus 1966. évi 1—2. számában jelent meg.

Ezt követi Erna Lesky tanulmánya a bécsi viaszpreparátumokról (*Wiener Lehrsammlungen von Wachspräparaten — 8—20. p.*). Elsősorban a II. József által Firenzében megrendelt anatómiai-születési viaszpreparátumokról van szó, melyeket a császár az 1786-ban alapított orvosi-sebészti Josephs-Akadémiának ado-

mányozott. Ez a gyűjtemény a Josephinum-ban, a mai Orvostörténeti Intézetben olyan hirre tett szert, hogy mellette más viaszgyűjtemények, melyek a 19. sz.-ban kerültek ide, már feledésbe merültek. Szó esik a viaszpreparátumokat számbavevő különböző kiadványokról — dr. Joseph Scherer monográfiájáról, prof. Anton Römer speciális mutatójáról, Wallmann és Wildner katalógusáról. 1795-ben II. Ferenc szorgalmazta, hogy a viaszfigurákat a nagyközönség is láthassa. A gyűjtemény nemcsak látványosság volt, hanem a festők és szobrászok számára jelentős tanulmányi lehetőség is. A kor orvosainak azonban kíméletlen kritikáját vívta ki a barokk pompával ékeskedő viaszgyűjtemény, mely éles ellentétben állott az Akadémiáról kikerülő katonaoorvosok és sebészek elégtelen képzésével. A 18. sz. utolsó 5 évében folytatott harc a Josephs-Akadémia ill. a viaszpreparátumok ellen tk. a felvilágosodás küzdelme volt a barokk relikviák ellen. A vita a 19. sz. első harmadában ért véget, mikor a külföldi tanulmányutak ismét divatba jöttek a fiatal európai orvosok körében, akik valamennyien elismerően nyilatkoztak a gyűjteményről. A tanulmány szót ejt még az I. sz. Egyetemi Szemklynika szemészeti viaszpreparátumairól, valamint a mikológiai és pomológiai viaszgyűjteményről is.

Huldrych M. Koelbing Az idegrendszer és az ún. „lelki tevékenység” Pavlov tanításaiban című tanulmányában (*Das Nervensystem und die „sogenannte Seelentätigkeit” in der Lehre Pawlows — 21—29. p.*) Pavlov tevékenységét elemzi. A pavlovi reflexpszichológia tükrében vizsgálja a szerző a személyiséget és ennek megbetegedését, a különböző temperamentumokat, neurózisokat és pszichopatológikus állapotokat.

Ekkehard Pandel a vízfejűség antik elképzeléseiről ír (*Antike Vorstellungen vom Hydrocephalus* — 30–47. p.). A vízfejűség fő ismertető jele, hogy a fej valamely pontján folyadék gyülemlik össze. Aetios és Paulos mindenk előtt onnan származtatják az elnevezést, hogy ez a folyadék a vízre hasonlít, emellett pedig sokszor zavaros, véres. Galenos leírja a vérömleny minőségi összetételét, etiológiai magyarázatot azonban nem ad. A tanulmány sorra veszi a vízfejűséget kiváltó különböző okokat és a vizsgálati módszereket, valamint a terápiai lehetőségeket. Összehasonlítja az ókori betegségleírást a mai ovostudomány által ismert tünetekkel.

Erich Posner a szilikózis történetéről ír, a legrégebb foglalkozási ártalomnak nevezi (*Zur Geschichte der Staublunge* — 48–64. p.). Az ókortól kezdve a közép- és újkoron át egészen napjainkig nyomon kísérheti az olvasó e betegség kiváltó okait, orvosi és társadalmi problémáit. A kő, szén, ércbányák, valamint a porcelán- és azbesztpipar egyaránt szedték az áldozatokat.

Loris Premuda Albrecht von Haller itáliai kapcsolatairól és műveinek olasz kiadásairól ír (*Albrecht von Haller und Padua* — 65–78. p.). A szerző elemzi Haller, Morgagni és Caldani levelezését, bemutatja, miként újultak meg a tudományok a felvilágosodás hatására.

Friedrich Ildikó

A MAGYAR ORVOSTÖRTÉNELMI TÁRSASÁG HÍREI

A Magyar Orvostörténelmi Társaság 1976. június 10. és 1976. december 31. között lebonyolított ülései:

1976. szeptember 23.

KÁTÓ László (Canada): A lepra tegnap és ma.

1976. október 8.

SILLÓ-SEIDL György (NSZK): Semmelweis körtörténete nyomában.

1976. október 28.

A Társaság rendes évi közgyűlése

1976. október 29.

I. Tudománytörténelmi Szakosztály ülése

VIDA Tivadar: „A magyarok öltözködéséről és erkölceiről”, Bél Mátyás kéziratban maradt munkája.

JANTSITS Gabriella: Orvosi illusztrációk a XIX. századból.

1976. november 20.

Numizmatikai Szakosztály ülése

TÓTH András: Modern törekvések az orvosi éremművészetben.

BORSOS Miklós: Elmondja felfogását és észrevételeit az orvosi érmek készítésével kapcsolatban.

1976. november 26.

I. Tudománytörténelmi Szakosztály ülése

(Állatorvostudományi Egyetem Élettani Intézetének előadótermében)

BATÁRI Gyula: Az első magyar orvosi folyóirat állatorvosi vonatkozásai.

KARASSZON Dénes: Thanhoffer és az összehasonlító élettan jelentősége az orvostudomány történetében.

A résztvevők megtekintették az Állatorvostörténeti Gyűjtemény állandó állatorvostörténeti kiállítását.

1976. december 3.

Általános Orvostörténeti Szakosztály és a Szociológiai Bizottság közös ülése.

PISZTORA Ferenc: Társadalmi presztízs és státuszszimbólumok az Osztrák – Magyar Monarchia korában – a kor nagyzásos téveszmeinek tükrében.

FARKAS Judit: A nő társadalmi helyzetét reprezentáló és mintegy patographiai értékű kórrajz-kazuistikák forrásértéke a művelődéstörténet számára.

PISZTORA Ferenc – GÁL Piroska: Hazánk egyes társadalmi osztályainak és rétegeinek státuszszimbólumai a Monarchia korában, ahogy azok a betegek téveszmeiben jelentkeztek.

1976. december 21.

I. Tudománytörténeti Szakosztály ülése.

KÁDÁR Zoltán: A természettudományok fejlődéstörténetének szakaszai. I.: Ókor

DÁN Róbert: Péchi Simon ismeretlen „élettani” leírásai a XVII. századi Erdélyből.

1976. október 29.

A Magyar Gyógyszerészeti Társaság Gyógyszerésztörténeti Szakosztályának ülése:

SZIGETVÁRY Ferenc: A gyógyszerész társadalmi helyzetének és a gyógyszerészetnek alakulása a századforduló után

BLÁZY Árpád: A gyógyszertárak szerepe a mezővárosi települési struktúrában

RÁDÓCZY Gyula: A „Formulae Normales” elődeiről

HALMAI JÁNOS (1903–1973)

Dr. Halmai János egyetemi tanár, a budapesti Semmelweis Orvostudományi Egyetem Gyógynövény és Drogismereti Intézetének több mint két évtizeden át volt igazgatója. Munkássága két önálló, de mégis egymással szoros kapcsolatban álló szakterületre oszlik: az egyik a farmakognozia, a másik a gyógyszerészet történetének művelése.

Halmai professzor 1903-ban született Nyitrán, gyógyszerési oklevelét 1925-ben szerezte meg kitűnő eredménnyel a budapesti egyetemen és 1931-ben a „doctor pharmaciae” címet nyerte el summa cum laude minősítéssel. A növénytan és farmakognoziák szakismereteit a pesti egyetem Növényélettani Intézetében fejlesztette ki Pál Árpád professzor irányításával. Ezen idő alatt is már foglalkozott a gyógyszerészhallgatók növényélettani oktatásával. 1939 szeptemberében a jelenlegi Gyógynövény és Drogismereti Intézetbe került át, ahol még intenzívebben bekapcsolódott a gyógyszerészhallgatók oktatásába. Hamarosan, 1942-ben magántanárrá habilitálták. 1949. február 1-én került a tanszék élére, mint tanszékvezető docens és 1957. augusztus 17-től mint egyetemi tanár.

Halmai professzor 1952. óta az Egészségügyi Tudományos Tanács Gyógyszerkönyvi Bizottságának tagjaként is működött. Az V. és VI. Magyar Gyógyszerkönyv szerkesztőbizottságában a farmakognoziák albizottság elnöke volt.

Már fiatal tanárságában nagy érdeklődéssel fordult a gyógyszerésztörténelem felé. Felkutatta, feldolgozta és előadói üléseken előadta a magyar gyógyszerészet legkiválóbbjainak biográfiáját a magyar gyógyszerészet fejlődésének fontosabb eseményeit. Ezen alapos és széleskörű munkásságának eredménye, hogy az egyetemen 1940-ben megbízást kapott a „Gyógyszerészet története” című fakultatív, majd 1954. óta kötelező tárgy előadására is. Előadásai alapján jegyzetet írt és adott ki.

A gyógyszerésztörténelem művelése szükségszerűen magával hozta, hogy a Magyar Gyógyszerésztudományi Társaságban kifejtett aktív tevékenységén túlmenően mint gyógyszerésztörténész bekapcsolódott a Magyar Orvostörténelmi Társaság munkájába is, ahol éveken át mint aktív vezetőségi tag működött.

Halmai professzor nagy érdeme, hogy a második világháborúban szétszóródott gyógyszerésztörténelmi emlékeket fáradhatatlan energiával és hangyaszorgalommal összegyűjtötte. Főleg nagy jelentőségű gyógyszerész- és kultúrtörténelmi szempontból is a szakkönyvek megmentése, amivel alapját képezte a mai több mint tízezer kötetet magába foglaló Ernyey József Gyógyszerésztörténelmi Könyvtárnak. A gyógyszerésztörténelem tárgyi emlékei iránti szeretetét bizonyítja, hogy végrendekezésében gyógyszerésztörténelmi magángyűjteményét is a Semmelweis Orvostörténelmi Múzeumra hagyta.

Halmai professzor a gyógyszerésztörténelem területén nemcsak hazai vonatkozásban, hanem nemzetközi szinten is jól ismert és megbecsült személy volt. Nemzetközi megbecsülését mutatják külföldi egyesületi tagságai. Az Académie Internationale d'Histoire de la Pharmacie rendes (választott) tagja volt 1959. július 31. óta.

Gyógyszerésztörténelmi szakirodalmi munkásságára vonatkozó adatok: írt egy gyógyszerésztörténelmi összefoglaló munkát, 6 monográfiát, és 107 közleményt.

Munkásságának elismerésül 1940-ben a Jakabházy, 1956-ban a Kabay, 1966-ban a Weszprémi István Emlékéremmel tüntették ki. A magyar elismerések mellett külön említésre méltó, hogy a Német Gyógyszerészeti Társaság 1972-ben a gyógyszerész-történelem területén kifejtett munkájáért, valamint muzeológusi tevékenységének elismeréseképpen Fritz Ferchl Emlékéremmel tüntette ki.

Halmi professzor tudományos munkásságát a szerénység jellemezte. Hagyta a fiatalokat érvényesülni maga körül, és amikor csak tehetett, oktatta, nevelte őket és ezirányú tevékenységében mindig érvényre jutottak a gyógyszerészet története intenzív művelésének kapcsán szerzett gazdag tapasztalatai. Tanítványai, munkatársai, kollégái és barátai emlékét kegyelettel fogják megőrizni.

Zalai Károly

REGÖLY-MÉREI GYULA

(1908—1974)

A palaeopathológia és az orvostörténelem kül- és belföldön egyaránt ismert és értékelt alakja volt Regöly-Mérei Gyula professzor.

Budapesten született 1908. november 21-én és 1934-ben ugyanitt avatták orvosdoktorrá. Klinikai gyakorlattal kezdte pályáját: 1937-ben műtősebész, 1941-ben fül-orr-gégészeti, végül 1955-ben kórbonctani és kórszövettani szakképzettségeket is szerzett. Az ötvenes évek második felétől egyre intenzívebben foglalkozott palaeopathológiával és orvostörténelemmel. Ez utóbbinak, mint fakultatív tárgynak, előadója volt évekig a Budapesti Orvostudományi Egyetemen. 1949-ben egyetemi magántanár, 1954-ben az orvostudományok kandidátusa, 1971-ben c. egyetemi tanár lett. A hatvanas években az MTA Orvostörténelmi Bizottságának titkára volt, tudományos főmunkatárs; 1972-től tudományos tanácsadó maradt haláláig. Működését tíz országban, nyolc nyelven megjelent 230 tudományos munka jelzi, melyek közül 6 önálló könyv, 14 könyvrészlet—fejezet volt. Elismerését több bel- és külföldi tudományos társasági tagság, kitüntetés, díj, emlékérem mutatja.

Emberi és tudósi portréját Hidvégi Jenő rajzolta meg gondosan az Orvosi Hetilapban (1975, 12, 702.). A kortársak, pályatársak és barátok visszaemlékezései mellett — gazdag életművet maga után hagyó kutatóról lévén szó — az idő fogja elvégezni az értékelés nagy részét. Annyi azonban már ma is bizonyos, hogy a hazai orvostörténet-írásban neve fennmarad. Munkássága a legtöbb újdonságot és eredményt azokon a területeken hozta, ahol az orvostörténelmet kibővítette a palaeopathológiával, illetve e két tudományágat szintetizálta. Az Orvostörténelmi Könyvek Palaeopathologia sorozatában jelent meg *Az ősemberi és későbbi emberi maradványok rendszeres kórbonctana* c. műve (1962), melyet az MTA kitüntetésben részesített. Semmelweis betegségének és halálának máig vitatott kérdésében ő foglalta össze az egyik álláspontot, s mivel bizonyára neki volt módja utoljára megvizsgálni a csontokat, tanait többé figyelmen kívül hagyni nem lehet.

Néhány nappal az 1974-ben Budapesten rendezett Nemzetközi Orvostörténelmi Kongresszus megnyitása előtt, augusztus 18-án halt meg. A Magyar Orvostörténelmi Társaság sok évi alelnökét, haláláig elnökségi tagját, Weszprémi István Emlékérmesét, az Orvostörténelmi Közlemények pedig szerkesztő bizottsági tagját búcsúztatta benne. Jelen számunkban a magyar orvostörténetírásban egyedülálló dolgozatának közlésével emlékezünk rá.

B. G.

HORÁNSZKY NÁNDOR

(1899–1976)

Dr. Horánszky Nándor főorvos a Magyar Orvostörténelmi Társaság munkás tagja volt. 1899. december 11-én született Budapesten. 1923-ban Budapesten fejezte be orvosi tanulmányait. Hat évig volt Schaffer Károly mellett gyakornok és tanársegéd (1925–1930), majd az OTI osztályvezető főorvosa. 1940–42-ben a Schwartzter-szanaszatóriumban, illetve a Siestában működött vezető főorvosként. 1942-től nyugdíjazásáig, 1969-ig dolgozott az Ideggondozó Intézetnél mint vezető orvos. 1945–46-ban ő szervezte meg, illetve szervezte újjá a budai ideggondozást, az ideggondozó hálózatot. Évekig tartó betegség után 1976. november 30-án hunyt el.

Temetésén kollégái nevében dr. Várady Géza, a Fővárosi Ideggondozó Intézet igazgatója többek közt így emlékezett rá: „*Sorsa, élete egybefonódott a magyar elme-gyógyászat eddigi sorsával, életével. Dédapja, Schwartzter Ferenc és nagyapja, Babarci Schwartzter Ottó, a hazai tudományos pszichiatria megteremtőinek példáját követve vállalta erkölcsi és szellemi örökségüket, kötelezte el magát az orvoslással, annak is leg-áldozatosabb szakával, az elme-gyógyászattal. Ahogyan az ő nevük egybeforrott és el-választhatatlanná vált a magyar tudománytörténettel és orvostörténelemmel, ugyanígy élt Horánszky Nándor együtt a Főváros elmeegészségügyével, mentálhygiénéjével.*

... Tudott, mert hatalmas tudásanyaggal, kultúrával rendelkezett, akart, mert humanista, együttérző ember volt. Az itt jelenlevő barátai, kollégái is mindig a bölcs, derűs, baráti és segítőkész munkatársra emlékeznek, akire mindig számíthattak nehéz helyzetekben.

Címre, megkülönböztetésre soha nem vágyott, mint szakmánk szerény munkása élt hivatásának, betegeinek.”

Szakirodalmi munkásságát 1928-ban kezdte meg. Az ötvenes évek végétől orvostörténelmi szakirodalmi dolgozataival jelentkezett, számos esetben folyóiratunk hasábjain. Legjelentősebb, összefoglaló jellegű munkája volt az Országos Ideg- és Elme-gyógyintézet 100 éve c. kötetben (Bp. 1968.) megjelent fejezete a XIX. századi magyar elme-gyógyászatról, egy Deák Ferenc monográfia, melynek részlete folyóiratunkban jelent meg (1972) és a World History of Psychiatry (New York 1975.) magyar fejezete.

B. G.

A SEMMELWEIS ORVOSTÖRTÉNETI MÚZEUM HALOTTAI

Fél év leforgása alatt három kitűnő tárlatvezetőjétől kellett örökre elbúcsúznia intézetünknek.

GUNDE GÉZA

(1892–1976)

1892. január 2-án született Újvidéken. A nagyváradi hadapródiskola elvégzése után a katonai pályán mozgott, honvéd ezredesi rangot ért el. Részt vett mindkét világháborúban, a Tanácsköztársaság idején Stromfeld Aurél hadseregében szolgált, 1939 és 1941 között pedig mint a nagykanizsai lengyel tábor parancsnoka múlhatatlan érdemeket szerzett a lengyel ellenállás kereteinek megteremtésével és a menekültek humánus elhelyezésével. A magas lengyel állami kitüntetést már nem vehette át, közben ragadta el a halál 84 éves korában, 1976. június 16-án.

Számtalan kiemelkedő megbízatás, a nemzeti és emberi kötelességtudás páratlan megnyilvánulásai a háta mögött újra tudott életet kezdeni a másoknál már aggasztóan kor küszöbén. Megszervezte és vezette az intézet teremőri szolgálatát, katonás rendben, de mérhetetlen szeretettel és emberi megbecsüléssel az alárendeltjeivel szemben. Ez a más világot járt öreg katona örök ifjú maradt, aki az intézet legfiatalabbjaival is megtalálta a hangot és a „társaság” közepe maradt a legutolsó munkahelyén is. Kemény katona, példás hivatalnok volt a szó jobbik értelmében.

Temetésén intézetünk közel teljes tagsága mellett a budapesti Lengyel Nagykövetség is képviseltette magát.

SUCHY SÁNDOR

(1898–1977)

NYITÓ FERENC

(1899–1976)

Our COMMUNICATIONES DE HISTORIA ARTIS MEDICINAE (ORVOS-TÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK) is published quarterly and publishes works relating to all aspects of the history of medicine and pharmacy and the various related sciences.

Manuscripts for publication should be addressed to Dr. phil. József *Antall*, Editor, Semmelweis Medical Historical Museum, Library and Archives, Budapest, H-1023 Török u. 12. Hungary. Previously unpublished texts and documents, short papers are invited. The maximum length for original articles is about 20–25 sheets.

Manuscripts should be typewritten on one side of the paper only with double spacing and wide margins; the original typescript and one clear carbon copy should be sent. The Editor reserves the right to make literary corrections.

References: literature cited should be arranged alphabetically by author, or by numbered in accordance with the order of their appearance in the text and should contain name(s) and initial(s) of author(s) and full title of paper or work. Journal articles should also include name of journal, year, volume, number and complete pagination. With books, the city of origin, publisher, date, and full pagination should be given.

Illustrations must be numbered, marked lightly on the back with the author's name and provided with a suitable legend which should include particulars of their source and should be typed on a separate sheet in double space. Original articles written in foreign language are also accepted. In this case the Editorial Board will make a summary in Hungarian. If the original article is written in Hungarian, a summary in foreign language on 1–2 sheets should be sent.

A galley proof, which should be corrected and returned as quickly as possible to the Editor, will be sent to every contributor of an original article.

Reprints. Forty reprints of main articles are provided to an author free of charge. Further reprint orders must be sent with the corrected galley proofs.

Correspondence relating to the publication of papers or subscriptions, orders, etc., and review copies of books and reprints should be addressed to the Editorial Board, the Semmelweis Medical Historical Museum, Library and Archives, Budapest H-1023 Török u. 12. Hungary.

